

Tandis

190.7.30. 13

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVI.

ÉVFOLYAM

1990.

1 – 2.

szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, †TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

†Balázs János: Laziczius Gyula és a korabeli általános nyelvészet	1
Kovács Ferenc: Hegel hatása Laziczius Gyula nyelvelméletének kialakulására ...	8
Kassai Ilona: Laziczius Gyula hangtani munkássága	13
Dukkon Ágnes: Az „irodalomtörténész” Laziczius	16
†Tompai József: Igenis nem! = Nemde igen?	24
Wacha Balázs: Milyen szinten kezdjük?	31
Zilahy Lajos: A szünethasználat és a kapcsolás néhány mutatója a püspökladányi nyelvjárási szövegekben	54
Kiseb b közlemények. Szathmári István: A magyar szórend legfőbb sajátosságairól. — Sebestyén Árpád: A prepozíció meghatározása Sylvesternél. — Rédei Károly: Adalék a finnugor *-j(-i) múltidőjel megfelelőihez. — Hajdú Mihály: Adalék a XVI. századi magyar nyelvjárások hangrendszeréhez. — †Tompai József: AIDS-tó + tárgyrag = ?. — Sz. Nagy Irma: Az ikerszavak akusztikai hatása. — Szenci Szabó János: A Halotti Beszéd keletkezési ideje	68
Szó- és szólásmagyarazatok. Kávássy Sándor: Tilalmasrontó. — Sütő. — Mészáros István: Elemi tanoda, elemi iskola	94
Szemle. Balázs Géza: Magyar néprajz V. Folklor I. — H. Tóth Tibor: Várkonyi Imre, Büssüi tájszótár. — Bokor József: Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. — Bencze Lóránt: Sándor Rot, Outlines of Present-Day Hungarian. — Szabó T. Adám: Ernst Wagner újabb kiadványa az erdélyi Beszterce Város Levéltárának okleveleiről. — Pásztor Emil: A finn személynévek szótára. — Tolcsvai Nagy Gábor: Gyula Décsy, Hamburger for America and the World	98
Különfélék. Kiss Jenő: A soproni Magyar Társaság 200 éves jubileumára. — Horváth Iván: Egy orosz tiszt a magyar nyelvről 1808-ban. — Fogarasi Miklós: Néhány olasz történeti forrás a finnugorságról	115
Társasági ügyek. Benkő Loránd: Búcsú Balázs Jánostól	122
Nyelvtörténeti adatok. E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegmélcink újabb olvasata.	124
Levélcsokrány. Deme László írja. — Károly Rita írja	127

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636, 021-02 799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 156 Ft. Egy szám ára: 39 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Könyvtári jelzés: 11824

Könyvtári jelzés: 11824

Levárt száma: 7 4803/92

MAGYAR NYELV

LXXXVI. ÉVF.

1990. MÁRCIUS—JÚNIUS

1—2. SZÁM

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1988. december 12-én az Általános Nyelvészeti Tanszék Laziczius Gyula nevéhez fűződő fél évszázados alapításának emlékeztére tudományos ülészakot tartott. Kiss Jenő és Telegdi Zsigmond bevezető szavai után Laziczius Gyula tudománytörténeti méltatásáról szóló előadások hangzottak el. Ezek közül közöljük az alábbiakat.

Laziczius Gyula és a korabeli általános nyelvészet

I. Életrajzírói és munkásságának méltatói szerint Laziczius Gyula érdeklődése a húszas évek legvégétől s még inkább a harmincas évek elejétől kezdve fordult egyre erőteljesebben a modern nyelvtudomány, főleg pedig az általános nyelvészet kérdései felé. Addig, különféle hazai folyóiratokban már irodalomtörténeti, történelmi-filozófiai és esztétikai, sőt még vallástörténeti tanulmányokat is tett közzé, amelyek tájékozódásának sokrétűségét tanúsítják. Figyelme minden bizonnyal a Prágai Nyelvész kör megalapítóival szövődött közvetlen személyes kapcsolatai után fordult szinte kizárólag a nyelvészet felé. Közismert, hogy családja lengyel eredetű volt, s azt is tudjuk, hogy oroszul az első világháború alatti orosz hadifogsága idején tanult meg. Hogy az orosz nyelvben és a ruszisztikában milyen alapos ismereteket szerzett, arról 1929-ben karunkon megvédett, Belinszkij és Hegel viszonyát tárgyaló doktori értekezése is tanúskodik. Summa cum laude végső eredménnyel zárult szigorlatán a főtárgy a szláv filológia, az egyik melléktárgy a magyar nyelvészet, a másik pedig, érthető módon, az esztétika volt. (Minderre: KOVÁCS FERENC: NyK. LXXVIII, 230). De akkor, amikor a nagy reményekre jogosító pályakezdő, de zaklatott életkörülményei folytán már nem is egészen fiatal doktorandus említett értekezését írni kezdte, már kapcsolatban állt a Prágai Nyelvész kör megalapítóival. Mint tudjuk, a prágaiak 1925-ben tartották előkészítő ülésüket, amelyre Vilém Mathesius, az egyetem neves anglista professzora, tanszékéről Trnka nevű munkatársát hívta meg, a Prágába menekültként került külföldiek közül pedig két orosz, Jakobszont és Karcevszkijt. (Minderre vö. DEZSŐ LÁSZLÓ: NyK. LXXXVIII, 151). A következő évben, 1926. október 6-án gyűlt össze azután Prágában néhány fiatal nyelvész, Mathesius professzor egyetemi dolgozószobájában, ahol lipcsei kollégájuk, HENRIK BECKER „Der europäische Sprachgeist” címen tartott előadást (erre vö. PÉTER MIHÁLY: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Egyetemi jegyzet. Bp., 1980. 116). Tudnunk kell, hogy Becker 1902-ben Budapesten született. Apja ekkor az Eötvös Kollégium tanáraként egyetemünkön romanisztikát tanított. Fia, a hazánkban szokásos anyakönyvezés szerint *Henrik* formában bejegyzett nevét mindvégig megőrizte, ezzel is utalva magyarországi születésére. 1924-ben Lipcsében szerzett doktorátusa után egyetemünkön és az Eötvös Kollégiumban német lektorként tevékenykedett, majd pedig Lipcsében a Nyelv-

tudományi Intézetben és különféle főiskolákon tanított. Becker fent említett nevezetes prágai előadása már címével is jelezte, hogy a fiatal lipcsei nyelvész az európai népek nyelveinek közös hagyományaiban gyökerező szellemiséget kívánta előtérbe állítani, s a nyelvészek ekkor szerveződő új nemzetközi társulásának vezéreszméjévé tenni. Mint tudjuk, CH. BALLY, Saussure tanítványa, majd genfi tanszékén utódja már először 1909-ben közzétett alapvető francia stilsztikai értekezésében is hangsúlyozta, hogy földrészünk nyelveit közös szellemiség hatja át, amelyet Hellasz és Róma formált ki, Európa nyugati fele érlelt, s amely azután a modern időkben mindenüvé szétáradt, ahová a nyugatiak eljutottak. (CH. BALLY, *Traité de stylistique française*. Heidelberg—Párizs, 1929. II, 23.) Nyilvánvaló, hogy Becker, a romanista professzor fia a Ballytól *mentalité européenne*-nek nevezett szellemiség eszméjéből indult ki említett prágai előadásában, mint ahogy ezt hangsúlyozta 1948-ban Lipcsében és Berlinben németül kiadott tanulmányában is, amelyben azt elemezte, hogy két közép-európai nyelv, a cseh és a magyar hogyan lett a Habsburg birodalomnak eleinte még fejletlen, provinciális nyelvéből „a közös emberi műveltség minden irányát, mélységét árnyalatnyi pontossággal kifejező gazdag és csiszolt, változatosságában is nagyjában egységes *m a g a s r e n d ű n y e l v*, a legnagyobb kultúrájú európai nyelvek »szövetségének« (az ún. *Sprachbund*-nak) egyenjogú tagja” (TOMPA JÓZSEF: MNy. LIV, 400).

Beckernek ezt az előadását érthető módon élénk eszmezsere követte, s ennek során döntöttek úgy a résztvevők, hogy addig kötetlen szakmai beszélgetéseiket a jövőben rendszeresen kéthavonként többnyire valamelyik kollégájuk lakásán folytatják majd. Így született meg a Prágai Nyelvészkör, amelynek létrejöttében Jakobszon szerint két tényező munkált, mégpedig „egyrészt a moszkvai Nyelvészeti Kör története, másrészt az amerikai Nyelvtudományi Társaság megalapítása. S rögtön kapcsolatok jöttek létre, szoros kontaktusok. Egyszersmind a Kör könyvtárában hiánytalanul megvoltak az igen ritka szovjet kiadványok is, mint pl. a *Strukturális nyelvészeti sorozat, meg a Language is, melyet megvitattunk*” (NyK. LXXXVIII, 154). Ezzel kapcsolatban Jakobszon megemlíti még, hogy a Körrel Amerikából maga Sapir is levelezett. Mindez azt bizonyította, hogy Prága ekkor minden oldalra, Nyugatra is, Keletre is egyaránt nyitott ablakokat, s bár a Csehszlovákia és Magyarország közti politikai viszonyok ekkoriban — főleg Trianon miatt — éppen nem voltak eszményiek, mégis ebben az időben került sor Gombocz Zoltán és Mathesius meleg baráti levelezésére. Jakobszon, Gombocz hátrahagyott írásaira hivatkozva említi, hogy e kiemelkedő nyelvészünk „nagy szimpátiával figyelte és meg is értette tevékenységünk lényegét” (i. h.).

Gombocz Zoltán 1926 őszén, vagyis a Prágai Nyelvészkör alapításának idején nemcsak karunk nyelvészprofesszora, hanem az Eötvös Kollégium tanára, majd pedig 1927-től 1935 május elsején a kari ülésen bekövetkezett hirtelen haláláig e rendkívül nevezetes intézmény nagyszerű igazgatója is volt. Éppen nem lehetetlen, hogy a prágaiakkal Becker révén került kapcsolatba. Tudnunk kell azt is, hogy ekkoriban Gombocz hívására és támogatásával végezte magyar tanulmányait egyetemünkön a ma is élő kiváló cseh nyelvész, Vl. Skalička, aki nyelvünket kitűnően megtanulta, és nyelvészeinkkel mindig is a legszorosabb kapcsolatokat tartotta. Skalička, aki a Prágai Nyelvészkör munkájába igen hamar és nagyon eredményesen kapcsolódott be, pesti tanulmányairól és Gomboczról a hetvenes évek közepén Prágában folytatott magyar nyelvű baráti beszélgetésünk során meleg szeretettel emlékezett meg. Említe-

nünk kell még, hogy 1935-ben Prágában kiadott nevezetes német nyelvű értekezésében magyar nyelvtani példákra is hivatkozva fejtette ki Saussure alapján megfogalmazott újszerű tételeit (minderre vö. DEME LÁSZLÓ: NyK. LXI, 17).

Európa színpadára a prágaiak tudavelevőleg 1928-ban léptek, amikor Jakobszon, Mathesius és Trubeckoj, továbbá Saussure két genfi tanítványa, Bally és Sechey a hágai első, majd pedig 1931-ben a második genfi nemzetközi nyelvészkongresszus elé terjesztették közösen megformált kutatási programjavaslatukat. Híres téziseiket pedig az 1929-ben Prágában tartott szlavista kongresszuson tették közzé, majd pedig 1930-ban az ő kezdeményezésükre látott munkához a nemzetközi fonológiai konferencia, s Trubeckoj elnökletével ekkor alakult meg a Nemzetközi Fonológiai Szövetség is. Mennyire jellemző, hogy éppen ebben az évben, vagyis 1930-ban jelent meg folyóiratunk hasábjain LAZICZIUS két első nyelvészeti közleménye, amelyek közül az első egy magyar mássalhangzóváltozás elemzése kapcsán azt az általános tételt fejtegeti, hogy a nyelvi rendszer olyan részrendszere, mint a mi hangrendszerünk hogyan indíthat meg vagy esetleg éppen gátolhat bizonyos változásokat, a második pedig, nálunk elsőként, szinte azon melegében ismerteti a fonológia éppen akkoriban kifermálódni kezdő alapelveit (minderre vö. DEME, NyK. 1959. 8–9.).

A prágaiak hamarosan szinte legendássá vált sorozatának, a Travaux du Cercle Linguistique de Prague-nak az első és második kötete éppen egy évvel előbb, 1929-ben jelent meg, a harmadik pedig, amely főleg fonológiai problémákkal foglalkozott, csupán egy évvel később, vagyis 1931-ben hagyta el a sajtót. Mennyire jellemző, hogy ugyanebben az évben kezdte el közölni magyarul LAZICZIUS a NyK. hasábjain alapvető bevezetését a fonológiában. Mint tudjuk, e három részben megjelent tanulmányosorozatát a Magyar Nyelvtudományi Társaság a maga kiadványainak sorozatában 1932-ben külön önálló kötetben is megjelentette. Ezt a művét, melyet Lazicius persze nyomban megküldött Mathesiusnak és néhány más prágai kollégájának is, a Kőr egyik magyarul is jól tudó szlovák tagja, a későbbi eperjesi professzor, L'UDOVIT NOVÁK ismertette az érdeklődőkkel. Mathesius kedvően fogadta pesti kollégájának e művét, s ezért őt rövid látogatásra Prágába is meghívta. Lazicius hamarosan útra is kelt. Prágában a Körnek Mathesius lakásán összegyűlt tagjai előtt fejtette ki részletesebben is fonológiai felfogását. Vendéglátójának ekkor egy baráti beszélgetés során azt is elmondta, hogy egyik XVI. századi őse, a híres lengyel történész Jan Lasicki (Lasicus) volt, a Čseh Testvérek néven ismert vallási közösség latinul írt történetének a szerzője. Erről a prágai látogatásról legújabbán magyarul is megjelent visszaemlékezéseiben Jakobszon is szól, azt emelve ki, hogy LAZICZIUS ekkor mozgalmuknak főleg orosz tagjaival, vele és Trubeckojjal barátkozott össze (NyK. LXXXVIII, 151).

Lazicius 34. életévében járt, amikor említett két közleményét megírta. Ekkor még magántisztviselő volt ugyan, de 1930 szeptemberétől karunkon már az orosz nyelv lektoraként is tevékenykedett. Ezt a sikeres munkásságát két év múlva a kar jutalomdíjjal is honorálta, s LAZICZIUS az akkori két vezető nyelvész, GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS közbenjárására az 1930–31 és 1931–32-es tanévben belföldi kutató ösztöndíjat is kapott. Fentebb tárgyalt fonológiai alapvetése, amely a maga nemében nemcsak nálunk, hanem az egész világon is voltaképpen az első ilyenmű rendszerezett alkotás volt, már

teljes tudományos fegyverzetében tünteti fel LAZICZIUST, akinek módszerét már mások is, szerintem igen találóan, dialektikusnak nevezték. Ezt a módszert, mint tudjuk, az ókorban a görögöknél az eleaták kezdeményezték, mint az indirekt bizonyításnak a sajátos módszerét, amellyel az ellentmondó vélemények megvitató ütköztetésével és az ellentéteknek párbeszédes feloldásával lehet eljutni az igazsághoz. A vitatkozás e jellegzetes módszerének legfejlettebb formáját LAZICZIUS leginkább HEGELTŐL tanulhatta, akinek Belinszkijre gyakorolt hatását fentebb említett bölcsészdoktori értekezésében már mélyrehatóan elemezte. LAZICZIUS fonológiai alapvetésének megírásakor szintén fölünyes biztonsággal alkalmazta e párbeszéd jellegű, megvitató módszert. Mindig akkor volt igazán elemében, amikor valódi vagy akár képzelt ellenféllel vitázott. Nyelvészeink közül eddig talán senki sem volt, aki olyan ragyogóan és oly mesterien, fölünyes biztonsággal tudott volna cáfolni és érvelni, mint ő. Igaz ugyan, hogy fölünyességét némelyek, talán nem is egészen alaptalanul, néha bántó fölünyeskedésnek érezték. De hűséges tanítványa, KOVÁCS FERENC nyilván az így támadt sértődésekre is gondolva, helyesen idézte mesterének ezzel kapcsolatos nyilatkozatát, amely szerint „... a tudományokban nincs támadás, csak elgondolások, elméletek vannak, érvek és bizonyítékok, s akinek a tromfja erősebb, annak van igaza” (NyK. LXXVIII, 225).

Lazicius legnagyobb érdeme, hogy ezzel a hatalmas felkészültségen alapuló remek vitakészségével mert és tudott részt venni az általános nyelvészet alapelveinek a harmincas évek elején kibontakozó európai, majd pedig főleg SAPIR és BLOOMFIELD bekapcsolódásával lassanként kontinensek köztivé s így világméretűvé terebélyesedő tudós párbeszédében. Mondanunk sem kell, hogy e nagy dialógus során nemcsak ő támadott, hanem itthon és külföldön lassanként már őt is támadni kezdték. Igaz ugyanis, hogy megállapításai gyakran kétségkívül túlzottan kategorikusak, merevek, néha többé-kevésbé talán megalapozatlanok is voltak. De mégis problémalátásban, a jelenségek mélyére való hatolásban a nyelvelmélet új, vezérlő eszméjének történeti gyökerű megragadásában, tematizálásában minden magyar kortársát bizony messze felülmúlta, s e téren kora legnagyobbjainak, Bühlernek, Jakobszonnak, Trubeckojnak és Hjelmslevnek egyenrangú társává és európai vitapartnerévé magasodott.

2. Bizony, valóban meglepő, hogy egy addig jóformán kiközösített, s így félreállított, nyelvészpályáját csupán tudományos ösztöndíjasként kezdő hazai magántisztviselő milyen bámulatos érettséggel és áttekintő képességgel tudta feltárni a fonológia kibontakozását lehetővé tevő történeti előzményeket Saussure és Baudouin de Courtenay, továbbá Krusevskij és a kazáni iskola, Trubeckoj, Jakobszon, Karcevskij, Mathesius, Havránék és más prágaiak, továbbá a bécsi Bühler szerepét, s hogy milyen szabatosan elemezte és bírálta a fonéma kezdeti definícióiban kifejezésre jutó pszichológiai, funkciós és szociológiai felfogásmódokat. Ő maga meggyőzően voksolt a funkciós szemléletmód igaza mellett, arra hivatkozva, hogy mindenképpen a nyelvi szerep a leglényegesebb, mivel „a hang csak akkor fonéma, ha értelemmeghatározó vagy alaktani szerepet tölt be” (Bevezetés a fonológiába. Bp., 1932. 17). Kiváló lengyel kollégájával, Doroszewszkivel vitatkozva változatoknak azokat a hangárnyalatokat nevezte, amelyeket mint variánsokat a nyelv nem használ fel értelmi megkülönböztetésre. A változatok fajaiként elemzett kombinatórikus és fakultatív variánsok közül kiemelte az alkalmi vagy stiláris változa-

tokat, mint amilyenek példái szerint a hosszan ejtett hangok a magyar nyomatékos beszédben (*déhogy, uggyan kérem* stb.; i. m. 22). Az emfatikumok különleges szerepével azonban ekkor még nem foglalkozott. A fonológia három fő ágaként a szófonológiát, az alakotani fonológiát, illetőleg Trubeckoj megnevezését átvéve a morfológiát és a mondattani fonológiát jelölte meg (uo. 30–2).

Érdeemes itt megemlítenünk, hogy e mindössze alig több, mint száz lapnyi fonológiai alapvetést Lazicius milyen bámulatos arányérzékkel tagolta három fő fejezetre. Az általános fonológiát tárgyaló első rész művének pontosan harmad részét teszi ki. Az értekezés gerincét alkotó második fejezet pedig, amely a magyar fonológiát elsőként vázolja fel, az előbbinél alig 10 lappal nagyobb terjedelmű, végül pedig a harmadik, befejező rész, amely a történeti fonológia kérdéseit nemzetközi szempontból tekintve is a legelső között elemzi, szintén 30 lapot foglal el.

Az emfatikumok szerepéről vallott felfogását alig 3 évvel később, egy németül megjelent közleményében fejtette ki világosan. Ebben említett lengyel kollégájával vitatkozva, főleg pedig Bühler híres hármass funkciós modelljére támaszkodva fogalmazta meg még határozottabban a fonémákra és változataikra vonatkozó felfogását, s itt fejtette ki először az emfatikumok szerepét is előtérbe állító elképzeléseit. Mint tudjuk, az utóbbiakkal TRUBECKOJ nem értett egyet, mivel ő az emfatikumokat csupán a stilisztikai változatok egyik csoportjának tekintette.

Az emfatikumot Lazicius mint a fonológia egyik új kategóriáját jellemezte abban az angolul írt előadásában is, amely a fonetikai tudományok Cambridge-ben tartott második nemzetközi kongresszusának aktái között jelent meg. Aligha kétséges, hogy az ekkoriban éppen negyvenedik életévébe lépő magyar tudós 1940 őszétől már mint egyetemi nyilvános rendes tanár lett egyre inkább a nemzetközi tudományosság egyik ismert és megbecsült vezetője. Akadémiai rendes taggá való választását 1945-ben számos kitűnő tudóstársa ajánlotta, főleg azt emelve ki, hogy említett, 1942-ben közzétett értekezése, mely „az általános nyelvészettnek adja a külföldi szakirodalomban is párját ritkítóan értékes, korszerű szintézisét”, azért is figyelmet érdemel, mert „brilliáns kritikai érzékkel bonckés alá veszi külföldi szakemberek sok pontban vitatkozó nézeteit, elfogadva belőlük azt, ami elfogadható, hozzáfűzve önálló kutatásain alapuló eredményeit, s így tárja a tudós olvasó elé az általános nyelvészetről vallott kristálytisztá rendszerét” (idézi Kovács FERENC: NyK. LXXVIII, 236, 4. jegyzet). Az ajánlók ugyanitt megjegyzik azt is, hogy e jelentős munka II. és III. részének a kézírata is elkészült, s ezáltal vált Lazicius igazán a világ nyelvészei közt folytatott nemzetközi párbeszéd egyik kimagasló hazai résztvevőjévé, aki ekkor már harmadik éve volt karunk magántanára. Amikor pedig 1938-ban a langue és parole közti különbségeknek a hangkutatásban is tükröződő hatásait elemző német nyelvű közleménye a belgiumi Gentben tartott harmadik nemzetközi fonetikai kongresszus aktáiban látott napvilágot, s ezáltal a nemzetközi figyelem még inkább személye felé irányult, Lazicius már nemcsak egyetemi magántanár, hanem Akadémiánk levelező tagja s egyre több külföldi szakfolyóiratnak megbecsült munkatársa, sőt szerkesztő bizottsági tagja is volt (minderre vö. Kovács FERENC: uo. 233).

Amikor pedig 1942-ben az általános nyelvészet alapelveit és módszertani kérdéseit megvilágító jeles értekezését Akadémiánk adta ki, Lazicius

már negyedik éve tanított a tőle alapított tanszéken, amelynek sokféle hivatali packázás után csak lassanként lett jog szerint is vezetője.

Majd félszázad távlatából visszatekintve Lazicziusnak e bevezetésére bizvást kijelenthetjük, hogy e kiváló tankönyv nemcsak tudománytörténetileg, hanem eszme- és fogalomtörténeti szempontból is kimagasló alkotás. Kristálytiszta világossággal megírt foglalatja mindazoknak az alapelveknek, amelyeket szaktudományunk legkiválóbbjai századunk negyvenes éveinek elején fogalmaztak meg. A mű igen tömören a nyelvtudomány önállóságáért, főleg SAUSSURE-től megindított küzdelmek felvázolásával kezdődik, majd e szakterület tárgyát határozza meg. Szerzőnk ezután a nyelvtudomány helyét BÜHLER nevezetes axiómáinak kritikai ismertetése alapján jelöli ki, majd pedig SAUSSURE szellemében tárgyalja a nyelvi tényezők jelszerűségét és rendszerűségét, továbbá a nyelvi rendszer tagozódását, és a nyelvi egységet. Ezután mint alapvető módszertani elveket egyfelől a langue és parole megkülönböztetését, végül pedig a jelszerűséget elemzi. Ezután főleg BALLY stilsztikájára és az emfaticumok szerepéről vallott saját felfogására hivatkozva az értelemkifejezéssel az érzelmerkifejezést állítja szembe, majd pedig a szinkronia és a diakronia közti különbségtétel fontosságát hangsúlyozza, példák idézésével is szemléltetve, hogy milyen súlyos hibákat követtek el azok, akik ezeket az alapelveket szem elől tévesztették. E nevezetes művét Laziczius négy kötetre tervezett kézikönyv-sorozatának bevezetőjéül írta meg. Ezekből csupán az elsőt, 1944-ben megjelent Fonétikáját sikerült közreadnia. E művét, mely tudvalevőleg 1961-ben németül is elhagyta a sajtót, majd pedig 1963-ban nálunk kiegészítve egyetemi tankönyvként is napvilágot látott, ekkori előszavában FÓNAGY IVÁN méltán nevezte elévülhetetlen, igazi klasszikus alkotásnak. E köteteket a szerző tervei szerint másodikként a fonológia, harmadikként a lexikológia, negyedikként pedig a szintaxis kérdéseit megvitató kézikönyvek követték volna. Sorsának újabb megrázó fordulata azonban megakadályozta e terveinek megvalósítását. Amikor ugyanis 1949. november 11-én a Minisztérium akkori illetékes (vagy inkább illetéktelen?) ügyosztályának fősztályvezetője a tényleges szolgálat alól azonnali hatállyal felmentette, és rendelkezési állományba, majd pedig 1950. február 22-én nyugállományba is helyezte, szegényletesekké vált körülményei már nem tették lehetővé a még hiányzó kötetek megírását és közreadását. Igaz ugyan, hogy karunk 1957 januárjában kezdeményezte tanszékére való visszajutását, de erre 1957. augusztus 4-én történt halála miatt sajnos már nem kerülhetett sor (minderre l. KOVÁCS FERENC: uo. 238–9).

3. LAZICZIUS számára 1950-től egészen haláláig csupán egyetlen szerény tudományos lehetőség maradt, mégpedig Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetében, ahol a Nyelvtörténeti Adattár munkálatainak irányításával foglalkozhatott. Ekkor fejtette ki a meginduló gyűjtés elvi alapjaira vonatkozó szófajtnai, alaktani és szintaktikai nézeteit (ezekre vö. KÁROLY SÁNDOR visszaemlékezéseit: NyK. LXXVIII, 364). Hogy a szó mibenlétének meghatározását hogyan képzelte volna, arra egy 1945-ben Genfben franciául megjelent rövid közleményéből következtethetünk, a szintaxis alapkérdéseire vonatkozó elveiről pedig utolsót, 1957-ben németül megjelent közleményéből.

Laziczius halála óta több mint három évtized telt el. Ha e távlatból visszanézve akarjuk megítélni munkásságának legfőbb és legmaradandóbb eredményeit, próbáljuk kijelölni helyét a korabeli általános nyelvészetben,

mindenképpen azt kell figyelembe vennünk, hogy a maga idejében a világ akkori legnevezetesebb nyelvészeinek egyikeként már mit és hogyan tudott, s egyáltalán már mit is tudhatott, nem pedig azt, hogy akkoriban még mit nem tudott, mert nem is tudhatott, s amit napjainkban csupán mi tudunk és tudhatunk.

Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy Lazicius a legelsőek között és csalhatatlan érzékkel s mindenképpen helyesen ismerte fel Saussure, Bühler és a prágaiak meghatározó szerepét. A genfi mester nyomán jól tudta, hogy a nyelvtudománynak feltétlenül ki kell vívnia önállóságát, s felismerte azt is, hogy e nagy mestertől javasolt szemiológiának mint általános és egyetemes jeltannak a megalkotása még a távolabbi jövő feladata. Jól tudta azt is, hogy az emberi nyelv mint jelrendszer a tervezett szemiológiának soha sem lehet csupán egyik szerény része, hanem legfőbb és semmi mással nem helyettesíthető alapja. De ugyanilyen jól és helyesen tudta azt is, hogy BÜHLER nevezetes modellje az emberi nyelvnek valóban három legfőbb funkcióját emeli ki, de azt még nem tudhatta, hogy később JAKOBSZON és mások e modellnek sokkal bonyolultabb változatait fogják megalkotni (ezekre vö. BALÁZS, A szöveg. Bp., 1985. 21 kk.). Jól tudta, hogy a nyelvi rendszer bonyolult tagolódást tár ugyan elénk, de azt még nem tudhatta, hogy e rendszer működését sokféleképpen érvényesülő normák szabályozzák. (Ezekre vö. ROSIELLO, *Structura, uso e funzioni della lingua*. Firenze, 1965. 45 kk.) SAUSSURE jelentőségét helyesen ismerte fel, de azt még nem tudhatta, hogy a genfi mester hagyatékát a későbbi kutatások igen kritikusan fogják megítélni. Tudta ugyan, hogy a *langue* és *parole* megkülönböztetése fontos, de azt még nem tudhatta, hogy helyette később más kettősséget is fognak javasolni. Tudott ő a *langage* saussure-i meghatározásának nehézségeiről is, de azt még nem tudhatta, hogy e terminus felbuklásának mik az eszmetörténeti alapjai, hiszen mindezekről akkoriban még nem voltak megfelelő ismereteink (ezekre vö. HANS-GEORG KOLL, *Die französischen Wörter 'Langue' und 'Langage' im Mittelalter*. Genf–Párizs, 1958.). Jól tudta, hogy korának egyik legfőbb feladata a nyelvtudomány önállóságának kivívása, de azt még nem tudhatta, hogy Jakobszon 1967-ben a bukaresti nyelvész-világkongresszuson már a nyelvészetnek más tudományokkal való újszerű kapcsolatait fogja napirendre tűzni. Jól tudta azt is, hogy nyelvjárásaink osztályozásában a fonológiai szemléletnek kell alapul szolgálnia, de azt már nem érthette meg, hogy nyelvatlászunk megalkotása során, bár némi módosításokkal, kiindulópontként a tőle javasolt felosztást fogják majd használni (erre vö. IMRE SAMU: NyK. LXXVIII, 338 kk.).

Helyesen érvelt ugyan a fonetika emberi vonatkozásainak alapvető fontossága mellett, de azt még nem tudhatta, hogy a nyelvészeti fonetikának napjainkig milyen sokféle új szakágazata fog majd kibontakozni (ezekre: BOLLA KÁLMÁN: NyK. LXXVIII, 292 kk.). Tudott ő a szintaxis fontosságáról is, de azt már nem érthette meg, hogy az ötvenes évek végétől kezdve, főleg CHOMSKY nyomán világszerte a szintaxis kérdései fognak előtérbe kerülni (minderre: DEZSŐ LÁSZLÓ: NyK. LXXVIII, 300 kk.). Ugyanígy tudta ő már azt is, hogy az ötvenes évektől kezdve a világ nyelvészeinek soron következő feladata a szövegten megalapozása lesz (minderre: BALÁZS JÁNOS: NyK. LXXVIII, 256 kk.). Fontos szerepet tulajdonított BALY nyomán a stilisztika művelésének is, de a hazai stilisztikai kutatások fellendülését már nem

érhette meg (ezekre SZATHMÁRI ISTVÁN: NyK. LXXVIII, 466 kk.). Azt már életében tudta, hogy az emfázisra vonatkozó elképzeléseit többen is bírálták, de azt már nem érhette meg, hogy e kérdésfeltevésének helyességét konkrét kutatások is igazolni foják (ezekre: BENKÓ Loránd: NyK. LXXVIII, 284 kk.; SZENDE TAMÁS: uo. 475 kk.). A születésének 80. évfordulójára kiadott emlékkönyvben olvasható tanulmányok általános nyelvészeti alaptételeinek korszakos jelentőségét már kellőképpen bizonyították (NyK. LXXVIII/2.) ellenében azzal a korábbi megítéléssel, amelyre 1959-ben került sor (DEME LÁSZLÓ: NyK. LXI, 3–27). Mindehhez egy tisztultabb és igazibb, kevésbé dogmatikus világnak kellett eljőnie, nem olyannak, mint amelyben a két világháború között és után, kétszeri igazságtalan meghurcoltatást és jogtalan félreállítást is elszenvedve neki kellett élnie. Így napjainkban már méltán foglалhatja el a neki járó, megérdemelt helyet századunk nagy nyelvtudósainak sorában.

†BALÁZS JÁNOS

Hegel hatása Laziczius Gyula nyelvelméletének kialakulására

Egy őszinte vallomással kell kezdenem. Lazicziusra visszaemlékezve – közel fél évszázad távlatából – egy olyan tudós képe jelenik meg előttem is, amilyenek NAGY PÉTER megfestette közös professzorunk emlékének szentelt írásában (NyK. LXXVIII, 400–103). Ebben a „Lazac-portré”-t – néhány nagyon jellemző impresszionista ecsetvonással – olyan emberként ábrázolta, akiben volt „valami csillogó szellemi elegancia, valami megfoghatatlan, rejtkező sebes észjárású és villanóan sebes ítéletű: lazac a patakban” (i. h. 401). Mi volt ennek a „csillogó szellemi eleganciának” a lényege, ami a nem nyelvészeti érdeklődésű hallgatókat is magával ragadó, a „porosfülű unalmat” árasztó leírónyelvtani, . . . a „betonnadrágos nyelvtörténeti” (i. h. 402) órákkal szemben a maga korában „sosehallottan új?” (uo.) előadásokban, írásokban öltött testet? A lenyűgöző logika, egy-egy probléma megoldásának magával ragadó következetessége és következtetései szigora, egyszóval: határozott nyelv szemlélet talaján kialakított, a felszíni sokféleség mögötti lényeg kihámozására törő módszer, gondolkodási forma, ami egyben „önmagunkkal szembeni igényességet, saját hipotéziseinkkel szembeni kérlelhetlenséget” (i. h. 403) posztulált.

Aki valaha is hallgatta Laziczius előadásait, olvasta írásait, sajtáságos – egyszemélyes – szemináriumainak részvevője volt, mint magam is egyetemi hallgató koromban (1941–46), egy életre szóló elméleti, módszertani élményanyaggal meggazdagodva tette ezt. Akkoriban többször felmerült bennem a kérdés, hogy az önmagával és hallgatóival szemben szigorú követelményeket támasztó préceptor – egyéni adottságain túl – milyen tudományos forrásokból, elődök tanításaiból merítve alakította ki utánozhatatlan „mesterfogásait”, egyértelmű nyelv szemléletének alapjait.

Előadásaiból elvitathatatlanul kicsengett, hogy nyelv elméletének a kialakításában hatással volt rá Saussure előadássorozatával (Cours) való megismerkedése: a történeti szempontnak a nyelv vizsgálatban történő túltengése, egyeduralma elleni tiltakozása, a leíró szempont fontosságának a hangsúlyozása, a nyelvészeti stúdiumok feladatai közötti különbségtévesztésből fakadó dichotómia: *linguistique de parole* ~ *linguistique de langue* (LAZI-

CZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Bp., 1942. 17.), a nyelv jelszerűsége és a jelek rendszerszerűsége (i. m. 26).

Ezek a megállapítások ma már a hazai tudománytörténet trivialitásai közé sorolhatók, és mai tudásunk fényénél is helytállóknak mondhatók. Kévségbé közhelyszerű azonban annak a tudománytörténeti ténynek a leszöge-zése, hogy Laziczius nyelvelméletének a kialakításában jelentős szerepet ját-szó saussure-i tanításokat nem kritikátlanul használta fel, a legfontosabb tételeket szigorú kritikai elemzésnek vetette alá, felfedte ellentmondásait, részletesen kifejtette a vázlatos tételeket, és belőlük jópárat — egy alapvetően meghatározó metodológia talaján — továbbfejlesztett. (L. i. m. 10–97, kül. 91.)

A saussure-i nyelvelmélet kritikai adaptálása nem ad kielégítő választ az elméleti előzmények birtokbavétele, a meghatározó elvi-módszertani indít-tatások megragadása szempontjából.

Mi volt tehát az az elméleti indíttatás, módszertani példakép, ami döntő hatást gyakorolt Laziczius nyelvelméletének a kialakítására, egész élet-művére?

Amikor Laziczius születése nyolcvanadik évfordulójának szentelt em-lékkötet számára írandó biográfiai vázlat megírására a Nyelvtudományi Köz-lemények szerkesztő bizottsága felkért, az addig még nem publikált életrajzi mozzanatok levéltári anyagainak az áttanulmányozása mellett átnéztem mind-azokat az írásokat, amelyek különböző folyóiratokban vagy önálló kiadvá-ny(ok)ban Laziczius tollából megjelentek. Így került kezem ügyébe Laziczius Ákos jóvoltából apja első nagyobb lélegzetű írása — ami egyben doktori disz-szertációja is volt —, „Belinszkij és Hegel” c. munkája, ami a Dunántúl Egyetemi Nyomdája kiadványaként 1929-ben jelent meg.

Laziczius életrajzából akkor már tudtam, hogy Újpesten végzett közép-iskolai tanulmányai alatt magyartanára, Babits Mihály, nagy hatással volt rá. Irodalmi érdeklődése — ami egyébként első tudománycs zsenyéinek a tanú-sága szerint is igen sokrétű volt — ennek a találkozásnak a következménye. (L. NyK. XL [1958.], 210, Nyr. C [1976.], 323–4.) Ez az érdeklődés az első világháború alatti orosz hadifogságának az idején sem csökkent. Kitűnően megtanult oroszul, és a hadifogságot arra is felhasználta, hogy megismerke-dett a XIX. század haladó orosz irodalmának a legjelesebbjeivel és vezető esztétáinak, teoretikusainak a nézeteivel. (Puskin, Lermontov, Gogol, Gon-csarov, Herzen, Belinszkij; 1. LAZICZIUS, Belinszkij és Hegel. Pécs, 1929. 3–4.)

Belinszkijt olvasva és munkásságát a múlt század negyvenes éveit orosz irodalmi törekvéseinek a közegébe ágyazva figyelt fel Laziczius a nagy német filozófusra és fogalmazta meg a század orosz gondolkodására gyakorolt hatá-sát: „Nincs még egy filozófus, aki olyan sokat foglalkoztatta volna az orosz gondolkodást, mint Hegel, nélküle a XIX. század orosz szellem-történetét meg-érteni nem is lehet.” (I. m. 7.) Nyugtázva a Belinszkij-kutatás egybehangzó megállapításait, ami szerint „B. esetében a kutatás . . . sohasem mulasztotta el, hogy rámutasson Hegel jelentőségére B. szellemi kialakulásában . . .” (I. m. 8.) Még egy idézet Laziczius tollából a Hegel-nimbusz illusztrálására: „Hegel tanainak az orosz intelligencia körében bámulatos sikerei voltak. Minden tété-lét ismerték, megvitatták és nem volt olyan német könyv vagy folyóirat, ha mindjárt a legeldugottabb vidéki városkában jelent is meg, melyet meg ne rendeltek és az utolsó betűig el ne olvastak volna, ha Hegelről szólt.” (I. m. 10.)

Laziczius Belinszkijről írt tanulmányában rámutat arra is, hogy Hegel és a francia utópisták között világszemléletileg nincs nagy különbség. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy a XIX. századi nagy orosz gondolkodók közül „az orosz forradalom egyik előkészítője” (Lenin), A. I. Herzen, „Hegel rendszerét »a forradalom algebrajának« tartja, amely »felszabadítja az embert és nem hagy követ kövön a keresztény világrendben. Csak rosszul van megfogalmazva ez az algebra, talán szándékosan rosszul»”. (Uo., l. még: A. I. Herzen: *Biloje i dumi*. IV. *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. Pod redakcij M. L. LEMKE. Petrograd, 1919. XIII. 16.) Sokat sejtető, ígéretes herzeni ítélet! Rátapint a hegeli gondolat, a „hegeli rendszer” lelkének, a dialektikán a k zsenialitására, ami „az egész természeti, történelmi és szellemi világot . . . folyamatnak, vagyis állandó mozgásban, változásban, átalakulásban és fejlődésben lévőnek” (Marx–Engels 1963: 4) fogja fel: ez valóban magába foglalta az élet- és gondolatforradalmasító elvet. Ez a forradalmi elv azonban – ismert okoknál, idealista kötöttségeinél fogva – „valóban szándékosan rosszul volt megfogalmazva.” Mindezek ellenére ez a zseniális felfedezés elvitathatatlan hatást gyakorolt a forradalmi gondolkodókra. Herzen tehát joggal minősítette a hegeli gondolatot forradalminak.

Ezzel el is érkeztem mondanivalóm lényegéhez: Belinszkijt is a hegeli dialektika lenyűgöző hatása ragadta meg és határozta meg egész gondolkodásmódjának legfőbb jellemzőit. Így látja ezt Laziczius is, és amikor Hegelnek Belinszkijre gyakorolt hatását elemzi, értékeli, s a j á t t u d o m á n y o s fejlődésére, elméleti gondolkodásmódjára gyakorolt hegeliánus hatásról is vall.

Az idő szabta korlátok csak a legjelentősebb hegeli hatások felvillantását engedik meg, ezért a belinszkiji gondolatok tükrében csak utalok a lazicziusiakra. Ezt azért is megtehetem, mert az utóbbiakat közismerteknek tartom.

Miben látja Laziczius a hegeli dialektika Belinszkijre gyakorolt hatását?

Elsősorban a hegeli o r g a n i z m u s-gondolat „minduntalan visszatérő” jellegében, és „egyre tágabb teret kapó” volumenében (LAZICZIUS, Belinszkij és Hegel 14). Ahol például a francia és német filozófia közt levő belinszkiji megkülönböztetésre utal, az alábbiak olvashatók: „. . . a franciát [ti. a filozófiát] csak a jelenségvilág külsőségei érdeklik, csak a forma, amely mögött nem nézi az eszmét [l. a tartalom és a forma dialektikus egysége Laziczius fonológiaelméletében], csak a részletjelenség, anélkül, hogy az egésszel való kapcsolatát vizsgálná [l. a fonéma, az emfatikum és a variáns helye és szerepe a beszédhangok Laziczius szerinti felosztásában]. Ezzel szemben a német gondolkodás [Hegel] a jelenségek világát oly szervesen élő egységnek tekinti, amely a részek szigorúan törvényszerű összefüggésén épül [a rendszerszerűség meghatározó saussure-i–lazicziusi gondolata], a jelenségek végtelen sokszerűsége pedig egyetlen elvre vezethető vissza [l. a nyelvi jelenségek és folyamatok lazicziusi kategorizálása a felszíni különbségek mögött meghúzódó lényeg alapján].” (I. m. 12.)

Laziczius igen jelentősnek tartja Belinszkij organizmus-eszméjét, mivel az utóbbi a „népek szellemi életét . . . organikus egységnek tettelezi fel: ami a szellemi élet egyik területén jelentkezik, mint uralkodó tulajdonság, az a többi megnyilatkozásokra is jellemző. Ez nem Schelling organizmus-gondolata, hanem Hegelé, aki először vitte át ezt a gondolatot a természettudományokból a szellemiekre.

[Vö. a természettudományos fogantatású rendszer, törvény fogalmának az összes tudományok kategóriáinak kialakulására gyakorolt hatásával]” (uo., az én kiemelésem: K. F.).

A hegeli organizmus-gondolat megtermékenyítőleg hatott százada, de a XX. század valamennyi tudományára is. Ez alól a nyelvtudomány sem volt kivétel. „Ha a modern természettudományos eredmények arról tanúskodnak, hogy a világ nem részletek rendezetlen halmaza, hanem jól szervezett egész, azaz az alkotóelemek kölcsönös feltételezettségén alapuló rendszer, ez a felfogás a következetesen gondolkodó kutatót más tudományterületeken is szükségképpen elvezeti a rendszer gondolatához, a rendszer szerűség posztulálásához, majd a vizsgált anyag rendszerszerű felépíttségének, strukturáltságának a bizonyításához” – írtam tíz évvel ezelőtt (KOVÁCS: ALH. XXIX, 53–4).

Szükséges tehát e helyen arra a – tudományunk történetében nem túl gyakran hivatkozott – történeti tényre emlékeztetni, hogy a nyelv rendszer szerű felépíttségének a felfedezéséhez az alapvető indítékot úgyszintén a természettudományos gondolkodásmód szolgáltatta. Tudományunk másodszori találkozása a természettudománnyal, annak egzaktságával a legnagyobbakat meghatározóan befolyásolta nyelvelméletük kialakításában. Sievers elméleti erőssége a hanganalízisek egzakt természettudományos megfigyeléseire alapult (T. FRINGS, Edward Sievers. In: T. A. SEBEOK, Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1746–1963. I–II. Bloomington–London, 1966. 1–52, kül. 49.) Baudouin de Courtenay nagyra becsülte azt a segítséget, amit a nyelvtudomány a matematikától kapott (M. Ivič, Trends in Linguistics. London–The Hague–Paris, 1965. 213). Saussure családjában több neves természettudós volt. A családi „természettudományos szellem” mély hatást gyakorolt rá (W. STREITBERG, Ferdinand de Saussure. In: SEBEOK i. m. II, 100–10, kül. 101). Trubetzkoy rendszerfelfogásának a kialakulására hatott Mengyelejev rendszerelmélete (R. JAKOBSON, Nikolaj Sergejevič Trubetzkoy. In: SEBEOK i. m. 526–42, kül. 539–40). A „nyelvészjakobinus” Jespersenre Darwin tanai perdöntőek (décisives) voltak (N. Haislund, Otto Jespersen. In: SEBEOK i. m. 148–73, kül. 162). Brøndal munkásságára a relativitáselmélet meghatározó volt, de ezen kívül komolyan érdeklődött a fizika és a matematika legújabb eredményei iránt is (Ivič i. m. 174). Az amerikai „antropológiai nyelvészet” megalapítójának, a német származású Boasnak – az amerikaiak természetesen Boez-nek mondják – alapképesítése fizika és földrajz volt, maga többször tréfásan megjegyezte, hogy autodidaktaként került a „mentális” jelenségekkel, főleg a nyelvészettel foglalkozó tudományok területére (M. B. EMANEAU, Franz Boas as a Linguist. In: SEBEOK i. m. 122–39, kül. 128). Bloomfield nyelvszemléletét alapvetően befolyásolta a fiziológiai fogantatású behaviorista pszichológia, amelynek megalapítójára, Watsonra igen nagy hatást gyakorolt a pavlovi feltételes reflexekről 1923-ban megjelent programadó mű (J. B. WATSON, Behaviorism. New York, 1924. 191). Maga Bloomfield is elismeri a pavlovi tanok rá gyakorolt hatását (L. BLOOMFIELD, Language or Ideas? Lg. XI, 92).

„Mindezek a tudománytörténeti tények egyértelműen a természettudományos nézőpont és vizsgálódási módszerek megtermékenyítő hatásáról tanúskodnak, amiknek nyelvtudományi adaptálása hatalmas fegyvert adott a nyelvészek kezébe – ahogyan ezt BLOOMFIELD is leszögezte »Linguistics as a

Science» című 1930-ban megjelent programadó cikkében (L. BLOOMFIELD, in: *Studies in Philology* XXVII [1930], 533—47). Ezen az elméleti talajon fogalmazódott meg az a bloomfieldi heurisztikus tézis is, amely szerint »Every scientific statement is made in physical terms«'. (BLOOMFIELD: Lg. XI, 92; Kovács i. m. 55.) Nem kívánom e helyen részletesen elemezni az amerikai deskriptív nyelvészet megalapítójának elméleti egyoldalúságát, csupán nyelvszemléletének egyik elperelhetetlen vonására, a természettudományos egzakt-ság igényére kívántam utalni. Ezen a talajon állva üzent hadat a nyelvvel kapcsolatos spekulatív, misztikus felfogásoknak, és a „dolgok monisztikus felfogását” (the monistic view of things) sürgetve a „Nyelv vagy ideák?” alternatívájában a nyelvészeket az objektíve létező és működő nyelv vizsgálatára szólította fel (Kovács i. m. 55—6).

Íme a hegeli organizmus-gondolat Laziczius felfedezte hatásának tudománytörténeti bizonyítékai. Bár Laziczius egyetlen írásában sem utalt tétel-szerűen a természettudományos egzakt-ság rá gyakorolt hatására, de minden tételéből, parázs vitáinak minden sorából ez a tudományos hitvallás cseng ki: a nyelvész feladata a nyelvnek mint objektíve létező, örökös mozgásban, fejlődésben levő jelrendszernek a tisztelete, törvényeinek, — ma így mondanánk — mozgásrendjének a feltárása.

Ezt a hegeli szemléletet közvetítette Belinszkij a fiatal Lazicziusnak, aki elvitathatatlanul alkalmasnak bizonyult a „forradalmi gondolat” befogadására és kritikai továbbfejlesztésére. Meggyőzőek Harmatta János megállapításai, aki a Lazicziusnak szentelt nekrológban a hegeli — belinszkiji gondolatok kritikai adaptálásáról, annak minőségéről megállapította, hogy a fiatal szerző írása egy kiforrott tudós határozott értékítéletének a kifejeződése. Azt is meggyőzően bizonyítja, hogy nem rekedt meg a hegeli fenomenológia idealisztikus platformján, hanem „mesteri kézzel tudja végigvezetni az olvasót Belinszkij esztétikai felfogásának fejlődésén, amely a hegeli esztétikai l'art pour l'art elvétől a realizmus felé haladtában már azt a művészt kereste, aki művészetével is odaáll életkérdéseket feszegetni és társadalmi problémákat oldani. Aki maga is közel megy az élethez, műveiben pedig közelebb hozza az életet az emberekhez” (HARMATTA: NyK. LX, 210). Laziczius élete végéig hű maradt ehhez a kritikai, elméleti alapálláshoz, a tudományos dialektikához, és tudatosan alakította ki a maga dinamikus, a mélyebb összefüggésekre, kölcsönös feltételezettségre ügyelő nyelvszemléletét. Laziczius életműve fényes bizonyítéka annak a tudománytörténeti trivialisitásnak, ami szerint nem lehet „büntetlenül” elmélyedni a hegeli eszmék világában.

Ez az elmélyedés azonban nem a hegeli tételek szolgálai szajkózását eredményezte a lazicziusi nyelvszemléletben, hanem a tévesnek bizonyult hegeli tézisek határozott bírálatát is. Így vált Laziczius Gyula századunk magyar nyelvészetének igazi hegeliánusává.

KOVÁCS FERENC

Lazicius Gyula hangtani munkássága*

Az általános nyelvész LAZICZIUS GYULA életművében a hangtan tekintélyes helyet foglal el mind terjedelmében, mind jelentőségében. Előadásomban azt a több vonatkozásban egyedülálló utat szeretném felvázolni, amelyet „A fonológiáról” című első közleményétől a „Phonétique et phonologie” című, életében megjelent utolsó közleményéig Lazicius Gyula bejárta, s amelyen fároszként magasodik fel Fonétika című kézikönyve.

Nyelvészeti munkásságának kezdete a nemzetközi nyelvtudomány fontos eseményéhez, a funkcionális hangtan, azaz a fonológia kialakulásához kapcsolódik. Lazicius ugyanis rögtön hívéül szegődött az új tudományágnak, és sietett annak alapelveit és módszereit magyar nyelvtörténeti anyagon bemutatva megismertetni a magyar nyelvésztársadalommal. Így születik meg első közleménye, „A fonológiáról” című írás 1930-ban (MNy. XXVI, 18–30), mindössze két évvel azután, hogy TRUBECKOJ, JAKOBSZON és KARCEVSKIJ a hágai nyelvészkonferencián meghirdették a fonológia ügyét. Még ugyanabban az évben újabb cikke jelenik meg „Egy magyar mássalhangzóváltozás fonológiája” címmel (MNy. XXVI, 266–76). Ebben már bizonyítja is a funkcionális szemlélet használhatóságát, amennyiben főként az *-ít* képző eredetmagyarázatában szerepet kapó és több kutató által zöngésülés eredményének tekintett *cht* > *jt* változásról kimutatja, hogy nem lehet zöngésülés eredménye, mivel a zöngés–zöngétlen szembenállás tagjainak szintagmatikus összeférhetlensége kizárja a *t* előtti zöngésülést. Hasonlóan fonológiai érveléssel dönti el későbbi írásaiban a magyar leíró és történeti hangtan számos vitás kérdését, mint amilyen az affrikáták egyeshang vagy kettőshang volta (Az affrikáta-vita: MNy. XXXIII, 76–82), a rövid illabiális *a-t* tartalmazó idegen szavak átvételeiben mutatkozó hangalaki kettősség: *árpa*, de *alma* (Egy nagy pör felújítása: NyK. LI, 1–39), a finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei: *kap*, de *három* (MNy. XXXIV, 26–32), az eszközfonetikusok által kimutatott zöngés *h* státusa (MNy. XXXIII, 305–10), és végül a hangok fizikai és nyelvi időtartamának összefüggése (Zur Lautquantität: Archiv für vergleichende Phonetik 3. sz. 245–9).

Laziciusnak a fonológia iránti kimeríthetetlen kíváncsiságát bizonyítja, hogy – bár nem volt dialektológus – a funkcionális szemléletet a magyar nyelvjárásokra is rávetítette, az eredmény pedig egészen új nyelvjárástani felosztás lett (A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.). Ez a kísérlete – amint erre kritikai értékelésében IMRE SAMU a Lazicius Gyulának szentelt emlékkötetben (NyK. LXXVIII, 338–45) rámutat – nem volt sikeres, éppen a dialektológiában való járatlansága miatt, mindazonáltal elméleti kiindulása alapvetően helyes volt, és így hozzájárulása a nyelvjáráskutatáshoz a fonológiai szempont bevezetése révén úttörő jellegű.

Finnugrisztikával is foglalkozó szakemberként nem hagyhatta szó nélkül a korabeli finnugor nyelvtudományban egyre inkább eluralkodó szöveg-lejegyzési gyakorlatot, amelyet – hogy őt idézzem – „a fonetikai finomságok zabolátlan hajszolása” jellemzett, pl. nyolc időtartamfokot és hatféle *o* hangot különböztettek meg, természetesen diakritikus jelekkel. Véleményét „A finnugor hangjelölés kérdéséhez” című cikkében fejtette ki (NyK. L, 219–26),

* Ez az előadás első alkalommal a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán, 1988. augusztus 29-én hangzott el.

és a zsákutca elkerülése érdekében azt ajánlotta „furor phoneticustól” – ez az ő diagnózisa – megszállt kartársainak, hogy legalább a fonéma értékű beszédhangokat kíméljék meg a mellékjelektől.

Külön csoportot képviselnek azok az írásai, amelyekben a tudomány követeként külföldön ismerteti a finnugor fonetikai irodalmat (Archiv für vergleichende Phonetik III/1, 43–6), illetőleg másfelől magyarországi szakfolyóiratban ad hírt a nemzetközi fonológiai munkaközösség megalakulásáról (MNy. XXXII, 278–9).

A fonológiai módszer egyre tágabb körben való alkalmazása során Laziczius hamar észrevette, hogy a Trubeckoj-iskola által kidolgozott alapelvek a nyelvi valóság gazdagságához képest szűkösek és nem is ellentmondásmentesek. Az elmélettel kapcsolatos észrevételeit és javaslatait legelőször a „Jeltan, elemtan” című írásában fogalmazza meg, 1935-ben (NyK. XLIX, 172–89). Mindenekelőtt szóvá teszi a fonémafogalom lélektani meghatározását, utal az ebből adódható félreértésekre, és javasolja a szociológiai definíciót. Rámutat továbbá, hogy vannak olyan beszédjelenségek, pl. az affektív hangzónyújtás és a hangsúlyeltolódás, amelyek sem fonémaként, sem változatként nem írható le, mert funkcióiknál fogva éppen a kettő között foglalnak helyet. Beiktat tehát egy harmadik kategóriát, amelyet emfatikumnak nevez el, és amelyről Londonban, a II. Nemzetközi Fonetikai Kongresszuson 1935-ben nagy visszhangot keltő előadást tart (A New Category in Phonology: Proceedings of IIth ICPHS. Cambridge, 1936. 57–60). Hiányossága az elméletnek az is, véli Laziczius, hogy csak az ábrázoló funkció, tehát a jelentésmegkülönböztetés szempontjából fontos fonémákat tekinti a nyelvhez tartozó jelenségnek, a változatokat és az emfatikumokat a beszéd, tehát a parole elemeinek tartja, és vizsgálatukat kizárja a fonológiából. Véleménye alátámasztására két érvet is felhoz. Az egyik annak kijelentése, hogy az egészen egyedi beszédjelenségektől eltekintve a változatok és az emfatikumok éppúgy konvencionálisak, mint a fonémák, hiszen nem a beszélő akarától függenek. Ezt az érvet a III. Nemzetközi Fonetikai Kongresszuson, Ghentben is elmondja „Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung” című előadásában (Proceedings of the III. ICPHS 13–23). A másik érv így hangzik: „hiba volna kirekeszteni ezeket [ti. az emfatikumokat és a változatokat] a nyelvre (langue) vonatkozó vizsgálatokból, mert ha egy adott időpontban nem is tartoznak a nyelv (langue) elemi státusába, de előzőleg már odatartozhattak, és a jövőben még odatartozhatnak. Ami ma foném, az holnap emphaticum vagy változat lehet, és megfordítva, ami ma csak emphaticum vagy változat, az holnap fonémává válhatik” (Jeltan, elemtan 185). Ez utóbbi érv, amely mélyen dialektikus szemléletéről tanúskodik, minden bizonnyal a hangtörténeti tényekkel való foglalkozás tanulságaként szűrődött le Laziczius Gyula számára. Egy további alapelv, amellyel kapcsolatban ellenvéleményt jelent be, a beszédhangok képzés és akusztikai szerkezetét vizsgáló fonetika elutasítása, amit a legradikálisabban TRUBECKOJ képvisel azzal, hogy a fonetikát a természettudományok közé sorolja. Ezt a merev elutasítást az elvi alapokon, ti. a langue-parole megkülönböztetésén túl az is motiválta a fonológusoknál, hogy a múlt század végén kialakult új fonetikai irányzat, az eszközfonetika művelői valósággal megmámorosodtak a gépek nyújtotta objektív vizsgálati lehetőségektől, és egyre újabb hangokat, a változatoknak és az árnyalatoknak egyre szélesebb skáláját tárták fel. Ez odavezetett, hogy „a nyelvész egyre bizalmatlanabban kezdte nézni a fonétikus munkáját. Bizalmatlanul, mert kezdte nem érteni.

Bizalmatlanul, mert azt látta, hogy ez a tudományszak, amely még nem is olyan régen annyi hasznos útbaigazítást adott neki, egyre távolodik azoktól a céloktól, amelyeket ő szolgál, s olyan útra kanyarodik, amerre ő már nem követheti”. Mármost Lazicius világosan látja, hogy a fonetikára szükség van, hiszen — és megismétli bühleri ihletésű dialektikus érvelését — „Aki . . . a mai »irrelevanciákat« méri, nem végez fölösleges munkát, mert esetleg a holnapnak dolgozik. Különben is ezek az ábrázolási irrelevanciák a felhívás és kifejezés szempontjából ma is fontosak lehetnek” (Jeltan, elemtan 188). De azt is világosan látja, hogy a fonetikát az eszközfonetikusok túlkapasaitól is meg kell óvni, hogy ne válhassék öncélú adathalmazzá. Ennek pedig az a módja, hogy a beszéd jelenségeit a három nyelvi funkció, az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás együttesében vizsgáljuk. És hogy gondolatmenetét ne csak hangoztassa, hanem bizonyítsa is, megírja monolitikus művét, a Fonétikát (Bp., 1944.), amelyet valamennyi ismertetője szuperlatívuszokban méltatott. De hogy senki ne higgye, hogy a nyelvi szempontok alkalmazása alapjaiban új, a fonetikától idegen eljárás, a zöngétlen és zöngés *h* tárgyalása kapcsán ezt írja: „Annak ellenére, hogy a kétféle *h*-szerűség között ilyen nagy a képzési eltérés, a fonétika nemcsak hogy nem törekedett az elkülönítésükre, hanem ellenkezőleg: nehezen szánta rá magát, hogy szétválassza őket. Miért? Azért, mert nyelvi érdek nem sürgette ezt a szétválasztást. . . . Ékes bizonyossága ez annak, hogy a fonétikát mennyire a nyelvi érdek vezette és vezeti. Vezeti ma tudatosan, és vezette régen, még öntudatlanul is” (77—8). A kísérleti fonetikusnak szóló intelme pedig ez: „A kísérleti fonetikus csak abban az esetben nyújthat segítséget a nyelvésznek, ha jártas a nyelvészetben, s a maga vizsgáló eszközeit kritikailag tudja szemlélni” (vö. PAPP ISTVÁN, Hegedüs Lajos kandidátusi értekezésének vitája: I. OK. IX, 407).

Életében megjelent utolsó közleménye, a csak francia nyelven hozzáférhető „Phonétique et phonologie” 1948-ból (Lingua I, 293—302), lényegében memorandum, letisztult formában való kifejtése mindannak, amit TRUBECKOJVAL szemben a fonológiáról, a fonetikáról és a kettő viszonyáról gondol.

Lazicius írásai már a legelsőtől kezdve páratlan erudícióról, bámulatosan naprakész és széles körű szakirodalmi tájékozottságról tanúskodnak. A zöngés *h*-ről írott cikkében pl., az olvasó nem kis csodálkozására, az Otolaryngologia Slavica (Szláv Fül-orr-gégészet) nevű folyóirat III. kötetére hivatkozik. Kérlelhetetlen logikával végigvitt fejtegetései, amelyekkel elődei és kortársai tévedéseit kiigazította, és az ex cathedra kijelentéseket érvénytelenítette, fejlett kritikai érzékre vallanak (pl. Egy cikk margójára: MNy. XXXVI, 81—9, A magyar hangsúly és hanglejtés dolgában: MNy. XXXV, 173—6).

Szándékosan hagytam utoljára egy kérdéskört, amelyben a kérlelhetetlen kritikus tőle szokatlan liberalizmussal foglalt állást. Látni fogjuk azonban, hogy szó sincs devianciáról, hiszen Lazicius érvelése egyenesen következik nyelvszemléletéből, amelynek az adja az aranyfedezetét, hogy „a nyelvi anyagból szűrődött le nagyobb részt gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárba vesztett munka árán”, és amely „nem önmagáért van, hanem hogy tájékozódni segítsen a nyers nyelvi anyagban” (Általános nyelvészet. Bp., 1942. 112—3). Arról a válaszról van szó, amelyet Lazicius az Országos Közoktatási Tanács hivatalos felkérésére Kodálynak a magyar kiejtést fenyegető veszedelem ellen fűjt riadójára írt (A magyar kiejtésről: MNy. XXXIV, 306—16). Ennek rögtön az elején kijelenti, hogy: „Kodály praemissumai — sajnos, vagy talán még inkább: hál’ Istennek — helytelenek. A »sajnos« Kodályra

vonatkozik, a »hál Istennek« a magyar ejtésre. Az élő magyar beszédet véleményem szerint nem fenyegeti idegen rontás, legalábbis azok a jelenségek, amelyeket Kodály a romlás jeleiként említ, a veszélynek a csíráit sem tartalmazták” (307). A válasz további részében Laziczius előadja az indokait. Ezek közül emelném ki azokat, amelyeket túlzás nélkül tarthatunk az élőszó mindenkori kutatóinak szóló üzenetnek. A kvantitás pusztulására vonatkozó kijelentés ellen pl. így érvel „... abba még egy nyelv se halt bele, hogy elpusztult a kvantitása. ... Az összsláv kvantitás pl. az orosz hangfejlődésben felszívódott. Az orosz ma sem tud az időtartammal szavakat megkülönböztetni, de azért mégis megvan. ... Az *i*, *ú*, *ü*-vel kapcsolatban pl. lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni. ... Az *ε* (nyílt *e*) és *a* megnyúlása (népnyelv, köznyelv) viszent új hangeszközök születését igéri[!]. Hallatlanul érdekes figyelni a hangok keletkezésének és pusztulásának e kicsi drámáit, de belenyúlni a természetes folyamatokba ki merészelne?” (308–9). Az élőszó ún. hibáival kapcsolatban a következőket mondja: „Az aktív beszélő sohasem kőbe vési mondanivalóját, mégcsak nem is íróasztalnál csiszolja mondatait. »Kapásból« fogalmaz, és igazán nem csoda, ha egy-egy mondata nem sikerül. Az ember egyébként sem gép, hanem hangulatlény, aki egyszer frissebben, egyszer fáradtabban reagál a fogalmazási feladatokra, és az állandó beszédgyakorlatból azt is megtanulta, hogy gyatrább fogalmazásaiból sem kerekedik mindig baj, mert a beszédhelyzet maga is sokszor korrigálja a pongyolaság okozta zavart, és ott van még a beszédpartnár is, aki megértésével előzékenyen segítségére tud sietni azáltal, hogy helyesen értelmezi a dolgokat” (311). Ebben az érvelésben lehetetlen nem meglátni, hogy Laziczius a nyelvet tulajdonképpen kinyitotta a tágabb kommunikáció felé.

Előadásomat Laziczius egyik Balassának szóló kijelentésének a cáfolatával szeretném zárni. A kijelentés így hangzik: „A tudománynak valóban vannak olyan tanításai, amelyek az örökkévalóságnak szólnak. A nagy tudósok tanításai, az egész nagyoké. Akiket a tíz ujjamon fel tudnék sorolni. Mi, többiek azonban csak a múlandóságnak dolgozunk, meg a tudománytörténetnek. Nekünk előbb-utóbb meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy amit ma hittel hiszünk és meggyőződéssel hirdetünk, az holnapra elavul vagy elavulhat” (Válasz Balassa Józsefnek: MNy. XXXI, 53). Úgy gondolom, annak cáfolatához, hogy Laziczius is a múlandóságnak dolgozott volna, a mondottakon túl elég csupán azt megemlíteni, hogy napjaink kísérleti fonológia (experimental phonology) névvel illetett kutatási irányzata nem más, mint a nyelvhasználat földközeli vizsgálatának és az elvont teoretizálásnak egymáshoz közelítésére tett újabb kísérlet, amelynek talán nem kellett volna megszületnie, ha Laziczius nyelvszemlélete a maga teljességében hozzáférhető lett volna idegen nyelven, és jobban áthatja a nemzetközi tudományosságot.

KASSAI ILONA

Az „irodalomtörténész” Laziczius

Századunk nagy magyar tudósai között kevés olyan sokoldalú egyéniség akad, mint Laziczius Gyula. Szomorú ellentmondás azonban, hogy erről a sokoldalúságról csak nagyon kevesen tudnak, és többnyire csak általánosságban (pl. érdeklődött az irodalom és a filozófia iránt). Művelődésünk – és

nemcsak a nyelvtudomány – nagy vesztesége, hogy egy ilyen eredeti egyéniség, korlátok közé nem szorítható, hajlékony szellem, fegyelmezett gondolkodó, művelt tudós nem válhatott szélesebb körben példaadóvá a tanítványok egymást követő nemzedékeiben. Korunk egyik úgynevezett „tudós-betegsége”, a szakbarbárság talán kevésbé fertőzte volna meg a humán tudományok művelőinek a gondolkodását, ha a Laziczius-féle embereket nem állítják félre – még haláluk után is. 1949-ben megfosztották egyetemi katedrájától, az Akadémia átszervezése után visszaminősítették tanácskozó taggá; 1959-ben (két évvel halála után) DEME LÁSZLÓ igyekszik elvitatni szellemi örökségének valódi értékeit, s doktrinér módon ráolvasni Laziczius fejére az elméletieskedés vádját, hangos profétának, szubjektívnek, a valóság eltorzítójának stb. nevezve a nagy tudóst (NyK. LXI, 3 – 27). Külföldön 1966-ban THOMAS A. SEBEOK jóvoltából láttak napvilágot azok a kiadványok, melyek Laziczius munkásságát a valódi jelentősége szerint méltatják (THOMAS A. SEBEOK, *Selected Writings of Gyula Laziczius*. The Hague – Paris, 1966. és *Uő.*, *Portrets of Linguists*. Bloomington – London, 1966.), itthon tíz évvel később, 1976-ban szentel a Nyelvtudományi Közlemények egy emlékszámot Lazicziusnak. Utána 1982-ben jelenik meg újra Laziczius neve egy tanulmányban, mely orosz irodalmi tárgyú írásait méltatja (DUKKON ÁGNES, *Laziczius Gyula tanulmányai az orosz irodalomról: Filológiai Közöny XXVIII* [1982.], 323 – 8. Ennek orosz változata: *Studia Slavica Hung. XXX* [1984.], 157 – 64). A fenti dátumok jól mutatják, hogy mekkora hallgatás-mennyiségek ültek rá Laziczius örökségére, lehetetlenné téve annak dialogikus beépülését az elmúlt 30–40 év magyar nyelvtudományába.

THOMAS A. SEBEOK könyve, a „Portret of Linguists” Laziczius Gyulát az elmúlt kétszáz év legjelentősebb nyelvészei közt tartja számon. Kevéssé ismeretes azonban, hogy Laziczius irodalmárként indult. Az 1920-as években sorra jelennek meg tanulmányai, esszéi, recenziói irodalmi folyóiratok hasábjain (pl. a *Nyugatban*), köztük olyanokban, melyeknek a szerkesztésében is részt vett, így a *Független Szemlében*, a *Kékmadárban* és a *Magyar Írásban*. Nagyon fontos e három folyóirat programjáról néhány szót szólnunk, hogy világosan lássuk azt a szellemi hátteret, amelyben a fiatal Laziczius tevékenykedett.

Mind a három folyóirat az első világháború, a forradalmak és ellenforradalmak megrázkódtatásai után a megnyugvás, a békés építőmunka célkitűzésével indul. A forradalmakkal egyik sem vállalt szolidaritást, hanem a demokratikus eszmék, a társadalmi haladás, a radikalizmus átmentésére törekedett a szellem területén. Fórumot teremtettek baloldali, progresszív gondolkodású írók, szociológusok, nyelvészek, esztéták és történészek számára.

A *Független Szemle* (1921 – 23) munkatársai Laziczius mellett Hevesy Iván, Déry Tibor, Tóth Árpád, Turóczy-Trostler József, Zoványi Jenő és Király György volt.

A *Kékmadár* (1923) elsősorban művészeti szemle, Füst Milán, Kodolányi János, Palasovszky Ödön is munkatársai közé tartozott. Itt közli Laziczius az első orosz tárgyú esszéjét, a Belinszkij c. munkát, melyet később továbbfejleszt és doktori disszertációt készít belőle. A folyóiratot egyébként József Attila „Lázadó Krisztus” c. versének publikálása miatt perbe fogták. Érdemes idéznünk néhány mondatot az első számból, mely a szerkesztők álláspontját teszi közzé: „Mi hisszük erős hittel, hogy A Kékmadár művészi hitvallása híveket fog toborozni nekünk. A mi művészi hitvallásunk Plátóé-

val egy: ami igaz, az jó és ami jó, az szép is. (. . .) A jelenből, noha mostoha és sovány, kell kikaparnunk a termő magvakat, amiket a jövőbe szórunk” (I [1923.], 1. sz. 3). És néhány mondat a 10. számból, a szerkesztő, Hajdu Henrik tollából: „A Kékmadár az életes, modern, konstruktív irodalom lapja lesz. Irányát tehát nemcsak esztétikai célok szabják meg: minden sora az új ember új etikáját fogja hirdetni” (1. lap).

A Magyar Írás a három közül a leghosszabb életű folyóirat, 1921-től 1927-ig jelent meg. Figyelemre méltó és érdekes irodalom- és művészet-szemléleti viták zajlottak hasábjain az aktivizmusról, az orosz „szabad színház”-ról (e kettő Laziczius nevéhez fűződik) és a német expresszionizmusról. Munkatársai voltak egyebek közt Erdélyi József, Gyergyai Albert, Kodolányi János, Tamkó Sirató Károly, Czöbel Béla, Derkovits Gyula, Kmetty János, Tihanyi Lajos, szerkesztője Raith Tivadar.

Az említett folyóiratokban publikált Laziczius-tanulmányok, recenziók és bírálatok igen alapos és széles körű irodalmi és esztétikai tájékozottságról vallanak; foglalkozott a filmművészetrel, érdekelte a modern színjátszás. A Magyar Írás egyik hirdetéséből tudjuk, hogy Bortnyik Sándorral és Hevesy Ivánnal együtt a „Zöld Szamár-színház” vezetői közé tartozott. Az új stílusú avantgardista színházat fiatal színészek és írók hozták létre, első előadásukon – 1925. márc. 25-én – Ivan Goll és Jean Cocteau műveit vitték színre. Laziczius e korai írásaira azonban nemcsak a szakmai tájékozottság jellemző, hanem azt is érezhetjük olvasásuk közben, hogy szerzőjük az etikus, a felelősségvállaló irodalom és kultúra mellett tesz hitet. A „Clouard, az impresszionista” c. vitacikkében egyaránt bírálja a pozitivistát, deterministát irodalomtudományt és a másik végletet, az impresszionizmust (végső soron a minden értéket relativizáló, szubjektívnek tételező irodalomelméletet). Ez utóbbit képviseli Henry Clouard, akinek a könyvről szól Laziczius ismeretése, mely élvezetes előadásban, részletesen bemutatja a francia tudós koncepcióját, s a bírálat mellett nem feledkezik el annak pozitív oldalait is megemlíteni.

Az Aktivizmus c. tanulmánya (Magyar Írás 1923.) Kassák Lajos költészetét, valamint a Tett és a Ma folyóiratot értékeli, illetve bírálja. A Laziczius-féle kritikák stílusáról, hangvételéről külön szólnunk kell: mindig építőek, még akkor is, ha szigorúak, mindig korrekt, felelősségteljes magatartásról árulkodnak, nem elfogultak, akkor sem, ha a sajátjától lényegesen eltérő világnézetű művekről, szerzőkről szól. Ebben az írásában igen érdekes és részletes elemzést közöl Kassák és a Nyugat kapcsolatáról, az irodalom és a politika összefüggésének értelmezési lehetőségéről, az aktivizmus és a többi „izmus” érintkezési pontjairól. Az irodalom és a politika kapcsán írott szavai ma is nagyon időszerűen hangzanak: „Ha az életenergiák megnyilvánulását egységes szempontból nézzük, nincs generálisabb tévedés, mint az a szemrehányás, hogy ez vagy az az irodalom politikaibb, mint a l’art pour l’art szempontjából lehetne. A magyar irodalmat is sokszor érte ez az elfogult vád. A külföld egyetlen irodalma sem független a politikumtól, és ha a magyar irodalom politikaibb, annak magyarázata csak az lehet, hogy nálunk a politika vitálisabb érdek. Európának nincs még egy olyan pontja, ahol a faj-, nemzet- és individuális létfenntartás annyira függne a politikától, mint Magyarországon, most és mindig.” (Magyar Írás 1922/2: 39.)

Laziczius ebben a tanulmányában fölveti, hogy az aktivizmus új problémákat hozott, de megoldás helyett nyitva hagyta őket, hogy túl sok prog-

ramot hirdetett meg, de nem volt egy igazi programja sem. „Elátkozta a formakultuszt és formai jelentőségre törekedett. Elfordult a művészetjátéktól és ugyanide akar most visszajutni. Elindult az impresszionizusból, hogy képarchitektúrát és képverset hozzon, de csak azért, mert vállalta ugyan a felelősséget a mával szemben, de a jövőt nem látta meg és nem is akarja meglátni.” (Uo. 1922/3: 54.)

Laziczius itt nem holmi optimista jövőfogalmat kér számon Kassáktól, hanem nagyobb áttekintőképeséget, a mának való túlságosan erős elkötelezettség oldását, azért, hogy a „mai Politika vagy legföljebb az Utópia” bővületéből kibontakozva meglássa a holnapi Életet, Értelmet és Morált. Ebből a megjegyzésből kitetszik Laziczius „ars poeticá”-ja: az Élet, az Értelem és a Morál értékeihez való hűség, mely élete végéig jellemezte tevékenységét.

E tanulmány nemcsak a szerző etikussága miatt érdemel figyelmet: az aktivizmus művészetének elemzése irodalomtörténeti szempontból is nagyon lényeges mozzanatokat tartalmaz, szellemes és igaz megállapításai ma sem veszítették el érvényüket (így mindaz, amit Kassák lírájáról, a Babits-hatásról, valamint Kahána Mózes és Barta Sándor verseiről mond).

Laziczius Gyula irodalmi tárgyú írásai közül mennyiségben és súlyosságban is egyaránt az orosz irodalommal és kultúrával foglalkozó tanulmányok tűnnek ki. Két évet töltött Szibériában hadifogságban, ott tanult meg oroszul; sajnos, nem tudtam eddig kideríteni, milyen személyes kapcsolatai voltak (s voltak-e egyáltalán?) orosz tudósokkal vagy művészekkel ebben az időben; az viszont ismeretes, hogy az 1920-as évek második felétől kapcsolatot tartott leningrádi nyelvészekkel, valamint a Prágai Kör tagjaival. Mégis, a 20-as években teljes mértékben a XIX. századi orosz irodalomnak és kultúrájának szenteli tevékenységét, figyelemmel kíséri az emigráns orosz filozófusok, így Bergyajev, Losszkij, Karszavin, Szergij Bulgakov írásait. Olvasta Pavel Florenszkij külföldön megjelent tanulmányait, melyek a Szovjetunióban és nálunk csak az utóbbi pár évben kezdenek hozzáférhetővé válni, mint pl. a nemrég magyarul is megjelent „Az ikonosztáz” (Corvina, 1988. Imago-sorozat), vagy a Studia Slavicában, illetve a Voproszi Lityeraturiben közzétett szövegek és kísérőtanulmányok. Igen pontos és részletes értesülései vannak a görögkeleti egyház és a szovjet viszonyáról, melyről a Magyar Szemle 1930/4. számában közöl egy cikket. Mindezekből azt láthatjuk, hogy Laziczius a maga korában sokkal inkább szinkronban volt a nemzetközi kulturális és tudományos eseményekkel, mint mi a tömegkommunikációs eszközök rendkívüli fejlettsége mellett (eltekintve talán a legutóbbi néhány évtől). Igaz, nyelvtudása is hozzájárult ehhez, olvasott oroszul, németül, angolul, franciául, tehát nehézségek nélkül tudta követni Európa szellemi életét.

Az 1922-ben megjelent Belinszkij-esszéje nyitja meg az orosz irodalommal és filozófiával kapcsolatos cikkek és tanulmányok sorát, melyek a Nyugatban, a Budapesti Szemlében, a Magyar Szemlében és a Zeitschrift für slavische Philologieben jelentek meg.

Belinszkijről szóló első írásának fő gondolata az, hogy az orosz kritikus Hegel esztétikájának hatására ugyanúgy eljutott a moment-elv megfogalmazásához, mint Taine, akinek a nevéhez fűződik széles körű kibontakoztatása. A jeles francia pozitivistá filozófus és esztéta módszertanának tengelyét a „faj”, a „környezet” és a „pillanat” együttese alkotja: ezek egymásra hatása határozza meg a stílusok, műfajok, iskolák keletkezését és fejlődését. Taine és Belinszkij is Hegel történetfilozófiáját alkalmazza az irodalomra – egy-

mástól teljesen függetlenül; a szellemi élet egységesen organikus fejlődésének elve és az irodalmi korszakok meghatározása az orosz és a francia kritikus esztétikájában egyaránt erre a forrásra megy vissza.

A „Belinszkij és Hegel” c. disszertáció ennek a cikknek az alap gondolatát fejleszti tovább, és részletesen megvizsgálja a hegeli filozófia Belinszkijre gyakorolt hatását. Alapos összehasonlító szövegelemzés során az orosz kritikus írásaiban megkeresi azokat a helyeket, ahol világosan kimutatható — néha majdnem szó szerint — Hegel esztétikájának hatása. Ez az aprólékos, ámbar élvezetes stílusban, szellemesen és elegánsan előadott oknyomozás ma is időszerű eredményeket hozott. A sztálini korszak Belinszkijt kanonizálta, csak a forradalmi demokratákhoz — Csernisevskijhez, Dobroljubovhoz — kapcsolható nézeteit domborították ki, eszméinek genéziséről, egyéniségéről, irodalmi, világnézeti tájékozódásának nem honorácior és nem forradalmi oldaláról nem lehetett semmit sem tudni. Így Laziczius 1929-es tanulmánya eléggé eredeti és egyedülálló a nemzetközi russzisztikában (más kérdés, hogy nem épült bele, a téma későbbi szakértői nem tudnak erről a munkáról, pedig németül is megjelent a Zeitschrift für slavische Philologieben). Különösen érdekes Hegel esztétikájának és filozófiájának orosz fogadtatásáról és ezzel kapcsolatban a többféle torzításról, félremagyarázásról szóló rész: Belinszkij nem tudott németül, így környezete — Bakunyin, Sztankevics és mások — közvetítésével ismerkedett meg a német filozófus eszméivel. Laziczius a Belinszkij-szövegekből kimutatja, hogy a kritikus még ebből a zűrzavarból is helyesen szűrte ki az őt érdeklő, számára ideológiaként szolgáló hegeli gondolatokat, de épp azért nem tudott a hatásuk alól kikerülni, mert nem szervezen, a saját belső fejlődése menetében épültek be tudatába ezek az eszmék, hanem valamely külső tekintélyként, melytől akkor sem tudott megszabadulni, amikor már nem szerette, nem akart nekik szolgálni. Így jellemzi Laziczius esztétika és világnézet szétválását Belinszkij műveiben: „Belinszkij generációja számára Hegel tanítása volt minden esztétikai értékelésnek zsinórmértéke és amíg Hegel tekintélye uralkodott, el sem lehetett képzelni, hogy valaki is rést merjen ütni az abszolút művészet, a l'art pour l'art elvén.” (Belinszkij és Hegel. Pécs, 1929. 23.)

Belinszkij levelezéséből számtalan példát hozhatnánk Laziczius megállapításának igazolására, így például azt a gyakran ismételt gondolatát, mely szerint a művészet szakrális tevékenység. (V. G. Belinszkij: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. XI—XII. Vö. leveleit V. P. Botkinhoz és N. V. Sztankevicshez.)

Lazicziusnak az 1920-as évek második felében egyszerre három Dosztojevskij-tanulmánya jelent meg a Nyugatban, a Révai kiadó által megjelentetett „Dosztojevskij Összes Művei” egyik kötetének bevezetőjeként és egy esszéje Tolsztojról, szintén a Nyugatban. Ezek az írások ugyancsak értékes részét képezik a magyar—orosz irodalmi kapcsolatoknak, s képezhették volna a russzisztikának is, ha bekerültek volna a köztudatba. Elsősorban szemléletük adhatott volna új lendületet a Dosztojevskijről való gondolkodásnak.

A „Dosztojevskij fejlődése” (1928.) c. elég terjedelmes írása különösen föltűnik tárgyi gazdagságával és szemléletének a kortárs magyar írókhoz képest modernebb, filozofikusabb hangvételével. Egyrészt hivatkozásából és az akkortájt közölt recenzióiból tudjuk, hogy nyomon követte a legfrissebb szovjet szakirodalmat, mely akkor, a 20-as években nagyon sok érdekes Dosztojevskij-anyagot tett közzé. Így pl. bizonyíthatóan ismerte az A. Sz. DOLI-

NYIN szerkesztette tanulmányköteteket, melyekben olyan szerzők szerepeltek, mint VINOGRADOV, SZ. BULGAKOV, ASZKOLDOV, KARSZAVIN, KOMAROVICS, L. GROSSZMAN. Továbbá ismerte az emigráns orosz gondolkodók s a nyugat-európai szlavisták Dosztojevskijről szóló írásait, így szemléletére a kor legkcmolyabb filozófusai és irodalomtudósai voltak hatással. Ezért valamivel közelebb is került Dosztojevskij világának megértéséhez, mint legtöbb magyar kortársa, akik szintén a 20-as években írtak tanulmányokat, esszéket a nagy oroszról. Laziczius ráérez arra a sajátosságra, melyet Bahtyin nevez éppen ugyanebben az időben (1929.) polifonikus regényszerkesztésnek. Laziczius ennek a poétikának az életrajzi háttérére, a genezisére utal, amikor Dosztojevskij Szibériában, a kényszermunkán szerzett emberi tapasztalatait összegzi, de ez sem csekély adalék az egyébként is szép és korrekt esszéiben: „Mikor az osztrögba kerül, azt a kétszáz embert, akivel a sors véletlenje hozta össze, megkísérli elméletileg csoportokra bontani, de csüggedten hagyja abba ezt a meddő próbálkozást, mert kénytelen bevallani, hogy minden teoretikus elképzelésnél változatosabb a valóság és nem tűri meg a leghajlékonyabb általánosítást sem. Kénytelen meglátni, hogyha az emberi individuumhoz, az emberi lélekhez akar közeljutni, le kell oldania az előreelképzelés és az előítéletek saruit. Mindegyikhez külön-külön kell odamenni, ha mindjárt kétszázán is vannak, mert kettő sincs köztük olyan, hogy az egyik lelkiségéből át lehetne pillantani a másikéba.” (Dosztojevskij fejlődése: Nyugat 1928. II, 721.)

A Dosztojevskij-regények valóban úgy épülnek föl, hogy hiányzik belőlük a mindent látó, mindent egy központba összefogó írói tekintet. A késői Dosztojevskij úgy határozza meg ars poeticáját, hogy azt mondja: „keresem az embert az emberben”, s ezt a keresést egy magasabb értelemben vett realizmusnak nevezi. E realizmust valóban csak azzal a módszerrel érheti el, hogy minden hősét eljuttatja a feltárulkozásig és lelepleződésig, hogy látható legyen, mi is van az emberi lélekben.

Laziczius másik két Dosztojevskij-tanulmánya is érdekes problémákat vet fel. A „Sztjepancsikovo és lakosai”-ról írt cikkéről részletesebben szóltunk egy korábbi írásunkban (DURKON ÁGNES: Filológiai Közöny 1982: 327), az Ördögök c. regény főhősének lazicziusi értelmezéséhez ezúttal szeretnénk néhány gondolatot fűzni. A „Sztavrogin az »Ördögösök«-ben” c. tanulmány szokatlan gondolatra épül: a regény főhősét a XIX. századi orosz irodalomból jól ismert ún. fölösleges emberekkel veti össze, elsősorban a turgenyevi figurákkal, s rámutat a dosztojevskiji alak démoni vonásai mögött rejtőző közös tulajdonságokra: a hitnélküliségre, vagy más szavakkal: a hinni-nem-tudásra. Laziczius hangsúlyozza, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy nem talál valami pozitív ideált, nem találja a helyét a társadalomban stb., hanem azért bukik el, és azért nem találja az élet értelmét, mert keresztényi hite nincs, amely a bukásban is fölemelné. Ha ezt a gondolatot hozzámérjük a turgenyevi ún. fölösleges emberekhez, azt találjuk, hogy Laziczius jól látta a két író művészi hitvallása és világnézete közti különbséget, hiszen van olyan turgenyevi hős is, pl. Rugyin a hasonló című regényből, aki tele van eszményekkel, mindig hisz valamiben, s mégsem lesz termékeny az élete, csupa meddő idealizmus, sóvárgás, öthontalanság. De elmondhatjuk ezt az „Apák és fiúk” c. regény főhőséről, Bazarovról is, csak ott más formában jelenik meg az eszmékkal való kísérletezés és az élet problémája. Dosztojevskij a végsőkig viszi a modern ember problémáját, mert a fölösleges ember témája

egyáltalán nem csak orosz jelenség, még ha ők adtak először nevet neki, akkor sem, hanem egyetemes, s Dosztojevskij a nagyregényeiben már úgy veti föl ezt, mint egyetemes emberi gondot. Ezért is van akkora hatása világszerte mindenütt, ma is. Az 1920-as években, tehát amikor Laziczius ezekkel a kérdésekkel foglalkozott, ilyen szellemben írt Dosztojevskijről BERGYAJEV, ANDRÉ GIDE, sőt a bahtyini poétika mélyén is ez húzódik meg, hiszen Bahytin is Bergyajev tanítványa bizonyos mértékig.

Végül említést kell tennünk Laziczius Tolsztoj-cikkéről is (A bölcselő Tolsztoj), mely a Nyugatban jelent meg 1928-ban, a nagy orosz író születésének századik évfordulóján. Ebben a tanulmányában Laziczius kétféle Tolsztoj-értékeléssel vitatkozik: az egyik az a fölfogás, hogy Tolsztoj zseni, de a filozófiában kontár (ezt a véleményt képviseli Kosztolányi, Karinthy, Ignó, akik szintén az évfordulóra szenteltek cikket Tolsztojnak), a másik szélsőség viszont a nagy vallásalapítók és az emberiség tanító mesterei közé iktatja be Tolsztojt. Laziczius álláspontja a következő: „Tolsztoj filozófiája szubjektív filozófia. Az egyetemes emberi gondolkodást tapodtat sem segíti előbbre, de olyan kristályosan és őszintén tükrözi a rációra bízott gondolat útjait, mint semmilyen más objektív gondolatrendszer az élet értelméről. Minden filozófia szükségképpen szubjektív. Mindegyikben van valami egyéni íz, a gondolatok belső zamata, amely az első elgondoló sajátja. Tolsztoj filozófiájának nincsenek első elgondolásai, de gondolatainak belső íze olyan egyéni, mintha ő bukkan volna rájuk először. Ezért nincs is tulajdonképpen eredete, folytatása még kevésbé.” (A bölcselő Tolsztoj: Nyugat 1928. II, 380.)

Ezután a bevezető után Laziczius végigkíséri annak a belső válságnak az útját és következményeit, mely élete delelőjén tört rá Tolsztojra. A kiutkeresés első állomása a hithez való visszatérés, az öngyilkosság gondolatával való leszámolás. Valláshoz közeledése azonban nem más, mint az észmber menekülése a kínzó kérdések elől, ahogy Laziczius találóan fogalmazza: „Elfojt magában minden kritikát, vak, hívó hitben keres menedéket. Csak attól remeg folyton, hogy olyasmit találnak mondani neki, ami ellentmond a józan észnek” (uo. 381). Ez a viszonylagos megnyugvás azonban rövid ideig tart: amikor kiderül, vagy pontosabban úgy értelmezi a keresztény tanítást, hogy a metafizikája nem felel meg az etikájának (a n e ö l j parancsa körüli értelmezések), újra a józan, hűvös észhez fordul, s hatalmas filológiai előkészületek útján és segítségével racionalizálja az Evangéliumokat. Laziczius Tolsztoj naplója nyomán vázolja a folyamatot, s végig nagyon pontosan követi az idézett bevezető gondolatban kifejtett nézetét: Tolsztoj filozófiájának szubjektivitását és a ráció elsőségét ebben a rendszerben. A cikk következő része ennek a „racionális kereszténységnek” a bírálatát tartalmazza. Laziczius szerint a tolsztoji interpretációban elvész a szeretet tiszta imperatívusza, melyet nála a hasznos béke elve foglal el: „ne fizess rosszért rosszal, mert a rossz visszahull rád kettőzött erővel.” Tolsztoj nem tudta meghagyni a szeretetet abban a tiszta céltalanságban, amely az Evangéliumok sajátja, az ő ok-cél rendszerbe fogott magyarázata jellegzetesen ember-mértékű, racionális. Laziczius okos passzivitásnak nevezi Tolsztoj „erőszaknélküliség-elvét”, s azzal zárja le a tanulmány második részét, hogy megállapítja: „Tolsztoj vallása az emberi élet reálfilozófiája: két természetes korlát között mozog, a születés és a halál között és minden problémát ezen belül old meg öt normával” (uo. 384.)

Laziczius a továbbiakban beszél Tolsztoj és a társadalmi kérdések kapcsolatáról, kései korszakának művészetellenes magatartásáról, mindezekről a

problémákról tárgyilagos elemzést ad, de nem szenvtelen kritikusként közeli Tolsztoj vitatható nézeteihez, morális tanításához és vívódásaihoz, hanem mély megértéssel és tisztelettel az iránt a küzdelem iránt, amit az író folytat önmagával életének és elveinek összhangba hozásáért.

Lazicziusnak az orosz irodalomról szóló tanulmányai és cikkei nemcsak azért érdekesek, mert az 1920-as években ezek voltak az orosz irodalom legértőbb, legszínvonalasabb népszerűsítői, hanem azért is, mert mindegyikben van egy-két gondolat, melyhez ma is lehet kapcsolódni, melyek változatlanul érvényesek, és további kutatásra, gondolkodásra inspirálnak. Jelen dolgozatunk csupán néhány tanulmányból emel ki részleteket, de úgy gondoljuk, ez a kevés is képet ad tehetségéről, gondolkodásmódjának eredetiségéről, tudásának megbízhatóságáról, s talán arra is sikerült rámutatnunk, mi magyarázza a nagy nyelvész irodalmár múltját. A közös alap a filozófia, melyet ezúttal nem tantárgyként, tudományágként kell érteni, hanem szó szerint: a bölcsesség szeretete. Mert ha ez magvan, a részterületek, az egyes szaktudományok szinte maguktól föltárik titkaikat a szemlélődő és kérdező embernek.

Laziczius Gyula irodalmi és művészeti tárgyú írásainak jegyzéke

1. Irodalmi és politikai esküdtszékek: Független Szemle 1922. 266.
2. A mozi: Független Szemle 1922. 258—60.
3. Belinszkij: A Kékmadár 1922. 234—7.
4. Az aktivizmus: Magyar Írás 1922. 2. sz. 37—42, 3. sz. 49—54.
5. Fiatalok könyvei (krit.): Magyar Írás 1922. 7—8. sz. 143—4.
6. Déry Tibor: Ló, búza, ember (krit.): Magyar Írás 1922. 12. sz. 214.
7. Gellért Oszkár: Testvérbánat csillaga (krit.): Magyar Írás 1922. 10—11. sz. 192.
8. Rupperecht Tibor: A túlradó élet (krit.): Magyar Írás 1922. 4. sz. 95.
9. Kodály: Árgirus nótája (Bp., Rózsavölgyi, 1921.) (krit.): Magyar Írás 1922. 3. sz. 71.
10. Hevesy Iván: Az impresszionizmus művészete (...) (Kner, Gyoma, 1922.) (krit.): Magyar Írás 1923. 1—2. sz. 43.
11. Kallós Ede: Görög mithológia (krit.): Magyar Írás 1923. 5. sz. 103.
12. Az orosz „szabad színház”: Magyar Írás 1924. 5—6. sz. 57.
13. Clouard, az impresszionista: Magyar Írás 1925. 3. sz. 39.
14. Az irodalom diogenészei: Magyar Írás 1925. 6. sz. 86.
15. Bonkáló Sándor könyve az orosz irodalomról: Nyugat 1926. II, 153—5.
16. Az orosz irodalom bölcséletének próbája: Nyugat 1927. I, 104—6.
17. Sztavrogin az „Ördögösök”-ben: Nyugat 1927. I, 141—5.
18. Dosztojevskij fejlődése: Nyugat 1928. II, 717—29.
19. Egy orosz filozófus (krit.: M. Winkler: Peter Jakovlevič Čaadajev. Ost-Europa Verlag, 1927.): Budapesti Szemle 1928. 211.
20. A bölcselő Tolsztoj: Nyugat 1928. II, 380—6.
21. Báthori István lengyel történetírója: Magyar Könyvszemle 1928—29. 67—72.
22. Modern oroszok: Nyugat 1929. III, 840—1.
23. Belinszkij és Hegel (doktori disszertáció). Pécs, 1929.
24. Fr. Hegels Einfluss auf V. Belinszkij: Zeitschrift für slavische Philologie. Band V, 1929. 339—55. (A disszertáció német változata.)
25. Egy orosz bölcséleti folyóirat: „Der russische Gedanke”: Budapesti Szemle 1929. 214. k. 309—11.
26. Előszó Dosztojevskij „Sztjepancsikovo és lakosai” c. regényéhez: DÖM. Révai kiadó, Bp., 1930., II. kiadás: 1932.
27. Smeljov: A pincér (krit.): Nyugat 1930. II, 808.
28. A görögkeleti egyház és a szovjet: Magyar Szemle 1930. 4. sz.
29. Die Leibeigenenfrage bei Dosztojevskij: Zeitschrift für slavische Philologie 1931. Band VI, Heft 1—2. 54—62.

DUKKON ÁGNES

Igenis nem! = Nemde igen?

(Az *a/e* végű egyalakú névszótó cselei)

I. *Si duo faciunt idem, non est idem* — figyelmeztet a rómaiak élettapasztalatait őrző mondás. És modern magyar nyelvészeti munkáink szintén gyakran foglalkoznak olyan jelenségek osztályával, amelyeknek egy része mélyebb elemzéskor nem bizonyul egészen azonosnak kategóriabeli társaival, esetleg csak a fejlődés bizonyos szakasza óta vagy csupán némely vonatkozásban vehető több-kevesebb joggal egyazon grammatikai csoport tagjának. Olykor magának a megfelelő rendszerbeli kategóriának a léte is kétes lehet. Az effélék belső eltéréseit, ellentmondásait rendszeresen dialektikusnak mondjuk, de nem mindig tisztáztuk a létrejöttükhöz szükséges valóságviszonyokat, viselkedésük „szeszélyességét”, egyéneken s közösségeken hol így, hol úgy ható rugóik furcsa működését.

Az alábbiakban egy egész kis alaktani részletben szeretném szemléltetni, hogy ami „szabályosságot” (itt félve használom e szót!) a művelt köznyelv s némely szakma használata látszólag teljesen azonossá formál, az milyen eltérő előzményekre, gondolkodási-beszéleléktani okokra mehet vissza, miért érvényesülhet helyzetenként, olykor időnként, szavanként némileg másként.

Azokat az alapalakban *a/e* (s *o*) végű névszótóveket tárgyalom most a teljesség igénye nélkül, amelyekben a leíró nyelvtanok megszabta toldalékok előtt nem váltakozik e hang az egyébként szokásos *á/é* (s *ó*) „váltóhanggal”. (Az *o* : *ó* esetében adataim kis száma s a kiejtés ingadozása miatt alig várhatok érdemleges tanulságot.) A kivételes toldalékok előtti használattal általában nem terhelem az amúgyis terjedelmes tárgykört; vö. az argóból: „[A szemfüles] megelőzi Szögyeéket” (1981: Szabó L.: Bűnügyi p. 127); a költői-írói stílus hangulatával: „vannak maig tartó kihatásai” (1958: Bóka: Alázatosan j. 72); „[az] ifjúság kedvéért jegyzem ide” (uo. 366).

A tárgyalandó szavak némelyikével már foglalkoztam, de nem éppen a mostani szempontból, nem is kellő részletességgel; és hát mai szemléletem szélesebb körű, el is tér a régítől; vö. Nyr. LXXXVI [1962.], 265–82, Any-Olv. 131–43, FUF. XLIII [1979.], 136–58, MNy. LXXVI [1980.], 394–412. Egy-két több szerzőjű nyelvtani vagy nyelvemlékvéltő könyv megfelelő pontjában, ismeretterjesztő újságcikkeimben még futólagosabban szintén érintettem e tárgyat. S megvallom: az Akadémiai Nagyszótár kásahegyén most nem tudtam átrágni magam, mint egykor szoktam. — Mivel csak felnőtt korom nyelvi alakulását vizsgálom, a régibb mozgás irányára lehetőleg csak tudományos szótárainkból vagy egy-két kiragadott szövegpéldából veszek igazolást. — Mondandóim lényege úgy két évtizeddel ezelőtt alakult ki bennem, most (frissítésül) mégis inkább egészen mai adatokat idézek; ezekben az eredeti betűtípuson nem változtatok, hogy tisztán lássuk, mi van bennük dőlten stb. szedve.

2. Az egyalakú — más néven változatlan — névszótóvek közt olyat, amelynek szótagi vagy alapalakja *a/e*-re végződik, leíró nyelvtani irodalmunk nem szokott számon tartani. Csak egy forrást idézek: „Az e g y a l a k ú , m a g á n h a n g z ó s v é g ű . . . névszótóvekre az jellemző, hogy csak egy toldaljuk van . . . s a toldalékok k ö t ő h a n g z ó n é l k ü l kapcsolódnak

hozzá. Mind felső vagy középső nyelvválású magánhangzóra (*u, ú, ü, ő, é, ó, ő, é*) végződnek . . . Ide tartoznak egyes relatív szótövek is” (1961: MMNyR. I, 321). Esetleges módosítást itt a tulajdonnevek sajátos tótani viselkedését tárgyaló egység sem tartalmaz (i. h. 329–30).

Az idézett tétel a köz- és az irodalmi nyelvre á l t a l á b a n még helytálló volt. (Talán a ritka *i*-t is idevonhattuk volna: *zri-t*; és a kötőhangós toldalékú melléknévi tövekkel szintén számolhattunk volna: *mai-ak* stb.) Az imént én mégis „*a/e-re*” ragos alakot használtam, nem „*á/é-re*” vagy „*a/e*”-re formát, holott a mai tótani szabályok szerint az *alma/elme* tőtípus a megfelelő toldalékokat *á/é* váltóhangú változatához kapcsolja: *almára/elmére*. Más ilyen nem töváltogató adatok: „zárt *a-t*”, „nyílt *e-vel*” (1862: CzF. I, El. 57); „sok helyen nyújtják az *a-t, e-t* meghatározott helyzetekben” (1966: Papp I.: Leíró m. hangtan 70).

Az ÉrtSz. ez idézethez is illően az *a*¹ főnévnek beszédhangot s betűjét jelentő értékében „[*a v. ā*]” kiejtést ad meg, ilyen ragos példával: „*Ird le az a-t!*” És ez magától értetődik, hisz ha e két „szót” a töváltakozás szerint *á/é* megfelelővel toldalékolnánk, ez egybeesnék a mindig ilyen egyalakú tövű *á, é* betű- és fonémanévvel, megzavarva a közérthető, szabatos használatot. — Az írott *a, A* iskolai osztályt, épületet, zenei hangot stb. jelölő, írva homofonnak hosszú illabiális kiejtésével itt nem foglalkozom; az „*a-t*”, „*e-t*”-féle alakok töve és toldaléka közt nagyrészt érzékelhető kis a r t i k u l á c i ó s szakadással s a t ő í r á s b e l i elkülönítésének eszközeivel szintén csak az említés ismétlésének erejéig. — Azt mondanom sem kell, hogy az ÉrtSz. az *e*¹ és *e*² szócikkben a főntihez hasonlóan ismerteti az egyalakú tőhasználatot.

Az imént röviden érintett szóalakbéli fonetikai és grafikai s z a k a d é k o c s k a persze azt mutatja, hogy a közlő érzi és érezteti a tőnek sajátos nyelvi szerepre vonatkozását, azaz a kifejezés több-kevesebb m e t a n y e l v i jellegét, ezt az aktuális többletet.

Az tehát máris kétségtelen, hogy az *a* és az *e* fonéma- és betűnév következetesen egyalakú tövű szó, melynek metanyelvi értéke is van/lehet. (A metanyelvvvel legutóbb B Á N E R V I N foglalkozott „Metanyelv, anyanyelv, nyelvi nevelés” című hasznos tanulmányában: Nyr. CXII [1988.], 330–8; ám részletei most messze vezetnének a magam tárgyától, tehát nem követem gondolatit tovább.)

3. Az említett, *a/e-t á/é-vel* váltogató tőtípusnak eszerint megvan az a nem kivételes nehézsége, hogy ha a közlés címzettje egyáltalán nem – vagy csak jól-rosszul – ismeri a váratlanul használt szót (s az összefüggést), akkor a nem szótári tő alapján olykor nem tudja egészen biztosan k i k ö v e t k e z e t e n i a szótári tövet, a szó alapalakját – és megfordítva. Az utóbbira, egy fiktív (tehát hibás) toldalék nélküli forma analógiás kifejlesztésére ismeretes a pongyola beszédűek *ábéce* (= *ábécé*), *püre* (= *püré* vagy *píré*) stb. szóalakja. Az előbbi fajta zavart pedig nemrég magam is éreztem. A Magyar Nyelvőr új számában Büky László *Méheraj* című cikke így kezdődik: „Dzsajadévának . . . pásztorénekét, a Gíta Govindát . . . leginkább Weöres Sándor . . . fordításában ismerik” (CXII [1988.], 326). Ebből sem a birto- kos jelző, sem a tárgyi értelmező egészen hiteles alapalakját nem tudtam rögtön megállapítani, mert igen régen olvastam erről a szanszkritból magyarított énekről, s azóta el is felejtettem; az idézett szöveg szerint pedig a cím,

ill. a név végződhetett magyar *a*-ra, s ez volt a valószínűbb (*Dzsajadéva; Gíta Govinda*), de akár *á*-ra is (*Dzsajadéva; Gíta Govindá*). Csak a cikk vége felé tudtam meg, hogy az első tipp a helyes. Ha tehát a magyar közlő egy még merőben ismeretlen vagy félreérthető *a/e* végű lexémát (többnyire nevet, címet, idegen szót) úgy akar todalékkal a szövegbe szőni, hogy a hallgató/olvasó biztosan kielemezhesse a „szabad morfémát”, akkor vagy csak kijelölő jelzőként alkalmazza azt, s utána a kategóriát megnevező jelzettel todalékolja (*Dzsajadéva költőnek; Gíta Govinda c. pástorénekét*); vagy kénytelen változatlan tőként todalékolni (*Dzsajadéva-nak; a Gíta Govinda-t*). Persze ez az utóbbi megoldás régebben egyáltalán nem divatozott; s mihelyt a kritikus szót a címzők és címzettek eléggé ismerik, megszokták már, akkor egy kissé mesterkéltnek is hathat ez az egyalakú, szájbarágó tóhasználat. Az „ismertség” elsősorban onnan eredhet, hogy a közlő előzőleg már használta alapformában (ill. todalékosan) is a különben talán homályt keltő alakot. Így az említett új Nyelvőr-számnak *Méheraj* című cikkében Büky László a *méh* állatnév regionális *méhe* változatának költői használatát ismerteti. Emiatt utóbb sem a *méhe* alakot, sem a „szó esik a *méhé*-ről” kiemelt szavát nem tekinti az olvasó sem a *méh*, sem valami *méhé** főnév todalékos formájának (i. h. 327).

Más okok is megnehezíthetik a szótári alak kikövetkeztetését a műveltség valamely ágában járatlanok között. Így a magyarság az ógörög neveket sokáig latin átírásban használta: *Eurydice*; ma inkább görögösen találkoznak velük: *Eurüdiké*. Az én nemzedékem az *Antigone* alakot még ma is éppúgy ismeri, mint az *é* végűt, a görögöset. Ha tehát valaki az előbbi tővéget teszi tévedésből az utóbbiba: ott is hangváltó tövet teremt, ahol immár nem kéne. De hagyjuk! S a francia *Dumas* név stb. tóhasználatát szintén.

4. Hadd tárgyalom az idevonható típusokat történeti kialakulásukkal ellentétes sorrendben. A ma legszabályosabban egyalakú tövűek az *a/e* végű, főként tulajdonnévi *m o z a i k s z ó k* (betűszók, szóösszevonások): olyan peremszókincsbeli elemek, amelyeket kevésbé köt a hagyományos elemek analógiája, s amelyeknek tulajdonnévi vagy márkanévi tömegénél nem volna szerencsés az *a : á, e : é* (s az *o : ó*) tővégi ingadozás. Vö.: (az) „*MTA*-ban,” „*ELTE*-n” („*NATO*-t”). Egy osztrák sajtószerv nevével: (az) „*APA*-tól”. Persze az idősebb filológusok somolyoghatnak ezen. Az előzményt ugyanis az elhomályosult értelmű, utcasarok- és kávéháznévvé lett *EMKE* képviseli, mely máig is kétalakú tövű: (az) *EMKE-ként: EMKÉ*-ben. S eleinte a többinél is ezt a hagyományt támogatta a művelt helyesírás meg a kiejtés. De utóbb csak kitűnt, hogy visszas az *Akadémia* kezdőbetűjét *á*-val ejteni, *A*-val írni a betűszóban. Ma tehát a szabályos írás és ejtés a tő egyalakúságát védi: (az) *USA*-ba, (a) *FIFA*-ból, (a) *III. Ker. TTVÉ*-nek, (a) *FIDE*-be; „a *Ju-So-k*” (e.: juszok 'Jungsozialisten'; Népszab. 1973. dec. 16., mell. 12). A Nyelvművelő Kézikönyv ugyan engedélyezi, hogy ha a kiejtésben hosszú a váltóhang, akkor kitegyük a betűjére is az ékezetet, „pl. az *ELTÉ*-n, az *USÁ*-ban” (1985: II, 200): ám az MTA 1984-i szabályozása már mást mond: „A csupa nagybetűvel írt tulajdonnévi betűszók végén todalékoláskor nem nyújtjuk meg az *a, e, o-t*” (AkH. 1-119). A régi budapesti Evangélikus Leánygimnázium anyanyelv-ápoló szervezetének, a *SZEMBÉ*-nek az *e g y k o r i* tóhasználat szerint helyes lehetett a „*SZEMBÉ*-jével” alak, de ma már ez nem korszerű (ÉdAny. 1989/1. sz. 7). — A szakma a hang- és betűnév mintájára változatlan tőként todalékolja pl.

az *A*, *E*, *O* végű biokémiai rövidítéseket is, így az immunglobulinok nevében: „Az IgE-nek” – vagy egy mediátorában: „[Az] SRS-A-t” (ÉT. 1989. ápr. 21. – 484); stb. – Egyébként a mi családi nyelvünkben a *NO-SPA* gyógyszer neve a k i e j t é s b e n évtizedek óta kétalakú tövű: *noszpaként*, de: *noszpát*; a *Gelka* márkanevet pedig mástól is így toldalékolva hallottam, s hasonlóképp egy-két előrecomagolt áruféleség neve is él váltakozó tövégi hanggal. (A közönség kiejtését az effélékben is nagyon befolyásolja korunkban a hangos hírközlés.)

Évtizedeinkben tehát szaporodóban van egy idetartozó névszói töcsoport: ha ma alkotunk – mondjuk – egy *MIDE* rövidített egyesületnevet vagy egy *tera* gyártmánynevet, ezek sejtethetőleg egyalakú tövekként válnak használatossá – bár az utóbbi esetleg elhomályosulásával átcsaphat a *béka*, *téma* csoportjába. Az intézmények, egyletek, művek stb. ilyen rövidített neve ugyan eleinte csak utalás a teljes formára, de ez lassan feledésbe mehet a használók nyelvi automatizmusában; és hogy akkor a tőtípus általában megmarad-e egyalakúnak, azt ma még csak sejtethjük. S a rövid mozaikszói megjelölések nélkül aligha kell tudakosan igazi metanyelvi jelenségről beszélnünk: ahogy a nyugdíjas egyetemi orvosprofesszornő családi *Csőpi* (*néni*) vagy egy képzeletbeli *Vörösnagyfalussy Gedeon*-t képviselő, bizalmas *Gida* vagy *Vöröske* nevéhez sem kell hosszú metanyelvi megokolást keresnünk.

5. Annál inkább számolhatunk a metanyelv befolyásával azoknál a több-kevésbé a l k a l m i egyalakú, *a/e* tövégi toldalékos szavaknál, amelyek nyelvi jelekre, előzőleg említett ilyen alapalakokra, aligha egészen ismeretes szavakra, idegen nyelvű idézetekre stb. kívánják fölhívni a címzettek figyelmét. Ezekben általában érezhető egy kissé a *tő* és a toldalék közti artikulációs szakadás, írásban elég szokásos a tőnek meg toldalékának eltérő betűtípusa s a két morféma közti kötőjel; nem ritka az egyalakúsított tőnek idézőjelbe tétele sem. (Lásd alább.) Egy-két példát ismerek a reformkorból is, a legkorábbi ez: „az *óta*-t kivévén” (1843: *A' m. szókötés'* főbb sz. 94). Egypár elszórt újabb előfordulás: „Tinódi . . . Cronica-ja” (1938: Drescher: *A szép m. könyv* 14); „a Zrínyi és Tasso-ra [hivatkozott]” (1981: Németh G. B.: *A m. irod.-krit. gondolkodás* 250); „az érmelléki szüretnek *ave atque vale*-ja” (1982: Szabó M.: *Kívül a k. 164*); „a német *Weidtasche*-ből [való]” (Úrhegyi: *MNY. LXXXI* [1984.], 454); „Erről a [segédszói] »volna«-ról . . . kár vitatkozni” (1987: Keresztury: „Csak hangköre más” 384); „salto mortalekkel” (1975: Pais: *Ósv. 249*); „[Az örményektől] »cse«-t hallottam, nem »ajo«-t” (Mislay: *Nagyv. 1985/2. sz. 351*); „gondoljunk Leibniz *harmonia praestabilita*-jára” (1987: Benedek I.: *Az ösztönök v.² 31*); „a növény . . . *anima nutritiva*-val rendelkezik” (uo. 62); „mit kezdjek Wille-vel és Vorstellung-gal” (Szentkuthy: *ÚT. 1988/1. sz. 20*); „Van . . . egy . . . jelölés főcímünkben: »A Hazafias Népfrent lapja«-val egy sorban” (MN. 1988. júl. 28. – 8); „Petrov a *kutya*-t »kutya«-nek [így!] hallotta” (Horváth I.: *Nyr. CXII* [1988.], 316); „kijutottunk a Prinzregenten Strasse-ra” (Vámos: *ÉS. 1989. ápr. 7. – 6*); „interjú a *Die Presse*-ben” (MN. 1989. márc. 16. – 8); „a . . . macskát persona non grata-nak nyilvánítottam” (Bertha: *ÉS. 1989. ápr. 14. – 3*); „[Magasra] egy-egy énekes produkció emelkedett, *Nils Gieseckeé*” (FSzM. 1989. ápr. 22. – 15); „a hetvenes évek [német labdarúgásának] *Rummenniggejét* . . . nem a szövetség nevelte” (MN. 1989. ápr. 29. – 13); stb. – Magamtól hirtelenjében nincs kezem ügyében ilyen szövegrész, de ha fölösleges a névelőket idéznék, csakis így utalnék vissza rájuk:

„ezeket az *a*-kat”; s ha az *amaz* és *ama* névmási jelző használatáról írnék, az „*ama-t*” csupán mássalhangzón kezdődő jelzett előtt ajánlanám; stb. Mikor pedig egy Tóth Árpád stílusát festő, igen szép tanulmányban a határozói igenév ragos alakját „*-va*, *-vét*”-ként ragozta a néhai szerző, először nem értettem meg.

Ám az ilyen egyalakú tőhasználat még ma is elég ritka, s főleg k ö v e t k e z e t e s e n fehér holló. A valaha nyelvészként ismertté vált Karinthy Ferenc egy minapi, Nyelvelés című tárcájában az olasz helyi hangulatot úgy őrzi-fokozza: „*pizzeria-ba*”; „*coperto-t*”; „*pune-t*”; „*servizio-t*”; „*ristorante-t*”; stb. (MN. 1989. márc. 25. — 8). Szakmánkban viszont nemrég egy utónévadó divatunkat ismertető tanulmány sejtetőleg (?) csak a nehezebben visszakövetkeztethető alapalakokat egyalakúsítja: „*a Csabá-nak*”; „*a Nyikita-nak*”; „*a Guido-nak*” (!); „*Zoltáná-ét*”; *Anettát*; „*Dianná-t* is, *Diana-t* [!] is”; „*a Mia-val* [!], *Nilla-val* [!], *Réta-val* [!]”; „*Giddá-ról*” (Nyr. CXII [1988.], 287–99). — Vágó Márta 1975-i József Attilájában a hagyományosabb tőhasználat uralkodik a jellegzetes idézetek — főleg verscímek — toldalékos formáiban. (Nem tudom, a szerző vagy egy szerkesztő keze nyoma-e ez.) Vö.: „*az Emlékezés egy nyáréjszakára-t*”; „*a Fiatal asszonyok éneké-t*”; „*Az ősz dicséreté-t*” (97); „*a Szeretők lázadásá-t*” (107); „*a PERNYETÁNCRÁ-t*” (125); „*az Egy spanyol földműves sírversé-t*” (201); „*a lanolin iloná«-ban*” (234); „*ímé«-t mutatva*” (245; gesztust értelmezve ?); „*az Egy spanyol katona sírversé-t — Egy spanyol földműves sírversé-vé alakította át*” (287); „*Az oroszán idézésé-ben*” (299); „*az Ars poeticá-ban*” (300); „*édeleg Gotával*” (338); „*Wohlfahrts-Pflegére*” (356); „*»Istenke csavargója«-nak lenni*” (416). E következetesen, néhol (*PERNYETÁNCRÁ-t!*) csikorgóan nem újszerű tőhasználattal szembenáll három egyalakú *e-s* tövég: „*Klugehoz*” (222, 223; orvosi családnév); „*elengedem az összes »de«-ket*” (361; erről a 6. pontban lesz szó).

Nyelvtani egységre utalva már egy kissé szokatlannak érzem a hagyományos idézést: „[*a*] *volná-t* ritkítani lehet” (1847: MNYR.² 349); de egyébként az én tollam is rá-rájár a tőváltakoztató idézésre, vö.: „*Deutsche Stilkundé«-jában*” (Nyr. LXXXVI [1962.], 266). Hanem *a/e* végű toldalék végső hangját már bizonyosan nem változtatnám meg így: „*hol kellene Emmának [= a kutyának] »balrá«-t mondanom*” (1980: Hocken: Emma meg én 39); „*nem kellett volna . . . »jobbra«-kat és »balrá«-kat mondanom*” (uo. 59–60; a magyar fordítás egyébként nem csikorog). Előfordult olvasmányaimban többször, hogy az ilyen tőhasználat következtelen: egyszer egyalakú a tő, egyszer a hasonlító jellegű, mégis hangzóváltogató, még gondosan fogalmazó, filológus szerző szövegében is. A közélet többnyire hamar megjegyzi az *a/e-s* alakokat akkor is, ha először a váltóhangos tő analógiája zavarja: a *Namíbiát*, *Sevarnadzét* ragos nevek mellett uralkodó az *a/e* végű alapforma; a *peresztrojka* vége sem *á-sodott*; s megfordítva: a *pedigrés*-ből sem vonták el nagyapáink a **pedigre* szótári alakot; a *risorgimentó-k* egyes számát is inkább rövid *o*-snak rekonstruáljuk. A műalkotáscímek ritka kivétellel szintén hibátlanul mennek át a köztudatba, ha toldalékolva ismeri is meg valaki: a „*Zalán futásá-t*”, „*Puszták népé-ben*” forma nem vezet hibás következtetésre a mi kérdésünkben sem. Arról persze a tudományépszerűsítő fogalmazásnak gondoskodnia kell, hogy a műveltségben járatlanok a *Goethétől*, *Georgét* stb. példák alapján ne formálják é végűre *e* neveket. (A svéd politikus ragozott nevében mégis többször hallottam *e-s* tövéget: „*Palmetól*” stb.)

Az tehát, hogy mikor tartja szükségesnek a szövegező alkalomszerűen, metanyelvi jelleggel a — mondjuk — „*ezt a »Mater dolorosa«-t*” vagy „*tovább*

hangoztatta a »Becsületemre!«-ket” jellegű ritkább tóhasználatot, szükségképp hcz az anyanyelvbe némi egyenetlenséget. De ha ez nem fajul el, akkor nem veszélyezteti igazán a magyarnak józan értelemben vett egységét; az esetleges további fejlődést pedig éppen ez nem teszi lehetetlenné. (Én akkor sem félténém a nyelvi műgndöt, ha olykor – mint néhány évtizede – „a Kassák MA-jában” alakot írnának esszéistáink, „a Kassák Májában” helyett. Pedig tudcm, hogy minden hasznló helyzetben ma sem erőltethetnénk az ilyen pontoskodást.) – Az egyalakú *a/e* végű mozaikszótövek 4. pontunkbeli, alig néhány éve állandósult csoportja mellett végül is tudomásul kell vennünk a hol így, hol úgy viselkedő „parole”-esetek enyhén növekvő számát.

6. *Nunc venio ad fortissimum*: olyan sajátos e g y e d i példákra térek, amelyek az előző pontba illő a l k a l m i e g y a l a k ú tövű használatukat többé-kevésbé állandósítva éppen korunkban válnak a 4. pontban tárgyalt *MTA-t/ELTE-t/HIPO-t* típusú változatlan névszótövek „osztálytársaivá”. Általános nyelvészeti szempontból azért különösen érdekesek, mert eredeti szófajiságuk szerint nem is igen kívánnának „adnominális” toldalékokat fölvenni; továbbá mert a tótani kategóriaváltásukhoz rendesen szükséges egy, a társadalmi használat szemfényvesztő „bűvészcilinderében” végbemenő jelentés- és funkcióeltolódás is. Persze éppen ezért további és több oldalú megfigyelésre-elemzésre lesz még szüksége diszciplinánknak ahhoz, hogy a heterogén gyökerű alakulások egységes kategóriába rendeződéséről teljes és hitelesebb képet kapjunk, s a folyamat tartósságáról is megbizonyosuljunk.

Elsődlegesen nekem egypár k ö t ő s z ó n k tűnt föl, kivált újabb tóalakjával. Tudvalevő dolog, hogy ez a szófaj minden nyelvben hajlandó idézetként való használatakor a beszélő jellegzetes é r t e l m i – ha tetszik: logikai – álláspontjának e l v o n t kifejezésére, s egyben szubjektív m ó d o s í t ó é r t é k e l ő beszéléslélektani szerepe is szembetűnő. A magyar *de* mintegy idézett főnévként – a latin *sed*-hez, német (*das*) *Aber*-hez stb. hasonlóan jelentheti az ellentétet, az ellentmondást, akár az akadémikuskodást, vitát – s az egyéni megítélést is érzékeltetheti. A *ha* szintén megnevezheti a feltételt, feltételeességet, nehézséget, sőt az okvetetlenkedést (meg a beszélő „hozzáállását”) – mint a latin *si*, német (*das*) *Wenn*. A *mintha* – a *quasi*-hoz, a (*dus*) *Als Ob*-hoz hasonlóan – a látszatismeret, - viselkedés, -jelenség, a látszatfilozófia neve is lesz. Ilyen szerepben némelyik magyar kötőszó régebben is kaphatott főnévhez illő toldalékot – de még tőváltakoztatással; korunkban azonban a különleges jelentés, kiemelt beszédbeli szerep érzékeltetésére egyalakú tőként állandósul.

A *de* kötőszónak főnévhez illő toldalékolására csak a múlt század óta ismerek példát, de ebben eleinte még *dé-* a tő. Az ÉrtSz. Vörösmartyból való adata rövidítve: „*De* – . . . *Semmi dék* [=de-vel kezdett kifejezések]”; Arany Toldijából közismert ez: „*De* – « (*s nagyot sohajtott* [György] *erre az egy dé-re*”. Bár e két adat itt a k ö t ő s z ó i használatához van megadva, a toldalék és a tőváltozat – mint a jelentés meg a mondatrészi szerep is – már főnévi; e szótár a tóhasználatra maga is a f ő n é v i értéknél utal: „*dét* v. *de-t* . . . *dék* v. *de-k* . . . (főleg irod)”. Az itteni Arany-idézet („. . . megakasztja *dé-vel*”) sem igen mond mást; a Keménytől vett példa („*e de-t* . . . megmagyarázni”) ugyan szintén alig-alig, ám ebben már a mai vátozatlan tő erősebben jelzi a merőben elvont főnévi értéket. (A *dé-* tőre szerintem már utalhatna egy „rég” jelzés.) – A magam jelenkori adatai szerint e főnévi, egyalakú *de-*töves

használat immár a köznyelvben sem ritka, a sajtó szintén kedveli. Metanyelvi stíléma, s ezt írása is jelzi, pl.: „És most jönnek a *de-k*” (Novobáczky: ÚT. 1988. jan. 31. — 23); „[A csapat] *de-t* és *ha-t* nem tűrő játékkal érte el mind-*ezt*” (MN. 1985. jún. 8. — 13); más példákat idéztem régebbi cikkeimben, s egyet közlök alább is. Nyelvtani eszköz idézett neveket is egyalakú a tő: „hiába cserélnék ki a *de-ke-t*” (Békési: MNy. LXXXV [1989.], 85).

A *ha* ilyen fejlődésének útja ismeretesebb. A TESz. így ír: „Megszilárdult ragos alakulat. Az *-á* lativusraggal . . . keletkezett . . . Az eredetinek feltehető *há* alakból . . . [az] *á* megrövidülésével jött létre”. A NySz. a szó főnévi 'conditio; bedingung' jelentését már a Tihanyi-kódexből *haua*l ragos alakban idézi. (Meglépő, hogy a TESz. ezt a főnévi jelentést nem említi, mint CzF. tette; illet az EMSzT. sem közöl.) A NySz. még *há* alapalakját is ismeri 1626–27-ből, s a *há* tövet birtokos személyjellel is igazolja. Az én egyik régi adatom *-n* ragos: „A' Chriftus érdemének Hán, Condition álló hathatoságát-is . . . el . . . bontani” (1651: Nagy-Ari: OrthChr. c 2r). — Az ÉrtSz. itt is számba veszi a főnévi szerepet, bár „(ritk)” jelzéssel, ilyen alakítani „szereléssel”: „*ha-t* v. *hát*, *hája* (hangsúlyos, rendsz. ragtalan alakban)” — de toldalékos példával nem szemléltetve. — Én a *ha* mai főnévi használatát az irodalmi és a köznyelvben csupán a köztársaságihoz képest ítélném ritkának, kivált a közismert „Ha az a *ha* nem volna”-féle fordulatok miatt. S bár „*hák*at”, „*há-zás*” alakot idéztem régebben (AnyOlv. 142), ma az egyalakú tőhasználatot tartom szokásosabbnak. Egy „*ha-n*” formát ismerek Móricz Arvalányokjából; vö. még: „A »*ha*«-kat . . . sorolhatnók tovább” (ÉS. 1962. jan. 20. — 2); „[A csapat] *de-t* és *ha-t* nem tűrő játékkal érte el mindezt” (MN. 1985. jún. 8. — 13); stb.

Ritkábban használt szavunk a *mintha*, azért nem látom egész tisztán, mennyire jutott el mostanáig az elvont főnévi alkalmazásban (a filozófiai szaknyelven kívül!), s mennyire lett általános a tövének korunkra jellemző egyalakúsodása. A TESz. toldalék nélküli formában idézi a XVI. század elejéről; 96-i adataim is ilyenek: „Szabad légyen ezekről . . . bizonyos — még *á Minthával* szollani” (A' M. Nyelv-mivelő Társ M. I, 31); „Nem ezekből az okokból szollok . . . *Minthával*” (uo.). A kiemelt betűtípus azt sejteti, hogy a szerző kiejtése már érzékeltette a metanyelvi szerepet. Két mai ilyen beszélt nyelvi adatomban „*mintha-val*”, ill. „*mintha-k*” alakot véltem elcsípni. („*Kvázi*”-adat, *als* ob-tapasztalat?) Egyetlen nyomtatott példám meg sajtóhibás: „. . . *mintha* valóban tudná az ember . . . — És ezért tanul . . . ? Ezért a »*min*[*í*]*ha*«-ért?” (riporter és színész beszélgetése: FSzM. 1989. jan. 28. — 2). — Bár nem teljesen azonos jelenség, megjegyzem, hogy a szintén *ha* utótagú, de módosítószói szófajból főnevesülő *hátha* az én egyke-cédulám szerint még máig sem ért el az *a* tövéig egyalakúsáig: „Adjuk vissza a szót, a »*de*« eltérítő és megvesztegető *hátháját*” (Fábri: Kortárs 1962/6. sz. 870). De „*unus testis nullus testis*”.

7. Hadd szakítsak el az iménti csoporttól két *n e m k ö t ő s z ó i* szerepből kiinduló tő-egyalakúságra vezető esetet, bár e szók már a tő rövidege miatt is hasonlóknak látszanak az előbbi *de*, *ha* példához. (Ismét *mintha*-összetartozás?)

A *te* (ē-ző kiejtés szerint *tē*) személyes névmás tudvalevően elsősorban *t o l d a l é k n é l k ü l* használatos: alanyként, megszólításként s ragtalan birtokos jelzőként. Eredetileg ez is hosszú tövéggel járta, ha mégis toldalékolták: *téged(et)*, *téget* (ige), *tével-tuval*; én még hallottam az elavuló *téz* 'duzen' igét is.

A NySz.-ban kérdőjellel idézett Jókai-kódexbeli „Paranczolok *tenek*” példán kívül – ami csak íráshiba – régi ragos alakról nem tudok: általában a „személyragos határozószók” sora illeszkedett be szuppletivizmussal a deklinációs paradigmába: (*te*)*benned*, *-beléd*, *belőled*, *-nálad*, *-hozzád*, *-tőled* stb. A XIX. század vége óta azonban ismeretesek az *e* (*ë*) végű tő ragos alakjai is. (A közbülső idővel nem foglalkoztam.) Ezekben egyfelől az egyes szám 2. személyű (bizalmas) megszólítást fejezi ki a már egyalakú tő, majd (a mához közelebbiekben) ’élettárs, szívbeli barát’ a jelentése. Íme: Az ÉrtSz. szerint „<Rendsz. csak ezekben az állandósult szókapcsolatokban:> ~*nek* szólít vkit: tegezi, ~*vel*. fogad vkit: mindjárt a „te” bizalmas megszólítást használja.” Irodalmi példái Mikszáthból és Gárdonyiból valók. – Cédulám szerint ma más raggal és elvontabb főnévi jelentésben is él *e* tő: „vágyakozása . . . egy *Te*-re irányul; *Te*-re, aki . . . nincs” (1985: Németh G. B.: Századutóról 147); „Azokról a nőkről szeretnék most beszélni veled, . . . arról a sok *teről*, akiből . . . mind *ő* lett” (Oravecz: Kortárs 1988/7. sz. 140); „mint *te*-hez szólt a hős” (az ÉrtSz.-beli jelentés, 1986: Király I.: Kosztolányi 294); „Ez a *mi*, amely magába foglalja a *tet*, az *ént*, a *tit*” (ez ragos elvont névmási sor, 1980: Somlyó Gy.: Philoktétesz s. 283); „az *ént* és a *tet* magában foglaló *miben*” (núgy, uo.). – A fejlődésnek *e* végső foka természetesen már csak az írói-költői nyelv (stílus) része; de kétségtelenül annak a metanyelvi használatnak a tünete, amely a *de*, *ha* kötőszókból oldalhajtásként egyalakú tövű, ismertebb főnevet sarjasztott ki – s amely szellemi fejlődésünk nyelvi jelei közé tartozik, és így nem választható el a változatlan névszótövek modern szaporodási folyamatától.

Kevésbé van a nyelvi gondolkodás gazdagodásához-finomodásához kötve, nem is olyan tanulságos a *le* (*lë*) határozószónak mint egyalakú tőnek az irányjelző *-nek* raggal való megtoldása. A TESz. adatai szerint az alap hajdan *-é* végű és kétszótagos volt, majd *-é* végű és egyszótagos, és ez alakból lett *le*-vé: azaz *é*-vel a végén is, *e*-vel a végén is egyalakú volt – ha egyáltalán toldalékkolták. Írott mai adatom (véletlenül?) nincs rá, de hallomásból ismerem a *lenek fordul*, *indul* kifejezést; és már CzF. szótára említi a „*lenek* tart” (s a „*főnek* menj”) kifejezést; ilyen táji beszélt nyelvi példákat bővebben is közöl a MTsz. – A tőnek itt nyilván nem kellett idézetféle vagy elvont főnévi jelentést kapnia, az egésznek metanyelvi szerephez jutnia ahhoz, hogy a *hegynek indul*, *fordul* analógiájára s a kétszeres határozó- vagy tárgyragos használathoz (*nálamnál*, *tőlemtől*, *aztat*, *ötet*) hasonló indítékkal a *le* irányjelölést még megtoldják a *-nek* irányraggal.

8. Íme: korunk magyar nyelvi alakulása így hoz létre különféle időálló és alkalmi használatú *a/e* végű egyalakú névszótöveket. Fogadjuk őket szívesen: ők is a mi anyanyelvünk fejleményei. (Ahogy a kedves régi palóc szólás mondta: ők is az emmink [= a mi] kutyánk kölykei.) Sokszor alig hisszük el, hogy vannak, pedig igazán tanulságos a keletkezésük, színes a használatuk.

†TOMPA JÓZSEF

Milyen szinten kezdjük?

Milyen nyelvi szintről kiindulva érdemes foglalkozni az aspektussal, ha célunk a magyar nyelv teljesebb leírása? Ez csak egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeket PETE ISTVÁN írásaimra (WACHA BALÁZS, Az igeaspektusról:

MNy. LXXII, 59—69, Az „aspektualitás” és tanítása: Nyr. CVII, 149—65) reagáló tanulmányaiban (PETE ISTVÁN, Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben: MNy. LXXIX, 137—49, Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében: Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 159—72) felvet és megvizsgál. Bíráló és elismerő megjegyzéseivel, saját véleményének kifejtésével PETE ISTVÁN ösztönzőleg hatott munkámra. 1983-ban PETE (MNy. LXXIX, 138) joggal róttá fel, hogy „Az igeaspektusról” című cikkemben nem voltam kellő tekintettel a megelőző szakirodalomra; ennek fontos eredményeiről ő maga számol be. Újabb cikkében (Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 159—72) a szakirodalom áttekintését és értékelését kiegészíti, saját nézeteit továbbfejleszti, ill. részletesebben kifejti. Ennek során olyan általános nyelvészeti kérdéseket is érint, amelyekhez én nem tudok érdemben hozzászólni (a jelentésfajták osztályozása; az igék denotatív-fogalmi jelentésén belül vizsgált szubsztanciális szemantikai jegyek stb.). További tüzetes kutatások kiindulópontjaként az akcióminőségeknek három nagy csoportját veszi fel: a) elsősorban a cselekvés időbeli lefolyását jelölő akcióminőségek; b) elsősorban a cselekvés lefolyásának elaprózottságát, szám- és intenzitásbeli vonatkozásait jelölő mennyiségi akcióminőségek és c) elsősorban a cselekvés eredményével kapcsolatos rezultatív akcióminőségek (PETE i. m. 165). Kitér az akcióminőségeknek a szóképzéshez való viszonyára. „Úgy vélem, akkor lépünk előbbre a problémák elrendezésében, ha az akcióminőségeket nyelvi elemmel külön jelölt szóképzési aspektualitásként fogjuk fel” (PETE i. m. 164). Az aspektus vizsgálatának stratégiáját illetőleg így foglal állást: „Nem tartom szerencsésnek az aspektusok »felülről lefelé« történő megközelítését. Ez olyan módszer, mintha a főnevek számkategóriáját vagy az ige idő-, módkategóriáját az alaktani és mondattani szinten mutatkozó eltérések hatására ezentúl a mondat tulajdonságának tekintenénk” (PETE i. m. 166). Elemzi az igeszemléleti párok kérdését, a folyamatos—befejezett szembeállásnak az ismétlődéshez való viszonyát, az aspektus és az idő összefüggését; stb.

Pete láthatólag mindig szem előtt tartja az oktatás szempontjait. Így érthető a cikket záró kitétele: „Wacha Balázs már az aspektualitás iskolai oktatásáról írt cikket. Hogy ez megvalósulhasson, előzőleg az alapelvekben, a tudományos kutatás szintjén, a kutatóknak jó lenne közös nevezőre jutniuk” (PETE i. m. 172).

A fentieket megszívélve, most csak részletkérdésekhez kívánok hozzászólni. Ennek során PETE idézett cikkeiből néhány olyan mozzanatot érintek, amelyekben van vitatkoznivalóm. Ugyanakkor arra is igyekszem rámutatni, ha az eltérő megfogalmazások helyenként elrejtik a hasonló vagy legalábbis közeledő nézeteket. Egy-két kérdésben megkísérlem álláspontom, ill. az adódó nehézségek részletesebb kifejtését.

(I m) p e r f e k t í v í t á s. — Annakidején (WACHA: MNy. LXXII, 59—69) megpróbáltam néhány szükségesnek vélt distinkciót műszó-párhuzamok megszüntetésével kifejezni. Pete 1983-ban így írt erről: „Tudatosan régi megszokott műszavakat új tartalommal ruház fel. (A perfektív és befejezett, az imperfektív és folyamatos műszavak mint szinonimák ismeretesek. Nála két különböző kategória oppozíciós párjai)” (MNy. LXXIX, 138). — Való igaz, a terminus technikusok ilyen kései módosítása bajos. Mégis összefoglalom, mi készített az idézett distinkció megtételére; hiszen különbséget tenni külön terminus technikus nélkül is lehet.

Kezdjük ezúttal a perfektív—befejezett pólussal.

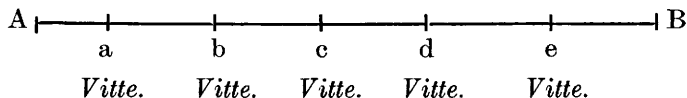
A) Elfogadtam és elfogadhatjuk, hogy — mint a szakirodalomból (pl. J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*) Bp., 1959. 11, 32—40, 65—72, 93) ismeretes — az ige élén álló igekötő gyakran perfektívál.

Fogadjuk el, egyelőre minden megszorítás nélkül, hogy a perfektivitás valamilyen totalitásra: teljességre, teljesként, egészként felfoghatóra utal. Ez, úgy látszik, összhangban van azzal a megfogalmazással is, hogy a befejezett formák a cselekvést egységes, oszthatatlan egészként mutatják be — amint azt az orosz befejezett igékről is tanultuk. (L. pl.: BIHARI JÓZSEF, Aspektusproblémák a mai orosz nyelvben: Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. Szerk. BENDE SÁNDOR. 255. sz. 1962. 177; PAPP FERENC, Könyv az orosz nyelvről. Bp., 1972. 229).

Ez az összhang a két állítás között annak köszönhető, hogy tudjuk vagy magától értetődőnek tekintjük, hogy a cselekvés oszthatatlan egészként való bemutatása a cselekvés (időbeli) lefolyását — vagy arról alkotott elképzelésünket minősíti; vagy legalább ezt a minősítést is tartalmazza.

Perfektíváló szerepe van például az ige élén álló *el* igekötőnek az *elvitte* igealakban; s mindaz, amit a totalitásról és a cselekvés oszthatatlan egészként való bemutatásáról mondtunk, érvényesül következő példamondatunkban:

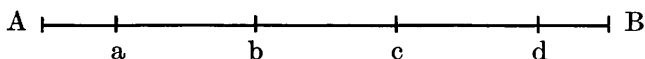
Pista elvitte a képet Jancsiékhoz.

Az *elvitel* nyilván meghatározott időbe került, s erre a bizonyos időszegmentumra a fenti mondat — s benne az igekötős, perfektív ige — csak egészében képes utalni (vö. pl. KRÉKITS JÓZSEF, Lexikai és grammatikai jelentésváltozások az előképzős temporatív-terminatív orosz igékben. Kandidátusi értekezés tézisei. Szeged, 1981. 2). Ha az *A* betű a kép elvittele megkezdésének, a *B* pedig a Jancsiékhoz való megérkezésnek (vagyis a szóban forgó cselekvés kezdetének és végső határának) időpontját jelöli, míg az *a, b, c, d, e* betűk a két időpont behatárolta időszegmentumon belül tetszőlegesen felvett időpontok, akkor elmondhatjuk, hogy példamondatunk érvényes az *A—B* időszegmentumra, de csak annak egészére: az *a, b, c, d, e* időpontokra vonatkozóan más formával kell élnünk. (*Vitte. Vitte a képet Pista Jancsiékhoz.* Stb.) Az *elvitte—vitte* szembenállás tehát összefügg a cselekvés időbeli lefolyásával, ill. ennek tükröződésével.

Ezzel szemben *A szekrény eltakarta a képet* : *A szekrény takarta a képet* szembenállás esetében — bár bizonyos értelemben szintén beszélhetünk totalitásról és annak hiányáról — a totalitás nem a cselekvés lefolyását, időbeli megjelenését jellemzi. Akár az igekötős, akár az igekötőtlen igét tartalmazó mondatot vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ugyanaz a forma érvényes lehet mind az adott időszegmentum egészére, mind pedig ennek az időszegmentumnak az osztataira, részeire, a szóban forgó időszakon belül felvett időpontokra. Vizsgáljuk meg előbb az igekötős (perfektív ?) igéjű mondatot:

A szekrény eltakarta a képet.

Eltakarta. Eltakarta. Eltakarta. Eltakarta.

Az ábra helyessége megfelelő kontextussal, az *A* és *B* időpont s valamely köztes időpont feltüntetésével ellenőrizhető. Ilyen lehet a következő: *Gáborék június 1-étől 10-éig a nyaralóban tartózkodtak, de — minthogy a szekrény eltakarta — nem vették észre a képet. 5-én meglátogatta őket Éva. Örömmel konstataulta, hogy a szekrény eltakarta a képet, s Gáborék észre se vették.*

A megfelelő igekötőtlen igét tartalmazó mondat szintén vonatkozhat akár egy adott időszegmentum egészére, akár azon belül felvett időpontokra:

(Ekkoriban) a szekrény takarta a képet.

<i>A szekrény (már ekkor is) takarta a képet.</i>	<i>A szekrény (most is) takarta a képet.</i>	<i>A szekrény (továbbra is) takarta a képet.</i>	<i>A szekrény (még mindig) takarta a képet.</i>
---	--	--	---

Az *eltakar* 'egészen takar' igében kifejezett totalitás tehát itt nem érinti a cselekvés lefolyásának, ill. az aspektusnak a kérdését: a *takarta* és az *eltakarta* szóalakot tartalmazó példamondataink egyaránt folyamatosak.

Bár az orosz folyamatos igéknek vannak olyan funkcióik (pl. a történeti jelenben való használat általánossága, a cselekvés ismétlődéséhez való viszony), amelyek a magyar nyelv kutatóját esetleg tévútra vihetik, ebben az esetben az orosz megfelelők megvilágító erejűek lehetnek. Ezért idézem J. D. APRESZJAN—PÁLL ERNA (Orosz ige—magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások. Вр., 1982.) megfeleltetéseit:

Тюремная стена закрывала всё небо. *A börtönfal elfedte az egész égboltot.*

Az ige itt folyamatos.

Hasonlóképpen itt:

Благоухание трав наполняло воздух. *A fűvek illata betöltötte a levegőt.*

Az állásfoglalást olykor megnehezítheti, hogy ugyanazon állapot leírható előzetes változást leíró befjezett értékű alakokkal, ill. az egyidejű állapotot leíró folyamatossal:

<i>A tájra már köd telepedett.</i> (Befejezett értékű.)	<i>A tájon már köd ült.</i> (Folyamatos értékű.)
--	---

A köd a leírt időpont előtt telepedett a tájra. A köd a leírt időpontban ült a tájon.

A különbség felszínre jut, ha a leírandó állapot jelen idejű: Ilyenkor a két mondatban eltérő igeidőket találunk:

Látod, a tájra már köd telepedett. *Látod, a tájon már köd ült.*

Bizonyos igék többjelentésűsége teszi csak lehetővé, hogy hasonló helyzetben mindkét — analóg — mondatban, s mindkét igeidőben ugyanaz az ige szerepeljen:

Már fél órája is van, hogy a napot eltakarják a felhők. A napot még mindig *eltakarják a felhők.*

A szekrény takarta a képet és *A szekrény eltakarta a képet* mondatok tehát véleményem szerint egyaránt folyamatos értékűek. Ugyanakkor a *Pista ijedtében eltakarta az arcát* v. a *Pista letakarta a képet* mondatok befejezett értékűek; a *Felhők eltakarták a napot* (vö. J. D. APRESZJAN—PÁLL ERNA, Orosz ige—magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások I. Bp., 1982. 446) lehet folyamatos és befejezett értékű is. — Megjegyzem, hogy — szerintem — nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyes igék lexikális jelentését, ill. többjelentésűségét, egyedi tulajdonságait, másrészt az alany és a bővítmények természetét. Nem lényegtelen például, hogy míg a *vki eltakar vmivel* — *vmi eltakar* átalakítás (megszorításokkal) lehetséges, a *vki behány vmivel* és a *vmi behány* (l. APRESZJAN—PÁLL i. m. 440) „megközelítőleg” sem váltakozhat, ha a *vmi* denotátumának azonosságát feltételezzük. Mindez összefügg azzal a kérdéssel, hogy *milyen* nyelvi szinten érdemes tárgyalnunk az aspektust; l. alább is.

Hasonlóképpen egyaránt folyamatos értékűek az igekötőlen és az igekötős igét tartalmazó mondatok az alábbi példákban; ugyanakkor az igekötős igét tartalmazó mondatok, ill. maguk az igekötős igék kifejezettebben utalnak valamely teljességre — például a tárgyéra:

Ez itt csak *foglalja* a helyet. Sajnos az egész helyet *elfoglalja* az ágy.

Az asztalon sok papír van. Az asztalt *elborítja* a papír.
Az asztalt papír *borítja*. Az asztalt egészen *elborítja* a papír.

Látok. *Ellátok* (egészen) a hegyig.
Fér még bele egy kicsi. *Elfér* benne az egész.

Az *ellát* és *elfér* igékről vö. BUDENZ: NyK. III, 83 is. — A *papír borítja: elborítja a papír* részletek szembenállása jól mutatja, hogy a mondat egyes elemeinek a megválasztása magával vonja más elemek megváltoztatását a kifejezendőtől szinte függetlenül: nem szokásosak a mai magyar nyelvben az *elborítja papír*, ill. a *borítja a papír* és a *papír □ borítja* elrendezések. (A □ szünetet jelöl.) Helytelen a következő mondat: **Az asztalt egészen borítja a papír*.

Az eddig elmondottak lényegét összefoglalva a következőt mondhatom. Mikor a perfektív és a befejezett terminus technikusok elkülönítését javasoltam, egyik célom az volt, hogy — elismerve az azonos jelentésösszetevét és a hasonló kifejezési módot a 'teljesség'-et a cselekvés lefolyására, ill. a cselekvés hatására vonatkozó formákban — megőrizzük e lényegi összefüggés szaknyelvi kifejezésének lehetőségét akkor is, ha a folyamatosság—befejezettség szempontjából e formák egy csoportba sorolása nem tartható fenn. Más szóval lehetségesnek és megalapozottnak tartottam, hogy a valamilyen teljességre utaló, élen álló igekötőjű igéket — sokak korábbi gyakorlatának megfelelően — továbbra is perfektív igéknek nevezzük. E perfektív minősítés így nem feltétlenül a cse-

lekvés időbeli lefolyásával, s nem is feltétlenül annak a beszélő által való fel-fogásával, elképzelésével függne össze; másrészt csak az igekötős igére mint szóra vonatkozna. — Belátva, hogy — többek között a *perfektív* szó idegen nyelvi megfelelőire való tekintettel — e megszorítással elkéstem, szükség esetén körülírással fogok élni; ha aspektusról van szó — másokat nem korlátozva — inkább a befejezett terminus technikumot igyekszem használni.

B) Az alanynak és a bővítményeknek, a kihatás teljességétől — közvetlenségében — eltekintő, csak aspektuális értelemben is könnyebben használható a *befejezett* terminus technikum a magyar nyelvészet eddigi gyakorlata alapján, úgy vélem, szigorúan aspektuális értelemezésében is kevésbé félreérthető, mint a *perfektív* megjelölés. Gondoljunk csak arra, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN (i. m. 45) például megkülönböztet *perfektív* és *félperfektív* igéket, valamint a *perfektív*hez közel álló, de azzal nem azonosított csoportokat. *Félperfektív*ek: *megakad, megfárad, meglöved, meggyengít*. *Perfektív*ek: *elakad, elfárad, elolvad, elgyengít*. Azt hiszem — a meghatározásokat illető esetleges viták ellenére — kétségtelen, hogy a *Megakadt a munkában*, ill. *Elakadt a munkában* mondatok igéi egyaránt *befejezett* értékűek.

Ugyancsak J. SOLTÉSZ KATALIN beszél olyan, a *perfektív* funkcióhoz közeli álló, ill. a *ból lesz ármazott* funkciókról, igecsoportokról, amelyek a cselekvés megszűnését fejezik ki (i. m. 72), ill. túlzó, pejoratív értelműek. Példái között szerepelnek az *ellobban, elhangzik, (a málna) elérett*, ill. *elhízik, elver, eluralkodik* stb. Ezek az igék is mind elsősorban *befejezett* aspektusértékű mondatokban fordulnak elő.

Ha csak a J. SOLTÉSZ KATALINTól használt, s itt felidézett csoportokat vesszük most tekintetbe, a következő hozzávetőleges megfelelést látjuk:

Befejezett (alapértékű, felhasználású) igék, igealakok			
félperfektív igék	perfektív igék	megszűnést kifejező igék	túlzó igék
<i>megfárad</i>	<i>elfárad, meghízik megérett</i>	<i>elvirágzik elérett</i>	<i>elhízik stb.</i>

A *perfektív* és a *befejezett* terminus technikumok elválasztása mellett szólt tehát az a tény, hogy — legalábbis a magyar nyelvészeti gyakorlatban — a *perfektív* minősítéssel más, ugyancsak *befejezett*nek minősítendő egységeket (igéket) is szembeállítottak: a *befejezett* és a *perfektív* a magyar nyelvészeti köztudatban, azt hiszem, inkább a laza rokonértelműség, mintsem a pontos megfelelés viszonyában volt.

Tisztában vagyok vele, hogy a kép szerzőnként és művenként változik, s hogy óhatatlanul egyszerűsíték. Érdeemes volna talán kiemelni és elemezni, hogy — szemben a *félperfektív*—*perfektív* „egy szinten való szembeállításával” J. SOLTÉSZ KATALIN a kezdő igéket *perfektív*eknek tekinti; tudván, hogy PETE nagy jelentőséget tulajdonít — a magyarban is — az aspektus és az akciómínőség megkülönböztetésének, itt volna a helye annak is, hogy kitérjek az akciómínőségek tőle javasolt osztályozására (l. PETE: Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 165). Javasolata — bár ő maga kiindulópontnak tekintti — olyan részletes, hogy alapos értelmezése — itt, most — eltérítene a számomra alapvető kérdések tisztázásától. Ezért — megmaradva az (im)perfektivitással

kapcsolatban felmerült terminológiai aggályaim gyökereinek tisztázásánál, áttérek az imperfektív/folyamatos pólus számomra való nehézségeire.

1. Az *element* befejezett alakkal — a mondat aktuális tagolásának szempontjából azonosan minősülő, nyomatéktalan mondatokban is — nem egy, hanem két forma áll szemben:

Perfektív — befejezett	?
<i>element</i>	a) <i>ment' el'</i> b) <i>'ment' el</i>

Az a) alakra vonatkozik, amit PETE — DEZSŐ LÁSZLÓRA is hivatkozva (DEZSŐ LÁSZLÓ, Tipológiai vizsgálatok. Szerb-horvát—magyar kontrasztív nyelvtan. I. Újvidék, 1971. 20—1) — J. SOLTÉSZ KATALINTÓL (i. m. 207) idéz: „Nyomatéktalan mondatban az igekötő fordított szórendje azt fejezi ki, hogy a cselekvés nem ért véget, folyamatban van.” (A J. SOLTÉSZTÓL vett idézet helye: PETE: MNy. LXXIX, 143.) — Igen lényeges, amit ehhez KLEMM (TörtMondt. 79) nyomán ugyancsak hozzáfűz, nevezetesen az, hogy inverzió esetén az igekötőnek külön hangsúlya van: *jöttek/vissza*. (A hangsúlyt ' jellel a hangsúlyos szótag előtt jelölve: *'jöttek' vissza*.)

Én ezt a külön hangsúlyú hátravetett igekötőt tartalmazó alakot tekintem — KLEMM ANTAL, SIMONYI (A magyar szórend. Bp., 1903.), VÖRÖS JÓZSEF (Az igekötő és az igeszemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben: Folia Practico-linguistica: BME Nyelvi Intézet. 1971/1.), É. KISS KATALIN (Configurationality in Hungarian. Bp., 1987. 69—70) és mások véleményének is megfelelően — folyamatosnak. Ugyanakkor nem tagadható, hogy a — szemantikailag másképp jellemzendő — *'jöttek' vissza* alak szintén szembenáll a szokásosan perfektívnek nevezett *visszajöttek* alakkal (a ' jel szünet és újabb hangsúly nélküli kapcsolást jelöl; ennek megfelelően példánkban a *vissza* igekötő hangsúlytalanul követi az igét): (*Ők is*) *'jöttek' vissza*. 'Volt rá példa, hogy (ők is) visszajöttek'. 'Volt olyan, hogy (ők is) visszajöttek'. *Lányok is 'jöttek' vissza*. 'Vannak lányok is azok között, akik visszajöttek'.

Ami PETE álláspontját illeti, az számomra nem egészen világos. Egyrészt, mint látjuk, elfogadja azt a nézetet, amely szerint a folyamatosságot kifejező alakok hátravetett igekötője hangsúlyos; másrészt — a folyamatos igék időviszonyító szerepének általánosságát vitatva — a *'szedte' össze* alakról mondottakat úgy vonja kétségbe, hogy helyette hangsúlytalan hátravetett igekötőjű igét tartalmazó mondattal illusztrál. Következő három példamondatából (kettőben fenntartás nélkül, egyben fenntartással) olyan hátravetett igekötőjű *f o l y a m a t o s* igéket vél kimutatni, amelyek nem mindig fejeznek ki időviszonyítást: *Én is szedtem már össze eltört üveget. Ónos esőben jöttem le a hegyről. Először én jöttem haza*. (MNy. LXXIX, 145.) A harmadik mondat nem folyamatos voltát, zárójeles megjegyzése szerint, PETE is gyanítja. Így ír: „A probléma nem ilyen egyszerű, ha azt vizsgáljuk, hogy az igekötők hátravetése mindig folyamatossá teszi-e a befejezett igét, vagy pedig az alany, bővítmények fókuszba állításakor az ige befejezettsége megmaradt” (PETE i. m. 145—6). Itt én csak a „hangsúlyt tenném ki”, egyértelműen megmondva, hogy az *Először én jöttem haza* mondatban a folyamatosság szóba sem jöhet. Az *Én is szedtem már össze eltört üveget* mondatra igaz, hogy nem fejez ki olyan időviszonyítást, amelyet én a folyamatos egységeknek (minimális szerkezetként szereplő igéknek; szerkezeteknek, mondatoknak) tulajdonítok, vagyis nem fejez ki egyidejűséget. Csakhogy ebben a mondatban sem hang-

súlyos hátravetett igekötőt tartalmazó folyamatos alak, sem más, folyamatos értelmezést megengedő forma nincsen. Az (*Én is*) *szedtem már össze üveget* mondattal nagyjából azonos jelentésben ilyen folyamatos formákkal élünk: „(Ekkor már) én is 'szedtem 'össze az 'üveget'”, „Már én is 'szedtem ott 'össze az 'üveget'”, „(Én is éppen) 'üveget szedtem 'össze (mikor a főnök belépett)”.

A hangsúlytalanul hátravetett igekötőjű igét tartalmazó mondatokat értelmezve PETE összefoglalóan ezt mondja: „Itt a folyamatos igék tényközlő funkciójával van talán dolgunk: *Szedtél már össze eltört üveget? — Szedtem már össze eltört üveget én is.*”

Petének az a véleménye, hogy a folyamatos formák, pontosabban a folyamatos igék esetében *l e h e t* tényközlő funkcióról beszélni, érzésem szerint a következőkből fakad.

Petének alapvetően az *igék* minősítése a célja (l. Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 166–7); márpedig számos igekötőtlen ige — sokszor persze különféle mondatformákban — valóban különféle aspektuális-temporális viszonyok kifejezésében vesz részt. PETE ISTVÁN példái között szerepel (MNy. LXXIX, 144) a *Takarítottál ma?* mondat is, amely — a szerző megfogalmazását követve — szintén azt mutatja, hogy a folyamatos ige teszi lehetővé „a cselekvés tényének szituációhoz nem kötődő” jelölését. (Ez a „tény” szó olykor megtéveszti a fogalomkört kevésbé ismerő olvasót vagy nyelvtanulót. A „tényt” tulajdonképpen „csak ténynek” kell érteni, s így javarészt negatívumokra utal: arra, hogy *n i n c s* utalás pl. a cselekvés eredményességére, vártságára, konkrét folyamatára stb., csak arra, hogy ilyen cselekvés *v o l t*.) A magam módján én egyelőre annyit mondok, hogy a *Takarítottál ma?* mondat nem folyamatos értékű, de valóban ugyanaz az ige és ugyanaz az igealak van benne, mint a folyamatos értékű *Te meg ott 'takarítottál* mondatban. — Egyébként nem nehéz olyan igét és olyan mondatokat választani, amelyek együttesen három aspektuális-temporális minőséget is képesek felmutatni, anélkül persze, hogy az igealakot módosítsanak:

A	B	C
<i>Porszívózt már szobában . . .</i>	<i>A szobában már porszívózt . . .</i>	<i>Már a 'szobában 'porszívózt . . .</i>
<i>Szigetelt már drótot . . .</i>	<i>A drótot már szigetelte . . .</i>	<i>Már a 'drótot 'szigetelte . . .</i>

Itt csak a C oszlop két mondata folyamatos; az A és a B mondatokra Pete különféle, részben már idézett példái alapján egyaránt mondhatnánk, hogy bennük a folyamatos ige tényközlő jelentéséről van szó. Mindamellet a B mondatokban világosan valamely — a jelenhez vagy a kontextus megszabta múlthoz viszonyítható — egyszeri és közelmúlt (v. „közélmúlt”) cselekvés tényéről kell hogy szó legyen, míg az A mondatokban kifejezett cselekvések ideje a múlton belül határozatlan, s az sem tudható, hogy egyszeri vagy többszöri cselekvésről van-e szó.

Visszatérve Pete példáinak elemzésére s a folyamatos formák *t é n y k ö z l ő* szerepének gondolatára, ennek az elképzelésnek az indokait összegezve megismétlem, hogy ennek egyik alapja az a feltevés vagy meggyőződés, hogy a minősítendő egység az ige; minden ige egyértelműen minősíthető a folyamatosság — befejezettség oppozíciója szerint, ill. az igét — a felhasználás szemantikai különbségeitől függetlenül egyféleképpen kell minősí-

teni mindaddig, amíg — az igeidő, a személy és a mód szerinti változásoktól eltekintve — egyazon alakban jelenik meg.

A másik fontos tényező, amit itt meg kell említeni, hogy ez a — remélem nem félreértett — felfogás, hogy úgy mondjam, „szláv evidenciákon” nyugszik. Közismert, hogy az oroszban a folyamatos igék (igealakok) használatosak mind konkrét folyamat kifejezésére, mind ún. egyszerű tényközlésre — bár a két dolog legalább lexikális alapon divergálhat. JÁSZAY LÁSZLÓ ezt írja az oroszban ismert folyamatos alapigékről és másodlagos imperfektívumokról szólva: „Általános tényközlő jelentésben a két változat közül az alapige használata a kötelező. Az újrafolyamatosított prefixális ige használata egyértelműen hibás: *Я уже читал этот роман* (nem: **прочитывал*). *Фрукты вы уже ели?* (nem: *съедали*). *Ты учил немецкий язык в школе?* (nem: *выучивал*). *Ты уже готовил доклад по этой теме* (nem: * *подготавливал/подготовливал*). (JÁSZAY LÁSZLÓ—TÓTH LÁSZLÓ, Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Bp., 1987. 36). A különböző funkcióknak egyazon (pl. a folyamatos) aspektushoz való kötése — még ha értékeljük is több funkciónak egy invariáns funkció specifikus megvalósulásaként való értelmezését — végső soron arra vezethető vissza, hogy az orosz igék döntő többsége két csoportba osztható kizárólag formái, paradigmatis-morfológiai alapon. Az így kapott két pólus kézenfekvő kiindulást ad minden kutatásnak. A helyzet hasonló, mint a magyarban a határozott névelő használatát illetőleg. Ha ott van a névelő, határozottnak minősítjük a megfelelő főnevet, s csak utána teszünk erőfeszítéseket, hogy a minősítést szemantikailag értelmezzük, illetőleg indokoljuk — legalábbis többnyire ez a helyzet. (A „helyzet” persze tudatosul, l. GALLASY MAGDOLNA, Névelőhasználati kérdések: NytudÉrt. 104. sz. 339—44. 1980.) Így például az *Ússe kő!* és a *Megette a fene!* mondatokban (szólásokban) nem vonjuk kétségbe a *kő* határozatlanságát, ill. a *fene* határozottságát, bár esetleg „ismertségük” jellege közel áll egymáshoz . . .

Hasonló az alaphelyzet az orosz aspektust illetőleg: ha egy ige főnévi igeneve alkalmas összetett jövő idő alkotására (állhat *бьдем*-tel), akkor már folyamatosnak minősül, bárhog y írják is le a funkcióját (vö. pl.: PAPP FERENC, Könyv az orosz nyelvről. Bp., 1979. 229; JÁSZAY i. m. 11—2). A folyamatos minősítés tehát, mondhatni, alapvetően a szótárszerűen meghatározható folyamatos, ill. befejezett igék közül való választást minősíti. Ezt az eljárás-módot persze azért az is alátámasztja, hogy — JÁSZAY joggal felvetett ellenpéldái mellett is — igen sok esetben nemcsak hogy „egyaránt folyamatos igék”, hanem u g y a n a z o k a folyamatos igék szerepelnek „konkrét folyamat”, általános tényközlés stb. jelentésében, ill. funkciójában. Erre egyébként szintén kiváló példákat olvashatunk JÁSZAY-nál (i. m. 67).

Azt, hogy a magyarban is az i g é k n e k k é t aspektusosztályba való sorolására építsük az aspektus leírását — megengedve, hogy az egyes igéknek lehetnek az aspektust illető ilyen vagy olyan, lexikálisan megszabott hajlamaik, preferenciáik — általánosságában nem tartom célszerűnek, sem pedig kielégítőnek, mindenekelőtt azért, mert a magyarban (a folyamatosságot kifejező) folyamatos forma — mely a szóalaknál gyakran terjedelmesebb — nem mindig cserélhető fel egyszerű tényközlővel. Az alábbi példák ezt — úgy vélem — akkor is igazolják, ha a „tényközlő” pólus nem egynemű, s részleteit tekintve további elemzést igényelne. (Ha a szóban forgó mondatrészletben csak e g y hangsúly van, ennek erőssége különböző mértékű — ’ vagy ’’ jelzésű is — lehet.)

A

Tényközlő
(nem folyamatot kifejező) formák

1. *Ettem levest.*
Én már ettem levest.

2. *'Olvastam az újságot.*

Mikor Pali bejött érdeklődni, én már *'olvastam' az újságot.*

Mire Pali bejött érdeklődni, én már *'olvastam' az újságot.*

3. *A szobában már 'takarítottam.*

Benn a szobában már 'takarítottam.

4. *'Szedtem szét már az ébresztőóránkat, meg tudom javítani.*
(Vö. JÁSZAY példáival, i. m. 70.)

5. *Láttam már havasi gyopárt.*

"Láttam már a 'tengert.

- 6 *'Hozta már haza az útve-fúrót.*
Már "hozta haza az útve-fúrót.

7. a) *Már vettem egy jegyet.*
Már jegyet vettem.
Már jegyet is vettem.
b) *"Vettem már jegyet.*

- a) *Már jegyet vettem a gyorsra, mikor kiderült, hogy nem utazhatom.*

- b) *Vettem már jegyet az IBUSZ-nál is.*

B

Folyamatos formák

'Ettem a 'levest.
[*A 'levest ettem. A 'levest 'ettem.*]

Mikor Jancsi megjött, én már *'ettem a 'levest* (v. *a 'levest 'ettem*).

Újságot olvastam.
'Olvastam az 'újságot.
Az 'újságot 'olvastam.

Mikor Pali bejött érdeklődni, én már *az 'újságot 'olvastam*

(v. *'újságot olvastam*
v. *'olvastam az 'újságot.*

Már a 'szobában 'takarítottam.

Már 'benn 'takarítottam a 'szobában.

Mikor anyu megjött, én már *a 'szobában 'takarítottam.*

Már 'szedtem 'szét az 'ébresztőóránkat, mikor a szomszéd beállított.

Már 'láttam a 'tengert.

Már 'hozta 'haza az 'útve-fúrót, mikor találkozott Ferivel, s betértek az eszpresszóba.

Már 'vettem a 'jegyet a 'gyorsra, mikor kiderült, hogy nem utazhatom.

Mint utaltam rá, az A oldal mondatai aspektuális—temporális jelentés-szerkezetüket tekintve nyilvánvalóan nem egyenműek: más és más jellegűek az 1., 2., 3. s részben a 7. pont példamondatai, ill. a 4., 5., 6., (7.) pontéi (vö. a 38. lapon az ottani A és B példák szembenállásával). Ennek ellenére az íménti A oszlop (1—7.) példamondatai véleményem szerint egységesen szembenállnak a párhuzamosan elhelyezett B oszlop mondataival — ezek bizonyos szegmentumai emezek megfelelő szegmentumaival, mind forma, mind funkció tekintetében. E szembenállásokat minősítve többen azt mondják majd — és egyáltalán nem alaptalanul —, hogy a különbségek itt a kontextusból adódnak. De éppen azokra az aspektuális jelenségekre, amelyeket — minthogy nem közvetlenül az igéből következnek — kézenfekvőnek látszik a kontextus szerepéért számon tartani, reagálok én azzal a véleménnyel, hogy az ige feletti szintek elemzése a magyarban nem másodlagos; figyelembe véve persze azt is, hogy ezek az aspektuális jelenségek nem csak vagy nem közvetlenül a mondatban szereplő szavak lexikális jelentéséből fakadnak. (Az eddigi példákból is láthatjuk, hogy jelentős szerepe van a mondatrészek sorrendjének, a hangsúlyok eloszlásának, a határozottság kategóriájának.)

Megjegyzem, hogy PETE álláspontja s az enyém e tekintetben a korábbinál jóval közelebb áll egymáshoz. Egyrészt PETE — ha nem tartja is alapvető fontosságúnak — felhívja a figyelmet a felsőbb szintek vizsgálatának lehetőségére és szükségességére: „A tudományos kutatás és az oktatás metodikájának az felel meg a legjobban, ha először azonos szövegkörnyezetű *minimális kontextusban*, a szomszédos szavak ráhatása nélkül vizsgáljuk az igeszemléleti párok jelentését... A következő lépés olyan *szinguláris szerkezetek* kijelölése, amelyek megerősítik a minimális szerkezetekben használt igék folyamatos és befejezett jelentését... Harmadik lépésként azokat a *mondatokat* vizsgáljuk, amelyekben a bővítmények hatására az eddig folyamatos cselekvéseket jelölő alakokkal 'befejezett' jelentésű szerkezetet kapunk” (Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 170—1). Másrészt én nem vitatom, hogy az oktatás sorrendjét, módját jobb alapon megvitadni, s a kérdéskör tárgyalásában, főképp bevezetésében, didaktikusán összeválogatott *igék* csoportjaira alapozni.

Mégis — tekintettel Petének a fent idézett megfogalmazására — kiemelem, hogy a mondat ígén kívüli elemei (s azok grammatikai kategóriái) bonyolultabban hatnak az aspektus meghatározásában, mintsem ezt mintegy az igtől már megszabott aspektusérték felülbírálásának (megerősítésének vagy megváltoztatásának) vehetnénk. Megjegyzem, nem mindig könnyű észrevenni, hogy az ígén kívüli elemek, az alany, a tárgy stb. is szerepet játszik, mert ezek minőségére viszont sok — hiányos — mondatban éppen az ige utal. Így a példaként bemutatandó kis párbeszédben a két válaszlehetőség ugyan egy-egy igealaként van megadva, de ettől még nem vonható kétségbe, hogy az aspektusérték meghatározódásában itt szerepe van a tárgy határozott vagy határozatlan voltának:

A: Ma tejet szeretnék inni. *Van tej?*

B₁: *Melegíték.* (Jó, melegíték. Jó, mindjárt melegíték [ti. tejet].) — B, NF.

B₂: *Melegítem.* (Melegítem, kislányom. Már melegítem [ti. a tejet].) — F.

(B, NF = befejezett, nem folyamatos; F = folyamatos.)

A további részletek tisztázásához PETE megjegyzéseit idézem kiindulásul: „Wacha Balázs . . . szerint az *Elővette a füzetet és írt egy verset* mondatban mindkét ige befejezett szemléletű . . . , de csak az *elővette* perfektív. Az előzőekben már szóltunk róla, hogy nem célszerű a befejezettség és a perfektivitás fogalmát szétválasztanunk . . . Kétféle megoldás lehetséges. Az egyik az, hogy a magyar nyelvtani hagyományt követve, elismerjük, hogy az igeszemléleti párok képzésének van egy negyedik módja is. J. SOLTÉSZ KATALIN . . . GYOMLAY GYULÁRA, GOMBOCZ ZOLTÁNRA hivatkozva, de említhetnénk KLEMM ANTALT is, megállapítja, hogy Az ige cselekvését a hozzá közvetlenül tartozó hangsúlyos tárgy vagy határozó közelebből meghatározza, determinálja, s ezáltal per ek-tiválja”; hiszen az igekötő eredetileg szintén ilyen határozó volt. Ennek alapján az *Elővette a füzetét és egy verset írt* mondat mindkét igéje befejezett (perfektív, az *írt* igét egy hangsúlyos tárgy perfektiválja. Ha az ige hangsúlyos, akkor mindkét ige formailag is befejezett: *Elővette a füzetét és megírt egy verset*. Kétségtelen, hogy az *Elővette a füzetét és írt egy verset* szerkezetben a hangsúlytalan tárgy ellenére is kifejeződik a cselekvés totalitása. (Vö. *Elővette a füzetét és verset írt* — az *írt* ige folyamatos.) Vagyis a hangsúlyos tárgy perfektiváló hatásával nem operálhatunk. Ezért a másik megoldás elfogadhatóbbnak látszik. Az *írt* ige a hangsúlyos és hangsúlytalan tárgy mellett is folyamatos (imperpektív). A magyar nyelvben itt egy olyan több esetben is megfigyelhető rendszerbeli sajátással találkozunk, amely szerint nyelvtani jelentést nem szükséges még-egyszer jelölnünk, ha az már egyszer jelölve van. Vö. *két diák* — a számnév kifejezi a többséget, a főnév egyes számban marad, . . . A számnéves tárgyas szerkezetekben a magyarban általában folyamatos igét használunk, mivel a cselekvés totalitása, befejezettsége így sem kétséges; pl. *Reggel ittam két pohár tejet és ettem három zsemlyét*. Hangsúlyos határozói bővítmények is utalhatnak a cselekvés befejezettségére — de nem képeznek befejezett ige párokat” (MNy. LXIX, 144–5).

Először is a magam következetlenségére hívom fel a figyelmet: ugyan az *Elővette a füzetet, és írt egy verset* mondatban — megítélésem szerint — két befejezett egység van, de ezt a két egységet itt pontatlanul neveztem meg. Úgy vélem, nem az *írt* ige, hanem az *'írt egy 'verset* szerkezet a befejezett. Pete helyesen figyelmeztet rá — bár nem mindenütt egyértelmű szóhasználattal —, hogy a h a n g s ú l y o s t á r g y r ó l s z ó l ó — s egyéb-ként többnyire az igét megelőző, névelőtlen tárgyra v o n a t k o z ó — észre-vételek a tárgyas szerkezetek befejezettségét kissé ellentmondásosan tükrözik. A lényegét jól ragadja meg, akkor is, ha közben az *írt egy verset* tagmondatban elhamarkodottan minősíti a tárgyat hangsúlytalanakk.

A fentiekre építve most a következőket emelném ki, ill. tenném hozzá az eddigiekhez. Egyrészt látjuk, hogy az igét követő, határozatlan névelős tárgy is szerepelhet befejezett szerkezetben: *Vett egy lemezt; Hozott egy új készüléket; Faragott egy sétatobot; Festett egy tájképet*. Másrészt az igét megelőző, a mondat fókuszában álló, névelőtlen tárgy igéjével hol folyamatos, hol befejezett, hol neutrális szerkezetet alkot:

Befejezett	Folyamatos	Neutrális
<i>kezet fog</i>	<i>rendet tart</i>	<i>disznót vág</i>
<i>kalapot tesz</i>	<i>tévét néz</i>	<i>kezet mos</i>
<i>parancsot ad</i>	<i>jelzést vár</i>	<i>sapkát köt</i>
<i>asztalt bont</i>	<i>disznót őriz</i>	<i>dalt szerez</i>

*bosszút áll
véget vet*

*bosszút forral
biciklit javít*

*sót hint
levelet ír*

Hadd idézzek egy-két szebb példát — József Attilától:

Befejezett; nem folyamatos:

„Hé, emberek hova, hova?
— Ahol *munkát, dolgot kapnánk.*”
(Áradat)

„Pihés, ártatlan, fehér *galambot öltem*”
(Pihés, ártatlan . . .)

„s már *kardot kötöttem*
Kain kell itt Ábel helyett”
S Krisztus — elgyötörten.
(Ha nem veszik észben . . .)

„Az urak locsogtak, fecsegték,
ő batyut kötött, odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsegtet.”
(Csak most . . .)

„Mint gyermek, aki
bosszút esküdött”
(Mint gyermek . . .)

Folyamatos:

„de én most céltalan lődörgök, vagy
esőt hallgatok szobámban”
(Ezüst élet)

„most olvasok és *görögdinnyét eszem*
és erősen tudom, hogy a világ csak
bennünk változik,”
(Keserű)

„*Tejet iszok* és pipázok,
jóhíremre jól vigyázok”
(Kertész leszek)

„Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, *vályogot vet*, ás”
(A Dunánál)

„*Felleget fú orralika*”
(Tömeg)

A példákat máskor folytatnám. — Neutrális szerkezeteket is találhatnánk, bár a neutralitás igazolásához szükséges különféle szöveggörnyezetek megtalálása időigényes volna. Itt csak egy-egy átalakítással érzékeltetem a neutralitás mibenlétét:

Hajat mosott, és elment a barátnőjéhez. → *Megmosta a haját* és elment a barátnőjéhez.

Hajat mosott, s közben hallgatta a rádiót. → *Mosta a haját* (v. *a haját mosta*), s közben hallgatta a rádiót.

Azzal, hogy valamely igei szerkezetet aspektusa szerint minősítettem, még nem foglaltam állást abban a kérdésben, hogy a szerkezet aspektusértéke miből következik. Vajon ennek egy vagy több lehetősége van? Vajon, ha a „hangsúlyos (. . .) tárgy befejezetté teszi v. perfektiválja az igét” megfogalmazás helyett azt mondom, hogy „. . . befejezetté teszi v. befejezett értéket ad az igés szerkezetnek”, akkor ez a megoldás már egyértelmű és egységes?

Véleményem szerint abból, hogy valamely ige adott helyzetű és minőségű (pl. névelőtlen) bővítménnyel ilyen vagy olyan aspektusértéket ad, nem

következik, hogy azt az aspektusértéket a bővítmény önmagában hordozza. Nem szabja meg önmagában és feltétlenül sem az, hogy milyen mondatrészről (pl. tárgyról-e vagy határozóról) van szó; sem az, hogy pl. a tárgy határozott, névelős vagy névelőtlen-e, sem pedig az adott mondatrészben felhasznált lexikális elem (pl. hogy *inget-e* a tárgy vagy *egyet*). — Annak, hogy pl. a tárgy általánosságban sem folyamatosságot, sem befejezettséget, sem másféle aspektuális minősítést nem tesz feltétlenné, már számos példáját láttuk s láthatjuk még: *Bámult egy óriási tölgyet* (F) : *alapított egy nagyszerű iskolát* (B), *ültetett egy őszibarackfát* (B); *verset tanult* (F) : *lélegzetet vett* (B). (F = folyamatos, B = befejezett.)

Határozott, ill. névelőtlen, határozatlan, nem specifikus tárggyal egyaránt befejezettek pl. a következő igés szerkezetek: *fejét vették, az eszét vesztette, lábát törte, kezdetét vette*; ill. *számot vetett, pálcát tört, boltot nyitott, családot alapított*. Ugyanakkor egyaránt folyamatosak a következők: *gondját viselte, párját ritkította*, ill. *hadat viselt, bélyeget gyűjtött, havat lapátolt*. (Az, hogy a példák többsége különböző mértékben állandósult szókapcsolat, nem vonja kétségbe aspektuális jellemezhetőségüket, bár kétségtelen külön vizsgálati szempontot ad.)

Az sem feltétlenül elegendő az aspektus meghatározásához, ha ismerjük (adottnak vesszük) egyidejűleg a tárgy helyzetét, határozottságát vagy határozatlanságát és magát a konkrét lexikai egységet (szót), amely a mondat tárgyaként szerepel. Nem mondhatjuk, hogy pl. a *levél* szó, ha határozatlan, nem specifikus tárgyként a mondat fókuszában van — vagyis az igét megelőzi s tapad hozzá —, akkor már az igés szerkezet feltétlenül befejezett aspektusértékű. A *levelet kapott, levelet írt, levelet várt* szerkezetek példáján:

[Pista] levelet	{	<i>kapott</i>	→	Befejezett.
		<i>írt</i>	→	Neutrális.
		<i>várt</i>	→	Folyamatos.

Hasonló „elágazásos” mintát az igét követő, határozatlan, de névelős tárgy esetén is adhatunk:

<i>Hívott</i>	{	<i>egy orvost</i>	{	Befejezett.
<i>Ismert</i>	{	<i>egy orvost</i>	{	Folyamatos.

A tárgy ilyen megkötése mellett úgy tűnik, hogy az ige dönt (*kap.*: befejezett; *vár.*: folyamatos). Ha viszont nem kötjük meg a tárgyat, kétségkívül kiderül, hogy az ige — bármely fontos is — csak egyike az aspektust meghatározó tényezőknek:

<i>Jancsi pedig kap-</i>	{	<i>-ott egy csomó levelet.</i>	→	Befejezett.
		<i>-ta a leveleket.</i>	→	Folyamatos.

<i>Tartottak egy</i>	{	<i>gyűlést is.</i>	→	Nem folyamatos.
		<i>tehenet is.</i>	→	Folyamatos.

(A „nem folyamatos” minősítést itt és egyelőre tekintsük a *befejezett* minősítés kisebb pontosságra igényt tartó megfelelőjének.)

Mondhatja valaki, hogy a szó szerkezetek aspektusértéke egyszerűen frazeológiailag rögzül, s ebben feltétlenül van igazság. E rögzülésnek azonban grammatikailag megszabott mozgástere van (vö. HORVÁTH KATALIN: Nytud. Ért. 115. sz. 27, 36–7, 72). Nem közömbös például, hogy a tárgy eszköz- vagy helyhatározóval váltakozik-e, hogy a (határozatlan) tárgy specifikus-e vagy sem. A frazeologizálódás esélye a tárgyat a fókuszban tartalmazó szerkezetek esetében a nagyobb; stb.

Visszatérve az egykor tőlem, majd PETÉTől elemzett példára: ha az *ír* igét kell aspektusa szerint minősítenem, én csak annyit tudok mondani, hogy az *ír* ige különféle sajátosságai (jelentésösszetevei, valenciái) révén magában hordozza a lehetőséget, hogy határozottan folyamatos (*'írta a levelet'*), tendenciájában folyamatos vagy inkább neutrális (*'levelet írt'*), befejezett (*'írt neki egy levelet'*), esetleg közlő aspektusú (*'írt neki levelet'*) szerkezetekben szerepeljen.

KLEMM ANTAL mondhatta — mint PETE (MNY. LXXIX, 145) idézi —, hogy az „ige cselekvését a hozzá közvetlenül tartozó hangsúlyos tárgy vagy határozó közelebről meghatározza, determinálja, s ezáltal perfektiválja”, s ez az esetek egy részét valóban jól jellemzi. Talán az sem egészen véletlen, hogy az idézett szövegben Klemm nem az igék perfektivitásáról, hanem az igei cselekvés perfektivitásáról beszél: ez a szemantikusabb megfogalmazás kevésbé köti meg a kifejeződés nyelvi szintjét. Ha valaki kis csúsztatással azt tanítja, hogy a hangsúlyos tárgy vagy határozó az igét perfektiválja, az didaktikai szempontból előnyös lehet: szórszálhasogatás nélkül lehet így közölni valami lényegeset. Ugyanakkor — eltekintve attól, hogy a fentiek nem minden igeire és nem minden hangsúlyos tárgyra vagy határozóra vonatkoznak — a szóban forgó megállapítás csak úgy igaz, mint minden más megállapítás, amely általában a szónak vagy a szófajnak tulajdonít valamely jelentésmozzanatot, amely pedig csak meghatározott mondatfajtákban jelentkezik. Ha a hangsúlyos tárgy jelenlététől is függő befejezettséget az ige (s nem a szerkezet) befejezettségeként tartjuk számon, annyira lesz igazunk, mintha azt mondanánk, hogy az *Esett az eső* mondat alanya múlt idejű főnévi alak. Való igaz, az adott mondatforma, igealak és igejelentés, az alanyként szereplő főnév jelentése összességében múlt idejű érvenyt tulajdonít az *eső* szó itteni előfordulásának; igaz továbbá az is, hogy a mondat is múlt értékű. Ugyanakkor nem az *eső* szó múlt idejével (nem e szó múlt idejű alakjával) van dolgunk.

Pete eddigi elemzései alapján úgy érzem, hogy az egyes példák megítélésében, alapvető minősítésében ítéleteink többnyire megegyeznének; mondhatnám, számos esetben „gyakorlatilag” egyetértünk. A különbségek az egyes nyelvi szintek szerepének megítélésében, érzékelésében vannak. 1983-ban (MNY. LXXIX, 79) PETE idegenkedik attól a gondolattól, hogy az igei szerkezeteknek (is) aspektusértéket tulajdonítsunk.

Újabb dolgozatában (Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 159–72) PETE a maga álláspontját továbbfejleszti, ill. részletezi; itt már — mint láttuk — az ige aspektusának elsődlegesét emeli ki. Helyesen látja, hogy ha a befejezettség nem következik (egyértelműen) az igéből, akkor kifejeződésében szerepet játszik a mondat valamely más eleme — pontosabb idézet alább következik. A magam részéről azonban hangsúlyozom, hogy ez a „más” nem azonosítható teljesen a mondatban szereplő szavak (denotatív, fogalmi) jelentésével.

Mire is gondolok? Vegyük például PETÉnek a tárgyas szerkezetekkel kapcsolatos állásfoglalását. PETE így ír: „A számnéves tárgyas szerkezetekben a magyarban általában folyamatos igéket használunk, mivel a cselekvés totalitása, befejezettsége így sem kétséges: pl. *Reggel ittam két pohár tejet és ettem három zsemlyét*” (MNY. LXXIX, 145).

Rosszindulatúság volna felróni a fenti mondatban megnyilvánuló, mindenképp túlzott általánosítást, mondván, hogy pl. az *Eltörtem két poharat; Kivitték a négy széket; Megöltek öt bennszülöttet* és rengeteg más mondatban semmi ok sincs folyamatos igéről beszélni. Ezt már csak azért sem tehetném, mert másutt PETE együtt mutat be számnéves tárgyas szerkezetet és igekötős, ill. igekötőtlen igét tartalmazó mondatokat, azzal a megállapítással, hogy mindkét mondatban befejezett szerkezet áll. (Ez már megfelel az én álláspontomnak is.) A pontosság és ellenőrizhetőség kedvéért idézem: „*A reggel ittam/megittam 2 pohár tejet és elmentem hazulról* mondattípusok alapján azt mondhatjuk, hogy az *ittam két pohár tejet és megittam 2 pohár tejet* szerkezet egyformán befejezett.”

Az *iszik* igéről én nem tudok elég rövid és általános érvényű minősítést adni; a szerkezetek minősítésével a fenti esetben egyetértek.

A kérdés tehát, amelyet PETE — a szerkezetek helyes minősítése után — szerintem kissé pontatlanul válaszol meg, az az, hogy az ő példái közt szereplő, igekötőtlen igét tartalmazó befejezett szerkezetekben honnan kell származtatni a befejezettség értékét. Más szóval, a befejezett szerkezet további, belső elemzését vélem lezáratlanoknak.

A számnévi jelzőt tartalmazó *két pohár tejet* szerkezet nem teszi befejezetté (sem az igét, sem) a mondatot, ha a tárgy határozott, s a hangsúlyok eloszlása az alábbiaknak megfelelő:

'Reggel 'ittam a (szokásos) 'két pohár 'tejemet, (mikor váratlanul megszólalt a telefon).

A reggeli három vajjas kenyereket ettem, (mikor beállított Rózsi néni).

A Pista négy nadrágját vasaltam, (mikor Karcsi is megjött).

Ugyanakkor valóban befejezettséget tapasztalunk a következő mondatokban: *Ittam két pohár tejet, és elindultam. Ettem három karaj vajjas kenyeret, aztán munkához láttam. Vasaltam Pistának négy nadrágot, hogy erre ne legyen gondja.*

Nem befejezett a számnévi jelzőt tartalmazó szerkezet, ha az ige eleve (lexikális jelentése folytán) atermatív, atelikus (vagyis nem cél felé haladó cselekvést jelöl):

Két pohár tejet bámultam ~ *Bámultam a két pohár tejet.*

Két karaj kenyeret tartottam a kezemben ~ *A két karaj kenyeret a kezemben tartottam.*

Talán érdemes összevetni a következő két példasort is:

1. *'Ettem 'szőlőt,* nem vagyok éhes. 1. *Ettem a szőlőt,* s közben hallgattam a vidám zeneszót.

Ettem egy kis szőlőt, nem vagyok éhes.

Ettem két fürt szőlőt, most már ne is kínáljatok.

2. *Már hordtam oda fát, rakjátok meg a tüzet.*

Már hordtam oda egy kis fát, most rakjátok meg a tüzet.

Már hordtam oda három kupac fát, most rakjátok meg végre a tüzet.

3. *Fiúk, hoztam krumplit.*

Fiúk, hoztam egy zsák krumplit.

Fiúk, hoztam 80 kg krumplit.

2. *Hordtam oda a fát, ők meg rakták a tüzet.*

Már 'hordtam 'oda a 'fát, mikor szóltak, hogy nem is lesz szalonna-sütés.

Ahogy hoztam a krumplit, csak úgy szakadt rólam a víz.

Az *ettem, hordtam, hoztam* igealakokat tartalmazó tagmondatok a bal oldali oszlopban nem folyamatosak — akár van bennük a tárgynak mennyiségjelzője, akár nincs. A jobb oldali mondatokban — amellet, hogy a tárgynak ezúttal nincs mennyiségjelzőjük — a tárgy határozott is. A fentiekkel nem tagadom a mennyiség kifejezésének és az aspektusnak az összefüggését; sőt — az tágabb is lehet, mint az eddigiekből sejthető. Lényeges azonban, hogy különféle kategóriák az adott nyelvben milyen módon működnek együtt.

Árulkodik a dolog természetéről, hogy a magyarban bizonyos határozott tárgyat tartalmazó elrendezések, amelyek bár nem szokásosak, de elképzelhetőek és működőképesek, éppen folyamatosságuk révén keltenek humoros hatást:

Gábor fellépésével *meglepetést keltett.*

Mikor odaértünk, Gábor már *keltette a meglepetést.*

Az asszony *változást hozott János életébe.*

Az asszony ekkor már *hozta a változást János életébe.*

Éva Kláriról *vett példát.*

Éva meg egyfolytában *vette a példát Kláriról.*

Ez a humoros aktualizáló—folyamatos átalakítás, ennek lehetősége más esetekben is tanúsíthatja bizonyos folyamatos elrendezések ilyen minőségét:

Ebben a helyzetben *kétségbe estem.*

Már *'estem a 'kétségbe, mikor megjött Ilus.*

A képviselő *aláhúzta a küszöbön álló változások jelentőségét.*

Mikor beléptünk, már *'húzta 'alá a 'küszöbön álló 'változások 'jelentőségét.*

Tóni hamarosan
túlzásba vitte az ivást.

Látom, Tóni,
'viszed (a) 'túlzásba az 'ivást.

Én csak áldozatot hozok értetek.

Már megint
'hossa értünk az 'áldozatot.

A fenti példák, bár többségükben kreált mondatok, a magyar anyanyelvű olvasó számára azonnal világosak; világosak annak ellenére, hogy a jobb oldali oszlop némelyik mondata a létező és a nem létező nyelvi forma határán áll. Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a határozatlan és a határozott főnevek határozatlanságát, ill. határozottságát (*meglepetést: a meglepetést; változást: a változást; példát: a példát; kétségbe: a kétségbe; áldozat: az áldozat*) nem lehet a megfelelő cselekvések, jelenségek említettségével, előzetes megnevezésével, egyetlenségével magyarázni, s általánosságukkal is bajosan. Ha ezek valamelyikét — mintegy ürügyként — el lehet is fogadni, tudjuk, hogy az indoklás más esetekben nem működik; s éppen a határozottság aspektuális—temporális következményei — ma már — a szilárdabbak.

Kiemelem azt is, hogy általános tényközlésként a névelőtlenség—határozatlanság kevésbé megingatható: „Gábor keltett már meglepetést”, „Estem már kétségbe”, „Ő már hozott áldozatot értünk”. (A *keltett meglepetést*, az *estem kétségbe* stb. szerintem közlő szemléletűek, s nem fejezhetnek ki konkrét folyamatot; ez azonban pillanatnyilag nem központi témánk.)

A folyamatos értékű formák, elrendezések, nemcsak azért lehetnek bizonyos lexikális elemek körében ritkák, esetleg a normán kívüliek, mert a forma mint forma szokatlan, mert — mintegy véletlenszerűen — az adott igével vagy főnévvel kapcsolatban a formának nincs hagyománya, hanem azért is, mert a kifejezett folyamatosság olykor kisebb-nagyobb feszültségbe kerül az alapszerkezet, ill. az ige valamely jelentésösszetevőjével, a lexikális jelentésnek, az ige akcióminőségének valamely sajátosságával. Ez a helyzet a fenti példák némelyikében, ahol is a folyamatos forma túlkonkretizálja a cselekvést, mely tulajdonképpen nem a cselekvés, hanem a cselekvés értékelésének kifejeződésekként jelenik meg (aki *áldozatot hoz*, az pl. *vasal* vagy *ás*); de hasonló a helyzet a PETÉTől felhozott *A homlokához kapott* példamontat esetében is.

PETE így ír: „Hangsúlyos határozói bővítmények is utalhatnak a cselekvés befejezettségére — de nem képeznek befejezett igepárokat! —, és ezért nem szükséges azt jelölnünk; pl. *A homlokához kapott és felkiáltott fájdalomában* (Mikszáth: Szent Péter esernyője).” (MNY. LXXIX, 145.)

A szóban forgó szerkezet — *a homlokához kapott* — amellet, azon belül, hogy befejezett értékű, mozzanatos is: rövid időtartamú, pillanatnyi cselekvést fejez ki; a formát a határozói bővítmény hangsúlyossága mellett annak szórendi helye, fókuszbelisége is jellemzi. A pillanatnyiság teszi többnyire szükségtelenné, ritkává, s így humoros hatásúvá a folyamatos elrendezés használatát. Ennek ellenére: ha úgy döntünk, hogy élünk ezzel az elrendezéssel, azt minden magyar anyanyelvű hallgató folyamatosként fogja fel: „Ahogy *'kapott a 'homlokához*, megütötte az orrát’; „Már *'kapott a 'homlokához*, mikor észrevette, hogy a keze kormos”.

Szeretnék szót ejteni az egyszerűség, ill. az ismétlődés kérdéséről is. PETE (MNY. LXXIX, 147) egyetértőleg idézi következő mondatomat: „A magyarban az aspektus kiválasztásának nem kritériuma az egyszerűség vagy

többszöriség, ismétlődés.” (W. B.: MNy. LXXII, 64.) Újabb tanulmányában azt írja, hogy KIEFER munkájának eredményeképpen ez a nézetem módosításra szorul. „KIEFER rámutat: »Ha az igekötő nélküli ige habituális vagy iteratív jelentést hordoz — ehhez azonban hozzá kell tennünk: ’és nincs gyakorító képzője’ —, akkor az ige ’egyszeri cselekvést, történést’ fejez ki» (ÁNYT, XV, 147.). Igeszemléleti párok a magyarban tehát kvantitatív határpontos jelentés alapján is kifejlődhetnek. Vö.: *A kutya csóválja a farkát — A kutya megcsóválja a farkát* (KIEFER). DE: *Nézegette a táskákat. — Megnézegette a táskákat.*” (PETE: Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 169–70).

Mint hogy utólag rövid megszorítások is lényegesnek bizonyulhatnak, hosszan idéztem PETE cikkéből. Megjegyzéseim a következők: 1. Való igaz, hogy az *ugat*-tal szemben a *megugat* alak utal az egyszerűsége, és befejezett értékű. — 2. Ugyanakkor: kontextuális támasszal a *megugat* is szerepel ismétlődést leíró mondatokban: „Minden alkalommal *megugatta* a kutya”, „Gyakran *megugatott* a kutya”, „Néhányszor *megugatott* a kutya”, „A kutya azért *meg-megugatta*”, „Reggelenként a szomszédok kutyája *megugatta*”. A *megugat* forma tehát nem fejez ki ismétlődést, de „elviseli” az ismétlődést kifejező mondat- és szövegkörnyezetet. Ez — többnyire (és stílusosan nem sajátos környezetben) — nem igaz az orosz befejezett igealakokra (vö. pl. JÁSZAY LÁSZLÓ—TÓTH LÁSZLÓ, Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Bp., 1987.).

Előfordul egyébként, hogy a folyamatos szemlélet pozitív módon részt vesz az ismétlődés kifejezésében. Vö.:

A

Elpusztult a hal az akváriumban.

Elveszett a nép a betegségtől.

Kiadták a lexikont.

B

Pusztult a hal az akváriumban.

Vesztett a nép a betegségtől.

'Adták 'ki a 'nagyszerű 'ifjúsági 'irodalmat.

Szándékosan foglaltam több példamondatba olyan egyedi és gyűjtőnévszerűen is használt, ill. gyűjtőnévnek minősülő főneveket, amelyekre önmagukban nem lehet „ráfogni” az ismétlődés kifejezését: *hal*, *nép*, *irodalom*. Ugyanakkor kétségtelen és beszédes tény, hogy az alany és a tárgy többes számba is tehetők, s ilyenkor maguk is — az aspektussal együttműködve — részt vesznek a (folyamatos) ismétlődés kifejezésében: „Pusztultak a *halak* az akváriumban”, „Veszttek az *emberek* a betegségtől”, „Adták ki a nagyszerű ifjúsági *regényeket*”. Az események/cselekvések sorozatának folyamatossága, lezáratlansága, az eseményidő különböző pontjain fennálló érvénye nem zárja ki, hogy e sorozat olyan (a mondatban közvetlenül meg nem jelenő) fázisokból álljon, amelyek külön-külön véve részben lezárultak a leírt időpontban, részben még „nem kerültek sorra”, a leírt időpontból nézve jövőbeliek.

Így — a fenti példamondatok mellett — a *'Haltak a 'hősök* mondat jelentése sem az, hogy egy meghatározott hősi csoport minden tagja az adott időpontban halálán volt, haldokolt, hanem hogy rövid időközönként egy-egy hős meghalt, s a hősihalál-sorozat a leírt pillanatban még nem ért véget... A *hal*-igei tórmorféma, mely alapértékét tekintve, úgy vélem, befejezett, csak ezt az ismétlődő jelentést kísérvé képes folyamatos szerkezetbe épülni (LŐRINCZI RÉKA példája).

Egyes nyelvi egységek (igék, szerkezetek, mondatok) aspektusértékéről akkor is érdemes beszélni, ha az értékelt egységeket nem párokban tartjuk számon, vagy nem rendezhetők egységes párokba. Lehet igaz az az állítás, hogy az *ül* alapértéke folyamatos, a *leül*-é befejezett akkor is, ha a két igét nem tekinthetjük egymás megfelelőjének. Ez persze másfelől nem zárja ki, hogy lehet párokat keresni, feltételezni és találni — akár több nyelvi szinten is.

PETE ISTVÁN az aspektuspárok témakörében a következőket mondja: „Minden ige vagy folyamatos, vagy befejezett, de nem minden igenek van folyamatos és befejezett párja. Például a *jelent*, *ápol*, *gondoz*, *eláll*, *elgondolkodik*, *elüldögél* igék csak folyamatosak” (MNy. LXXIX, 147).

Az azonos szintű (szó—szó) konkrét aspektuspár gyakori hiányát illetőleg, mint a fentiek mutatják, egyetértek PETE ISTVÁNNAL. Ugyanakkor nem mondanám minden ígéről, hogy folyamatos vagy befejezett, elsősorban azért, mert — mint utaltam rá — egyes igék mindkét aspektusértékben bővíthetnek, míg mások esetében ennek valóban lexikális-valenciális korlátai vannak. Másrészt — mint ettől PETE nyilván csak hely hiányában tekintett el — sokszor ugyanaz az ige is különféle jelentéseiben különféle módon viselkedik. Így például a *jelent* szó egyik jelentésében feltétlenül és mindig folyamatos: „A *Schnee* szó azt *jelent*i, hogy hó.” Ezzel szemben a 'report; melden; докладывать/положить' értelemben használt *jelent* különböző konstellációkban más és más aspektusjelentés kialakításában vesz részt: *Jancsi jelentette, hogy . . .* — (Befejezett.) *Jancsi jelentett és leült* 'elmondta a jelentést, és leült'. — (Befejezett.) „*Mig jelentett*, egyre csak a táblát nézte” 'míg mondta a jelentést, egyre csak a táblát nézte'. — (Folyamatos.) Az *eláll* ige folyamatos hajlamú egyik jelentésében: *Jancsikának elállt a füle*. 'Jancsikának elálló fülei voltak'. Ugyanakkor befejezett egy másik jelentésében: *János elállt a szándékától*.

Pete mindkét idézett cikkében kitér — az akcióminőségek tárgyalása során — a tartós-huzamos történésű igékre, köztük az *el* igekötősekre. 1983-ban ezeket határozottan folyamatosaknak minősíti. Ekkor — a gyakorító, mozzanatos és kezdő igék után — javasolja megkülönböztetni a „t a r t ó s - h u z a m o s történésű igéket, amelyek hosszabb ideig tartó cselekvés jelölnek. Az ilyen igék folyamatosak és többnyire *el*- igekötősek; pl. *Órákig elbőg* (*elcseveg*, *eldiskurál*, *elálldogál*, *elborozgat*, *elbabrál vmivel*, *elbáméskodik*, *elcselleng*). *A befőtt hónapokig eláll*. A példából kiderül, hogy a tartós-huzamos történésű igék elnevezést én csak a morfológiailag jelölt duratív igék vonatkozásában használok” — írja (MNy. LXXIX, 148).

Az *elálldogál*, *elüldögél*-féle igék — mint annyi más — külön elemzést érdemelnének; de én semmi esetre sem tartom őket egyértelműen folyamatosnak. Hogy kétségeimet megvilágíthassam, vessük össze az alábbi kis szövegeket: „Beléptem a szobába. Mária néni az *ablaknál ült és varrt*.” — „Beléptem a szobába. Mária néni az *unokája zokniját stoppolta*.” — „Beléptem a szobába. Mária néni *ott ült az asztalnál és dolgozott*.” Másrészt: (?) „Beléptem a szobába. Mária néni *elüldögélt az asztalnál*.” — (?) „Beléptem a szobába. Mária néni *ott üldögélt el az asztanál*.”

Egyáltalán nem létezik 'üldögélt' *el* alak — igaz, ez nem zárna ki az *elüldögél* folyamatos értékét. Úgy vélem, elkülöníthető az *elüldögél* ige két jellegzetes használata: a) „*Elüldögélt* a sötétben, aztán lefeküdt.” — b) „Csendesen él. Dolgozat, *elüldögél* a ház előtt, kötöget.” Az a) mondatbeli felhasználás befejezett, a b) mondatbeli folyamatos értéket mutat; amellett nagyobb

időszakot jellemez, habituális. A kétféle használat lehetősége összefügghet — történetileg — a hasonló képzett szavak kétféle (de homoform) szerkezetével: a) *el-üldögélt* 'jó időt üldögélt'; ill. *elül-dögélt* 'többször elült, el-elült, többször jó időt ült'. A két elemzésmód és a két értésmód összemósodik.

Mindenesetre — legalábbis az a) mondatbeli felhasználás esetén — az „elüldögél”-és csak az eseményidő egészére vonatkozhat, s nem annak osztátaira. Aki *ül* vagy *fut*, az ameddig *ül* vagy *fut*, addig mindig *ül* vagy *fut*, vagy ez legalábbis elképzelhető. Aki elüldögél valahol, az nem mindig elüldögél „közben”.

A bevezető részben idéztem PETÉNEK azt a véleményét, amely szerint akkor jutunk előbbre, ha — mint írja — „az akcióminőségeket nyelvi elemmel külön jelölt szóképzési aspektualitásként fogjuk fel. (Mellesleg az orosz nyelvészek közül is mind többen ennek a felfogásnak a hívei az orosz nyelv vonatkozásában)” — teszi hozzá. Mit tudok erre mondani? A *Mari kiment a piacra* és a *Mari kijárt a piacra* mondatokbeli *kiment* és *kijárt* nem a szóképzés, hanem az igető megválasztása révén áll szemben, elég hasonló módon, mint a *küld* és a *küldöz* — képzővel jelentkező — szembenállása a következő két mondatban: *A lányát küldte (ki) a piacra* : *A lányát küldözte (ki) a piacra*. Bármelyik szembenállást nevezzük bárhogy, mindkettő létezik, s a két szembenállás közös szemantikai mozzanatai sem tagadhatók. Ami a nyelvtanítást illeti, az igaz, hogy a morfológiailag megragadható szembenállások ott inkább s előbb kerülnek elő — különösen, ha produktív jelenségről van szó. A produktív viszont igeképzésünkben képzőnként és képzőfunkcióként elég különféle. Így — a didaktikai szempontoktól most eltekintve, s azt véve tekintetbe, hogy végül is engem a b e l s ő i d ő s z e r k e z e t e, s nem ilyen vagy olyan képzők „multifunkcionális” gyakorisága érdekel elsősorban, FABÓ KINGA megközelítését vélem termékenyebbnek, aki hangsúlyozza és igazolja, hogy a magyarban a képzők többnyire alapvetőnek vélt aspektuális szerepe meglepően egyenetlen (l. MNY. LXXIV, 543—64). Mindamelllett természetesen lehetséges — mint ezt FABÓ KINGA meg is teszi — kiválasztani azokat az eseteket, ahol a képző aspektuális szerepe kétségtelen.

A szóképzés szerepét illető fenti megjegyzéseim, tudom, elnagyoltak, de többre most nincs terem s erőm.

A z i n t e n z i t á s t kifejező igék (PETÉNél: akcióminőségek) kapcsán megjegyzem, hogy az ilyen szempontból valóban minősíthető igék időszerkezetük (aspektuális lehetőségeik) tekintetében különfélék lehetnek. Így a cselekvés eltúlzott mértéke összefér mind a folyamatossággal, mind a befejezettséggel, ill. együttes megjelenésük igénként minősítendő: *túlbecsülte* — folyamatos; *túlhűtötte* — befejezett; *túlkiabálta* — folyamatos, ill. neutrális; *túlértett* — befejezett.

„WACHA BALÁZS elgondolásával ellentétben az igék 'alkalmi' és 'általános' használatának lehetőségét nem a cselekvésmódok, hanem elsősorban az időalakok transzpozíciója és az igeszemlélet keretében tárgyalnám” — írja PETE (Népr. és Nytud. XXIX/XXX, 164). — Úgy vélem, ezt érdemes volna bővebben kifejtenie. (Lehet, hogy ez megtörtént, akkor elnézését kérem.) — Az alkalmi és az általános használat lehetőségével a régi magyar nyelv kapcsán részletesen foglalkozik KÁROLY SÁNDOR (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. sz. 20—21, 73—4, 109, 150).

Az igeszemlélet kapcsán valóban foglalkozni kell a kérdéssel: én is ezt teszem, amikor felhívom a figyelmet, hogy a befejezett alapértékű ige a magyar-

ban nem zárja ki az általános érvényű használatot. A 0°C -on a jég megolvad ugyanúgy helyes és használatos mondat, mint a folyamatos igét tartalmazó *A veréb testét toll borítja s A strucc kiválóan fut* mondatok. Vannak azonban e jelenségnek bizonyos lexikális kötöttségei. *A strucc tojással szaporodik* mondat (a *szaporodik* ige) aktuális értelemben csak tréfaaként fordulhat elő: **Nézd, a strucc 'ott 'szaporodik. A felkel általános érvényű megfelelője — a megolvad-os példával szemben — gyakran, bár nem kötelezően — a kitöltött fókuszú kel: A nap keleten kel. Pista hatkor kel. Előfordul, hogy bizonyos igék a mondat aktuális tagolásának függvényében hajlanak hol inkább aktuális, hol inkább általános érvényű szereplésre:*

A

B

Mindenki tudja, hogy a nap *keleten kel*. Keleten \square 'kelt a 'nap.

(A \square jel szünetet mutat, a 'megszakítás lehetőségét.)

Az A mondatban a *kel* a *felkel* általános érvényű megfelelője, vö.: *A nap mindennap felkel, még hozzá keleten*. A B mondatbeli elrendezésben a *kel* aktuális és — alapjellegének megfelelően — folyamatos felhasználású: konkrét folyamatot fejez ki.

Összességében én nem kifogásolom, ha PETE ISTVÁN az általános használatot az igeszemlélet keretében tárgyalja. Az én eljárásomat két megfontolás indokolja. Az egyik, hogy — HOLLÓSY BÉLA nyomán — a szinoptikus—analitikus oppozíció kifejeződését nevezem a magyarban aspektusnak: az esemény-idő egyéb jellemzőit ezekkel nem azonosítom, legföljebb együttes jelenlétük lehetőségeit próbálom minősíteni, lehetségesnek, szokásosnak vagy nem létezőnek állítani. — Sajnos, HOLLÓSY doktori értekezése (Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen, 1977.), úgy tudom, még mindig nem jelent meg. — A másik, mint fentebb mondtam, az, hogy az egyaránt folyamatos, ill. egyaránt befejezett alapértékű igék általános, ill. az alkalmi értelmű használatra való hajlam tekintetében — aspektusértékük azonossága mellett — erősen különböznek. Ezt mutatják az alábbi kis szövegek is:

A) Délután Juli lent volt a parton. *Kicsit fújt a szél.*

? B) Délután Juli lent volt a parton. *A Duna a Fekete-tengerbe torkollott.*

A) A király még mindig a trónján ült. *Gondolkodott.*

? B) A király még mindig a trónján ült. *Uralkodott.*

A fenti, B jelzésű példákban az általános érvényű (v. legalábbis nagyobb időszakra vonatkozó) igék „lógnak ki” a szövegből. Ennek az ellenkezője is elképzelhető:

A) A Nap látszólag a Föld körül kering. *Meleget és fényt ad nekünk.*

? B) A Nap látszólag a Föld körül kering. *Lemenőben van.*

El kell ismerni: PETE joggal figyelmeztet a felmerülő kérdések megoldatlanságára; e pontban különösen. Ugyanakkor előre látható, hogy a terminológia kikristályosodása sem elegendő feltétele minden egyes eset megnyugtató elemzésének.

Végül hadd térjek vissza még egyszer a szintek kérdésére — ezúttal kicsit általánosabban.

Korábban abból indultam ki, hogy a vizsgálat során „fentről” kell indulni: a több igés szerkezetet tartalmazó összetett mondatokból. Két tagmondat viszonyából (vagy: két szorosan kapcsolódó szövegmondat viszonyából) többnyire megállapítható, hogy a folyamatos vagy a befejezett aspektusértéknek megfelelően viszonyulnak-e egymáshoz. Ezután — lefelé haladva — megállapíthatjuk, hogy ez az érték a legalsóbb szint óta őrződik-e, vagy az elemek összhatásaképpen alakul ki. Például:

1. *A jegyek meglettek; a csoport felszállt.* — Egymásutániség.
(Egymásutániség: valószínű, hogy **b e f e j e z e t t** + **b e f e j e z e t t** viszony.)
2. *A jegyek meglettek.* — Befejezett tagmondat.
3. *A jegyek hiányoztak, de nyugodtak voltunk.* — Folyamatos tagmondatok.
4. *... meglettek ...* — Befejezett egység.
5. *... lett ...* — Befejezett egység. (A határozott alany megkívánja az igekötő kitételét; vö. *Lettek jegyek.*)
6. *... le- ...* — Folyamatos és befejezett értéket egyaránt megengedő igető; vö. *lehet, levő; lesz; lett.*

A jegyek meglettek és *A jegyek hiányoztak* mondatok aspektus szerinti szembenállása, vagyis az, hogy míg az első befejezett, a második folyamatos, tanúsítja, hogy az aspektusérték itt a két mondat egymástól különböző részéből vagyis a *meglettek*, ill. *hiányoztak* szegmentumokból (ill. ezek elemeiből) származnak.

Más példa:

1. *A jegyek megvoltak; így nyugodtak voltunk.* — Egyidejűség.
(Egyidejűség: valószínű, hogy **f o l y a m a t o s** + **f o l y a m a t o s** viszonyal van dolgunk.)
2. *A jegyek megvoltak* — Folyamatos tagmondat.
3. *... megvoltak ...* — Folyamatos egység.
4. *... volt ...* — Folyamatos egység. (A határozott alany igekötőt kíván.)
5. *... vol- ...* — Folyamatos értékű igető.

Kissé más jellegű példa:

1. *A papák 'kint' ültek, bent meg egymás után 'születtek a' gyerekek.* — Egyidejűség.
(Egyidejűség: valószínű, hogy **f o l y a m a t o s** + **f o l y a m a t o s** viszony.)
2. *... 'születtek a' gyerekek* — Folyamatos egység (tagmondat).
3. *Miután született két gyermekük, vidékre költöztek.* — Egymásutániség.
4. *... született két gyermekük* — Befejezett egység.
5. *Miután gyermekük született, Juli is munkát vállalt* — Egymásutániség.
6. *Gyermekük született* — Befejezett egység.
7. *... szület- ...* — Befejezett **h a j l a m ú** igető.

PETE ISTVÁN, mint láttuk, a következőképpen vélekedik a szintek kérdéséről: „Nem tartom szerencsésnek az aspektusok 'felülről lefelé' történő megközelítését. Ez olyan módszer, mintha a főnevek számkategóriáját vagy az

ige idő-, módkategóriáját az alaktani és mondattani szinten mutatkozó eltérések hatására ezentúl a mondat tulajdonságának tekintenénk.”

Az a benyomásom, hogy én tényleg azt a furcsa dolgot gondolom, amit PÉTE ISTVÁN feltételez rólam, még ha a megfogalmazáson egy kicsit módosítanék is.

Nem gondolom, hogy a múlt idő m o r f o l ó g i a i kategóriája a mondat kategóriája, vagyis nem állítom, hogy a m o n d a t múlt ideje *-t ~ -tt-re* végződik. De egyrészt elfogadom, hogy a morfológiailag az igén jelölt idő a tagmondat idejét adja meg, s az ige múlt idejének funkciójaként megfogalmazott funkció az a funkció, amely a múlt idejűnek nevezett igealakot tartalmazó önálló egyszerű mondatra vagy főmondatra jellemző. — Másrészt úgy gondolom, hogy nincs olyan morfológiai kategória, amelyet végső soron ne a mondat elemzése révén kellene azonosítani. Honnan tudom, hogy az *alma* szóalak nem tárgyeset? Onnan, hogy nem létezik **Alma eszem, ropog a fogam alatt* mondat. Honnan tudom, hogy az *ipam, napam* szóalakok az alany és a tárgy szembenállása szempontjából neutrálisak? Onnan, hogy lehetségesek az *ipam hívtam, napam jött, vagy Napam hívtam, ipam jött* s hasonló mondatok. Persze ezzel egyáltalán nem mondom újat; s azzal is tisztában vagyok, hogy nincs arra szükség, hogy az ilyen összefüggéseket az iskolai oktatásban túlemlegessük. Hogy a szokásosnál talán többet foglalkozom az egyes szintek összefüggésével, annak oka kétségt kívül elsősorban az, hogy a folyamatos — befejezett szembenállás a magyarban nem morfológiai kategória.

Végezetül köszönetet mondok PÉTE tanár úrnak a türelemért és alaposágért, amellyel írásaimat vizsgálta; köszönöm az újabb gondolatokat, problémákat, s a bennük rejlő ösztönzést.

WACHA BALÁZS

A szünethasználát és a kapcsolás néhány mutatója a püspökladányi nyelvjárási szövegekben

1. A) Közismert, hogy a beszédet szünetek tagolják kisebb-nagyobb szakaszokra, a tagoltság mint végeredmény tehát a szünetek függvénye. A szünetek megállapítása az élő beszédben, tükröztetésük a szövegben fontos kérdéseket vet fel. A szövegtagolás problémája nem új probléma, de most az élő nyelvi vizsgálatok kapcsán újra ráirányult a figyelem. A történeti szövegemlékek kutatóit is régóta foglalkoztatja a kérdés. A korai tagolatlan írott szövegek, valamint az élő nyelvi beszédből átírt szövegek tagolásának vannak egybeeső kérdései, bár a különbségek jelentősek (vö. BENKŐ LORÁND, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp., 1980. 363, 366). A történeti szövegekben a tagolás a szövegértés (értelmezés) oldaláról lényeges, a mai beszéden alapuló szövegekben pedig a szünethasználát a beszédhű tükröztetés miatt fontos.

A szövegteni kutatásokból a szerkesztett és spontán szövegek sokféle tulajdonságát és sajátosságát ismerjük (vö. BALÁZS JÁNOS, *A szöveg*. Bp., 1985. 20 – 86). Egyazon szövegben is lényegi különbségeket fedezhetünk fel, ha szabadon adjuk elő vagy felolvassuk (vö. KÁLMÁN: *MNy. LXXXIII*, 466). A leírt szöveg fegyelmező hatású arra, aki előadja, az élő beszéd azonban szerkesztetlenebb voltában is érthetőbb, élvezhetőbb. Szembetűnő, hogy az élő nyelv konstrukcionális pontatlanságaiból egyetlen nyelvváltozatban sem követ-

kezik kommunikatív hátrány. A nyelvjárási beszédre is vonozik ez: a gyakran szabálytalanul hömpölygő vagy sodródó szövegmondatok, a kapcsolás szabálytalanságai, a beszédet kötetlenül tagoló szünetek, a mondategységekben előforduló tartalmatlan szavak magas száma sem akadályozzák a kommunikációs kapcsolatot, a közlemény megértését.

Az élő nyelvi vizsgálatok tanulsága, hogy a beszédbeli szünethasználat kérdéseit – a szövegtani kutatások új eredményei miatt is – tanulmányozni kell. A Nyelvtudományi Intézetben és az ELTE-n folyó élő nyelvi vizsgálatok programjába be is került, és máris fontos megfigyelésekkel gazdagította a kérdés irodalmát. A szünet vizsgálata a szövegkutatásban azért kap szerepet, mert a szünet és a tagolás a szövegben kapcsolódó fogalmak: a szabályos vagy spontán szünethasználat a grammatikailag szabályostól eltérően tagolhatja a beszédet (szöveget). Az élő nyelv erre különböző példákkal szolgál. A szünet természetét az élő nyelvben a közelmúltban KASSAI ILONA tanulmányozta (vö. A szünet kérdésköre a lejegyzésben. Bp., 1987. Kézirat.), megállapításait a szombathelyi szimpozion vitájában ismertette. (Köszönöm, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.) A szünetre vonatkozó megállapításai, a szünet jelölésével kapcsolatos véleménye a nyelvjárási szövegkutatásban is használható, hiszen az élő nyelvi szünetek minden lényeges sajátosságát megvizsgálta.

A szünet leggyakoribb megtestesítője a jelkimaradás. Minél hosszabb a jelkimaradás, annál biztosabb az észlelés (vö. KASSAI i. m. 7). Ilyen alapon lehet a szünet egy- vagy kétfokozatú, ezek akusztikusan jól elkülönülnek egymástól, szövegben pedig jól szemléltethetők (vö. BALOGH, Útmutató az élőnyelvi kutatásokhoz szükséges nyelvi anyag magnetofonszalagról történő lejegyzéséhez. Bp., 1985. 19). A jelkimaradás a lejegyző szempontjából megbízható fogódzó a szünetek megállapításához, a beszéd tagolásának pontos tükröztetéséhez. A beszéd tagoltságát így tükröző szövegmondatok hű képet adnak a nyelvjárási beszéd felépítéséről és töredezettségéről, az így lejegyzett szöveg mutatja pontosan a beszédben jelentkező fonetikai tényeket. A szünetek pontos és praktikus lejegyzésével plasztikusan jelenik meg a spontán nyelvjárási beszéd és szerkesztett beszédmű egy fontos különbsége, kontrasztja. A szövegvizsgálatok bizonyítják, hogy a spontán beszédben az extraszünetnek kevés az esélye. A szünet, a szünetek hosszúsága nem nyelvjárási sajátosság (vö. FODOR – HAJDÚ: MNy. LXIX, 58), de a beszéd szünetekkel való tagolása, a szünetek gyakori ad hoc jelentkezése több, mint általában a spontán beszéd adottsága.

A nyelvjárási szövegkutatást nézve elsősorban a mondathatárok megállapítása és a szünetek jelölésmódja kapott általános figyelmet, mindennek előtt SZABÓ JÓZSEFNél (vö. MNy. XXI, 46; MNy. LXXIX, 90) és HAJDÚ MIHÁLYNál, a szöveg, szövegmondat kérdéseire pedig KISS JENŐNél (vö. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Bp., 1982. 75–80) és BALOGH LAJOSNál találunk hivatkozást (vö. Útmutató 19). A szöveg nyújtotta tanulságok tükröztetéséhez csakis a beszédfunkcióban talált (DEME, Mszerk. 90) valóságos tagolást célszerű tanulmányozni, hogy „ne extraszüneteket jelöljön a szöveg, hanem a beszédben megjelenő fonetikai tényeket” (KASSAI i. m.). Jelkimaradás más okból is létrejöhet (a hangsúly, a hosszú magánhangzók környezetében), a szövegtagoltság szempontjából azonban a jól érzékelhető alapszünetek meghatározók. Az így lejegyzett nyelvjárási szövegek hívebben tükrözik a spontán nyelvjárási beszédet.

B) Az élő nyelvi vizsgálatok előtt elsősorban megfigyelések nyomán született jelzésekben fogalmazódott meg, hogy az élő nyelvben, a kötetlen beszédben sok minden másképp van, mint a grammatikailag szerkesztett írás- vagy szövegműben. Az élő beszédbeli közlemény szerkesztés, szóhasználat, ritmus stb. tekintetében egyformán kötetlenebb. A szerkesztett, választékos megnyilatkozásokban vagy a DEMÉTÓL vizsgált közlő prózában, a BÉKÉSI IMRE által vizsgált bekezdésnyi közleményekben alig-alig vagy egyáltalán elő sem fordul érzelmileg erősebben feltöltött szakasz. Az élő nyelvben, természetesen a nyelvjárási beszédben is, gyakoriak az expresszív beszédszakaszok, amikor — ahogy mondani szokták — úgy beszél valaki, hogy majd elrepül. Mikor az ember megszabadul bizonyos helyzetek adta kötöttségektől, ahogy lehetősége nyílik a spontán beszédre, a kötetlen társalgásra, beszéde szerkesztettség, szóhasználat és kiejtés tekintetében kötetlenebb realizációkat mutat. A nyelvjárási beszédre ez a kötetlenség, a spontán beszédtevékenység fokozottan jellemző.

Az élő nyelv grammatikai szervezetlenségének tényeit és hatásait többen vizsgálták már. H. MOLNÁR ILONA a kötőszós tagmondatok önállósulását tanulmányozva jutott arra a megállapításra, hogy az „beszélt nyelvi eredetű”, és „a beszélt nyelv viszonylagos szervezetlenségét tükrözi” (vö. Pais-Eml. 233). Veres Péter prózájában és a VÉGH JÓZSEF gyűjtötte sárréti népmesékben is adatokat talált arra, hogy a *de* kötőszós tagmondatok önállósultak. Ezek fontos megfigyelések, de a mai élő nyelvi vizsgálatok — a nyelvjárási szövegvizsgálatok még inkább — azt mutatják, hogy a kötetlen beszédbeli szövegmondatok szervezetlensége nagyobb mértékű, mint amelyet egyetlen kötőszó körül találunk. A spontán beszéd szünetektől szabdaltsági egységei is igen gyakran szabálytalanul tagolják a szövegmondatok láncolatát és tömbjeit is. Ezt tapasztalta mai spontán beszéd vizsgálatokor KESZLER BORBÁLA és WACHA IMRE, a nyelvjárási beszédben KISS JENŐ és magam is. A kötetlen beszélgetés szabad teret enged a szubjektív beszédtevékenységnek, és ez, valamint a gondolatmenet megszakadása öntudatlanul (és gyakran szabálytalanul) szervezi és tagolja a beszédet.

Az élő nyelvi szöveg szerkesztettségét a közelmúltban WACHA IMRE tanulmányozta, megfigyeléseinek és vizsgálatának eredményeiről az 1987. évi dialektológiai szimpozionon számolt be. (Köszönöm, hogy kéziratos tanulmányát kiadás előtt rendelkezésemre bocsátotta. Azóta Kassai és Wacha tanulmánya is megjelent, vö. Beszélt nyelvi tanulmányok. Bp., 1988. Szerk. KONTRA MIKLÓS.) Dolgozatában WACHA továbblépett az eddigi vizsgálatoknál, és a spontán megnyilatkozások grammatikailag szerkesztetlen állapotán túl a szövegek hagyományostól eltérő tagolására is felhívta a figyelmet. Megállapításai, további vizsgálatra javasolt felvetései a nyelvjárási szövegvizsgálatokhoz is tanulságosak.

Saját vizsgálataimhoz WACHA három megállapítása fontos igazán. Mindhárom empirikus eredetű. Az első ilyen megfigyelése, hogy az élő nyelvi spontán szövegben „A mondategységek határának mintegy 2/3-át nem jelzi szünet” (i. m. 13). A szövegmondatok határának jelöléséhez kötődő problémákkal — elsősorban olyan megközelítésből, hogy gond a beszédből átírt szövegek tagolása, mert a szünetek spontán és nehezen megragadhatóan jelentkeznek — mindenki találkozott, aki élő nyelvi szöveghez nyúlt. Az esetek nagy részében a probléma a mondategységek és a mondategységek határának megállapítására vonatkozóan egyformán igaz. WACHA megfigyelése a probléma súlyát is érzé-

kelteti. Ugyanitt a fenti tapasztalati megállapítást pontosítva azt írja, hogy „A szünet nem a grammatikai szerkezetnek megfelelően tagolja a szöveget, illetőleg a megnyilatkozási egységeket”, vagy másképp: „a grammatikailag leírható megnyilatkozási egység és a fonemikus frázis gyakran nem esik egybe” (WACHA i. m. 15). Ennek egyik gyakorlatiasan megragadható formája például az, hogy a szünet nem a kötőszó előtt van, „hanem a kötőszó után tagolja a közleményt” (vö. i. m. 24). Ilyen adatokkal magam is találkoztam, ezért a kérdéseket nyelvjárási szövegekben is megvizsgálom, hiszen a szünetek hiánya és a szabálytalan szünethasználat formái egyaránt tanulságosak.

Vizsgálati anyagomban az élő beszéd fonemikus frázisai legalább háromféleképpen tagolják a beszédet: extraszünettel; olyan formában, hogy a szünet a kötőszó után következik; a harmadik változat pedig az, amikor egy fonemikus frázis több mondategységet fog össze, eltérően a grammatikai tagolás gyakorlától. A részletek azért fontosak, mert a példák nem elszórt vagy egyedi adatként bukkannak elő.

C) Újabban a nyelvjáráskutatók is minden nyelvi szinten tanulmányozzák azokat a sajátosságokat, amelyek megkülönböztetik a nyelvjárást a többi élő nyelvváltozattól. Az élő nyelvi változatok vizsgálata a nyelvjárásokra nézve is bővíti a kontrasztív megközelítés lehetőségeit. A nyelvjárási beszéd biztos forrás minden nyelvi szint nyelvjárási jelenségeinek feldolgozásához, a spontán élő beszéd egyik sajátos típusa. Dolgozatomban a püspökladányi nyelvjárási beszéd spontán szünethasználatát, valamint a beszéd közlésfolyamatbeli tagolásának jellemzőit vizsgálom.

A beszéd szint leírásához a szöveget – sokoldalú megközelítésben – DEME LÁSZLÓ alapvető munkája állította a vizsgálatok középpontjába. Konceptióját már az első fejezetben felvázolta (A beszéd belső egységek funkcionális és konstrukcionális jegyeiről, vö. Msz. 40–4), és mint a záró fejezetben írta „A dolgozatban összefoglalt vizsgálat a beszéd, a szöveg vetületében keresett – és talált – törvényszerűségeket a mondat körül” (i. m. 395). Hasonlóan vélekedik a beszéd és a szövegmondatok kapcsolatáról BALÁZS JÁNOS (vö. A szöveg. Bp., 1987.), KÁROLY SÁNDOR (vö. MNy. LXXXIII, 467), és GÁLFFY MÓZES (vö. VEABÉrt. 1982/II, 42). Püspökladányi nyelvjárási szövegeim vizsgálatakor magam is ezekből az alapelvekből indulok ki a nyelvjárási beszéd spontán tagolásának leírásához.

A nyelvjárási beszéd nemcsak hangjelenségei miatt sajátos típusa az élő nyelvnek, hanem például szerkesztettségi mutatóival is különbözik az élő nyelv más változataitól. Többféle nyelvjárási szöveg vizsgálata szükséges ahhoz, hogy pontosan megismerjük: mi van a nyelvjárási beszéd funkcionális használhatósága és szövegmondatainak spontán szerkesztettsége, grammatikailag szabálytalan kapcsolásai mögött. Más szavakkal: mi lehet a magyarázata annak, hogy a szövegmondatok konstrukcionális „fogyatékoságai” mellett is a beszéd funkcionálisan hiánytalanul megfelel a közlés követelményeinek. A magnetonfonszalagra rögzített szövegek nemcsak a hangtani finomságok, árnyalatok megfigyeléséhez teremtenek a korábbinál jobb lehetőségeket, hanem a beszéd sajátosságainak tanulmányozásához is. A beszéd nyomán lejegyzett szöveg vizuálisan is szemléltető adottságával a beszéd tagolásának vizsgálatához is sokkal használhatóbbat kínál a hallás utáni lehetőségeknél (vö. FODOR KATALIN – HAJDÚ MIHÁLY: MNy. LXIX, 53).

A beszéd összetett gondolkodási és szerkesztési tevékenység nyomán szü-

letik. A műveletek a spontán beszéd során is ugyanazok, a tevékenység azonban fesztelenebb és kevésbé tudatos, így a végeredmény is más, mint a tudatos, fegyvelmezett beszédtevékenység nyomán. Igaza van DEMÉnek, amikor azt írja, hogy „Nem is gondolja az ember, micsoda bonyolult szerkesztési tevékenységet folytat automatizált öntudatlansággal, amikor arra vállalkozik, hogy egy mondatot kimond vagy leír!” (A nyelvről – felnőtteknek. Bp., 1966. 131–2). Az élő nyelvben, a kötetlen beszédben ugyanez történik, a spontán beszédben azonban – a nyelvjárási beszédben még inkább – az automatizált öntudatlanság is, a kötetlenebb szerkesztés is nagyobb szerepet kap. Ez a beszéd szünethasználatában, tagolásában is szokatlan példákat teremt, a szöveg olyan tagolását hozhatja létre, amely szembenáll a grammatikailag szerkesztett szövegek adottságaival. A szubjektív beszédtevékenység olyan tagolást teremt a beszédben, amelyet „objektív módon alátámasztani nehéz, illetőleg egy másféle okolást is meg lehet okolni.” (vö. KÁROLY: MNy. LXXXIII, 267). A nyelvjárási beszélőktől felvett szövegek a kötetlen beszéd minden sajátos elemét felvonultatják, köztük a szünethasználat, a spontán tagolás jellemző adatait is. A nem magnetofonszalagról átírt szövegek, tehát a korábbi nyelvjárási szövegek nagyobb része grammatikai tagolásban hozta a szöveget, ezért beszédhű tagolás tekintetében kívánivalót hagynak maguk után (vö.: BENCÉDY: A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 180–2; IMRE: uo. 56–7).

D) Az előző dolgozatom a püspökladányi dialektusban használatos mondat szerkezeteket és többnyire mondat értékű szerkezeteket mint gyakran használt kifejezéseket vizsgálta. Csak a mondat szintig ment el, a mondaton belüli képleteket tanulmányozta, ebben a dolgozatban viszont a beszéd szintjén vizsgálom a szövegmondatok egy-egy kapcsolási és intonációs sajátosságát: a kapcsolást és a nyelvjárási beszéd szünetes sajátosságait. Nyelvi anyagként teljes terjedelmükben feldolgoztam püspökladányi nyelvjárási beszéd felvételeimet, amelyekből szövegmutatványt is készítettem. Hasonló, nyelvjárási szövegeken végzett vizsgálatokról nem tudok.

Arra, hogy a nyelvjárási beszéd szüneteit érdemes tanulmányozni, egy véletlen irányította rá a figyelmemet. BALOGH LAJOS javaslatára dobozi és püspökladányi élő nyelvi beszéd felvételekből készítettem szövegmutatványt. BALOGH a hivatkozott útmutatóban javasolta, hogy a beszédbeli szünetek időtartamát kétféleképpen jelöljük: a rövidebb szüneteket egy, a hosszabb szüneteket két függőleges vonalkával (virgulával) különböztessük meg. Ugyanezt a megoldást javasolta korábban FODOR KATALIN és HAJDÚ MIHÁLY is (vö. MNy. LXIX, 53). Az eljárás a szövegbeli interpunkciók mellett a szünetek vizsgálatához vizuálisan is szemléletessé tette a szöveget. A szövegek ilyen vizuális megjelenítése nyomán figyeltem fel a nyelvjárási beszéd grammatikailag szabálytalan szünethasználatára, a nyelvjárási szövegtagolásnak a szabályostól való eltéréseire, arra a jelenségre, amelyre WACHA nem nyelvjárási élő nyelvi spontán szövegek kapcsán hívta fel a figyelmet. „Az esetek többségében éppen a tag- vagy mellékmondatokat bevezető kötőszó után, s nem előtt tartanak szünetet a spontán beszédben” (WACHA i. m. 13). Ez igazán szövegben szembe tűnő, vizsgálatához ezért szöveg kell. A püspökladányi nyelvjárási szövegtörzset (6 adatközlőtől 12–15 oldal) megfelelő terjedelmű nyelvi anyagot ad ahhoz, hogy a nyelvjárási beszélők szünethasználatát, a beszéd kötetlen-szubjektív tagolását vizsgálhassuk.

A másik kérdéskör, amelyet vizsgálni fogok: a kapcsolás nyelvjárási formái, közelebbről a kötőszók és utalószók fajtái, funkciójuk és gyakoriságuk. Az tehát, hogy a tagmondatok kapcsolódásának milyen sajátos formái vannak nyelvjárási beszédben (vö. DEME, Mszerk. 161, 165). A szöveg vizuális megjelenítésekor felismerhető volt, hogy vannak sajátos esetek: azok például, amelyekben a fonemikus frázis határa a főmondathoz vagy az előző mondathoz csatolják a kötőszót, ezekben a példákban a kötőszó lényegében funkciótlanává válik. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor egybefolyik a beszéd, vagyis a szövegmondatok láncolata hosszabb szakaszon nem tagolódik, amikor a kapcsoló elemektől függetlenül sem előttük, sem utánuk nincs szünet. E tekintetben az élő nyelvi nagy tarkaság felderítésének még nagyon az elején tartunk.

A kapcsolás a szerkesztett közleményben a funkció és a megjelenés oldaláról egyaránt fontos a szövegelemzéshez (vö.: BÉKÉSI: Szövegtan 74; KÁROLY: MNy. LXXXIII, 474). A kapcsolóelemek megléte vagy hiánya, funkcionális hatása is fontos. Sajátos szerepük van az élő nyelvben (vö. WACHA i. m. 24), ezen belül a nyelvjárási beszédben is (vö. KISS: MNyTK. 164. sz. 84). Igaz, hogy az élő nyelvi beszédet kísérő más jeleknek, nem nyelvi elemeknek is szerepük van abban, hogy az élő nyelv szerkesztetlenebb szövegmondatainak közlő ereje csaknem azonos értékű a szerkesztett szöveg, a kidolgozott beszéd hatásfokáéval. A nyelvjárási szövegmondatok kapcsolódásai, előre- és visszautalásai, a mondatok tömbösödése, elmaradt vagy ismételt kötőszavai, töltelékelemekké változtatott kapcsoló és módosító elemei (*hászén, oszt, ugyi*) stb. jelzik, hogy a beszéd funkcionális vizsgálata sokféle új felismerést rejteget még. A csak grammatikai megközelítéstől reális eredményt nem várhatunk.

KISS JENŐ tanulmányaiból tudjuk, hogy a mihályi nyelvjárásban „az utalószók kevesebbszer maradnak el, mint a köznyelvben”, de a kötőszóhalmozás gyakoribb a köznyelvinél — főképp a mellérendelő kötőszóké (vö. MNyTK. 164. sz. 84). Ugyanezt tudjuk meg az utalószókra nézve SZABÓ JÓZSEF nagykoványi monográfiájából (vö. NkNyj. 221–7), ugyanakkor az *és* kötőszóról azt mondja, hogy „az idősek beszédében teljesen esetleges, nagyon ritka” (i. m. 229). A püspökladányi nyelvjárásban pedig a kapcsolóelemek száma, ezek gyakori halmozása, a köznyelvitől eltérő használatuk szembevető leginkább, tüzetes vizsgálat nélkül is. Várható tehát, hogy a kutatások — a hangtani eltérésekhez hasonlóan — a kapcsolóelemek, a kapcsolás sokféle különbségét hozzák felszínre a nyelvjárási szövegekből.

2. „*Dehát || dehát ugyi mán mink | mán mink mire odaírtünk hogyhát || na hát mán mink is él tudtunk vóyna mēnni || mán mink akkorra annyira ki vóutunk rokkanva mindēn. || Tessék mondani nyóctíz éves korunkba elkezdttük a napszámolást mindēn. || Hát a vakációba || mán akkor elkezdttük || és ugye akkorra mán annyira ki vóutunk rokkanva hogy nem tudtunk vóyna úgy elmēnni munkára sēhuva sē || hogy ojanra állandóan. ||*

– Előtte meg ott voltak a gyerekek . . .

Mērthogy itthon dógoztunk is || sokat. || Hát mink nagyon sokat szenvedttünk. || Ez a korosztáj || áát nagyon sokat || ha így összetanátkozunk ijēs mongya | aszongya || ha élmondanánk a fiataloknak || mi kinevetnének | nem hinnék el || hát nem is mongyuk inkább. ||

– Persze.

Mer azok úgyis csak kinevetnek || nem hiszik el. || Csak azt tuggyák mondani haaa magok nem dógoztak. || Nem kapnak nyugdíjat mer nem dógosz || dē-hogynem annyit mint egy álat.” ||

(K. I.-né beszédfelvétele.)

„Aztán mondom neki hogy mi a hējzet || Hát aszongya őcsém az a hējzet hogy || ojan jó idős | vīn ember vóut || abba az időtájba lehetett ojan hetvenhét éves az öreg || Pista bácsi || asz mongya || hát ū aszongya úgy hāllotta aszongya || hogy aztat mīrēggel kell mēggyógyítani. || De honnét vēgyek? || Aszongya eriggy aszongya a vōmhō || aztán a meg dōgész vóut || aztán van neki ez a szērje aszongya vitriolaj. || Aszongya || mājđ ad az neked aszongya aztán || lába közzé lába marhának a kōrme közzé csūrgatod || osztán jó új kötéllel kihúzd || osztán avval bekened. || Nem bāj ha füstöl aszongya | meg ōrdít a mārha. ||

Hát osztán ēlmentem || dōgészhē || adott is ojan | két decinyi fōrmán | mērt neki kellett ijēn || fērtőtleníteni. || Majđ osztán odamentem || adott ojan két decit || de nagyon vigyázatok aszongya mērt ez mīrēg. Nem iszom éém meg | fene egye meg || hiszen szeretem én az italt | csak ebbe aztán nem fogóckodok én. || Mājđ aztán || visszajövök mondom a bojtárnak || na kezelis lesz || hát hetven vagy nyócvan darab mārhat kezeltem le || a izé közzül a guja közzül. || Majđ oszt úgyi lefogtuk a bojtárokkāl || osztán a szájából így kōrōmmel || kihúztam azt a rothadt húst || oszt evvel meg behúztam ijēn pamacsot csináltam. || ōrdított füstölt szinte ígett || ōrdított a mārha a lábaközit kötéllel kihúztam aztán hogy vírezzik akkor bekenem. || A fene egye meg az ídesannyát egy hét múlva talpra ált || egy hét múlva ráált pedig mondom csūngött | vírzett meg minden.” ||

(T. G. beszédfelvétele.)

A fenti két szövegrészlet a spontán nyelvjárási beszéd szünethasználatát vizuálisan is szemlélteti. A szövegekből az első látásra is szembeűnik, hogy a két vonallal jelölt, második fokozatú szűnet a grammatikailag szabályostól eltérően — mondategységektől, mondategészeketől, kapcsolóelemektől függetlenül — tördeli szēt a nyelvjárási beszédet. Célszerűségi okokból a hat adatközli beszédének — azonos terjedelmű korpuszokban mért — szűneteit három helyzetben vizsgáltam: a szövegmondatokban összeszámoltam azokat a szűneteket, amelyek szabályosan, a kötőszavak előtt jelentkeztek, valamint azt a két szabálytalan esetet, amikor a szűnet a grammatikailag szabályostól eltérően a mondategység végéhez szorítja a kötőszót, illetve amikor a fonemikus frázis szűnet nélkül nyel el több mondategységet. Ezen helyzetek nyelvjárási adatainak számbavételéhez megfelelő mennyiségű adat áll rendelkezésemre, amelyek megváltatásából pontos kép állhat össze arra nézve, hogy a nyelvjárási beszédben milyen a szabályos és nem szabályos szűnethasználat aránya.

A) Arról már szóltam, hogy a nyelvjárási szűnethasználatra vonatkozóan eddig tapasztalati adatokat emlegettem, most viszont a ladányi nyelvjárási beszédfelvételeket felhasználva — számlálás után — pontos adatokat hozok a nyelvjárási beszéd kötőszó előtti és utáni szűnethasználatára, de összeszámoltam azokat az adatokat is, amelyek fonemikus frázisában tagolatlanok a mondategységek. Először azt az arányt kerestem, amely azt mutatja, hogy a vizsgált összes szövegmondatból hányat tagol kötőszó előtti extraszű-

net, majd a szabálytalan eseteket, amikor a kötőszó után van a szünet, illetve a kötőszó körül egyáltalán nincs szünet.

A 78 oldalnyi szöveganyagban kötőszó előtti szünet (tehát azon adatok, amelyeknél a nyelvjárási beszédbeli szünethasználat lényegében megegyezik a grammatikai tagoláskor jelentkező szünethasználattal) a kötőszavak 1/3-ánál mutatkozik, a kétharmad szabálytalan, spontán szünethasználat. Szövegeim alapján a nyelvjárási szünethasználat egyéni és összesített adatait a következő táblázat mutatja:

Kötőszó előtti szünet	Kötőszó utáni szünet	A mondategységek kötőszós kapcsolása szünetek nélkül
K. I. 39 (20%)	86 (43%)	74 (37%)
K. I.-né 27 (35%)	14 (17%)	37 (48%)
B. K. A. 77 (57%)	5 (3%)	54 (40%)
T. G. 42 (34%)	22 (17%)	60 (49%)
V. M. 53 (33%)	27 (18%)	78 (49%)
V. M.-né 84 (36%)	31 (13%)	119 (51%)
Összesen 322 (34,6%)	185 (20%)	422 (45,4%)

A hat adatközlőtől lejegyzett szövegmondatokban 322 esetben jelentkező szünet a kötőszó előtt, 185 adatban a szünet a kötőszó után került, 422 adatban pedig a mondategységek közötti kötőszó környezetében egyáltalán nem volt szünet. A 322 adat a nyelvjárási beszéd szabályos szünethasználatát mutatja, a másik kettő együtt a szabályostól eltérő, kötetlen szünethasználat mutatója. Ha a három értéket ($322 + 185 + 422 = 929$) 100 százaléknak vesszük, akkor azt látjuk, hogy az egészből a szabályos szünethasználat aránya 34,6, a másik két mutató, tehát a grammatikailag szabálytalan szünethasználat részesedése pedig 65,4 százalék. Az összeszámlált nyelvi tények tehát azt mutatják, hogy a spontán nyelvjárási beszédben a szövegmondatok egyharmadát grammatikailag szabályos szünethasználat jellemzi, a beszéd kétharmadában azonban szabálytalan, spontán szünethasználattal találkozunk.

Ha a fentieket összevetjük WACHA IMRE megfigyelésével („Az esetek többségében éppen a tag- vagy mellékmondatokat bevezető kötőszó után, s nem előtt tartanak szünetet a spontán beszédben” – i. m. 13), azt látjuk, hogy a püspökladányi nyelvjárási beszédben pontosan 20% a kötőszó utáni szünetek százalékos aránya, tehát jelentősen kevesebb, mint a szabályos szünetek részesedése. De még a szabálytalan szünethasználat másik összetevőjének, a kötőszavak körül elmaradt szünetek adatainak százalékát nem vettem figye-

lembe, pedig a szabálytalan szünethasználatnak – mint ezt a vizsgálat is bizonyítja – legalább két változatát (kötőszó utáni szünet: a kötőszó körüli szünetek teljes elmaradása) célszerű együtt kezelni.

Érdeemes még összevetnünk WACHA egy másik megfigyelésének adatait is a nyelvjárási adatokkal. Úgy találta, hogy „A mondat egységek határának mintegy 2/3-át nem jelzi szünet” (i. m. 13). Adataink tanúsága szerint a vizsgált nyelvjárási szövegekben ez így alakul: a mondat egységeket tagoló szünetek az adatok 45,4 százalékában hiányoznak teljesen, a szünethasználat azonban a nyelvjárási beszédben is – a kötőszó utáni szünetek 20%-os részesezésével – a szövegmondatok kétharmadában szabálytalan. Láthatjuk, hogy az egyéni mutatók is megközelítően ilyenek.

A táblázat az egyéni értékek alakulását is szemlélteti. Az összesített arány azért alakulhatott így, mert az adatközlők beszédének szünethasználatát egyénenként is az összesített értékek körül mozog. Ha tehát a 6 szövegkorpuszt 100 százalékknak tekintjük, akkor azt látjuk, hogy ebből 80 százalék az összesített értékek körül mozog, 10 százalék jobb, 10 százalék pedig rosszabb az átlagnál. A két eltérő értékeket mutató beszédnek mint sajátos végeredménynek azonban van magyarázata.

K. I. értékei rosszabbak az összesített átlagoknál. A beszéd felvétel saját lakásában készült, ismerjük egymást, semmi nem zavarta a természetes beszédben. B. K. A. szünetértékei jobbak az átlagosnál. Nyugodt elbeszélő, stílusát, íráskészségét tudatosan javíttatta. Szabad idejében korábban is írt, most nyugdíjas napjait azonban teljesen a krónikairásnak szenteli. „több mint harminc zenekar történetit írtam meg” (beszéd felv. 4), ezen kívül családjuk történetét is, a ladányi Rákóczi Vendéglő krónikáját, a tanyázási szokásokat, a cuhárék elterjedését, a hónapos lányok nehéz munkáját stb. (vö. beszéd felv. 9). B. K. A. stílusa csiszoltabb, szünethasználat is jobb a nyelvjárási átlagosnál.

Arról, hogy a nyelvjárási beszéd szerkesztetlenebb más társadalmi rétegek spontán beszédénél, szabálytalanabb szünethasználat is tanúskodik. A nyelvjárást beszélők társadalmi, kulturális pozíciója, a paraszti élet sajátos zártsága, a közélettől való távolmaradásuk, iskolázottságuk stb. sok szálból összefutva indokolja beszédük spontán és szubjektív elemeinek nagy számát. A szövegmondatokban jelentkező szünetek is azt igazolják, hogy a nyelvjárási beszéd sokféle mutatóban eltér a grammatikailag szabályos, szerkesztett beszédművektől. A nyelvjárási beszéd szünethasználatának tanulmányozásával arra nézve is bizonyítékokat kapunk, hogy egy-egy nyelvtípus sajátos jelenségeinek számbavételével eddig kevésbé vizsgált területeken is bizonyíthatók a vizsgált nyelv változat eltérései a normatív köznyelvtől. A kötőszó előtti szünetek megléte vagy a normatívától való eltérése sajátos mutató, ezért a nyelvjárási értékek is sajátos értékek.

B) A szünethasználat és tagolás nyelvjárási adatai alapján várható, hogy a nyelvjárási szövegek szövegmondatainak kapcsolásaiban is lényeges eltéréseket találunk, ha összevetjük az igényes közlés szerkesztett szövegmondataival. A nyelvhasználat sajátosságainak társadalmi, kulturális hátterére utaltam már. A nyelvjárást beszélők szövegépítésének sajátosságai mögött ugyanilyen erődök állnak. Az eddigiekből arra következtethetünk, hogy a nyelvjárási beszéd spontán építkezése a kapcsolásokban is megragadható lesz, másképpen: a kapcsolásformák, a kapcsolóelemek használata a nyelvjárási beszéd spontán szer-

kesztettségét újabb adalékokkal erősíti meg. Azt tehát, hogy „a szintaktikai kohézió” (KÁROLY SÁNDOR) sokkal gyengébb, mint a grammatikailag szerkesztett szabályos szövegekben.

Az első lépcsőben a szövegek bonyolultságának egy mozzanatát vizsgálom meg. A szövegek bonyolultsági mutatóját úgy kapjuk meg, ha az összes kapcsolás és összes mondategész hányadosát vesszük (vö. DEME, Mszerk. 163, 174, lényegében ugyanígy KÁROLY: MNy. LXXXIII, 474). A hat püspökladányi nyelvjárási szövegben 691 mondategész és 929 kötőszó fordul elő (ez utóbira nézve vö. a fentebb mellékelt táblázatot). Ezek szerint: $B = 929/691$, vagyis egy mondategészre 1,34 kötőszó esik. Ez a mutató természetesen magasabb, ha a szövegmondatok összekapcsolásában szerepet játszó valamennyi, tehát a szövegmondat előzményére is mutató „névmási és nem névmási határozószókat” (KÁROLY: i. h.) is figyelembe vesszük. Vizsgálatunk szövegen alapul, ezért a szöveg összefüggésében kell gondolkodnunk, tehát a nyelvjárási szöveget is ezen mutatókat is számba véve célszerű vizsgálnunk. Nyelvjárási szövegeink bonyolultsági mutatója most: $1241/691 = 1,79$.

A két mutató és a DEMÉ-től nyert értékek különbsége jelzi, hogy van értelme a nyelvjárási szövegen belüli tájékozódásnak. A hat szövegben 16 – 26 különféle rámutatószó 312 adata fordult elő, innen: $929 + 312 = 1241$. Nem elsősorban a kapcsolóelemek száma fontos, sokkal inkább helyük és szerepük a szövegmondatok összetartásában, kapcsolásában. A szövegvizsgálat során érzékelhető, hogy a kapcsolóelemek a nyelvjárási szövegekben gyakran szabálytalanul szétdobálva vannak a szövegben. Ezt tapasztaljuk akkor is, ha a mondategységek kapcsolatára rámutatószó-kötőszó kettőse utal. Tovább bonyolítják a képletet azon adatok, amelyekben a spontán kötőszóhasználat a mondategység végéhez szorítja a kötőszót. DEME rámutatott, hogy a megértés oldaláról milyen fontos, hogy a kapcsolódó mondategységekben minden a helyén legyen. Az is zavaró, hogy néhány kötőszó a mondatokban töltelék-szóvá épül le (lásd: *oszt, még* stb.). Úgy látszik azonban, hogy a nyelvjárást használók között ennek a kötetlenségnek a közlés szempontjából nincs jelentősége.

Ha tehát a szövegek bonyolultságát a kapcsolóelemek száma felől közelítjük meg, azt mondhatjuk, hogy a püspökladányi nyelvjárási szövegek bonyolultsági mutatója – a nyelvjárást beszélők korosztályi, társadalmi, kulturális adottságait figyelembe véve – a várható értékeket hozta (vö. DEME, Mszerk. 174, Bő. értékeivel). Ez azonban csak egyetlen megközelítés mutatója. A kapcsolóelemek valós szövegbeli szerepét funkcionális szerepük bizonyítja igazán. A különböző nyelvjárásokban a kapcsolóelemek különféle tulajdonságait látjuk (vö.: KISS JENŐ: MNyTK. 164. sz. 51 – 69; SZABÓ JÓZSEF, NkNyj. 218 – 39). Beszédfelvételeim tanúsága szerint a nyelvjárásban is megvan a köznyelvi kapcsolóelemek nagyobb része, szerepük is van a mondat- és szövegépítésben. Funkcionális értékük bizonyításához azonban fajtáikat, gyakoriságukat tüzetesen is vizsgálnunk kell.

A nyelvjárási beszédben a köznyelvbéli kapcsoló funkciójú morfémák – utalószók, kötőszók egyaránt – kisebb számban és kisebb gyakorisággal fordulnak elő. Használati arányuk is és néhány esetben sajátos jelentés is megkülönbözteti őket. Alakváltozataik a nyelvjárás sajátos hangjelenségei szerint alakulnak (vö. *ahun, amejük ~ améjk, hászén ~ hiszén ~ iszén, mér, óután, osztán, hátosztán, májdosztán, szóvalosztán*) stb. Néhány rámutatószó, illetőleg kötőszó-alakváltozat egy-egy személyhez erősebben kötődik, vö. T. G.-nál *itt*

nincs, csak *itten*, de *ott* (8) ~ *ottan* (6), *oszt* 'és' csak *osztán* alakban. Néhány kötőszó csak egy-egy adatközlőnél van meg: *habár* (V. M.-nél), *s* (B. K. A.), *vagyis*, *viszont* (V. M.). Az *és* kötőszó két adatközlőnél nincs meg, helyette az *oszt* és a *még* járja. Szembetűnő néhány kötőszó nagy megterhelése és általános használata: az *oszt* 'és', *osztán*, minden beszédfelvételben, a *még* 'és' négy szövegben, az *és* pedig 5 beszélgetőnél fordul elő. A *hát* határozószó mindenkinél és igen gyakran hallható rámutatószó és kötőszó előtti töltelékelemként, ez esetekben mindig „tartalmatlan szóként” (DEME, Mszerk. 244): *hát ahogy*, *hát mikor*, *hát mint*, *hát ojan*, *hát osztán* stb.

Nyelvjárási szövegeimből a következő kötőszókat gyűjtöttem ki: Mellérendelők: kapcsolatos kötőszók: *akkor* 'és', *és*, *s*, *igénám*, *közbe*, *még* 'és', *oszt* 'és', *osztán*, *ótán*, *tehát*; ellentétes kötőszók: *de*, *dehát*, *dehogy*, *hacsak*, *hanem*, *pedig* *viszont*; választó kötőszók: *akar-akar*, *vagy-vagy*; következtető kötőszók: *ezir*, *igyosztán*, *úgyhogy*; magyarázó kötőszók: *hászén* ~ *hiszén* ~ *iszén*, *hátoszt*, *hogyhát*, *májdosztán*, *mivélhogy*, *szóvalosztán*, *úgyhogy*, *vagyis*. – Alárendelők: *ahogy*, *ahun*, *aki*, *akik*, *akiknek*, *akinek*, *akit*, *améjből*, *amejik* ~ *améik*, *amennyire*, *ami*, *amiket*, *amikor*, *aminek*, *amink*, *amit*, *amír*, *amúgy*, *ha*, *hogy* ~ *hogyhát*, *mert* ~ *mēr*, *mikor*, *mint*, *mintha*, *mire* 'mikorra'.

A fenti kötőszók 36,9 százalékát mondatkezdő helyzetben is megtaláltam (a mellérendelők közül: *de*, *dehogy*, *és*, *s*, *igénám*, *közbe*, *még*, *mégosztán*, *oszt*, *osztán*, *tehát*, *vagy*, *úgyhogy*, az alárendelők közül: *ha*, *mert*, *mikor*, *mire* 'mikorra'). Arra nézve, hogy a kötőszók közül az alárendelők vagy a mellérendelők gyakoribbak-e, csak becült adattal rendelkezem. Számlálás nélkül is látszik, hogy mellérendelő kötőszó (*oszt*, *még*, valamint az *oszt* ~ *osztán* utótagúak) általános használata miatt nagy gyakorisági értéket kaphatnánk, vigyáznunk kell azonban, mert ezek gyakran funkció nélküli töltelékelemként szerepelnek (vö. „a cuháre nem ojan hogy összecsapunk tízhúsz fijatalt *oszt* diszközünk *oszt* léóccsuk a villanyt *oszt* sötítbe táncolunk”, B. K. A. szövegfelv.), ilyenkor nem számolhatjuk őket kötőszónak. Emellett a névmási kötőszók sokfélesége arra mutat, hogy az alárendeléses megoldásoktól sem idegenkedik a nyelvjárás. Ugyancsak nem mutató értékűek az indokolatlan kötőszóhalmozásos esetek sem (vö. *Májdosztán ojanformán hogy* T. G., „*akkor annak idején* a kisgazdáknak becéztük azokat”, V. M. stb.).

Nyelvjárási sajátosság – a mondattani tanulmányban a toldalékoknál is találkoztunk hasonlókkal – , hogy egyes kötőszókhöz a köznyelviéktől eltérő jelentés kapcsolódik. Ezek tipikus nyelvjárási adatok, használatuk, jelentésük rétegvényű, a nyelvjárást beszélők nyelváltozatáhcz kötődik. A dialektusokban rámutatószó is kaphat kötőszói funkciót. Nyelvjárásunkban a következő rámutatószókat és kötőszókat használják a köznyelvitől eltérő jelentésben vagy funkcióban: *akkor* 'vagy' „*Akkor* a másik ha nem tutta a lekét vagy valami.” (K. I.-né); *amikor* 'ha' „V. elvtárs mindig pērget amikor pénzre szüksége van vagy csak akkor pērget *amikor* van mit ?” (V. M.); *hátoszt* 'persze' „*hátoszt* az hamar ellangalt” (K. I.-né); *meg* 'és' „hullott a szájjából | *meg* sán-tított *meg* minden” (T. G.); *oszt* 'és' „kimént a Bánfiba || *oszt* lésántult a két tehén” | (K. I.); *oszt* 'de' „ögy Heves megyeinek árulta a dinnyét *oszt* az még becsapta.” (V. M.)

Nyilvánvaló, hogy ezekben a példákban olyan esetekkel van dolgunk, amelyekben a spontán kötőszó- és rámutatószó-használat miatt a lexéma – mindenekelőtt mondategységek és szövegmondatok közötti – kapcsoló funkcióját csak részben teljesítheti, a nyelvjárási közlésben mégsem okoz

zavarokat. Többféle közösségi eredője lehet annak is, hogy a nyelvjárás a köznyelvi használatú és kötőszót mellőzi, pótlására újakat vesz fel. Nem egyedi eset, mert a környék nyelvjárásaiban ugyanez a helyzet.

A kapcsolóelemek másik csoportja, a rámutatószók, kisebb szerepet kapnak a nyelvjárás szövegépítésben, mint a köznyelvben. Azt már tudjuk, hogy a 6 nyelvjárás szövegben 16 – 26 rámutatószó fordult elő, a rámutatószók összes adata pedig 312. Jóllehet megvan a nyelvjárás beszédben a rámutatószós-kötőszós szerkesztés, a mondategységek spontán egymásra következése miatt az esetek többségében a rámutatást-kapcsolást nehéz nyomon követni. A kapcsolás más eszközei kapnak nagyobb szerepet.

A köznyelvben is, a nyelvjárásban is előfordul, hogy hiányzik a mondatból a rámutatószó. Ezekre a nyelvjárásunkból ilyen adatok vannak a beszédfelvételekben: „ne mongy sémmit sē anyádnak hogy hun vagy . . .”, „akkori időszakba teccik tudni csak jó vóút | aki idehaza vóút |” (K. I.) stb. Más mondatokban van ugyan rámutatószó, de a mondatbeli kapcsolatokat vagy a szövegösszefüggést nézve nincs szerepük (vö. „Most ojan annyi ojan a talaj izéje hát |”, „és akkor nagyon jó tēj” (K. I.). Ezekben a mondategységekben a kapcsolóelemek a levegőben lógnak, nemcsak a zavaró ismétlés miatt nem mutatnak semmilyen kapcsolatra. Lényegében fölösleges töltelékszavak a szövegben.

Olyan mondatok is vannak a szövegekben, amelyekben a rámutatószót funkciótlanul követi egy spontán kötőszó. A két lexéma között nincs grammatikai kapcsolat, nyilvánvaló, hogy nem is mondanak semmit a mondategységek kapcsolatáról, vö. „Azír tudom hogy ott laktak” (*hogy × mert*), „ösmertem égy ojan embért || hogy két tehene vóút . . .” (*hogy × akinek*) stb. Ugyanakkor B. K. A.-nál a *hogy* kötőszót a következő utalószavas kapcsolatokban találtam: *ahoz . . . hogy, ára . . . hogy, árrúl . . . hogy, azt . . . hogy, úgy . . . hogy*. Az általános használatot itt is egyéni megoldások, sajátosságok színezik.

A kapcsolás, a kapcsolóelemek nyelvjárás helyzetét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a köznyelvi kapcsolóelemek nagyobb hányada megvan a nyelvjárás beszédben is. Aktivitásuk, funkcionális súlyuk azonban más, mint a köznyelvben. Az alárendelő kötőszók között nincs olyan, amely jelentésében eltérne a köznyelvitől. (Hangalakjukban persze igazodnak a nyelvjárásban általánosan használatosakhoz, vö. *améik, hun* stb.). A mellérendelő kötőszók között több olyan akad, amely sajátosan nyelvjárás használatú, emellett az *oszt* és a *még* az általános használat miatt nagyon meg van terhelve. A nagy gyakoriság mögött azonban nemcsak funkcionális megterhelés van, hanem a spontán beszéd sajátossága is: ezek a kötőszók gyakran töltelékelemekké válnak. Ha ezeket a tartalmatlan szavakká degradálódott lexémákat kötőszónak tekintenénk, arra következtethetnénk, hogy a nyelvjárás beszédben több a kötőszó, mint a köznyelvben. (Jól látszik, hogy a lexémák tartalmas vagy tartalmatlan szó voltát funkcionális értékük minősíti.)

A rámutatószók tanulmányozásakor sok hasonlóságot találunk a kötőszóknál tapasztaltakkal. Él velük a nyelvjárás beszéd, az esetek fele azonban spontán használat, ez pedig problémát okoz a szinteződés vizsgálatokor, gyakran nem erősítik a mondategységek és szövegmondatok közötti kapcsolatot. A kommunikációs folyamat megfigyelése azonban azt mutatja, hogy a megértésben nem okoznak alapvető gondot.

A különböző kapcsolóelemek a nyelvjárás beszéd spontán szerveződését és szervezetlenségét mutatják. Pontosabban: a kapcsolóelemek kötetlen, sza-

bálytalan használata is egy mutatója a nyelvjárási beszéd spontán természetének. Többféle és másféle vizsgálat további részleteket tisztázhat e kérdéskörben is.

3. Az 1960-as évek elejétől a beszéd vizsgálata – a funkcionális nyelvi vizsgálatok általánossá válásával – a magyar nyelvtudományban is mind nagyobb szerepet kapott és terepet hódított meg. A szövegszinten végzett vizsgálatokkal friss nyelvi anyag tanulmányozása kezdődött el: a közlésfolyamatban ténylegesen közvetítő beszédé. Ezek a kutatások vezettek el ahhoz a felismeréshez, hogy a közlés és megértés sorsát befolyásoló tényezők a szöveg és a mondat szintjén folytatott komplex vizsgálatokkal tárhatók fel leginkább (vö. DEME, Mszerk. 392). Ilyen alapon írta SEBESTYÉN ÁRPÁD, hogy „ami a nyelvben történik, az a beszédben és mondatban történik . . .” (vö. MNÉvut. 190), vagy vizsgálati szempontként is SZÉPE GYÖRGY, hogy „a mondatstruktúra azonban a beszélt nyelv közvetlen vizsgálata nélkül aligha állapítható meg.” (vö. MNyj. VII, 48). Bár sok minden történt, a beszéd- és szövegvizsgálatok még mindig gazdag és kevésbé kutatott tematikából válogathatnak (vö. TEMESI, A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980. 164–70).

Érthető, hogy a dialektológusok is ugyanezt az elvet vallják, megközelítésük hasonló kiindulású, vagyis „a nyelvjárási mondattani leírásokban is a funkciót tekintjük rendező elvnek” (vö. KISS: MNyTK. 164. sz. 13). Ez kiindulásként azt jelenti, hogy a nyelvjárási mondattani vizsgálatokban is mind nagyobb szerepet kap a szöveg. A nyelvjárási beszéd- és szövegkorpuszok a mondatban és a mondatok között kimutatható sajátosságok felderítéséhez egyformán jó nyelvi anyagot biztosítanak. Dolgozatom is szövegvizsgálattal kívánja felmutatni, hogy a nyelvjárási beszédbeli szünethasználat, a beszéd tagolása milyen sajátosságokban tér el az igényes nyelvhasználat, a grammatikailag tagolt élő nyelv mutatóitól. Többféle beszélt nyelvváltozat vizsgálata nyomán a szünethasználat, az élő nyelvi tagolás kontrasztjai is pontosan összeállíthatók lesznek.

Hogyan foglalhatom össze vizsgálatom fontosabb tanulságait?

Tudjuk, hogy a nyelvjárások minden nyelvi szinten, sokféle sajátosságban eltérnek a normatív beszélt nyelvváltozattól. Úgy látszik azonban, hogy a különböző nyelvi szinteken kimutatható különbségek közös sajátossága, hogy a nyelvközösség tagjai körében alapvető kommunikációs zavarokat nem idéznek elő. A különbségek, a nyelvjárási sajátosságok elkülöníthetők, így a mondat- és a beszéd szintjén is.

KESZLER, WACHA, G. VARGA és mások kutatásaiból tudjuk, hogy az élő nyelv sok rendhagyó megoldásával eltér a grammatikailag szabályos, szerkesztett élő beszédétől, közleménytől. A nyelvjárási beszédben szintén sok szabadság jelen van azzal az eltéréssel, hogy több a szélsőséges jelenség, a társadalmi érvényűtől több mozzanatban eltérő realizáció. Ezt erősíti a szünetek és kapcsolások mondat- és beszéd szintű vizsgálata is.

A szünethasználat három helyzetbeli adatai elsősorban azt sugallják, hogy a nyelvjárási beszéd mutatói lényegében azonosak a közéleti spontán beszéd építkezésének mutatóival (vö. az utóbbinál a mondat egységek kétharmadát nem tagolja szünet, kötőszó után is gyakran tagolja szünet a közleményt stb.). Közelebbről szemügyre véve a szövegeket azt látjuk, hogy a nyelvjárási beszéd mondat egységeinek kétharmadában szintén szabálytalan a szünethasználat, de a kétharmadon belüli további értékek is fontosak a különb-

ségek érzékeléséhez: táblázatunk adatai mutatják, hogy a mondategységek 65,4 százaléka vonatkozó szabálytalan szünethasználat úgy áll össze, hogy 20%-nál a szünet a kötőszó után van, a 45,4 százaléknál pedig a kötőszó körül egyáltalán nincs szünet. Bár találkozunk a nyelvjárási beszédben is szabályos szünethasználattal, az egyéni értékek eltéréseire rámutattam, nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a spontán szünetekkel tagolt nyelvjárási beszédben ez csak egy azon jelenségek sorában, amelyek a beszéd kisebb-nagyobb egységeinek grammatikai szervezetlenségét mutatják.

Mihez vezet ez a mondat- és beszéd szintjén? A nyelvjárási beszéd kötetlen szünethasználat miatt felborul a grammatikai tagolás nyújtotta mondaton belüli tájékozódás lehetősége, szabálytalanul, nehezen követhető a mondategységek kapcsolata és a mondathatárok is. A szabálytalan szünethasználat nehezíti a mondathatárok megállapítását, mert a szünet a szövegek 2/3-ában önkényesen, a mondategységek határától függetlenül jelentkeznek. (A nyelvjárási szövegek tagolásának problémáira nézve vö.: BALOGH: BokLev. 5; FODOR—HAJDÚ: MNy. LXIX, 60; KISS: MNyTK. 164. sz. 21; SEBESTYÉN: MNyj. XI, 32; SZABÓ JÓZSEF: NytudÉrt. 104. sz. 719—23.). Ide vonatkozóan fontos, amire WACHA IMRE rámutatott: tájékozódáskor figyelniük kell az akusztikus lezárás különféle formáira.

Az élő nyelv különböző változataira egyaránt jellemző a spontán szünethasználat, amely a szöveget a szabályostól többé-kevésbé eltérően tagolja. Ez persze nem olyan feltűnő, mint a nyelvjárási hangjelenségek különféle adatai. Főleg azért nem, mert a szabálytalan szünethasználat a megértés számottevően nem zavarja. A szünet nem, a szünethasználat azonban sajátossá teszi a nyelvjárási beszédet. Azt, hogy a nyelvjárási beszéd tagolása ilyen több nyelvjárási szövegtörzshöz való viszonya alapján mondom (Doboz, Sárrét udvari, Püspökladány), azt azonban további vizsgálatoknak kell igazolniuk, hogy a nyelvjárási beszéd tagolása milyen értékekben tér még el a közélet spontán beszéd adottságaitól. Az így is látszik, hogy a nyelvjárási beszéd sajátosságainak tanulmányozása szintén elengedhetetlen a parole-jelenségek tisztázásához.

A nyelvjárási beszéd szünethasználatát ilyen, tükröztetni is ez t k e A nyelvjárási beszéd átírásakor a szövegek „beszédhűségének” tükröztetéséhez a természetes tagolást kell követni. A nyelvjárási szövegek e tekintetben általában jobban kifogásolhatók, mint a hangtani, alaktani pontatlanság miatt. Hozzáteszem azonnal, hogy kifogásolhatók, de feljegyzőik el nem marasztalhatók, hiszen „jóhiszemű hamisítványok” (vö. BÁRCZI: I. OK. VI, 70). A beszédszünetek, a sajátos tagolás megfigyeléséhez a magnetofonfelvételek elengedhetetlenül szükségesek, korábban azonban ez a technika nem állt a kutatók rendelkezésére.

A kapcsolóelemek vizsgálata újabb adalékokkal igazolja a nyelvjárási beszéd szabályostól eltérő adottságait. A rámutatószók és kötőszók spontán használatának többféle változatával találkozunk a nyelvjárási szövegekben (elmarad a kapcsolóelem, más funkciót kap a kötőszó, egymás mellé került kötőszók zavarják egymás hatását, funkciótlaná vált kötőszók jelentés és kapcsoló szerep nélkül vannak jelen a szövegben stb.). Ezek beszédszinten mérhető hatása negatív, elsősorban azért, mert gyakran forognak a beszédben és a mondategységekben belül egymás mellett „funkcionálnak”. Akkor is ez a helyzet, ha a nyelvi forma és funkció vagy a közlésfunkció oldaláról vizsgáljuk is őket.

A nyelvjárási beszédben a kötetlen használat miatt a kötőszók például gyakran elveszítik grammatikai értéküket. A kötőszók funkcióvesztésében több mindennek van szerepe, többek között a kötetlen szünethasználatnak is. A kötőszó szerepvesztése az adatok 20 százalékában arra megy vissza, hogy a kötőszó a spontán tagolás miatt az előző mondategységbe kerül, így lényegében semleges marad a következő mondategység szempontjából. Ugyancsak szerepvesztés van akkor is, amikor az *oszt* 'és', a *még* 'és' morféma kötőszói funkcióban és töltelékelemként egyszerre van jelen a szövegben. Ezek az adatok valamiféle mellérendelést sugallnak, pedig semmi közük a szövegmondat-kapcsolatokhoz. Más szavakkal: nem biztos, hogy a nyelvjárási szövegmondatokban tényleges mellérendelés van minden olyan esetben, amikor mellérendelő kötőszókat találunk a mondategységekben.

Rámutatunk arra is, hogy a kötőszók megléte a szövegek kétharmadában nem befolyásolta a szünethasználatot. Erre mutat a kötőszó utáni szünet, valamint a kötőszók körül teljesen elmaradt szünet is. A grammatikailag szabályos közleményben ezek kölcsönhatása érzékelhető. Természetesen nem kérjük számon a nyelvjárási szövegektől a szerkesztett beszédművek grammatikai szabályosságát, a kapcsolóelemek gyakran kötetlen használatát a nyelvjárási beszéd szerkesztetlen voltának igazolására hozzuk csak fel. Így belátható, hogy a nyelvjárási beszédben a kapcsoló funkciójú morfémáknak – kötetlen, spontán használatuk miatt – sokkal kisebb szerepük van a szövegben is, a szövegépítésben is.

A nyelvjárási szövegek szünethasználatára, kapcsolására sok, a grammatikailag szabályostól eltérő elemet tartalmaz, ezért jelentősen eltér a szabályos nyelvi konstrukcióktól. A tagolás és kapcsolás tekintetében az élő nyelv valamennyi spontán megoldásával találkozunk, de a nyelvjárási beszéd több szélsőséget alkalmaz a közeleti spontán beszédnél. Igazán nyelvjárásinak, tipikus nyelvjárásinak azt a beszédet (szöveget) tekinthetjük, amelyben a dialektus sajátos hangjelenségei, szóhasználata, alaktani, mondat- és szövegszerkezeti sajátosságai megtalálhatók. A nyelvjárási beszéd átírása ezért a hozzáértés mellett nagy figyelmet is követel.

ZILAHY LAJOS

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

A magyar szórend legfőbb sajátosságairól*

1. Talán különösnek tűnik, hogy az Unkarilainen laitos megalakulásának 60. évfordulóján olyan nagy témakörrel tartok előadást, mint „a magyar szórend legfőbb sajátosságai”. Témaválasztásom tudatos volt. Ugyanis a magyarul tanulók és a magyar nyelvvél szakszerűen foglalkozók szemszögéből igyekszem röviden megvilágítani a grammatikának ezt a sajátos területét. És egyben ízelítőt is kívánok adni ünnepségünk résztvevőinek arról, hogy az elmúlt évben, a megindult magyar nyelv és irodalom szak keretében milyen módon vizsgáltuk a magyar nyelv morfológiájának, szerkezeti felépíté-

* Elhangzott a Helsinki Egyetemen az Unkarilainen laitos (Magyar intézet) 60 éves jubileumán rendezett szimpóziumon finn nyelven, 1988. szept. 22-én.

sének, szintaxisának — és benne természetesen szemantikájának — a legfőbb kérdéseit. Egyébként a magyar szórendet tárgyaljuk a következő két félévben — a lehetséges részletességgel, továbbá az elmélet és gyakorlat kívánatos egyensúlyát megtartva, valamint a leíró nyelvtani tanulmányok betetőzésekként.

2. Első kérdésünk: Miért érdemes a magyarul tanulóknak a szórenddel foglalkozni?

a) Először is azért, mert a szórenddel, azaz a szavak, szerkezetek mondatbeli sorrendjével nagyon sok értelmi, valamint érzelmi-hangulati árnyalatot kifejezhetünk, s ezek nagyrészt szabályba foglalhatók. Azt mondhatjuk, hogy gondolatainkat, érzéseinket adekvátan a szórend felhasználása nélkül nem közölhetjük. Egy kissé túlozva megállapíthatjuk, hogy a szórend is szervezője a mondatnak, továbbá a szövegnek.

És bizony már a 2–3 szavas mondat kialakításába is „beleszól” a szórend. Lássunk néhány egyszerű példát: „Péter elment a boltba.” = egyszerű tény közlése; „Péter ment el a boltba.” = Péter, azaz nem más valaki; „A boltba ment el Péter.” = tehát nem a moziba stb.; „Elment Péter a boltba.” = először nem akart, aztán mégis megtette; „(Éppen) ment el Péter a boltba, amikor . . .” = az „elmenés” éppen folyamatban volt, amikor . . . Az eddigi példákból is világosan látszik, hogy a szórend a beszédben, a szövegben, tehát legtöbbször a mondaton túlmutatva tölti be szerepét: képes vissza- és előre is utalni. Értelemmegkülönböztető szerepét jelzi a következő hibás felírás is: „Állandóan eceteshal kapható.” Ez a vendéglői hirdetés azt sugallja, hogy ott állandóan csak eceteshal kapható. Pedig azt akarták tudtul adni, hogy eceteshal bármikor kapható. Ehhez azonban a szórendet így kellett volna alakítani: „Eceteshal állandóan kapható”. (Édes Anyanyelvünk 1983. 3. sz. 3.) És érzelmi intenzitásbeli fokozatra utal a szórend ebben a mondatban: „Állj meg egy percre!” és „Megállj egy percre!” (A második variáns szigorúbb parancs.)

Már az eddig mondottakból láthatjuk, hogy a legfőbb szabályokat, amelyek a kiemelésre vonatkoznak, viszonylag nem nehéz elsajátítani (ezekről még természetesen szövegek), de az értelmi és érzelmi árnyalatokat érintő szabályok elsajátításához már igen nagy gyakorlat szükséges. Nyilván nem véletlen, hogy pl. a magyarul jól tudó finnek beszédében is a névelő-, az igekötő-, illetve szinonimahasználati hibák mellett a szórendiek maradnak meg a legtovább.

b) Másodszer azért is érdemes a szórenddel foglalkozni, mert az utóbbi időben a nyelvtudomány sok tekintetben feléje fordult. A mai nyelvtudomány ugyanis a mondat, illetve azon belül az íge középpontba állításával, továbbá a téma—réma, más műszóval topic—comment, valamint a fókusz vizsgálatával, egyáltalán a kommunikáció és a szöveg elemzésével szinte automatikusan jutott el a szórend univerzális és az egyes nyelvekre jellemző sajátosságainak a részletes kutatásáig. Ilyenformán a szórend tanulmányozása — gyakorlati haszna mellett — elvezethet napjaink nyelvészeti elméletéhez is.

3. De térjünk vissza a magyar szórendhez. Ismeretes, hogy vannak úgynevezett „kötött” és „szabad” szórendű nyelvek.

a) Mit jelent a „kötött” jelleg? A franciában például ez a szokásos mondat szerkezet: „Jean regarde Paul.” = János nézi Pált. Illetve „Paul regarde Jean.” = Pál nézi Jánost. (Hasonló módon a németben, az angolban stb.) Vagyis ami a magyarban alany, az a franciában az első, az állítmány előtti helyen áll; a tárgy pedig a harmadik, az állítmány utáni pozícióban. Más szóval: ezekben a nyelvekben a szó mondatbeli helyének, azaz a szórendnek grammatikai (szintaktikai) funkciója van. Tehát ilyen értelemben kötött a szórend. — A magyarban viszont egyéb grammatikai eszközök (zéró, illetve -t, -at/-et rag) jelölik az említett szintaktikai funkciókat. Ezért az alany és a tárgy helye

nem kötött. Mondhatjuk azt, hogy „János nézi Pált”, de ezt is: „Pált nézi János”. Ilyen értelemben a magyar az úgynevezett „szabad” szórendű nyelvek közé tartozik.

b) Mindjárt tegyük azonban hozzá, hogy — mint a korábbi példákban láttuk — a magyarban több szórendi változat lehetséges, és — mint a későbbiekben is látni fogjuk —, vannak meg nem engedett kombinációk is. Viszont a megengedettek változatos jelentésűek, és szabályokhoz köthetők, akkor is, ha van még feltárni való e tekintetben, különösen a lehetséges egzakt szabályokat illetően.

c) Egyébként tipológiailag a három tagú tárgyi bővítményes mondatokat véve alapul a magyarban két alapszórendi típust találunk: az egyik az SOV: „Péter levelet ír.”, a másik az SVO: „Péter írja/megírja a levelet.” Mivel azonban ez utóbbi típusban általában igekötős igéről és határozott névelős tárgyról van szó, és ismeretes, hogy mind az igekötő, mind a névelő másodlagos fejlemény a magyarban, az SVO típus (amely jellemző például a szintén szabad szórendű orosz nyelvre) későbbi alakulatnak tekinthető. DEZSŐ LÁSZLÓ efféle tipológiai kérdéseket tárgyalván megállapítja továbbá, hogy „A magyar nyelv fejlődését nem követték legközelebbi rokon népeink, amelyek megőrizték az alany, tárgy, igei állítmány szórendi típust, viszont hasonló fejlődésen ment át a finn és az észt.” (MNY. LXXI, 271.) — Utalhatunk azonban arra is, hogy ősi kötöttség szintén maradt nyelvünkben. A jelző és jelzett szó viszonyát például csak a szórend mutatja: *jó könyv, jó könyvet, jó könyvből* stb. Viszont a jelzős szerkezet is megindult a „szabad” szórend kialakítása felé, az *ez, az* névmási jelző esetében: „*azt a könyvet*” és „*azt a tegnapi* kapott *könyvet*”.

A szabad — vagy talán mondhatnánk: szabadabb — szórend létrejöttét segítette a BÁRCSI GÉZÁTÓL (Nyr. LXXX, 11—3) „kettős kapcsolás”-nak nevezett jelenség, amelyre példa az előbbi ragozott névmásos jelzős szerkezet is. A kettős kapcsolás tudniillik azt jelenti, hogy a mondatban a logikailag egybetartozó szavak, bizonyos szerkezetek tagjai lehetőleg mindkettőjükhez hozzáfűzött alaki eszközökkel jelzik összetartozásukat. Ezzel magyarázható, hogy e szerkezetek tagjai aztán szabadon, messze elkerülhettek egymástól. Az említett jelzős szerkezeten kívül ilyen lett a birtokos szerkezet, miután a birtokszón levő birtokos személyjelen kívül kialakult a birtokos *-nak/-nek* ragja: „A barátomnak a tegnapi vásárolt *könyvet* költsönkértem.” És kettős kapcsolású a tárgyas ragozású ige és annak határozott tárgya által alkotott szerkezet is: „*Megírta a már régen esedékes levelet.*” — Érdekességként megemlítem, hogy ritkán a mi szórendünknek is van a kötött szórendű nyelvekhez hasonló szerepe: „*Sok szép lány*” ~ „*Sok lány szép*”. Az utóbbi sorrendű mondatban a *szép* melléknév — igaz, élőszóban előtte szünettel — névszói állítmányi szerepet vesz fel. Mindez azonban csak látszólagos az ilyen esetekben, ti. a szórendi eltérés a nyelvtani szerep különbségének nem jelölő eszköze, hanem csak velejárója, amit általánosítani nem lehet (I. DEME: MMNYR. II, 472—3).

4. Hogy a magyar szórend fő sajátjaihoz, illetve legfontosabb szabályaihoz eljuthassunk, vegyünk egy átlagos egyszerű bővített mondatot: „A törökök | 1552-ben | megostromolták | Drégely várát.” (Megjegyzem zárójelben, hogy a vár romjai ma is megvanak Drégelypalánk falu közelében, a Börzsöny hegységben, Pesttől északra. Arany János világirodalmi szintű balladában énekelte meg a vár parancsnokának, Szondi Györgynek a vitézségét „Szondi két apródja” című költeményében.) Tagoljuk a mondatot aszerint, hogy hova esik a hangsúly. Az egyik hangsúlytól a másikig terjedő részt „szakasz”-nak vagy „szólam”-nak mondjuk, az egyes szakaszokra eső hangsúlyt vagy nyomatékot meg „szakaszhangsúly”-nak. Mivel ebben a mondatban a szakaszok egyforma nyomatékúak, vagyis egyiket sem emeljük ki különösebben, az ilyen típusú mondatot „nyomaték-talan” (vagy semleges) mondatnak nevezzük. Efféle mondatok elsősorban leíró, elbeszélő művekben fordulnak elő, továbbá más jellegű frások elején, ahol a megállapításoknak

még minden része egyformán fontos. Ennek a típusnak különösebb szórendi szabályai nincsenek. Valójában mindegyik mondatrész, szerkezet állhat elől, középen vagy hátrább. Tehát az idézett formán kívül reális variánsok a következők: „1552-ben a törökök megostromolták Drégely várát.” | „Drégely várát a törökök megostromolták 1552-ben.” | „Megostromolták a törökök 1552-ben Drégely várát.” Stb.

5. Több szabály köti viszont az úgynevezett nyomatékos mondatot, az igen változatos kommunikációnak — mondhatnánk — a fő reprezentánsát. Lássuk az előző mondat efféle variánsait: „A törökök ostromolták meg Drégely várát 1552-ben.” | „Drégely várát ostromolták meg a törökök 1552-ben.” | „1552-ben ostromolták meg a törökök Drégely várát.” | „Megostromolták a törökök Drégely várát 1552-ben.” Ezekben már nem egyforma hangsúlyú minden szakasz. Az első, illetve az igei állítmány előtti mondatrész mindegyik mondatban jóval nagyobb nyomatékot kap. Ide esik a mondat-hangsúly, ezért tekintjük ezeket „nyomatékos” mondatoknak. Egyébként az ilyen típusú mondatokban a kiemelt mondatrész és az állítmány egy szakaszba kerül.

Miért van szükség a nagyobb nyomatékra? A kommunikációs cél érdekében, azért, hogy a beszédpartner jobban megértse a közlés új, fontos elemeit. Ismeretes, hogy ilyen szempontból a mondat mint közlési egység két részre tagolódik: a „téma” és „réma”, illetve más megjelöléssel a „topic” és „comment” elnevezésű részre. A téma, illetve topic a hallgató számára az előzményekből vagy a szituációból, vagy a már korábbról ismert elemeket tartalmazza. Ilyenformán bevezető, átkötő szerepe van, és biztosítja, hogy a mondatok összefüggő szöveget alkossanak. A réma, illetve comment pedig elsősorban a hallgató számára új információs elemeket öleli fel. Ilyenformán az a szerepe, hogy előrevigye a közlés kibontakozását. Többben ez utóbbin belül megkülönböztetik a „fókusz”-t is, a commentnek legfőbb újdonságot képviselő, fonológiailag is legnyomatékosabb részét. (L.: É. KISS KATALIN: NytudÉrt. 104. sz. 507—14, továbbá BÁTORI ISTVÁN: uo. 217—24, bő szakirodalommal.)

Lássunk példaként egy fonetikai tankönyv elejéről vett szöveget. A mondatok első szakasza mindig a tematikus, második szakasza pedig a rematikus rész. „A fonetika a beszédhangokkal foglalkozó tudomány. Beszédhangon az emberi hangjelenségeket értjük. A beszédben előforduló hangjelenségek mindig nagymértékben egyediek. Tehát ahány beszédhang — annyiféle.” Ez a kis szöveg jól érzékelteti a mondanivaló előrehaladását, kibontakozását is.

6. Térjünk vissza az idézett nyomatékos mondatvariánsokhoz. Az alanyt, a tárgyat, az időhatározót, majd az állítmányt emeltük ki mint új információt. A kérdés: miben különbözik a rémát, commentet, illetve fókusz tartalmazó nyomatékos mondat a nyomatéktalanról? Mielőtt erre a kérdésre felelnénk, hasonlítsuk még egyszer össze a két változatot. A nyomatéktalan így hangzik: „A törökök megostromolták 1552-ben Drégely várát.” A nyomatékos változat meg így épül fel: „A törökök ostromolták meg . . .” stb. Tehát a két típus két dologban különbözik egymástól. Először — és ez lehetne a magyar szórend legfőbb jellemzője, mintegy alaptörvénye — : a mondat leghangsúlyosabb eleme fókuszpozícióba, azaz az igei állítmány ragozott része elé kerül. Másodsor: ha az igei állítmány igekötős ige, akkor az igekötő elválik igéjétől, és mögötte foglal helyet.

Itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy a rendszerint hova kérdésre felelő határozóból kialakult igekötő nagy nyeresége a magyar nyelvnek, tudniillik nagyon sok funkciót el tud látni (erre most nem térhetek ki). Joggal jegyezte meg egy alkalommal MIKKO KORHONEN, hogy éppen az igekötő nagyon elválasztotta a magyart a többi finnugor nyelvtől.

Nos, az igekötős ige viselkedésétől függően háromféle szórendet különíthetünk el :

a) Ha az igekötő megmarad az ige előtt, „egyenes” szórendről beszélünk : „A törökök *megostromolták* . . .” Tehát az említett nyomatékaltalan mondatok egyenes szórendűek. —

b) Ha az igekötő követi az igéjét, „fordított” a szórend : „A törökök *ostromolták meg* . . .” Ilyen tehát a nyomatékos mondat szórendje. —

c) Ha a nyomatékaltalan mondatban az állítmány a *fog* segédigével kifejezett jövő időben szerepel, vagy az *akar, tud, lehet, kell, szabad* stb. az állítmány, akkor az igekötő után az itt említett szavak állnak, s ezeket követi infinitívusban a kérdéses ige : „A törökök *meg fogják ostromolni* Drégely várát.” | „A törökök *meg akarják ostromolni* Drégely várát.” Stb. Ezt a típust „megszakított” szórendnek nevezzük.

7. A jelzett két fősajátságán kívül megemlítek még néhány fontosabbat :

a) Az alanyon, a tárgyon és a határozókon kívül az állítmány is kerülhet fókusz-helyzetbe. Az ilyen állítmány egyenes szórendű lesz, erős hangsúlyt kap, egyébként elhelyezkedhet a mondat élén, de a mondat belsejében is, második vagy harmadik szakasz-ként : „*Megostromolták* a törökök Drégely várát . . .”, vagy „A törökök *megostromolták* Drégely várát . . .”

b) Jellegzetes vonása továbbá a magyar szórendnek — szemben az indoeurópai nyelvekkel és részben a finnel is — az, hogy az úgynevezett módosító elem megelőzi a módosítottat. Vagyis a jelző a jelzett szót, a fokhatározó a (különböző funkciójú) határozószót, az ige jelentését leszűkítő tárgy vagy határozó az igei állítmányt (vö. Nyr. CXI, 438) : *szép ruha; nagyon jól; házat épít; hangosan olvas.*

c) Külföldieknek nem könnyű elsajátítani az úgynevezett „kirekesztő” és „összefoglaló” szórendet. Azt mondjuk pl. : „*Kevesen* jöttek el.” | „*Ritkán* szólal meg.” | „*Senki se* szólt hozzá.” Ezekben az esetekben a kiemelt, fókuszhelyzetű elembe (*kevesen, ritkán, senki se*) valamilyen tagadás, kirekesztés rejlik, s utánuk — mondhatnánk : szabályosan — fordított szórend következik. — Az ilyen, kirekesztő szórenddel szembenáll az úgynevezett összefoglaló típus. Figyeljük meg a következő példákat : „*Mindent* kitalált.” (Tehát nem így : *„Mindent talált ki.”) | „*Alaposan* felkészült az előadásra.” Ezekben a mondatokban a kiemelés, a fókuszhelyzet ellenére egyenes marad a szórend ; a kiemelt mondatrész ugyanis összefoglaló, nagyító vagy hozzátoldó értelmű. Ilyen összefoglaló szórendet vonz a hozzátoldó *is* kötőszó és a gyakori *már* határozószó : „*Péter is* megérkezett.” | „*Már* megérkezett.” (L. részletesebben : VÖRÖS JÓZSEF : MNy. LXIX, 444—51.)

d) Az igekötő és az ige sorrendje utalhat az aspektusra, vagyis a cselekvés, történés befejezett vagy folyamatos voltára : „*Lejött* a lépcsőn, és *fütyörészett*.” és „*Jött le* a lépcsőn, és *fütyörészett*.” Tehát az egyenes szórend befejezettséget és előidejőséget takar, a fordított szórend pedig folyamatosságot és egyidejűséget. (L. részletesebben : SZILI KATALIN : Nyr. CIX, 180—4.)

8. Mivel az időm már nagyon is lejárt, ezúttal csak felsorolom, mi mindenről akartam még beszélni. Szólnom kellett volna az egyes mondatrészeknek (köztük a névszói és igei-névszói állítmánynak), az egyes mondatfajoknak, valamint bizonyos kötött szófajoknak a szórendi helyéről, illetve funkciójáról. Nem beszéltem továbbá az intonációnak és a szünetnek a szórendhez kapcsolódó szerepéről és a szórendnek, illetőleg a szórend megváltoztatásának, az inverzióknak a stilisztikai funkciójáról. De talán ízelítőnek ennyi is elég.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A prepozíció meghatározása Sylvesternél

Toldy Ferenc immár klasszikus Corpus grammaticorumában így találjuk Sylvester 1539-es nyelvtanának prepozíció-meghatározását: „Praepositio est pars orationis, quae praeposita aliis partibus in oratione, significationem earum aut implet, aut mutat, aut minuit. Az elől uető az fjobezidnek égő rifje, mell’ az egeł rifjeknek elötte uettetuñ az fjobefjid, azoknak ű ieéézfif auag be tőłti, auag el ualoztatťa, auag meg küffebbiti” (i. m. 77).

Figyelmesen elolvasva e meghatározás magyar szövegét, kiderül, hogy ebben a formában értelmetlen. Úgy tűnik belőle, mintha a szóbeszéd egyéb részeinek magát a „szóbeszédet” kellene „előtte vetni”, azaz elébe helyezni — ami teljesen értelmetlen. A kiinduló latin rész alapján a hiba könnyen felderíthető. Világos, hogy az *in oratione* kifejezés fordítása hibás: ennek magyar megfelelője ez lenne: *a szóbeszéd-ben*. Tehát a *-ben* rag elmaradása borítja fel a magyar szöveg értelmét. Az *oratio* és a fordításaként megjelenő *szóbeszéd* itt azt jelenti: állítás, kijelentés, nyilatkozat. Igaz, a grammatika elején, a nyelvtan részeinek felsorolásakor Sylvester az *oratio* magyarjaként a *beszéd* szót adja meg, de már a felhozott példa is mondatrangú: „Oratio, Befjid; vt: Dulcis amor Patriae, Ides az hazának fjerelme” (CorpGr. 6) — ez igazában nem *beszéd*, hanem *szóbeszéd*, nyilatkozat. A *beszéd* jelentése önmagában: ’verbum’. Kiderül ez a *verbum* meghatározásából is: „Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu . . . — Az befjid, az fjobezidnek rifje, űdöuel es fjeimuel, eset nélkül . . .” (uo. 53).

A prepozíció meghatározásának javított mai magyar változata tehát ez lehetne: „Az előlvető a szóbeszédnek (= nyilatkozatnak) egyik része, mely az egyéb részeknek előtte (= elébe) vettetvén a szóbeszéd-ben, azoknak (= az egyéb részeknek) jegyzését (= jelentését) vagy betölti, vagy elváltoztatja, vagy megkisebbíti”.

A CorpGr. megjegyzés nélkül hagyja Sylvester szövegét. Így nem tudhatjuk, hogy észrevétlenül maradt-e a hiba. És egyáltalán: ki hibázott? Sylvester vagy aki a Corpus számára betűhíven lemásolta a szöveget? Nem derül erre fény a témával foglalkozó gazdag szakirodalomból sem. Mint tudjuk, Sylvester grammatikáját hosszú ismeretlenség után Kazinczy tette közismertté azzal, hogy 1808-ban kiadta a „Magyar régiségek és ritkaságok” első kötetében. Itt számos lábjegyzetet fűz a mű szövegéhez, amelyek azonban csak részben vonatkoznak értelmezési kérdésekre, többségükben a „Debreceni grammatika” elmarasztalásához kovácsolt érveket sorakoztatják fel Sylvester szövegére hivatkozva. A prepozíció latin meghatározásának szövegét és magyar változatát ugyanolyan formában adja — néhány grafikai megoldást nem tekintve —, mint a CorpGr. Igaz, Kazinczy a kiadás bevezetésében elpanaszolja, hogy az eredeti kötet birtokosának, az agg Sinai Miklósnak aggályos féltése miatt a másolat és az eredeti összehasonlítására három óránál több ideje nem maradt (i. m. VII, XXIII). A fordítási hibát azonban a másolat alapján észrevételezhette volna, ha felfigyel rá, de úgy látszik, elkerülte figyelmét.

TOLDY FERENCNEK a CorpGr.-hoz írt előszavából kiderül, hogy a kiadás alapjául a kalandos sorsú Sinai-féle kötet szolgált. A betűhű közlésben csak a nyilvánvaló sajtóhibákat igazította ki, de már meghagyta „az írásbeli következetlenségeket, mert jellemzők; voltak olyak is melyek világos hibák, de biztosan nem nyúlhattam a javításhoz” (Előszó XVII). Számomra nem világos, hogy „beleférhetett-e” ebbe a szóban forgó fordítási hiba, de alig hinném. Így fel kell tennem, hogy ő is átsiklott a kérdéses problémán. A rövidítések feloldásában követte Kazinczyt, akinek a jegyzeteit azonban természetesen kihagyta.

ZSINKA ISTVÁN alaposabb kidolgozásra, sőt folytatásra és kibővítésre érdemes műve (A beszédrészek magyar elnevezéseinek története. Bp., 1939. MNyTK. 49. sz.)

definiciónknak csak a magyar részét közli némi nyomdatechnikai egyszerűsítéssel, a CorpGr. nyomán. A szöveg értelmetlensége — úgy látszik — neki sem tűnt fel, mert megjegyzés nélkül idézi (i. m. 22).

Nem találunk utalást problémánkra BALÁZS JÁNOS kitűnő, szinte enciklopédikusan gazdag monográfiájában sem. Sylvester latin és magyar műszavainak elemzése során csupán ennyit ír: „A *praepositio* meghatározása . . . lényegében azonos a Donatuséval. E beszédrésszel is csak igen röviden s mindvégig Donatus nyomán foglalkozik” (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 415).

A névutózás kutatásának történetét áttekintve magam is érintettem Sylvester prepozíció-felfogását, de a meghatározást nem méltattam kellő figyelemre (A névutók mívoltáról és keletkezéséről: Nyelvtani tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 89). Hasonlóan járt el a kérdés érintésekor később SZATHMÁRI ISTVÁN (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 109), illetőleg JAKAB ISTVÁN is (A magyar igekötő szófajtani útja. NytudÉrt. 112. sz. 11–2. Bp., 1982.).

Úgy látszik, Kazinczytól kezdve máig a sakkvakság üldözött bennünket Sylvester prepozíció-fordításának hibájával kapcsolatban. De hátha nem Sylvester hibázott! Elvégre az sem lehetetlen, hogy az eredeti mű hibátlan, csak a másolások során csúszott be pontatlanság! — Ebben a kérdésben szerencsére ma már tiszta képet tudunk festeni. Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának tudománytörténeti kiadványsorozatában, Molnár József gondozásában, több más művel együtt megjelent Sylvester grammatikájának hasonmása is (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium. 4. sz. Bp., 1977.). Így módunk van a későbbi kiadásokat az eredetivel összehasonlítani.

Megállapíthatjuk: igaza volt TOLDY FERENCNEK, amikor a nyomtatást így minősítette: „szép erős papírosra van, igen apró s rossz metszetű betűkkel, s meglehetősen tisztátalan nyomtatva, számtalan rövidítésekkel, mi az ügyetlen tabelláris szerkezet mellett majd nem használhatatlanná tehetné a könyvet tanítványok számára” (CorpGr. Előszó VIII). A hasonmás felnagyított részletéből az is kiderül, hogy a mellékjeleket még a korszerű fényképezési eljárások sem tudták mindenütt jól láthatóvá tenni. Alább adjuk a hasonmás betűhű átírását — a rövidítések feloldásával —, és zárójelben bemutatjuk azokat az átírási eltéréseket, amelyekkel a CorpGr. (77) a részletet közölte.

„Praepositio eft (est) pars orationis (,) quae praepofita (praeposita) alijs (aliis) partibus in oratione (,) fignificationem (significationem) earum aut implet (,) aut mutat (,) aut minuit. Az előllueto (előll ueto) az fjobefjidnek égg rifje (,) mell az egeb rifjeknek előtte uettetuinn (uettetuinn) az fjobefjid, azoknak ű iecczilft auag be tólti, auag el ualtoftatta, (ualtoztatta) auag meg küffebbijti (küffebbíti).”

Következetesnek látszik Toldy átírása a latin szöveg hosszú *f* betűinek kicserélésében és a tagoló vesszők kitételében. Indokolatlannak látszik az *előllueto* két szóba írása, a *uettetuinn* második hosszú *tt*-jének megrövidítése és szóvégi *nn* rövidítésének feloldatlanul hagyása; a *ualtoftatta* szóbeljeji *fj*-ének etimologikus *z*-re módosítása stb.

Ami a lényegyet illeti: látható, hogy a meghatározás latin *in oratione* kifejezésének a magyar részben nem „szóbeszédben”, hanem csak „szóbeszéd” a megfelelője, a hiba tehát Sylvestertől származik. Gondolhatnánk arra, hogy a szó utáni vaskos tagoló vessző egy lecsúszott rövidítés lehetne, ez azonban nem valószínű. A latin szövegrésztől eltérően ugyanis a magyarban elég következetes ezeknek a vesszőknek az alkalmazása, itteni szükségessége kétségtelen. Egvébként a *-ben* ilyen jellegű, rövidítéses elhagyására a grammatikában nem találtam példát.

Ez a — talán figyelmetlenségből, talán a gyarló nyomdatechnikából eredő — kis botlás természetesen semmit sem von le Sylvester korszakalkotó grammatikatörténeti jelentőségéből. Magam a névutózás felismerésének nyomait kerestem Sylvester nyelv-

tanában. Sajnos meg kellett állapítanom: a valódi névutók felismeréséig nem jutott el. A latin prepozíciók magyar megfelelőjét az igekötőkben és a határozóragokban vélte felismerni: példái közt csak ezek szerepelnek, névutó egy sem. Híres felismerése, hogy a latin prepozíciók a magyarban „nonnunquam *postponuntur* ut *In illo tempore*, *Az údóben*. *In domo*, az *hazban*, *in agro* az *mezőnn*” (MOLNÁR kiad. 96, az én kiemelésém). Ezekre gondolt már a „hajtogatás” tárgyalásakor is, mondván: „*postpositiones eas appellare debeamus quam praepositiones*” (uo. 46–7).

Sylvester *postpositio*-felismerése — amelyet ezután még századokig visszhangoz a magyar grammatika-irodalom — lényegében nem a névutók felfedezése. Ilyen szempontból kissé félreérthető BALÁZS JÁNOS megállapítása, hogy Sylvester „A magyarban is hat esetet sorol fel, a többit a latin előljárók tárgyalása közben, mint névutót említi . . .” i. n. 217), vagy SZATHMÁRI ISTVÁNÉ, aki szerint „A praepositioniokról szóló részben összekeveri . . . Sylvester a magyar igekötőket, névutókat és ragokat . . .” (i. n. 109). A névutókon ezekben a megfogalmazásokban csak a latin praepositioniók határozórag-megfelelői értendők: szövegszerűen Sylvesterből csak ezek bizonyíthatók. Sajnos a ragozhatatlan partikulák tárgyalását nagyon röviden intézi el a nyelvtan: az adverbium, particípium, conjunctio, praepositio és interjectio kifejtésére csak hat és fél oldal jut a nyelvtan végén (i. h. 90–6). És bár ezeken az oldalakon is számos nagyszerű felismerés található, többet nem tulajdoníthatunk neki, mint amennyi benne van.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Adalék a finnugor *-j (-i) múltidő-jel megfelelőihez

I. A négy kötetre tervezett „Ostjakologische Arbeiten” WOLFGANG STEINITZ osztják szövegeit és különböző, ma már nehezen hozzáférhető helyeken megjelent osztják tárgyú dolgozatait tartalmazza, illetőleg fogja tartalmazni. Eleddig az első, második és a negyedik kötet jelent meg. A remélhetőleg közelesen megjelenő harmadik kötet STEINITZ mind ez ideig publikálatlan osztják szövegeit fogja felölelni. Steinitz tanítványai és a kiadvány sajtó alá rendezői, L. HARTUNG, G. SAUER és B. SCHULZE a Berliner Beiträge zur Hungarologie 2. (Berlin—Budapest, 1987.) című gyűjtelkes műben mutatványokat közöltek a harmadik kötetben közlésre kerülő szövegekből.

A szövegek közül különleges érdeklődésünkre tarthat számot az első szöveg: ez egy töredékes mese a Keuši (rövidítve: Keu.) nyelvjárásból (56–61). Keuši az Ob melletti Aljoškiny közelében Nizjamtól és Atlymtól délre fekszik. A Ni., Atl. és Keu. nyelvjárást a déli osztják nyelvjáróterület északi felében beszélik. A Keu. nyelvjárás hangtani és alaktani tekintetben sok hasonlóságot mutat a Ni. és a Šerk. nyelvjárással. A Šerk. az északi nyelvjáróterület legdélibb nyelvjárása, mely nyelvi vonatkozásban átmenetet képez az északi és a déli nyelvjárócsoporthoz. Keuši az alig kutatott osztják nyelvjárások közé tartozik, Steinitz szótára (DEWOS.) csupán gyér szóanyagot közöl belőle. Tudomásom szerint a fent említett kiadványban közölt rövid szöveg az első közlemény ebből a nyelvjárásból.¹

¹ Az osztják szöveg német fordításában a következő kisebb pontatlanságokat észleltem: „Lange [ɔ: kurze] Lieder singt er lange [ɔ: kurz], lange [ɔ: kurze] Märchen erzählte er lang [ɔ: kurz]. Wenn sein langes [ɔ: kurzes] Lied aufhörte, beginnt er ein kurzes [ɔ: langes] Lied, wenn sein langes [ɔ: kurzes] Märchen aufhörte, beginnt er ein kurzes [ɔ: langes] Märchen” (57/7).

2. A Keu. nyelvjárásnak az a feltűnő jellegzetessége, hogy ismer egy *-ij* (*-i*, *-ə*) múltidő-jel: „das *-s-* als Tempuszeichen des Prät. — typisch für den Norden — fehlt; es erscheint eine Prät. — Form *-ij*, *-əj*” (60). Megjegyzem, *-əj* változat nem fordul elő a szövegben! Ez azért figyelemre méltó, mivel a finnugor **-j* (*-ĵ*) jeles múlt időt az obi-ugor nyelvekből eddig nem sikerült kimutatni. Mint ismeretes, az obi-ugor nyelvekben az uráli **-s* múltidő-jel folytatói vannak meg: vog.—osztj. *-s*.

A finnugor **-j* (*-ĵ*) múltidő-jel folytatói a következő nyelvekben fordulnak elő: m. V + **-j* > **-šĵ*/**-šĵ* > *-áj-é* > *-aj-e*: néz*é*, lát*á*, néz*e*, lát*a*; zürj.—votj. *-i*: zürj. *muni* 'mentem', votj. *mĵni* 'ua.'; cser.: az időjel teljesen eltűnt, csupán a megelőző *-l* vagy *-n* Jesúsüléséből, illetőleg az igei személyragok előtt álló tövéghangzók minőségéből következtethetünk a **-j* egykori meglétére: *tolam* 'jövök' ~ *toləm* 'jöttem', *puram* 'harapok' ~ *purəm* 'haraptam'; mord. *-i*: *vaniš* 'láttam'; finn *-i*: *tulin* 'jöttem', *annoin* 'adtam'; lapp *-i*: *gullim* 'hallottam'.

A rövid és töredékes Keu. mesében (*ĵmə-χetə utl* = Der Neffe der Frau und der Liederalte) az *-ij* (*-i*, *-ə*) múlt idő 33 esetben fordul elő. A szöveg jellegéből következően leggyakrabban az egyes szám 3. személy fordul elő, de van két példa az egyes szám 1. személyére is. Lássuk a példaanyagot (a zárójelben az első szám az osztják szöveg lap-számára, a második a szövegrész bekezdésére utal):

E/1.: *ma χōta čĵmat ariĵəm* 'Wie wenig habe ich gesungen' (55/7). Az igeidő: Irt. *āra-*, Ni. Šerk. *ariĵ-* 'singen' (DEWOS. 166). Az *ariĵəm* alakban a *-j* vagy időjel, vagy még inkább tövégi mássalhangzó; ez utóbbi esetben az igealak az időjel *-ə* allomorfiáját tartalmazza. — *ma nāŋen lōpĵtəm* 'ich habe dir gesagt' (55/9). Az igeidő *lōpĵt-* (vö. Kaz. *lōpĵĵal-*, Keu. *lōp-* 'sagen', DEWOS. 848). Az *-it* < **-il*, Kaz. *ĵĵal* gyakorító képző, a múlt idő jele itt is *-ə*.

E/3.: a múlt idő jelének három allomorfja van: a) *-ij*, b) *-i*, c) *-ə*.

a) *-ij*: *ĵmə-χetə kĵm etij* 'geht [o: ging] der Neffe der Frau hinaus' (54/2); *χ sen' ĵĵrəp pum ĵĵrəp ĵĵsatitij* 'und flocht ein Bastseil, ein Grasseil' (54/3); *etata kĵm, jetn χōwa mĵj wana ĵūwĵj* 'Geht hinaus, wurde der Abend kurz oder lang?' (55/7); *atew at kĵttəpa ĵūwĵj* 'Unsere Nacht wurde zur Mitternacht' (55/7); *wōštata arta ĵūwĵj* 'Die Schlafenszeit kam' (55/7); *ĵsa šĵraln χetĵj* 'es blieb ebenso viel übrig' (54/4); *χ mānĵj* 'und ging weg' (55/9); *ma šĵ χōnem šĵ pĵtĵj* 'Wie mein Bauch ist, so [viel] gelangte [hinein]' (54/4); *amet-ĵmə χer ĵont[ĵ]a pĵtĵj* 'Seine Tante begann einen Sack zu nähern' (55/5); *ĵōχ χās ān tāŋĵj* 'ins Haus kam er nicht' (55/8); *tōta may tet[ə] wōj χōrn kĵm χ pūs tāŋĵtĵj* 'da verschwand eine Gestalt wie ein Honig fressendes Tier' (55/9); *aj wūsĵte werĵj* 'Er machte ein kleines Löchlein' (55/9); *nōχ werətĵj* 'er wachte auf' (55/9) *χōw wōštĵj mĵj wan wōštĵ(j)* 'Lange schlief er oder kurz schlief er' (55/9).

b) *-i*: *χōw čuči mĵj wan čuči* 'Er schritt lange oder er schritt kurz [e Zeit]' (55/6); *tu, tu, kĵntəŋə ampət pūŋəta čučemi* 'Tu, tu! Zornig ging er zu den Hunden' (54/2); *šĵ uŋχ pūŋəta χuŋχĵ* 'Er kletterte zu der Höhle' (55/6); *nōχ nawərmĵi* '[da] sprang er auf' (54/3); *ĵmə-χetə-leŋkə χōw ān 'numesi* 'Der kleine Neffe der Frau dachte nicht lange nach' (54/4); *šĵta numəsĵtĵi ĵ teta pĵtĵi* 'So denkt [e: dachte] er und begann zu essen' (54/4); *χ ĵōχ tāŋĵi* 'und trat ein' (54/4).

c) *-ə*: *šĵ kem ĵmə-χetən χer-ow lăpčāmərmə* 'Vom Neffen der Frau wurde da die Sacköffnung zugezogen' (55/8); *šĵ sĵŋχəm kĵtəpn čəp lōpĵtĵə,uŋχ* 'In der Mitte des Abhangs ist wirklich, wie gesagt, eine Höhle' (55/6); tkp. 'a lejtő közepén, igazat mondtott, egy barlang van' ['In der Mitte des Abhangs ist eine Höhle, er hat die Wahrheit gesagt']; *ĵmə-χetə-leŋkən (sw, wūs) uŋχ lăp tarta pĵtə* 'Von dem kleinen Neffen der Frau wurde begonnen, die Höhle (Öffnung, Loch) zuzudecken' (55/7); *χer-ow ĵĵrəp χetə-leŋkatn nōχ əŋχəsta pĵtə* 'Vom kleinen Neffen wurde begonnen, die Sacköffnung aufzubinden' (55/9); *χ lăp tarta* 'und er deckte sie zu' (55/7); *ĵmə-χetən ĵōχ tūwə* 'Der Neffe der Frau trägt [o: trug] ihn nach Hause' (55/8).

3. Sajnos a rövid szöveg alapján egy (megközelítően) teljes paradigmát nem tudunk összeállítani: a mese fő szereplőinek (der Neffe der Frau és der Liederalte) cselekvése egyes szám 3. személyű alanyra vonatkozó, múlt időben történő eseményekre vonatkozik. Egy teljesebb igei paradigma összeállítása nagyobb szöveganyag, illetőleg nyelvtani feljegyzések gyűjtése alapján lesz majd elvégezhető.

Mint ismeretes, a déli osztják nyelvjárásokban az *-s* jeles múlt idő nincs meg, helyette a múlt idejű cselekvést a hagyományos felfogás szerint *ø* morféomás múlt idővel fejezik ki. Pl.: *waχ-* 'kér, hív': *waχəm, waχən, waχot* stb. (HONTI, ChrOstj. 113). HONTI LÁSZLÓ (NyK. LXXXVII, 71) legutóbb megkockáztatta azt a feltevést, miszerint a déli osztják *mějəm* 'adtam', *tuγəm* 'hoztam', *měnəm* 'mentem' alakokban **-j* múlt idő enyészett el. Tekintettel a finnugor **-j* (*-i*) múltidő-jelnek a Keu. nyelvjárásban való kétségtelen meglétére, ma én is nagyon valószínűnek tartom, hogy a fent idézett múlt idejű adatok *-ə/-ə* elemében a **-j* (*-i*) időjel rejlik. A Keu. *etiγ, jűwij, p̄tiγ* formák ősi állapot tükröznek. Ezekhez viszonyítva a *čuči, χuηχi, p̄ti*, továbbá a *p̄ta, tarta, tūwə* alakok másodlagosaknak tekintendők, melyek bizonyos mondatfonetikai helyzetben (mint allegro-formák?) jöttek létre. A Keu. *ariγəm* 'énekeltem', *löp̄itəm* 'mondtam', valamint a többi déli osztják nyelvjárás *waχəm* 'kértem', *měnəm* 'mentem'-féle alakjaiban a *-j* (*-i*) múltidő-jel összeolvadt a tővégi magánhangzóval, és redukált *ə* hangot eredményezett (vö. Keu. *p̄ta* stb.). A *w, γ* és *j* tövű igék valamennyi déli nyelvjárásban a múlt időt ebből a tőből képezik. Pl.: DN C *jəwəm* 'jöttem' (KARJALAINEN—VÉRTES: MSFOu. CXVIII, 18, 54), Keu. *jűwij* 'jött', *tūwə* 'hozott'. Ez is a Keu. *-ij, -i, -ə* és a DN C stb. *-ə* elemű múlt idejű alakok genetikai összefüggését támogatja. (Ezzel szemben az *-s* múltidő-jel a magánhangzós tőhöz járul: V *tusəm, Kaz. tqsəm* 'hoztam'.) A kérdés megnyugtató és végleges tisztázása azonban csak nagyobb Keu. nyelvjárási anyag alapján dönthető el.

Úgy vélem, az újonnan közzétett Keu. szöveg tanulmányozása általános finnugrisztikai szempontból is jelentős eredménnyel járt: sikerült kimutatni a finnugor **-j* (*-i*) múltidő-jel meglétét egy eddig kevésbé ismert osztják nyelvjárásban, és egy lépéssel tovább jutottunk annak a kérdésnek a kutatásában is, hogy a *měnəm* 'mentem'-féle alakok *-ə* elemében ugyanez a múltidő-jel rejlik.

RÉDEI KÁROLY

Adalék a XVI. századi magyar nyelvjárások hangrendszeréhez

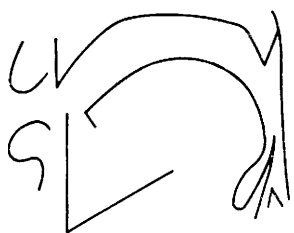
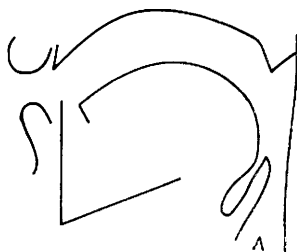
A nyelvtörténeti vizsgálatoknak egyik nagy gondja a XV—XVI. századi nyelvemlékek lokalizálása. Mindaddig, amíg a nyelvjárástörténeti kutatások nem hoznak olyan eredményeket, amelyek alapján a kor magyar nyelvének belső területi viszonyait pontosabban megismerjük, világosabban látjuk a korabeli magyar nyelvjárások sajátosságait és földrajzi elhelyezkedését, az egyes nyelvjárássterületek különbségeit vagy hasonlóságait, bizonyos nyelvjárási jelenségek meglétét vagy hiányát, addig nyelvemlékeink nagy részét, közöttük XVI. századi kódexeink többségét nem lehet elfogadhatóan lokalizálni. Mindez igazolja BÁRCZI GÉZA (A nyelvjárás kutatás újabb eredményei és feladatai: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., 1980. 349—69; különösen: 355—6) azon megállapításait, melyek szerint a magyar nyelvjárástörténetnek egyik legfontosabb korszaka ez a század, hiszen a nagy hangtani változások ekkorra már lezárultak, s föltételezhető, hogy nagyjából kialakult a mai nyelvjárássterületek végleges elhelyezkedése. Talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy ezeknek a nyelvjárássterületeknek a határai sem módosultak már ezután nagy mértékben, s mai nyelvjárásaink mutatis mutandis visszavetíthetők a

négy-öt száz évvel ezelőtti nyelvterületre. Ezt igyekeztem bizonyítani az *ö*-zés XVI. századi határainak fölvázolásával (MNy. LXXXIII, 443—7) és az *i*-zés történetének egy adott településen való viszonylagos változatlan megléte bemutatásával a XV. századtól a XX. század közepéig (UrTan. II, 175—80).

Most egy újabb hangtani jelenségnek, a legalsó nyelvállású vagy ahhoz nagyon közelálló illabiális palatálisnak (*ä* vagy *ǣ*) XVI. századi meglétét próbálok bebizonyítani a Nyugat-Dunántúlnak azon a területein, ahol ma is jellegzetes variánsként előfordul ez a hang. Pontosabb helyhez kötés nélkül már KUBFN̄YI LÁSZLÓ (MNy. LVI, 247—8) is utalt e jelenség XVI. századi meglétére, SZABÓ T. ATTILA (MNy. LXVIII, 10—20) pedig erdélyi magyar→román kölcsönzavak hangtani változásainak alapján foglalkozott e kérdéses hang történetével. Mindkettőjük megállapításaira a későbbiekben még visszatérek.

Mint fõntebb említettem, a történeti nyelvjáráskutatás legnagyobb nehézsége a jól lokalizálható adatok hiánya, vagy legalábbis az ilyeneknek nagyon gyér száma. Van azonban egy forrástípus, amely pontosan helyhez köthetõ, s ez az összeírások névanyaga. Ezekre a régi összeírásokra már néhány évtizeddel ezelõtt fölhívta a történeti nyelvjáráskutatóinak figyelmét BENKÕ LORÁND (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 51). Jõllehet elég szép számmal maradtak ránk összeírások, ezek használhatósága az összeírók latin nyelvûsége következtében korlátozott. Ugyanis legtõbbször nemcsak a keresztneveket jegyezték föl latin alakjaikban, hanem néha még a közszoói családneveket is lefordították. A fölhasználást azonban az teszi leginkább bizonytalanná és vitathatóvá, hogy az összeírásokat nem helybeliek végezték, hanem erre kijelölt és más vidékrõl való nemesek, amivel a pártatlanságot, a valóságnak megfelelõ adatokat igyekeztek biztosítani. Ha ezeknek az összeíróknak ismerjük is lakhelyét, nem tudhatjuk, hogy saját nyelvjárárukban jegyezték-e föl a neveket, vagy úgy írták le, ahogyan hallották a helybeli lakosoktól. Az efféle zavaró körülményeknek egy része kiküszõbõlõdik a török adóösszeírásokban, jõllehet itt más jellegû nehézségek, olvasati bizonytalanságok adódnak. Mégis elfogadhatjuk azt a föltételezést, hogy a török emin ('harácszedõ') vagy írnoka (lehetett a kettõ ugyanaz a személy is) hallomás után írta le a neveket, s azok kikövetkeztetett hangalakja tükrõzi a település korabeli magyar nyelvjárási ejtését. Ezt több ízben kifejtettem (Magyar Fonetikai Füzetek. 12. sz. 82—92; MNy. LXXXIII, 443—7; A magyar nyelv rétegzõdése. I, 402—8) a deftereket közzétevõ turkológusok megállapításai, közlései alapján. Elsõsorban az *e* ~ *ö* és az *i* ~ *ü* hangok összeíveszhetõségére kerestem akkor választ. Az eddig megjelent munkák alapján azt tapasztaltam, hogy még egyetlen defterközzétevõ sem foglalkozott eddig a magyar *ä* hang problémájával, török összeírásokban való szereplésével. Ennek elsõsorban az lehet az oka, hogy nem olyan vidékek összeírásait transzliterálták, amelyeken ez a hang használatos lett volna. Most megjelent azonban egy új török kori adóösszeírás a lehetõ legalaposabb közzétételben (Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565 unter Mitwirkung von ISTVÁN HUNYADI bearbeitet von JOSEF MATUZ. Bamberg, 1986.), amely ugyan a Székesfehérvári Szandzsák adatait tartalmazza, de inkább a Balatontól nyugatra esõ terület lejegyzésének névanyagát adja. Ebben a könyvben fordul elõször elõ a legalsó nyelvállású illabiális palatálisra vagy variánsaira (*ä*, *ǣ*, *ǵ*) való közvetett utalás: „Különös jelenség, hogy a »Benedik« név e formában, *ǣ* *kef* betûvel írva, azaz a palatális hangrendhez tartozóan, csak ritkán fordul elõ, így 51. Dudar esetében és 54. Lapsennél kétszer is. Általában azonban mindig a *ǵ* *qaf* betûvel írta az írnoke, mely azonban a veláris hangrendhez való tartozásra utal; így ez utóbbi esetben a nevet »Banadik«-nak olvastuk” (83). Magam megtaláltam mind a fakszimilében, mind a mai arab betûs, mind pedig a latin betûs átírásban még a 71. sorszámú Kispéc falu névanyagában (117, 184, 263) a palatális ejtésre utaló lejegyzést, sõt olyan település is akadt (63. Gyarmat, 114, 183, 261), ahol mindkét névforma elõfordul. Ez a bizonytalanság is elgondolkodtató.

Kétségtelen az hogy a *ǰ* (qaf) betű az arab írásban, így a XVI. századbeli törökben is a szó velaritására utalt. A törökben is használt legalsó nyelvállású illabiális veláris (*ǰ*) helyettesíthetett egy olyan hangot, amely a török nyelvből hiányzott. A kérdés az, hogy melyik hang áll legközelebb ejtésben, képzésben a legalsó nyelvállású illabiális velárishez. Kétségtelenül a labiális *a*, de még inkább az illabiális legalsó nyelvállású palatális, az *ǰ*, amelynek palatális volta a nyugati nyelvjáróterület nagy részén, különösen Veszprémtől nyugatra ma is csak a hangrendből érezhető inkább. Egy nagyon primitív, de érdekes adatra hívta föl a figyelmem ezzel kapcsolatban KISS JENŐ, akinek mind ezért, mind a forrás számomra való hozzáférhetővé tételéért itt is hálás köszönetem fejezem ki. Az 1950-es évek elején a magyar írókat falura küldték tudósításokat, helyzetjelentéseket írni a „szocialista” átalakulásról. A rábaközi Mihályiba is elkerült egyikük, s a nyelvjárási sajátosságok némelyikére, jelesen az *ǰ* ejtésére is fölfigyelt, és így írt róla: „— Álórá — mondja, kissé torokhangon s éneklőn s a vidék tájszólása szerint rövid »á«-nak ejtve az »e«-hangzót... Az álvitársaknak mindig azt mondom: álórá... (Gergely Sándor: Falusi jelentés. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1951². 8—9). Tudományos alapon kissé nehéz bizonyítani ennek a jó fülre valló megfigyelésnek az alapját, hiszen még eddig nincs magyar nyelvjárási hangatlaszunk, amelyen egymás mellé lehetne tenni a két fonéma jellemző paramétereit, s MOLNÁR JÓZSEF kitűnő könyve (A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970.) egyik hangra sem ad tájékoztatást. Legföljebb a közeli *á* és a kissé távolabbi *e* hangnak az ábráit hasonlíthatjuk össze (51 és 57). Egymás mellé állíthatjuk azonban BOLLA KÁLMÁN jóvoltából (Magyar Fonetikai Füzetek. 14. sz.) a finn *ǰ* [a] és *e* [ɛ] hangokat (i. m. 32—3, 60—1); BOLLA KÁLMÁN és VALACZKAI LÁSZLÓ munkája alapján (MFF. 16. sz.) a német *ǰ* [a] és *e* [ɛ] hangokat (38—9, 70—1), végül pedig BOLLA KÁLMÁN és FÖLDI ÉVA könyvéből (MFF. 18. sz.) a lengyel *ǰ* [a] és *ǰ* [æ] hangokat. Különösen *e* legutóbbi érdemes alaposabban megnézni, hiszen ezek állnak legközelebb a török *ǰ* és a magyar nyelvjárási *ǰ* hanghoz.

lengyel *ǰ* [a] (MFF. 18. sz. 24)lengyel *ǰ* [æ] (MFF. 18. sz. 28)

Hogy egymáshoz mennyire közel áll a két hang ejtésének nyelvhelyzeti vázlata, azt minden mérés nélkül, ránézésre is meg lehet állapítani. Nyilvánvaló, hogy kiejtésük, az általuk ábrázolt hangok is oly közel esnek egymáshoz, annyira hasonlítanak egymásra, hogy nem csupán egy XX. századi magyar író, de egy XVI. századi török írók sem tudta megkülönböztetni. Mindezek után bizonyítottnak tekinthető, hogy az összeírás *سرى* illetve *ميناك* jeleinek olvasata *Bánádik* még akkor is, ha ezt az összeíró *Bánádik*-nak hallotta. Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a XVI. században a Dunántúl nyugati felében, Székesfehérvártól nyugatra, Veszprém és Szombathely környékén, tehát hozzávetőleg ugyanott, ahol ma is tapasztalható (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 289 és térk. 292), valószínűleg használták a legalsó vagy ahhoz közel álló nyelvállású illabiális palatális magánhangzót.

Itt részletezem SZABÓ T. ATTILA (i. h.) megfigyeléseit az erdélyi magyar helynevek román átvételeiről. Elsősorban XIX. századi példákkal (m. *Erdély* > r. *Ardeal*; m. *Enyed* > r. *Aiud*; m. *Ecsellő* > r. *Acsilló*; m. *Egerbegy* > r. *Agribicsi*; m. *Egeres* > r. *Ághirésu* vel *Agyirésu* stb.) bizonyítja a magyar *e* [ɛ] (véleményem szerint *ɛ* vagy *ǣ*) román *ă* [a]-val való megfeleltetéseit. Ezen azonban túllép, s fölveti a magyar *Eger* városnév latin *Agria* megfeleltetésében is a korábbi magyar nyílt *e* (*ɛ* vagy *ǣ*) latin *ă* [a] hanghelyettesítést. Sőt! A Konsztantinosz által *ἀτελκοῦζου*-nek lejegyzett helynevet is azzal magyarázza, hogy a név első magánhangzója igen nyílt *e* (*ā* vagy *ǣ*) lehetett. Vegyük ehhez hozzá KUBÍNYI LÁSZLÓ (i. h.) MIKOS JÓZSEF (MNy. XXI, 118–54) nyomán tett föltevését, mely szerint az ÓMOlv. 1193. évi *Faeregiaza* adatában is a nagyon nyílt ejtésű *e* miatt találunk *a* betűt.

A további kutatásoknak azt kellene pontosítani, hogy a XVI. század előtt mekkora területen élt a kérdéses hang. Lehetett-e valamiféle kapcsolat a Nyugat-Dunántúl és a nyelvterület keleti részének nyílt *ä*-zése között. Ehhez azonban több forrásra, más nyelvi kapcsolatok föltárására lenne szükség. A mostani vizsgálatból csak azt lehet valószínűsíteni, hogy a XVI. században nyilván élt mind Nyugat-Dunántúlon, mind pedig Erdélyben a legelső nyelvállású illabiális palatális, esetleg annak egy kissé zártabb változata (*ä*, *ǣ* vagy *ɛ*). Messzemenően egyet kell értenünk KUBÍNYI LÁSZLÓ (i. m. 248) azon megállapításával, mely szerint ez a nyílt *ä* „éppen akkor asszociálhatta leginkább az *a* jelet, amikor közvetlenül szomszédságában az *e* betűvel jelölendő, de az *ɛ* hangtól akusztikailag igen különböző *ë* vagy *é* hang szerepelt, — vagyis mikor a kétféle *e* hang szembekerült.” Nyilván ilyen terület volt a XVI. században is a Nyugat-Dunántúl nagy része, s Erdély is. Az viszont nem világos, hogy ahol az effajta hanghelyettesítésre vagy jelölési bizonytalanságra eddig nem került elő adat, ott nem élt egymás mellett a kétféle *e*, vagy esetleg más oka lehet az adatok hiányának. A Huszita Biblia helyesírása arra utal, hogy volt kétféle *e* a nyelvterület középső vagy déli részén is, és érdemes volna inkább a forráshiányban keresni a jelenség elmaradásának okait.

HAJDÚ MIHÁLY

AIDS- tő + tárgyrag = ?

1. Az *AIDS* köztudomás szerint angol betűszóból lett nemzetközi, elsősorban orvosi szakszó. Nyelvünkben éppoly gyorsan terjedt el az 1980-as években, mint más művelt vagy máris megtizedelt népek beszédében — azaz majd olyan riasztó sebességgel, mint a vele jelölt járványos immunhiány. Amennyire hallásom közvetíti, természetes közlő stílusban fonetikusán főként *éc, écc* alakban használjuk, de ismerem a végén betűejtéssel (?) keletkező *édsz* hangzását is. A toldalékaik mindig palatális hangrendűek, tehát az *A* betű nem jelöl veláris hangot. (Egy lefényképezett amerikai transzparenst *A.I.D.S.*, az Egészségügyi Világszervezet egy plakátján viszont *AIDS* írású angol megfelelőjét láttam.) A magyar tárgyragos alak írott formájára olyan szövegekből, melyek 5-nél nem tartalmaztak több példát, mintegy 30 adatom van, köztük mindössze 2 (kötő- vagy) előhangzós: „[mely vírusok] képesek . . . *AIDS-et* okozni?”; „Az *AIDS-et* nevezték . . . korunk pestisének” (*AIDS — A Magyar Ifjúság különkiadványa*, 1987?: 10, 19). A többiben előhangzó nélküli a tárgyrag, még ugyane brosúrában is 3 esetben. Példák a sajtónyelvből: „Az *AIDS-t* okozó . . . vírussal ellentétben [így hat]” (ÉT. 1986. 06. 20. — 780); „[Ez] . . . az *AIDS-t* eddig 52 személy kapta [ott] meg” (MN. 1988. 04. 20. — 14). Ám a Medicina Könyvkiadónál 1987-ben dr. Hutás Imre előszavával (félhivatalosan?) megjelent,

népszerű „88 kérdés az AIDS-ről” című füzet csakis ezt az egyszótagú alakot használja, 13-szor. (Szerzők: dr. Horváth—dr. Cass.) Viszont a Gondolat 1987-ben kiadta Hancock—Carim „Az AIDS társadalmi háttérrel” című ismeretterjesztő munkáját (Gervai J.—Nagy A. B. fordításában), de itt mind a 18 „akkuzatívusz” előhangzós ragot mutat. A rádió és a tévé adásaiban nehezebb megbízhatóan összeszámlálnom a két lehetőség előfordulásának arányát; én mindenesetre az *AIDS-t* formát véltem jóval többször hallani. De teljes alak-népszámlálásra nem is törekedtem. (A szó nagybetűs írását és szófaji kérdését nem tárgyalom.)

Előrebocsátom: az alábbiakban nem valamilyen nyelvhelyességi „végzés”-t kívánok javasolni a tömörebb ragos alak ellen vagy mellett. Csupán azt szeretném fölvezetni, hogy e szerencsére peremszókincsbeli új terminusunk ragos formájában kimondatlanul is mennyi tanulságos kérdés vár szakmai meghallgatásra és magyarázatot is adó válaszra. Hiszen e példán jól megfigyelhetjük, miként érvényesül egy-egy újszerű, alaktani értékű morfémakapcsolat kialakításában a közönségnek jórészt öntudatlan „nyelvérvék”-e, hogyan jelentkezhethet a szókincsnek szokatlan, frissen betörő alakulataiban egy viszonylag „hagyományszegő”, még „furcsa” hangsor, esetleg valami kisebb nyelvi ízlésváltást jelző kísérletek előkészítő munkája után. — Szempontjaim voltaképp már két előző szakcikkekben is jelentkeztek. Az egyik 1956-ban a MMNyR. alaktanáknak egyik előtanulmányaként készült: „Mai tárgyragos szóalakjaink egy típusáról” (MNy. LII, 177—85). A másik egy ezzel szorosan összefüggő változást részletez 24 évvel később: „Tulajdonneveink alaktani elkülönülése” (MNy. LXXVI, 394—412). Távolságról érintik mostani tárgyamat azok a közleményeim, amelyek a fő- és melléknévi szerepben egyaránt használt szótöveknek (kötő- vagy) előhangzóval (nyelvtörténeiszaink terminológiájával: tövégi rövid magánhangzóval) folyó szófaj-megkülönböztetés tendenciáját tárgyalják; közülük csak az 1976-i „Egy hangnyi ingadozás — és ami mögötte van” címűre utalok (AnyOlv. 60—70), mely a tisztábban főnévi (a) *kalapos-t*, *briliáns-t* és a legföljebb alkalmi főnévi használatú melléknévi (egy) *kalapos-at*, *briliáns-at* ragos típusok mai interferenciáját világosan szemlélteti.

Vizsgáljuk meg most egyenként a három fönti kiejtett alakot!

2. A megközelítően fonetikus *éct* formában az *AIDS* tövégi *sz* hangja nyilván zöngétleníti az előtte ejtett *d-t*, s az így keletkező *t + sz* a folyamatos beszédben természetesen egyesül rövid vagy hosszú *c*-vé, a rag *t*-je előtt elsősorban rövid *c*-vé.

Mit mond az *éct* formáról az öröklött megfigyelés? Idézett 1956-i munkámban őszinte tisztelettel adóztam néhai professzoromnak, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK, aki 1927-ben (MNy. XXIII, 119 kk.) meglátta a tárgyrag addig tisztázatlan kapcsolódásának legátfogóbb rendjét: hogy a *-t* csak a középzárt (*o/ö/ő*) „tövéghangzós” (mai leíró műszónnkkal: előhangzós) névszók mássalhangzón végződő rövid (az *ő* terminusával: csonka) töváltozatához járul közvetlenül. De így is csak akkor, ha e *tő* végső mássalhangzója *sz*, *z*, *s*, *n*, *ny*, *r*, *l*, *ly* vagy *j*, nem pedig *b*, *c*, *cs*, *d*, *f*, *g*, *gy*, *h*, *k*, *m*, *p*, *t* vagy *v*. — Rögtön jeleztem azonban, hogy az első sorba iktatandó — a *rozsol/rozst* ingadozás ellenére — még a *zs* (pl. *garázst*, *gúzst*). Ha a *z-t* említjük, akkor ez sem maradhat el, bár a *t* előtt zöngéesség szerinti alkalmi, rendszeren nem tudatos zöngétlenedés folytán a *hiúzt* szót általában *hiúszst*-nak, a *gúzst* írásút *gúst*-nak mondjuk ki. — S most teszem hozzá, hogy a második sorba tartozik a ritka *ty* is, vö. *ramatyot*. Persze látszólag ebbe a csoportba tartoznának a *c*, *cs* tövégűek mintájára a *dz* és *dzs* affrikátásak is, ha már a fehér hollókat szintén számba vesszük: hiszen az előbbire a *Lódzot* ragos városnév, a másodikra a *bridzsét* kínálkoznék például. Csakhogy az utóbbit én mindig geminált *dzs*-vel hallottam és ejtettem, s az előbbit is nagyjából kettős *dz*-vel ismerem. A kiejtés szerint tehát ezek a 3. A) csoportba tartoznak. — Abban szerintem is igaza van Gombocznak, hogy a nyíltabb (*a/e*) előhangzós

szavak minden végső mássalhangzója után előhangzós a tárgyrag: *várat/fület*. (Ellentmondó adataim alig vannak, s ezekben sincs valamiféle tendenciának nyoma.)

Nos, az itt-ott hallott *éccés* származék tanúsága szerint a *tő* — mint a többi új kölcsönzött főnév, kivált tulajdonnév is — a zártabb előhangzós főnti csoportba tartozik toldalékolásakor, még azok nyelvében is, akik az *ë* helyén is nyílt előhangzót ejtenek. A *Vácot/lécét/gömböcöt* mintájára azonban így a hagyományos rend itt is kétségtelenül *AIDS-ét (AIDS-et)* alakot kívánna, s ez — láttuk — csak jóval ritkábban fordul elő. Azt azonban akkor is fontosnak tartom, hogy a tövég *c*-jének utolsó képzésmozzanata azonos az *sz* réshangéval. Akkor pedig az *AIDS-t* létrejöttében mégiscsak szerepe lehet a *vészt, színészt, Arisztophanészt, ÁFÉSZ-t/Áfészt* típus öntudatlan analógiás hatásának. Noha egy-egy kivételes *Mohácsi* (MNy. LII, 179), *tömlőt* (régies írással l. 1791: Sz[üts] I[stván]: Erk. és elegyes versek 99, 172), *becst* (uo. 7) stb. formát a versalak kényszere magyaráz elsősorban, de azért az affrikáták végső képzésmozzanata sem érdektelen körülmény. Vö. újabbról: *szarvítéct* (Szabó Dezső: Az els. falu³ II, 81; ez alakot én is hallottam!); *Freischütz-t* (Áprily Anyegin-ford., 1958-i kiadás 72). — És lehet, hogy a *dsz* affrikáta után sem pusztán toll- vagy nyomdai hiba a magányos *-t* rag; egy példa a maroknyiból: „a London *Bridge-t*” (Film—Színház—Muzsika 1978. 02. 18. — 12). — A *ct* hangkapcsolat (régibb-) újabb nyelvünkben morfémahatáron nem gyakori, de nem is ritka, vö. *Váctól, Schützötől; léctömeg, Rácz Tamás, játsztok*; zöngétlenül *dz*-vel: *Lódtól* stb. (A *h* végű idegen nevek ragozását itt mellőzöm.)

Mai fordítóink különben az angol tövégi *th* hanghoz is nemegyszer hol előhangzós, hol közvetlen *-t* ragot kapcsolnak egyazon műben. Ilyen a *Smíthet* és *Smíht* (Új Tükör 1979. 01. 07. — 9, Gera Judit fordításában); „Edwin *Broth-t*” olvasható Th. Wilder—Szöllösi Klára: A teremtés ny. napja 315; stb. A magyarban idegen hangok, hangcsoportok világában tehát ma sincs tökéletesen egységes beilleszkedés. — Még az idegen név végi más-más helyesírású *sz* hangnál is van ingadozás, így többek közt egy igazán jó tollú írónak 1975-i úti beszámolójában (A szárnyas ló) *Yoyce-ot* (19) is, *Yoyce-t* (41) is akad.

De legyen elég a — ha tetszik. — botlásoknak is tekinthető, Gombocz megállapításától eltérő egyes idevágó alakok számbavételéből! A 3. pontban még úgyis szó esik egypár hasonló tanulsággal járó mai ragos formáról. Az mindenképp igazolódott, hogy az önkéntelenül *éct* ejtésű ragos alak nem a régi, fő nyelvszokáshoz igazodik; de valamelyest az is fölsejlett, hogy korántsem áll tökéletesen magában, főleg a manapság nyelvünkbe áradó új idegen tulajdonnevek tárgyragos alakjainak tülekedésében nem. Persze a tövégi *c*-s kiejtésnek ellentmond, hogy a *-val/-vel* rag mindig *-szel (AIDS-szel)* alakban kapcsolódik a *tő* írott *S* betűjéhez, nem így: *AIDS-cel*; ám itt az fráskép s a szóelemzés felemás irányító szerepe bizonyosan erős.

3. Nyelvünk életének egy emberöltővel későbbi szakaszában születve, részben már 1956-ban nem fogadhattam el Gombocz pompás munkájának két kirekesztő megállapítását, azóta pedig ezeket egyre inkább elavultaknak látom. Szerinte ugyanis „a zártabb véghangzójú [értsd: előhangzós] névszóknál a teljes *tő*höz [mai leíró nyelvtani szóval: előhangzóval] járul a *t* tárgyrag, . . . ha a csonkató [= a mássalhangzós végű tömorféma] . . . hosszú mássalhangzóra ill. mássalhangzó-csoportra végződik: — *aggot, makkot, . . . orrot, füttyöt*; — *gombot, . . . abroncsot* . . . stb. (kivétel *pénzt*)” (i. h.).

A) A *h o s s z ú* végkonszonánshoz korunkban bizony a Gombocz elsorolta *sz, z, s, n* stb. után is igen sokszor kapcsolódik pusztán *-t* rag, kivált tulajdonnevek, mozaikszók, főnévként ragozott vezényszók stb. körében: *dzsessz-, hall-, modell-*; *Brüll-, (Th.) Mann-, Bonn-, Türr-, Marr-, Kiss-, (R.) Hess-* (e.: *hessz*); *TÁSZSZ-+t*; *vigyázz-t, állj-t* (vezényel); „*kuss*”-*t*, „*passz*”-*t* (mondott); „*jőjj*”-*t* (írja, ne „*jőj*”-*t*). Sőt ha a keletkező hangcsoport nem nehéz kiejtésű, akkor olyan szavak is így viselkednek, amelyek

nem tulajdonnévi használatban *a/e* előhangzóság vagy váltakoztató tövűek: *Magoss-, Széll-, Szíjj-, Újj-, Vass-+t* (a telefonkönyv neveiből). S minthogy a *t* előtti hosszú mássalhangzó a hagyományos-ösztönös magyar kiejtésben úgyszólván megrövidül, az voltaképp nem is fontos, hogy az átadó nyelvben, pl. a németben a *Mann, Modell* stb. végén csakugyan hosszú, vagy pedig rövid-e a kettőzött betű hangértéke. — A *füttjöt* példa azonban nem is tartozik ebbe a csoportba, mert a rövid *ty* sem folytatható közvetlenül a *-t* ragváltozattal, lásd a 2. pontban.

A régiebb idetartozó köznevek legnagyobb részében él(t) ugyan az előhangzóság, de mellette több-kevesebb határozottsággal jelentkezik (már?) az egyszótagos, rövidebb változat. Az *orrot* mellett így jogaiért küzd az *orrt*; van rá példám Vas Gereben, P. Szathmári, Mikszáth, Tömörkény, Juhász Gyula, Szabó Magda (ÉS 1961. 10. 07. — 10), Csorba Győző (Kortárs 1972/3. 442), Illyés Gyula (Kháron I. 36) stb. szövegeiből — de azért nem együknél az *orrot* is előfordul. (Én még mindig *orrot* fújok!) A *hosszot* is vállalja a békés egymás mellett élést a *hosszt* alakkal, de a *kilométer-, hullám-, csónak-, orr-* stb. utótagjaként már emezt ítélem gyakoribbnak. — Én „egy *piszt* se” szólok, hallok; mindamellett Tersánszky hőse nem így beszél: „az ujjamra tekerem a nyelvét, ha egy *pisztet* tesz” (A vén kandúr 401). — Egyformán van mai irodalmi nyelvi példám a *brossot* (pl. Új Í. 1961/9. 798) és az (arany) *bross* típusra (Kortárs 1959/8. 227). — És ez a kettősség szinte minden efféle esetben egy kissé más megoszlást mutat. (A Nagyszótár gyűjtését most nem lapozhattam át.)

No de az *AIDS*-nek *écc* ejtésekor olyan mássalhangzó van a végén, amely után Gombocz szavai szerint is magánhangzó előzi meg a rag *t*-jét. Ennek a *heccet, viccet, cuccot* írású mai szók meg is felelnek, s ilyen értelemben az *AIDS*-t írású alak mégiscsak kevésbé illik az öröklött rendbe, mint az *AIDS*-et! Erre vallanak a *giccset, fröccsöt, loccsot*, a geminátával ejtett *bridzset* és társaik is; ha a *dzs* hangot hosszan ejtjük, ellentétes az „a London *Bridge*-t” (a locust főntebb már idéztem) írású alakok tanulságával. De azért az *écc* ejtésű alapalak végén képzett spiráns mozzanata miatt némi analógiás hatása itt is lehet az *ssz + t*-s alakoknak, vö. *besszt, stresszt, baronesse-t, comtesse-t*. (Ilyenekre egy-két másfél százados példám is akad, csak felemás helyesírással.) Azért az előhangzó nélküli tárgyrag tehát az *écc* ejtés esetén sem rína ki egészen a régen szokatlan, morfológiai szerepű mássalhangzó-csoportok meghonosodási tendenciájából. Vö. a kölesönszavakban nyelvünkbe került szókezdő mássalhangzó-csoport feloldásának (*brat > barát*), ill. eltolásának (*skola > iskola*) újabb kori fokozatos megszűnésével (*brutális, strapa, Krisztus*).

B) A magyarban régen szokatlan *m á s s a l h a n g z ó - c s o p o r t o k* gyakoribbá válása, a gazdagabb mássalhangzó-csoportos nyelvekből átvett mintaszók felhalmozódása és maga a többnyelvűség terjedése kétségtelenül az egynél több (eltérő) végmássalhangzós tövek előhangzótlán tárgyragjának alkalmazását könnyítette és könnyíti meg ma is. E ponton már az elmúlt század végén SIMONYI is mondhatott volna annál többet (TMNy. 274), mint hogy (a jelenség egész létét tagadó tétel mellett) lapalji jegyzetben mint kivételt megemlíti a *klienst* s a *paczienst* alakot. Hiszen magukban a szláv nyelvekből, latinból, németből átvett szavakban tömegesen ejtettek eleink jóval korábban *nst, nszt, rszt, rst* stb. hangkapcsolatot (*karszt, punktum, kasztrum, monstrum*), a Habsburgok idején különösen sok német szó, kivált tulajdonnév előhangzótlán tárgyragja (*Ischlt, Oberennst*) lett hangsora szerint „meghittebb”: a latin meg a német nyelv hivatalos és magán használata s a nemzetiségekkel való együttélés még akkor is csökkenthette a vitás formáktól való viszolygást, mikor az anyanyelv használatáért már tudatos társadalmi harc folyt. Mindezt nem részletezem, s azt sem vizsgálom, mennyire természetessé tette köztünk az utolsó 100—150 évben a német (*erst, Kunst*) mellett az angol, francia, olasz, majd az orosz nyelv iskolai tanítása is az előzőleg nyelvficamító hangkapcsolatokat.

Így a XVIII. század végén már nemcsak a *régenst*, *protestánst*, *Márst*, *Ischlt*, *Haydnt* nem volt nehéz kiejtésű alak a tanultak között, hanem megindult az a társadalmi rétegekre, korcsoportokra, műveltségzőkora, mássalhangzó-csoportokra egyszerre kiszélesedő befogadókészség, amelynek végén ma az *AIDS-t* is megjelenhetett. Így vált lassan mind ritkábbá a *régenst*, *protestánst* változat (a *dirigenset*, *formansot* még nyelvész kortársaim némelyikénél is előbukkant!): így lett egyeduralgódóvá a *Dickenst*, *docenst*, majd a (főnévi) *briliánst* egészen a *farce-t*, *nörszt*-, *görlt*-, *Al Bakrt*-, *Baniszadrt*-félékig. A francia *Georges* név *-t* ragos alakját (ejtsd: *zorst*) Kuncz Aladár is leírta (MagyElb. IV, 360). Hogy a használat ma sem tökéletesen egyforma, az nem meglepő. Egyrészt még mindig többen ízeesebbnek érzik a *niúánst*-, *reneszánst*-, *sanszt*-, *ENNSZ-et*, *revánst* típust, mint a rövidebbet, noha tapasztalatom szerint a rövidebb alakok elég rohamosan terjednek. Az erősebben beidegződött formák mégis tartják hadállásaikat; ilyen pl. a *Mars* bolygónév *Marsot* akkuzatívusza. Van író, aki láthatólag tudatosan választja az előhangzós alakot (pl. Szász Imre). — A (Tennessee) *Williams* írónév már többnyire *-t* ragot kap (pl. ÚT. 1978. 11. 26. — 20), mégis akad még előhangzós (pl. OV. 1988. 06. 01. — 22). — A nem tulajdonnévként *a/e* előhangzós vagy töváltakoztató szók egésze csak akadozva illeszkedik be csoportunkba: így lett a *hársat*, *törzset* forma mellé a családnévi *Hárst*, *Törzst*; így lesz a *nagy berket* mellé *Nagybereket* földrajzi névi, az (új) *tükröt* mellé egy Új *Tükröt*, hetilapcímhez illő tárgyragos alak. — Régebről való adataim a *félst* főnév végén rendszeren előhangzós (*-et*) ragmorfémát tartalmaznak; Eörsi István műfordításában most pusztá *-t* a rag (Nagyvilág 1976/12. 1776; igaz, a szöveg verses). Wilder magyarra fordított, idézett regényében egyszer (Miss) *Thomst* az akkuzatívusz (pl. 37), másszor (Miss) *Thomst* (86); van *Karscht* (94) és *Simsst* (298), de van *Debst* (208) ragos névalak is.

Folytathatnám, de — szakmai elfoglaltsággal — már csak „Tosu (= *Pais* Dezső) tanár úr” családnevét idézem tanúul. A *pajzs* köznévi ugyan rendszeren *-ot* toldalékkal használható a mondat tárgyaként, a régies írású *Pais* szóhoz mint egyetemista — részben betűjejtéssel, részben a *Pais* (anár úr) hangsor kinálkozásával (?) — *Paist* (e.: *pajst*) alakban szoktam hozzá: nemcsak a Gombocz-szemináriumban (ahol a gimnáziumi tanári státuszban beosztott Paisnak is szobája volt) dívott ez már 1930 előtt, hanem akkortájt a maganfajta nyelvészek közt a Krusokban is. Mostanában kétszer némi meglepetéssel olvastam egyetemi kollégák szakszövegeiben a nyilván „legális” *Paist* (e.: *pajst*?) alakot. (Gombocz szerint a mindenkori közhasználat igazolja a nyelvi helyességet: így én már megmaradok a maibbnak érzett *Paist* alak mellett.)

Igen, de mindez ingadozások nem igazolják eléggé az *édszt* kiejtésű tárgyragos alak előhangzótlanságának időszerűségét — bár a *Thomst*-félék terjedése némileg ezt is jelezheti. Az *sz* hang előtt — az *AIDS*-hez hasonlóan (legalább írásban) — zöngés zárhang (*g*) van azonban a (*ham and*) *eggs*-ben, melynek végső szava magyaros akkuzatívuszban leginkább *ekszt* hangzású; esetleg betűjejtéssel *eggszt* is hallható. (Földrajzi névi effajta szót szintén idézhetnék angliai földrajzi művek magyar átirásából.) — 1980-ban már említettem, hogy a *rajst* tárgyragos alakot gyanúsán sokszor váltja föl előhangzó nélküli változata, kivált utótagként (*föld*-, *alak*-, *tervrajst*), pedig itt a *-t* előtti *z* helyett rendszeren szintén *sz* hallatszik. — Az „ikszet vagy ipszilont” kifejezésben többször hallottam *ikszt* hangsort is. (Nem gondos beszédűektől.) Mikszáth egy 1902-i elbeszélésében olvastam: „Kampát, métát, *duplext* lehet velök [= a gyerekekkel Fili bácsinak] játszani” (ÖM. XV, 18; e kritikai kiadás jegyzete a szóalak helyes voltát megerősíti, a játékot azonban nem írja le közelebbről). A szöveg nyilván a játszó gyerekek szavait őrzi.

Gombocznak a mássalhangzó-csoport végű szókról idézett szavai elismerik, hogy a szokásos *pénst* alak ellene mond szabályának; nos, ennek van *pénct* változata is (pl. *pénct* és *pénct* már a XVI. századból; l. MNy. LII, 225), ami ugyancsak távolabbi rokona a 2.—3. A) pontban vizsgált *éct*, *éct* hangsorának. — Végül elmondom, hogy

majdnem beugrottam két mai „irodalmi nyelvi” *Emerencet* adatnak. A Film—Színház—Muzsikában (1987. 11. 07. — 13) Apáti Miklós méltatta Szabó Magdának „Az ajtó” című kisregényét. A hivatalosan *Emerencia* keresztnévű szereplőről ezt írja: „*Emerencet* nehéz megajándékozni”: „Hiába látják ők maguk előtt *Emerencet*”. Nos, gondoltam, Szabó Magda bizonyára hiteles toldalékolt névalakot használt; s elővettem a már megvásárolt, de még nem olvasott kötetkét. És „lássatok csudát”: Szabó Magda vagy 25-ször alkalmazza az *Emerenc* névváltozat tárgyragos formáját, de mindig és csakis *Emerencet* betűsorral! A Szabó Dezsőben olvasott (valaha tőlem is hallott) *szanitéct* ragos alaknak tehát nem találtam mássalhangzó utáni *c* + tárgyrag dolgában írott párját — az iménti, kissé egzotikus *péncet*-en kívül. Hogy a cikk írója rosszul emlékezett a ragos névre, vagy csak hibásan írta kéziratában, vagy a szedő, korrektor rontotta el a textust, az már nem érdekes. (A tény maga talán inkább.)

Az *AIDS*-t tárgyragos betűszó tehát *édszt* kiejtésben sem illik a tárgyragnak eddig szokásos alkalmazási módjaihoz, de itt ugyancsak akadt néhány olyan kivételes nyelvi adat, amely talán azt sejteti: a nyelvfejlődésnek egy ma sem erős vonalán elképzelhető ez az új változat is. Hogy a jövő bugyrában lesz-e más, több egészen ilyen alakulás, azt — idegen szólással — „meglátja, aki megéli” utód-szaktársaink közül. Csak figyeljen is föl rá, s értse meg a kis változás gyökereit. Ha pedig megmarad érthetetlen-védhetetlen hapaxnak, akkor is gondolja meg: a holt vágányra futás nem ritka jelenség a sok mellékágú nyelvi (sőt általában: társadalmi) fejlődés világában. — Azt, hogy eszközfonetikusaink nem találtak/találnak-e egypár kritikus helyzetben levő, redukált ejtésű előhangzót, sajnos nem kutathattam föl. S bár a nekünk még meghökkentő kiejtésű alak egy villanásnyira eszünkbe juttatja az „epater le grammatiste” mai kordivatát — vö. *visszidál*, *maszek*, *huszonéves*, *telefere*, *ÉS* stb. —, itt nem keresnék ilyen összefüggést.

Én pedig gondolatban ismét megköszönöm egykori szeretett-tisztelt professzoromnak, hogy ránevelt a kételkedésre, még az apró nyelvi tények megbecsülésére is, a józan képzelet segítségül hívására — és a meggyőződés kimondására. (Csak arra nem tudott rászoktatni, hogy a szinkrón nyelvfírásban ne figyeljek a történeti előzményekre, még a mutatós mai pillanatnyi művelt „rend” háttérében jelentkező gyanús mellékhajításokra is.) — E munkám a Helyesírási kézikönyvtár megjelenése előtt készült.

†TOMPA JÓZSEF

Az ikerszavak akusztikai hatása

„Az ikerszavak helye és szerepe a magyar nyelv rendszerében” című dolgozatomban (Doktori disszertáció. 1984. Debrecen) a gyermekköltészet és a népi gyermekjátékok köréből származó 93 verskötetből és 22 gyűjteményes kiadványból vett 896 adatom segítségével többnyire leíró szempontok figyelembevételével igyekeztem tisztázni az ikerszavak rendszerét, jelentéstani és alaktani alapon megállapítható típusait, fonetikai, morfológiai sajátosságait, szófaji hovatartozását, mondattani és stilisztikai szerepét. Kitértem keletkezési idejük, létrejöttük okainak, nyelvréteghez és műfajhoz kötöttségük, keletkezési módjuk és produktivitásuk kérdéseire. Törekedtem még kimutatni helyesírásuk változatait is, az ikerszóból való kiválás, önállósodás lehetőségeit és az ikerítési módok hatását a mellérendelő összetételekre.

Ezeken a kérdéskörökön kívül az ikerszavak akusztikai hatásának vizsgálata külön is figyelmet érdemel, ugyanis a valóságnak nemcsak gondolati, képi visszatükrözése lehetséges, hanem akusztikai is. A versek hangzóssági világához pedig az ikerszavak több szempontból is hozzájárulnak: egyrészt rímként ható összezsengésükkel, másrészt hangutánzó, hangulatfestő jellegükkel, amely közvetlenül idéz fel auditív és hangulati hatásokat.

LÁSZLÓ ZSIGMOND megállapítása szerint „az ikerszó előzmény, de még nem azonos a rímmel” (A rím varázsa. Bp., 1972. 472), mert míg az ikerszó még szándéktalan, természetes összecsengés, addig a rím már tudatos, szándékos. Mégis akusztikai játékoságra törekvő funkciójában és típusaiban az ikerszó jórészt egyezik a versek ritmikai határán álló, összecsengő hangcsoportokkal. Vagyis az ikerszavak végrím és/vagy alliteráció hatását keltik. A páros rímhez hasonlóan az ikerszóban is a két tagot megkülönböztető s egyben összekötő hangvontakozás a két elem egymásra utalását biztosítja.

A tiszta végrímek példáit adják a mássalhangzó-bővüléssel vagy -vesztéssel alakuló ikerítések, amelyekhez a hangarány megbillenésével némi hatást fokozó diszharmónia is járul: *erdőben-berdőben, ingó-bingó, izék-mizék, ugrabugra, ugribugri; ácsi-bácsi, icipici, icike-picike, iheg-lihég, irul-pirul, ölgyet-völgyet, öttyöm-pötytöm, uli-buli, utni-futni*. Még a komponenseikben önálló alakokkal, illetőleg határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé rendelkező ikerszavak között is sok ilyen típusú adat található: *ackot, bacot, ágó, jágó, egyebegye, ejnye-bejnye, etye-petye, inci-finci*.

A fekete-fehér végrím jellegzetességeit mutatja a palatális és veláris magánhangzók módosított összecsengést nyújtó változása: *ireg-forog, irgett-morgott, izeg-mozog, izgett-mozgott, izegnek, mozognak*.

A rímteljesség érzését növeli, ha ehhez még mássalhangzós alliteráció is járul. Ikerszavainkban ugyanis kizárólag mássalhangzós betűrímek fordulnak elő, tehát az előtag indító consonansa ismétlődik meg az utótag kezdetén, vagyis nyelvünk az ikerítésben nem használja ki a magánhangzós alliteráció lehetőségét. A *dzs, j, n* és *v* kivételével minden mássalhangzónk alliterálására van adatom ikerszó-gyűjtésemben. Leggyakrabban a *cs, k, p, t, z* hangok alliterálnak, erősítve a szavak hangutánzó, hangulatfestő szerepét és fokozva a ritmikai szimmetriát: *csivircsavar, dűbben-dobban, fűreg-forog, kőceg-kocog, licskes-lucskos, mireg-morog, rippen-roppan, tik-tak, zimmzum*.

Erős asszonánc hatásúak azok az ikerszavak, amelyek előtagjukból alakulnak, és az utótag indító mássalhangzóját főként labiális consonansra cserélik: *cinege-binege, csengőt, bengőt, csere-bere, csiribiri, madár-badár, ringó-bingó, róka-bóka, tarkabarka*.

Gyengébb asszonánc keletkezik, ha mássalhangzó-oppozíció több, nem rokon hang között jön létre: *sütkéreznek, tücskéreznek*, illetve fekete-fehér rímhatás is jelentkezik: *izgette, forgatta*.

A hangok különbözősége ellenére a rím hatását kelti a magánhangzók azonos időtartama és a fokozó jellegű alliteráció: *csüli-csali, dínom-dánom, kipikopi, Kitikati, kitonakatoná, licsi-locsi, nyiszi-nyuszi, rípi-ropi, tiki-taki, tipi-topi*.

A párhuzamos rímelés és alliteráció az egy szótagú ikerített alakokban nagyon gyakran megfigyelhető. Néhány példa a sok közül: *bimm-bamm, csip-csup, csitt-csatt, dér-dúr, dűrr-dűrr, gízgaz, liccs-loccs, limb-lomb, limlom, ringy-rongy, ripsz-ropsz, tics-tocs, zűrr-zűrr*. Ez azért meglepő, mert a magyar költészetben a betűrím sokkal ritkábban fordul elő, mint a végrím.

A tágabb értelemben vett kancsal rím jellege érezhető a következő szavakban: *cickaj, mackaj; cickám, mackám; cicuska, macuska; cinókus, manókus; ciróka, baróka; ciróka, maróka; cirókából, marókából*.

Az adatok azt mutatják, hogy ikerszavakból egy, két és három szótagos rímek adódhatnak, illetve elő- vagy végrím hatását keltik, esetleg mindkettőt. Meg kell jegyezni azonban, hogy több száz adatom közül az ikerszó két tagja csak egy-két rendhagyó esetben szerepel valódi hívó és válaszoló rímként.

Tiszta rímek csendülnek össze például az alábbi versrészletekben: „Volt egyszer egy / *iciri* / *piciri* / házacska” (Móricz Zsigmond: *Iciri-piciri*). „Ezek, / azok, / *izék*, / *mizék*” (Nemes Nagy Ágnes: *Mennyi minden*). — A fekete-fehér rím sajátosságait mutatják a következő idézetek: „*Bibbel*, / *bűbbal*, / nem gondolnak ők holnapra / semmilyen búval”

(Bella István: Vigasztaló). „Bicebóca *bicergő*, / *bócorgó* / *kucorgó* . . .” (Kiss Benedek: Bicebóca). „*Izegnek*, / *mozognak*, / *tipegnek*, / *topognak*” (Krecsmáry László: Kacsavacsora). „. . . barna legény nádat arat . . . / *összeríppentette*, / *összeroppantotta* / *ripp-* / *ropp-* / *ra* !” (Tamkó Sirtató Károly: Baracskai kőhid alatt). — Erős asszonánc születik az ikerszó két tagjának összecsendéséből: „Harminckét éves letterem én — / meglepetés e költemény / *csecse* / *becse* . . .” (József Attila: Születésnapomra). „S tapogatva, / lapogatva, / *kotorászva*, / *botorászva*, / egyszer csak: *zsupsz!*” (Kormos István: Betörik Vackor orra.) — A párhuzamos rimelés jellegzetessége fedezhető fel a következő versrészletekben: „*Liccs*, / *loccs*, / *fröccs*, / *fröccs* . . .” (Nemes Nagy Ágnes: A pataknál). „. . . *szil*, / *szál*, / *szalma-szál* . . .” (Tamkó Sirtató Károly: Tengerecki Pál). — A tágabb értelemben vett kancsal rím akusztikai hatását teremti meg a szétválasztott ikerszók: „*Tillárom*, / *tallárom!*” (Kormos István: A muzsikás kismalac.) „*Ci-* / *róka*, / *ma-* / *róka* . . .” (Szalai Borbála: Róka-móka).

Mint ahogy a rím értékét az dönti el, hogy mennyiben járult hozzá a vers tartalmi-hangulati lényegének kifejezéséhez (vö. KOVÁCS ENDRE—SZERDAHELYI ISTVÁN, Irodalomelméleti alapfogalmak. Bp., 1977. 178), ugyanez lehet az értékmérője az ikerszónak is. Egy szóról a szövegből kiemelve is megállapítható, hogy milyen a hanganyaga, szótag-száma, ritmikai felépítése, gyakorisága, de a hangsorok hangulati hatását és a gondolati tartalommal egybeeső informatív szerepét csak kontextusban lehet igazán jól érzékelni. A következőkben néhány példa kapcsán ezt vizsgálom meg.

Az akusztikai és gondolati összefüggést hiányolom egyik népköltészeti alkotásunk ikerszóhasználatából: „Futnak a kis nyulak / sebesen, / morognak a medvék / dühösen, / *bimbom*, *bimbom*, *bimbom*” (Antanténusz. 39). Ugyanis a *bimbom* ikerszó a harang halkabb és erősebb, magasabb és mélyebb hangját asszociálja tudatunkba, viszont a kis nyulnak és a medvének sem a futásával, sem a hangjával nem hozható természetes párhuzamba. — A következő csigahívogatóban is csak a tréfás hangulat kifejezése kedvéért kapcsolódhat a ló nyerítését szimbolizáló ikerszó az ökör fogalmához: „Csigabiga gyere ki . . . / Hat ökörrel kihuzatlak, / *Ihaha*, *nyihaha!*” (Cinege, cinege, kismadár . . . 83). — Hasonlóképp szokatlannak érzem egy Kányádi-versben a *kityi-kotyí*, *kityi-koty* mondatzó előfordulását: „De csak kocog a csacsi, / *diceg-döcög* a kocsi, / csak a kerék mondja, hogy / *kityi-kotyí*, *kityi-koty*, / ha liba vagy, csak totyogj !” (Gágogó.) Úgy gondolom ugyanis, semmi sem indokolja, hogy a költő a csacsi kocogásához, a kerék nyikorgásához, a liba gágogásához a tyúk kotyogó hangját utánozó ikerszót kapcsolja.

A Gyurcsó István költeményéből vett részlet viszont arra szemléletes példa, hogy mennyire tudja fokozni a kifejezőerőt a képi, gondolati és akusztikai hatás összhangja: „*Csingiling*, *csingiling*, / enyém most a szó, / lehet körülöttem / akármennyi hó” (Fehér ruhás hóvirág). Hiszen a hóvirág formájához és a csendre intő csengőhöz harmonikusan kapcsolódik a *csingiling* ikerszó, amelynek a *cs*-ről *l*-re cserélésével hangzósabbá s így zeneibbé tett hangsora a csupa *i*-vel talán a fehér táj és a fehér virág egyszínűségét, illetve a kicsi „virág-csengettyű” magas hangját idézi egy kis diszsonanciával, amit a szóvégi *-i* eltűnése okoz.

Az ikerszavak zeneiségéhez járul hozzá az elő- és utótag azonos hang- és szótag-száma is, amely ezzel az arányossággal, szimmetriával szinte eleve ritmust érzékeltet. Ez a ritmikai egyensúly csak az utótagjukban toldalékolt szavakban (*cókómókjuk*, *cikcakkban*) és az ikerszavak egyik fő típusának — a komponenseikben önálló alakokkal, illetőleg határozott fogalmi tartalommal nem rendelkező ikerszónak — az előtagot vocalissal bővítő ikerítési módjában borul fel (*lityi-lotty*, *kipi-kopp*). Nagyfokú variálásra, ritmikai játékokra ad lehetőséget azonban az, hogy a „hanguntánzó, hangfestő szavakra, indulatszókra éppen az a jellemző, hogy többnyire nem egymagukban állnak a szótárban, nem egyetlen, pontosan meghatározott formájuk van, hanem változékonyan, többféleképpen

közéltik meg azt a valamit, amit festenek vagy utánoznak” (VARGA BALÁZS, Játsszunk a szóval! Bp., 1974. 40). Ezért van az, hogy a hangutánzó ikerszavaknak is sok alakváltozata él egymás mellett (*kipi-kop, kipikopi, kipi-kopp, kip-kop, kipp-kopp, kipi-kipp*).

„Kifejező funkció szempontjából a szavak terjedelme is lehet a nyelv zeneiségének tényezője” (PÉCZELY LÁSZLÓ, Bevezetés a műelemzésbe. Kecskemét, 1973. 85). Jól látszik ez az elemeikben fogalmi jelentést olykor kevésbé hordozó hangutánzó, hangulatfestő ikerszavak esetében, amelyek jórészt egy szótagos mondatszókból ikerítődtek, és a zaj váratlanságát, az ösztönös érzelmi és akarati kitörés gyorsaságát híven adják vissza rövidségükkel (*durr-durr, csitt-csatt*).

Köztudott tény az, hogy „a hangsorok esztétikai hatása elsősorban a zöngé-, zöngés és zöngétlen hangok arányától függ” (FÁBIÁN – SZATHMÁRI – TERESTYÉNI, A magyar stilsztika vázlata. Bp., 1958. 153). Különösen szembeűnő ez a hangutánzó ikerszavakban. Kellemes zeneiséget biztosítanak a zöngés hangok: *zimmegű-zümműgű, zimzum, zing-zong, giling-galang*. Az *rg* mássalhangzó-kapcsolat, még ha zöngés consonansok érintkeznek is, zörejt idéz fel tudatunkban: *zűrgű-zűrgű, űrgum-burgum, űrgek-pűrgűk*. De az ikerített hangutánzó szavakban főként a zenei disszonancia jelentkezését érzékelhetjük például a mássalhangzók megnyűlásában: *kipp-kopp, sűrr-sűrr, zsűpp-zsűpp* és a mássalhangzó-torlódásban: *klűpp-klűpp, klűtt . . . klűtt, kvűk-kvűk, rűpsz-rűpsz*.

Egyetlen ikerszűnő az egész vers zeneiségűre kiható szerepét Weűres Sándor Szűncsengű című kis remekűvel bizonyítom, mivel ebben a költeményben nem lehet beleérzűsnek, belemagyarázásnak minűsíteni a hangsor és a jelentűs szoros összefűgűsűt. De hogy milyen fokű ez a kapcsolat, ennek megállapítűsa kedvűrt érdemes megfűgyelni a vers palatális és velűris magűnhangzűinak a vűltakozásűt és ebben az ikerszű rendeltetésűt. (Jelmagyarázat: P = palatális, V = velűris, L = labiális.)

űj-műlybűl fűlzengű	P-P-PL / PL-P-PL
– Csing-ling-ling – szűncsengű.	P-P-P / V-P-PL
Szűncsengű – csing-ling-ling –	V-P-PL / P-P-P
Tűl űblűn halkan ring.	P-PL-P / V-V-P
Fűldobban két nagy lű	PL-V-V / P-V-V
– Kop-kop-kop – nyolc patkű.	V-V-V / V-V-V
Nyolc patkű – kop-kop-kop –	V-V-V / V-V-V
Csűnd-zsűkbűl hangot lop.	PL-V-V / V-V-V
Szűtműllű hangerdű	P-V-V / V-P-PL
– Csing-ling-ling – szűncsengű.	P-P-P / V-P-PL
Szűncsengű – csing-ling-ling –	V-P-PL / P-P-P
Tűl űblűn tűvol ring.	P-PL-P / V-V-P

Az első és harmadik versszak betűkűpletűben észlelhető majdnem teljes azonos-ság igazi szabűlyossűgrűl árulkodik. Ez az a két strűfa, amely a szűncsengű kűzeledűsűt és tűvolodűsűt a kűltűi leleműny szűlte hűrom tagű ikerszű felcsendűlűsűvel jelzi. A *csing-ling-ling* alak többszűrűsen is igazolja ZOLNAI BűLűNű az a megállapítűsűt, hogy az ikerszű „hang és jelentűs a priori kapcsolatűnak ma is űlű lehetűsűgeit bizonyítűja” (Nyelv és hangulat. Bp., 160). Hiszen a kűltű a gyermeknyelvben hasznűlatos *csűngűlűngű* mondat-szűt mindkűt tagűjűban megrűvidítette, de ugyanakkor a hangzűsabb tagot – amelyben a zűngűtlen affrikűta helyett zűngűs oldalrűshang szerepel – még egyszer megisműtette. Az űgy lűtrejűtt csűlingűlű hangzűs a ritmikussűgűt fokozva űs űles, de műgis kellemes hang-zűst keltve a vers kiszűműtűt helyein tűr vissza refrűnszerűen, egyszerű űs mindamellűt

bravúros szócserevel. Ennél fogva ez az ikerszó nemcsak hangutánzó hatása miatt tekinthető kifejezőnek, hanem a költeményben játszott ritmikai szerepe miatt is.

A nyitó és a záró strófa alapvetően palatális színezetében az *é* hangok a maguk illabialitásával az ajakkerekítéses *ó*-kkel szemben állva éles oppozíciót adnak. Ebből a hangkörnyezetből az ikerszó a vékony hangú, folytonos csilingelést szimbolizáló jellege miatt kirí a csupa *i* vocalisaival, de monotonitást mégsem áraszt, mert ezt a fémes tárgy hangját utánzó *-ng* hangkapcsolat tompább zengése ellensúlyozza, illetve enyhíti még a *cs*-nek *l*-re cserélődése is. Egyhangúság helyett tehát játékoságot tükröz a *csing-ling-ling* ikerszó, amelynek komplex hanghatásából a zöngés mássalhangzók dominanciája tűnik ki.

Eddig csak a keretszerű rész akusztikai hatásáról és jelentésszuggestív jellegéről szóltam, holott a hangzóság egyenletesen oszlik meg az egész versben, ugyanis ez a két palatális színezetű szakasz közrefogja a veláris jellegű középső strófát, és hatásos ellentpontja a másik kettőnek, illetve a mély magánhangzók meg a zöngétlen consonansok uralma miatt a havas tájon hallható lódobogást jól érzékelteti.

Így kelt tehát egyszerre látási és hallási képzeteket egy olyan költemény, amelyben ugyanannak az ikerszónak a négyszeri előfordulása adja az alaphangot.

Végeredményben az ikerszavak, hasonlóan a nyelv többi akusztikai eleméhez, zenével rokon információkat közvetítenek a versek olvasói és hallgatói számára.

SZ. NAGY IRMA

A Halotti Beszéd keletkezési ideje*

Nem vagyok nyelvész, s ezért ne is várjanak tőlem szakkifejezéseket, annál inkább ne, mivel úgy vélem, hogy időpontkeresési témában — főleg, ha valaki azzal nem nyelvi, nyelvfejlődési alapon foglalkozott — erre nincs is szükség. Banktisztviselő vagyok, illetve ilyen pályán dolgoztam 36 évig, s csak az 1976-ban történt nyugdíjba vonulásom után szántam rá magamat arra — talán azért is, mert a harmincas évek közepén a debreceni egyetemen német — francia szakon folytattam tanulmányokat —, hogy nem hivatásos történészként foglalkozzam a negyed évezred óta szőnyegen levő, szinte kibogozhatatlan, megfejthetetlennek tűnő Anonymus-rejtéllyel. Valami hiúságféle is vitt engem előre ebben a törekvésben, megfejteni azt, amit a nagyok se tudtak. És talán az is, amit Gyurkó László egyik írásában úgy fejezett ki, hogy tiszteletet érdemel az, aki olyan feladatra vállalkozik, aminek a megoldhatatlanságába már-már mindenki belenyugodott.

Egyébként Csapodi Csaba idevonatkozó, „Az Anonymus-kérdés története” című könyvét olvasgatva támadt az az érzésem, hogy nagy tudósaink, híres akadémikusaink a helyzetelemzéseken, következtetéseken, összefüggések keresésén alapuló kutatásaikkal a megoldás felé vezető úton azért nem tudtak és nem tudnak előrehaladni, mert a problémának a megfejtésére az általuk követett, hagyományosnak mondható módszer nem alkalmas. Ezért arra gondoltam, hogy a vizsgálódás terén új módszert kell felkutatni a kérdés megközelítésére. A követendő eljárást én a probléma leegyszerűsítésében, a kutatási terület leszűkítésében igyekeztem megkeresni. Ez az elgondolás lényegileg azon a feltételezésen alapult, hogy az adatoknak magában a műben, a szövegben kell benn lenniük, e helyen kell azokat keresni, mivel a Névtelenről, aki a geszta előszavában feltűnően dicséri alkotását, nem tudtam elképzelni, hogy a személyére (és egyebekre) vonatkozó mutatókat (a nacionáléját) elmulasztotta volna megadni. Amint a későbbiek során aztán kitűnt, ez a hipotézis nem lógott a levegőben, mert a végén sikerült a problémát megoldanom.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság Magyar Nyelvi Szakosztályának 1987. április 7-i ülésén.

A kutatást különben az előbb már említett új módszerű eljárással két változatban folytattam le. Az elsőben azt kíséreltem meg megállapítani, hogy kik azok a szövegben szereplő személyek, akik nem a honfoglaláskor, tehát nem a megírt időszakban, hanem mintegy háromszáz évvel később, a gesztairás idejében éltek, mert szerintem ezek között megnevezetten ott kell lenni a szerzőnek is. Értem is el ilyen módon némi eredményt, például azt, hogy az író a Szemere-nemzetségből származott, de főleg az időpont tekintetében semmit sem tudtam felmutatni, ezért ezt a kutatási vonalat feladtam.

A másik változatban egy szerencsés invenció révén (ennek volt egy intuícós szakasza is) rájöttem, hogy munkájának utolsó fejezetében és a mű előszavában rejtvényeket hagyott ránk a szerző. Adatokat tartalmazó anagrammákat és kronogrammokot, s ezekből megfejtésük után az volt kiolvasható, hogy a királyi nótáriust Gergelynek hívták, s krónikáját II. Géza királyunk korában, 1153-ban írta Bakonybélben, az ottani kolostor főpapjaként. Megoldással igazolódott annak a mondásnak az igazsága, amelyet Grandpierre K. Endre egyik cikkében olvastam, s ami úgy hangzik, hogy „minden tudományos probléma magában hordja — rejtett kódjelekkel — a megoldás lehetőségét.” Ezekre rátalálni azonban, szerintem, csak az tud, akinek van bátorsága járatlan úton is elindulni.

A fenti eredményt követően, mivel az ehhez vezető kutatásom alkalmával kissé megismerkedtem a középkori (szerzetesi) évszám-bújtatás néhány fortélyával, arra gondoltam, meg kellene vizsgálni, hogy anyanyelvi műveltségünk régi hírnökének, a Halotti Beszédnek megírásai idejét illetően — amelyet szintén nem ismerünk pontosan, s csak feltevések alapján tesszük az 1192–95-ös évekre — nem hasonló, rejtvénytípusú esettel állunk-e szemben. A tényleges időpont utáni nyomozás gondolatával azért barátkoztam meg, mert nekem is az volt a meggyőződése, hogy ez a szövegmaradványunk jóval előbb született, mint ahogy azt jelenleg véljük. Ehhez a „hitemhez” megerősítést is találtam, no nem a jó Toldy Ferencnél, aki a Halotti Beszédet egy „aggrégi” szöveg másának, sőt ama nevezetes István király korabeli szerkönyv maradványának vélte, hanem „A magyar irodalom története 1600-ig” című kiadványban (szerkesztette KLANICZAY TIBOR. Bp., 1978.), amely szerint a nyelvemlék keletkezése évtizedekkel korábbra tehető. Megjegyzem, ez a feltevés tetszett nekem, sőt még most is tetszik, mivel egyezik a véleményemmel, noha rájöttem, hogy az érvelés (másolási hibák, archaikus helyesírás), amelyre a fenti álláspont épül, kissé sántít, mivel az indoklasként felhozott jelenségek a Halotti Beszédben alig észlelhetők, azok inkább a Gesta Hungarorumnál tapasztalhatók, s így mint ehhez kapcsolódó reminiscenciák helytelenül, tévesen kerültek a nyelvemlékkel összefüggően megemlítésre.

Úgy látszott azonban, hogy a zavartalan vizsgálódásnak útjába áll az a körülmény, hogy a Pray-kódex, ez a latin nyelvű szertartáskönyv, amelyben a magyar szövegű nyelvemlékünket megtalálták, az 1200. évhez közeli időkből állt össze. Ebből kifolyólag ugyanis jelentkezett egy probléma, mégpedig az, hogy ha a kutatás eredményeként a szövegmaradvány megírása a fenti időpontnál netalán korábbra esik, a kódexen belül időbeli ellentmondás fog előállni, s ez nehezen lesz majd megmagyarázható. Ezt az aggályoskodásra vivő szempontot végül is figyelmen kívül hagytam, mert megnyugtatót BENKŐ LORÁNDnak „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” című munkájában az a megállapítás, hogy nyelvemlékeinknek „az anyakódexek alapján való datálásuk . . . nem pontos” (24). Előfordulhat ugyanis, hogy egy írás, amelyet például egy gyűjteményes kézirat tartalmaz, előzőleg önálló életet élt, vagy azt korábban már más helyre beépítették, s csak aztán került onnan a jelenlegi kötetbe. De az is megtörténhetett, hogy a szerző saját kezű írását, amelybe ő esetleg (elrejtve) a befejezés évét is beszövegte, csak jóval később írták le „kódexszerűen”.

Ez a BENKŐ-féle álláspont — hogy úgy mondjam — jól jött nekem, mert a keletkezési idő három évre méretezett időközét lényegesen kitágította, s az időpont-meghatá-

rozást az eddiginél még bizonytalanabbá tette, de jó irányba, korábbi időre tolva el a keletkezés időszakát. E helyzetben természetesen még nagyobb szüksége mutatkozott annak, hogy a középkori szöveg elkészítésének elfogadható, lehetőleg nem vitatható, egy- szóval pontos idejét megkíséreljem felkutatni. Ebben a törekvésben nem befolyásolt VESZPRÉMY LÁSZLÓNAK 1984-ben, a Magyar Nyelvben megjelent írása sem, amely Benkó már taglalt vélekedését úgy igyekezett módosítani, illetve kiegészíteni, hogy a Halotti Beszéd írásba foglalásának időpontjához nem a Pray-kódexbe, hanem az ennek alapját képező kódexbe, az úgynevezett mintapéldányba felvett Halotti Beszéd-példánynak a bemásolási ideje visz közelebb. Ezt a dátumot azonban nagyon körülményesen lehetett volna kibogozni (ha egyáltalán sikerült volna), s az eredménnyel nem értünk volna el semmit, minthogy — amiképpen később, az én megfejtésem után kiderült — a keresett évszám a birtokunkban lévő lap alapján is megállapítható volt, mégpedig nem komplikált megközelítési módszerekkel, hanem egyszerűen és mégis pontosan úgy, hogy a megtalált kronogrammban elbújtatott évszámot csak ki kellett olvasni. Persze valószínű, hogy amikor a kutató „A Halotti Beszéd és Könyörgés viszonya a Pray-kódexhez” című írását fogalmazta, nem gondolt arra, hogy olyan vendégszöveg is lehet egy anyakódexben, amelynek keletkezési idejét a szerző beleírta — rejtve — magába a szövegbe. Megjegyzem, az is elképzelhető, hogy a mintapéldányba a Halotti Beszéd nem is volt beépítve.

Az elmondottak után elkezdett tanulmányozás során mindenekelőtt az ötlött a szemembe, hogy a mindössze harminckét sort kitevő, de teljes egészében magyar szövegben az írás legvégén egy rövid latin nyelvű mondat, a „clamate III.” (magyarul: Kiáltások háromszor!) is meghúzódik, s ami még feltűnőbb volt, abban a *háromszor* szót (latinul: *ter*), nem betűvel írták le, hanem számmal (III). Ebből a már szerzett tapasztalatok alapján arra következtettem, hogy a két szóban időpont van elbújtatva, s ennek utolsó számjegyét mint „egyez helyértékű” szám, a III alkotja. A többi számot a *clamate* szónak azok a betűi képviselik, amelyek római számjegyekként is használatosak, nevezetesen az M, a C és az L, s ezek összeolvasva 1150-et, illetve a III-mal együtt 1153-at eredményeznek. Tehát ekkor készült a két fejezetből álló kis mű.

Ennek a magyarázatnak a helytállóságát több tényező alátámasztja. Mindenekelőtt az, hogy évszám ilyen módon való szerepeltetésére Anonymusnak a gesztájában már van példa. És ez nem elhanyagolandó szempont. De az is erősíti a feltevést, hogy abban az eredeti latin szövegben (I. JAKUBOVICH—PAIS, Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929.), amelyikből a Halotti Beszéd létrejött, a „clamate III.” kitétel nem lehet fel. Ennek a kis mondatnak a betoldására nyilván azért volt szükség, mert az író ebben rejtette el a megírás évét, a latin nyelvű fogalmazás pedig abból a célból született, hogy ezáltal a mondat különleges, évszámot rejtő szerepére felhívja a figyelmet.

A legerősebben álló bizonyíték azonban az, hogy egy másik helyen, a huszonhatodik sorban, az I. fejezet végén olvasható, magyar nyelven írt „Kiáltások . . . háromszor!” felszólításban is megtalálható — persze megint bújtatva — a megszövegezés éve. Ezt a mai *háromszor* szavunknak régi megfelelője, a *hármul* rejtje magában, melyet a nyelvemlékben *charmul* alakban írtak le. Amennyiben ugyanis a régi „helyesírású” szóból kiszedjük a római számok funkcióját is betöltő betűket, az M-et, a C-t és az L-t, szintén 1150-et kapunk, s ha ehhez hozzávesszük még magát a *hármul*-t is, újra az 1153 adódik ki. (Legyen szabad még megemlítenem, hogy a megállapított keletkezési időpont szilárdságának az igazolására még lesz egy adum, amennyiben ezt időm és képességem engedi. A legutóbbi hónapokban olvasott forrásanyagokban ugyanis olyan nyomokra bukkantam, amelyek valószínűleg lehetővé teszik annak kinyilvánítását, hogy a Pray-kódex összeállítása az 1153-as évhez közeli időben indult meg.)

A két különböző helyen mutatkozó azonos eredménnyel kapcsolatban szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy az adott esetben nem véletlen egyezésről van szó, hanem

szándékos, más módon történt megerősítéséről az előzőleg kimutatott időpont-megjelölésnek. Ezt a véleményt elfogadhatóvá teszi az a tény, hogy bújtatott évszám íráson belüli megismétlésének a módszerét a fentebb már hivatkozott krónikánkban is alkalmazta annak szerzője. H. B. WHEATLEY angol tudós az anagrammáról írt egy tanulmányt (London, 1862.), s abban a kronogrammról is beszél, amit számanagrammnak nevez. Többnyire olyan kronogrammok mutat be monográfiájának példatárában, amelyekben nagybetűk jelzik a keresendő év római számait, s így megfejtésük könnyű. Ezek tükrében a Halotti Beszédbeli kronogramm komolyabbnak, megfejtés szempontjából nehezebbnek látszik, pláne ha figyelembe vesszük, hogy az elrejtés helyét is meg kell keresni. A szerző arra is hoz fel példát, hogy az évszámra a biztonság érdekében néha két kronogrammot is szerepeltetnek, s erre az egyik Nádasdy mauzóleumára vésett szövegben lévő két kronogrammot mutatja be. Ez a példa azért is érdekes, mert a két feladvány egy mondaton belül s közvetlenül egymás mellett található. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a megfejtés eredmény szempontjából akkor is teljes értékű ha az egy kronogrammon alapul.

Egyik kedves ismerősöm úgy vélte, hogy a *clamate* és a *charmul* betűi alapján lehetne a keletkezési időpont akár 953 is, mivel mindkét szóban a *c* megelőzi az *m*-et. Ez az elgondolás tetszetős ugyan, de mégsem fogadható el, mert akkor határozatlanság állna elő az évszámot illetően, azonkívül a megfejtést is nehezítené. A *clamate* szóban még az *l* is előtte van az *m*-nek, így maradnunk kell annál a logikus szabálynál, hogy a magasabb értékű számok mindig előbbre kerülnek. Megjegyzem, ugyanezt az elvet érvényesíti a leíró (a scriptor) a Gesta Hungarorumnál is.

S ami még figyelemre érdemes ebben a feladványmegfejtésben, az az, hogy eredményként ugyanaz az év adódott, mint az anonymusi műnél. Ez arra is utal, hogy a nyelvemlék most megállapított keletkezési idejét azon a címen, hogy az túl korainak tűnik, nem lehet kétségbe vonni, mivel ekkor már az itt tárgyalt nyelvemléknél sokkal összetettebb, hosszabb lélegzetű mű megalkotására is képes volt a dunántúli kolostorokban (közelebről Bakonybélben és Tihanyban) ez idő tájt meglevő szellemi kapacitás.

Még csak nem is szerény támaszként, hanem csupán érdekességként — noha tudom, hogy a Gesta Hungarorumnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányát több szakember másolatnak tartja — megjegyzem, hogy ha ennek a krónikának valamelyik lapját és az itt tárgyalt szertartásszöveg példányát külalak szempontjából egymással összehasonlítjuk, laikus szemlélőnek úgy tűnik, mintha a két szöveg — mindkettőt gótikus minuszkulában írták — egy kéztől származna. S ez is óhatatlanul magában hordhat olyanféle gyanút, hogy a két írásmű azonos időben keletkezett. Netán azt is, hogy a két munkát egy szerző írta.

Érdemes felfigyelni arra a szerkesztési módra is, hogy mindkét fejezet végén az időpontot tulajdonképpen egy szó rejti (a *clamate* és a *charmul*), de ezek csak részben adják ki az évszámot, méghozzá csupán 1150-ig. Az 1153-hoz még hiányzó 3-at különleges megoldással adja meg az író. Az egyik esetben számmal külön kiírja a római III-ast, a másikban magát a szót, a *charmul*-t kényszeríti figyelembe venni kiegészítésként, hozzáadásként, hogy az 1153-as eredményhez eljussunk. A kronogrammok szellemes összeállításra és ugyanarra az évszámra két kronogramm megadása, melyek a Gesta Hungarorumnál is tapasztalhatók, arra mutatnak, hogy a Halotti Beszédnél is ugyanaz készítette a rejtvényt, mint a már többször idézett gesztánál, vagyis a Névtelen. S ez persze következőképpen azt is jelenti, hogy a Halotti Beszédet is — és ezt ismételtelen kijelenthetjük — a Jegyző készítette, fordította.

Meg kell még említenem az alábbiakat:

Van, aki azt mondja, hogy az 1153-as dátum nem sokat változtat a korábbi helyzeten, mivel az előző, 1192—95-ös időhöz viszonyítva nem olyan nagy, mindössze negyven év az eltérés. Erre azt tudom válaszolni, hogy igen jelentősen változott a dolog, mint-

hogy az utóbbi időpont csak megközelítő, körülbelüli adat volt (hitte, aki hitte), nem bírt szilárd alappal. Az év pontos ismerete megkímél bennünket, magyarokat attól is, hogy kívülállóknak olyan észrevételeket tegyenek, amelyek szerint a megírás idejének bizonytalansága miatt még egy száz évvel későbbi időpont is elképzelhető keletkezési dátumként. Ettől függetlenül az sem mellékes, nem közömbös nyelvtörténeti szempontból nézve, hogy az az írói alkotás, amelyből (ámbátor az mindössze harminékét sorból áll) az Új Magyar Lexikon szerint „egyházi prózánk stílusának fejlettségéről, tömörségéről, valamint régi nyelvünk szókészletéről, hang-, alak- és mondattanáról” is tájékoztatást szerezhetünk, az eddigi hiedelemtől eltérően negyven évvel korábbi.

A Halotti Beszéd esetében most napvilágra került új dátum magától értetődően azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvcsalád első szövegemlékének a keletkezési ideje szintén 1153-ra esik.

Több történész, amikor rátaláltam Anonymus adataira, egyebek mellett azt kérdezte, van-e példa arra, hogy nálunk már a XII. század első felében is alkalmaztak anagrammát, illetve kronogrammot, vagyis volt-e előzmény. Ezt nyilván azért tették, mert úgy vélekedtek, hogy ha ennek nincs nyoma, akkor a Gestában sem fordulhat ilyesmi elő. Közben elfelejtkeznek arról, hogy ennek is, mint mindennek, kellett lenni kezdetének, első előfordulásának, mert kezdet nélkül azért semmi se megy. S miért ne lehetett volna új dolog éppen Anonymusnál. A Halotti Beszéd esetében azonban ilyen aggály nem merülhet fel, mert ha nem is 1153 előtt, de 1153-ban egy magyar ember írta műben, a Gesta Hungarorumban már alkalmaztak kronogrammot a mű keletkezési idejének közlésére, megadására. S ami még izgalmasabb, nemcsak „előzmény”, van, hanem egyezőség is. Mindkét munkát egy időben írták. Ennyi hasonlóság azonban az óvatosak előtt már gyanút is ébreszthet. Itt jegyzem meg, hogy az egyik bírálóm, amikor ismertettem vele az Anonymus-kérdés megoldását, és rámutattam, hogy a megfejtésnek azért is jónak kell lenni, mert az adatok fogaskerékszerűen illeszkednek egymásba, szinte komolyan azt mondta: Maga előre kifundálta ezeket!

Volt, aki felvetette, miért tulajdonítok jelentőséget annak, illetve miért tekintem bizonyítéknak azt, hogy a kronogrammok a két fejezet végén rejtették el. Azért, mert ezeket a feladványokat a szöveg olyan helyén (volt) szokás elbújtatni, ahol könnyen megtalálhatók. A rejtvénykészítőnek ugyanis — azért, hogy a nevét és egyéb adatait megtudják — érdekében állt az anagrammát és a kronogrammot az írás jellegzetes, szembeötölő részén elhelyezni. Egyébként a feladványok fentiek szerinti elhelyezkedése automatikusan kizárja az olyan észrevételeket, hogy a megfejtés könnyű volt azért, mivel a kronogrammm betűit a kutató tetszőleges helyekről szedte össze.

Több vonatkozásban volt már szó a Gesta Hungarorum és a Halotti Beszéd kapcsolatáról. A dilettáns merészség példáját említem most meg CSAPODI CSABA fentebb hivatkozott könyve alapján. Egy Szentgyörgyi nevű férfi ennek a századnak az elején arról írt, hogy az ő 1170 körül élt ősének, Pál püspöknek munkája az az eposz, amely a magyarok honfoglalásáról szól, s amelynek szerzőjét oly régóta nem sikerült megtalálni. Minthogy „bizonyítgatásai” elég gyenge lábon állnak, meséjét természetesen én sem hiszem el. Ennek ellenére hamis tanúféleként mégis megidézem őt az itt tárgyalt ügyben, mert jó hallgatni, amikor azt a „vallomást” teszi, hogy az ő grófi elődje volt az az ember is, aki először mondta el magyarul a Halotti Beszédet egy akasztva talált ember temetésén. És még mondja valaki, hogy nincsenek véletlenek!

Jóllehet nem tárgya ennek a mostani ismertetésnek, de mivel szorosan kapcsolódik hozzá, valamit mondani szeretnék a Halotti Beszéd keletkezési helyéről is. Tudjuk, hogy több középkori kultúrhely jöhet ebből a szempontból számításba, például Pannonhalma, Boldva, Deáki, Pozsony. MEZEY LÁSZLÓ, hihetetlen anyagismeretről és széles körű tájékozottságról tanúskodó, „A Pray-kódex keletkezése” (MKsz. 1971.) című cikkéből

kitűnően, a Rimaszombat melletti jánosi bencés apátságra, PETER RATKOS szlovák történész pedig a virágvasárnapi körmenet elindulási helyének a veszprémi óvárosra, a „civitas”-ra emlékeztető kódexbeli leírása miatt, tehát topográfiai alapon „A Pray-kódex keletkezése és funkciója” (Száz. 1968.) című munkájában Veszprémre esküszik. Ugyancsak e mellett a település mellett foglalt állást ERNYEY JÁNOS is. Szerény véleményem az, hogy ebben a kérdésben figyelemmel kell lenni arra, hogy a szövegemlékünk 1153-ban íródott, vagyis ugyanakkor, amidőn a Gesta Hungarorum, ami megállapításom szerint Bakonybélben látott napvilágot. Ebből következik, hogy a Halotti Beszéd bölcsőjét olyan helyen kell keresni, amely közel van az utóbbi községhez, mert a keletkezési idő azonossága miatt, továbbá azért is, mivel az író ezt az évszámot a krónikához hasonlóan kronogrammban közli, feltehető, hogy ezt az irodalmi alkotást is Anonymus szerezte. Ő viszont a béli kolostorban tevékenykedett, s így a Halotti Beszédnek nevezett kis munkáját csak olyan „kódexszerkesztő bizottsághoz” továbbíthatta, amely a működési területét illetően nem volt távol a munkahelyétől. Például Veszprémbe. De elképzelhető az is, hogy a kódexet Bakonybélben állították össze.

Ezek után én is Veszprém mellett teszem le a voksomat, mégpedig nemcsak a fentiek miatt, hanem azért is, mert ez a település már a XI. század első felében is díszkedhetett iskolával. IV. László egyik 1276. évi oklevelében és IV. Ince pápa 1254. évi bullájában ugyanis szó van arról, hogy első királyunk az említett városban egy studiumot (tanulószobát) létesített. Itt olyan fiatalok szerezhettek ismereteket, akik később az ország ügyes-bajos dolgait adminisztratív intézték (tehát az iskola igazgatási, jogi jellegű lehetett, alacsony fokon). Én Anonymusnál is találtam „utalást” erre a „tanintézményre” az „in scolari studio simul essemus” kifejezésben, amit PAIS DEZSŐ „iskolai tanulmányon együtt voltunk” szövegével szemben én „iskolai tanulószobában együtt voltunk”, azaz egy iskolába jártunk szavakkal fordítok magyarra. S minthogy Anonymus Bakonybélben működött, valószínűsíthető, hogy fiatal korában Veszprém környékén élt, s így a közeli püspöki városban végezte iskoláit. Feltehetőleg ebből a kis iskolai helyiségből fejlődhetett ki az a káptalani iskola Veszprémbe, amelyről RATKOS beszél, s ahol munkálkodhatott egy olyan együttes, amely a Pray-kódex anyagát — feltehetőleg külföldi mintapéldány alapján — össze tudta állítani, a másolást is beleértve.

SZENCI SZABÓ JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tilalmasrontó. Széles körben elterjedt gyakorlat, bevett szokás a kései feudalizmus korában, hogy bizonyos, főleg legelő- és erdőterületeket vonnak ki hosszabb-rövidebb időre, esetleg véglegesen a jogosultak (földesúr, nemes község, közbirtokosság stb.) a közhasználat alól, árokkal, kerítéssel veszik körül, vagy csak kitűzött jelekkel határolják, különítik el, és a fa- és a vadállomány, továbbá a fű és a sarjadék védelme céljából megtiltják a szabad ki- és bejárást, a faizást, a vadászatot és a legeltetést. Így jöttek létre mint a mondott idők mezőgazdaságának sajátos, a viszonyoktól elválaszthatatlan intézményei a különféle *tilalmasok*. Minderről — legalábbis ami a fogalom illeti — részletesen, kifogástalan pontossággal és szakszerűséggel tájékoztat CZUCZOR és FOGARASI (CzF. VI, 293). Ám arról, hogy korántsem mindenki barátkozott meg a tilalmasok rendszerével, hogy nem kevesen voltak, akik okkal, ok nélkül, különböző indítékoktól vezetve hágták át, szegték meg a tilalmat, és így egy új figura, „társadalmi típus” lépett színre, a *tilalmasrontó*, hallgat a fáma. A szótárak, a lexikonok se szólnak róluk, holott régi írásokban gyakran találkozhatunk velük, mivel sok gondot okoztak a hatóságoknak, gyakran gyűlt meg velük a baj. Mi sem időszerűbb hát, hogy végre fellebbentsük a fátylat, felhozzuk

őket a feledés homályából, és megszólaltassunk néhány forrást, amely nem pusztán a tilalmasrontó alakját idézi fel, állítja éles megvilágításba, hanem a jelenségről, ti. a tilalmasrontásról is egyértelműen, megbízhatóan tájékoztat.

„Főszolgabíró Rápolti Nagy Ferenc referálja azon vizsgálatot, melyet tett Gencsen lakó ns [nemes — K. S.] Ifjabb Erdélyi János, Öreg Erdélyi János és György tilalmasrontók ellen, melyből világos, hogy a nevezett személyek a nemesek hadnagyát [= a nemes község vezetőjét — K. S.] botokkal megtámadták és erővel a tilalmasban legeltetett lovaikat behajtani nem engedték és tőle erőszakosan elvették” — áll a megye 1796. évi jegyzőkönyvében, de legott mellette a végzés is: „Hogy Gencsen lakó ns Öreg és Ifjú Erdélyi János, úgy Erdélyi György erőszakos tilalmasrontók fiscaliter [= ügyészileg — K. S.] törvénybe idéztessenek, meghatározatott” (Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára, továbbiakban: Sz-Sz ML Szatmár megye 1796. évi jegyzőkönyve Nr. 806.).

„Ns Hóry József paposi nemesek hadnagya [= nemes vagy curialista község előljárója — K. S.] panaszolja odavaló ns Szombati Sándornak sok törvénytelenységét, és hogy tilalmast miatta tartani nem lehet” — olvashatjuk ugyanott (Nr. 918. alatt) egy hírhedett, alább még említendő tilalmasrontóról.

„Gyulai László endrédi nemesek hadnagya panaszolja, hogy a málét, vagyis a tengerikórót tilalmasnak tették közakarattól, hogy ezután is, ha a többi pascuum [= legelő — K. S.] nem jó lenne, volna hová hajtani marhájokat, de ns Uray Pál ezen közrendelést megvetvén, a makkról hazajött sertéseit beléhajtotta, amit a nemesek hadnagya megintése után is folytatott, amit . . . nzetes vzló [= nemzetes vitézlő — K. S.] Iklódy szolgabírónak is megpanaszolt, de ennek tiltását is fel nem vette, kéri az ily tilalmasrontó emberek megzabolázását” (Sz-Sz ML Szatmár vármegye 1799. évi jegyzőkönyve Nr. 2049.).

„Ugyanaz [ti. Csomay Pál szolgabíró — K. S.] bead egy tiszti vizsgálatot, melyből a sül ki, hogy . . . Hodászon az előljárók iránt való engedetlenség és erőszakos tilalomrontás nagyon elhatalmasodván, ezek példás büntetést érdemelnek . . .” (Sz-Sz ML Szatmár vármegye 1808. évi jegyzőkönyve Nr. 1630.)

Nem szükséges tovább folytatnunk, mert így, az eddigiekből is világos, miről van szó. Kommentárként legfeljebb csak annyit tehetünk a fentiekhez, hogy minden alkalommal gondosan vizsgálták ki a tilalomrontás eseteit, és akár nemes, akár jobbágy volt az illető, szigorúan büntették, kapták el a szája elől a levegőt. Szombati Sándort pl. három hónapi, saját költségen eltöltendő fogságra ítélték, mert irtotta a zár alá vett erdőt (Sz-Sz ML Szatmár vármegye 1810. évi jegyzőkönyve Nr. 1947.). „Bébizonyítván nemes Csorvási Pál ellen — olvassuk egy másik hasonló tárgyú ítéletben —, hogy lovait a csengeri mezőbíró és hadnagy elől a tilalmas mezőről erővel elhajtotta, büntetésének elvételeire két hónapi árestomra, felváltolag 40 Ft-tal ítéltetik” (Sz-Sz ML Szatmár vármegye 1813. évi jegyzőkönyve Nr. 2287.). Az ítéletek, büntetések természetesen sokakat rettentettek, riasztottak el, a jelenséget, ti. az ilyenféle kihágásokat mégsem sikerült teljesen megszüntetni, és a tilalmasrontó a legújabb időkig ismert figurája maradt a vidéki, falusi életnek, társadalomnak.

Sütő. Falusi udvarok még nem is régen jellegzetes építményei Szatmárban a napjainkra elárvult, sokfelé használaton kívül helyezett vagy már le is bontott *sütők*, ahol a kemence állott, a kenyér és még sok finomság sült, készült a ház, a család számára. 'Kenérsütő ház, nyári konyha' jelentéssel CsÜRY BÁLINT is említi (Szamosháti szótár II. Bp., 1936. 310). A legnyilvánvalóbban szótörténeti szempontból sem mellékes kérdés, vajon mióta léteznek, jött szokásba, terjedt el általánosan építésük, tartoznak hozzá a táj arculatához. Hitünk szerint ebben a vonatkozásban feltétlenül figyelmet érdemel az az 1795-ben hozott megyegyűlési végzés, mely utasítja a megye nyíri részén illetékes

szolgabíró, „tegyen oly rendelést, hogy sütőkemencék, melyek bekerítve nincsenek, mind ledöntessenek” (Szabolcs-Szatmár Megye Levéltára, Szatmár vármegye 1795. évi jegyzőkönyve Nr. 1734.).

KÁVÁSSY SÁNDOR

Elemi tanoda, elemi iskola. A TESz. *elem* szócikkében e szó származékai között szerepel a következő: „1920/1926: *elemiben* fn. gr. 'elemi iskola' Móricz: Légy jó 88: NSz.)”, valamint „1898: *elemista* (Gyarmathy Zs: Mart. 128: NSz.)”.

1. A régi századokban egyszerűen *schola*, *oskola*, *iskola* volt a legalsó szintű falusi és városi iskola neve, ahol a tanulók anyanyelvén az elemi ismereteket és készségeket (hittan, erkölcsstan, olvasás, írás, számolás) tanították a növendékeknek, illetőleg a helyes magatartás szabályaira oktatták őket. A hazai latin tanügyi szaknyelvben a XVIII. század második felében vált szokássá erre az iskolatípusra a *schola vernacula* elnevezés. (*Vernaculus* 'hazai, itthoni'; *lingua vernacula* 'anyanyelv'.)

2. Mária Terézia bécsi iskolareformereinek alkotása volt ennek az iskolának a *National-Schule*, *schola nationalis* neve. A jelző nem rejtett semmiféle hazafias, patrióta tartalmat: egyszerűen a „nemzeti” nyelvű, vagyis anyanyelvi, népnyelvi oktatást jelentette, szemben a gimnáziumok továbbélő latinnyelvűségével.

A hazai iskolaügyet alapvetően meghatározó királyi dokumentum, az 1777-ben kiadott Ratio Educationis szerzői „*schola vernacula seu nationalis*” névvel illették ezt az iskolatípust. Az 1806-i Ratio Educationisban a név *schola vernacula*-ra rövidült, de — logikátlanul — a *schola trivialis* is szerepel ugyanerre az iskolatípusra.

3. A magyar tanügyi szaknyelvben 1790-től a *nemzeti iskola* megnevezés vált szinte kizárólagossá e legalsó szintű iskolára. A tankerületek székhelyein s a nagyobb városokban lévőket így említették: *nemzeti fő iskola*.

4. A Basedow-féle németföldi filantropista iskolák tankönyveinek címlapján jelent meg először 1770-től az *Elementarbuch*, *Elementar-Werk* kifejezés, majd később az *Elementar-Schule*, az *Elementar-Unterricht*.

Az 1790/91-i magyar országgyűlés bizottságot szervezett egy új országos tanügyi reform kidolgozására. A bizottság elkészítette „A nemzeti nevelés elvei” című latin nyelvű munkát, s ebben felbukkan erre az iskolatípusra a *schola elementaris* kifejezés. Az 1925/27-i országgyűlés is létesített egy hasonló bizottságot, ennek latin nyelvű irataiban ugyancsak szerepel ez a megnevezés.

Neveléstörténeti szakemberek hajlanak arra a feltételezésre, hogy e kifejezés — *elemi iskola* — Pestalozzi hatására alakult ki, aki kidolgozta „az elemi pontok” elméletét, ez volt számára az *Elementarbildungsmethode*. Pestalozzi ezt a teóriáját 1801-ben adta közre a „Hogyan tanítja Gertrud gyermekeit” című művének VI. levelében, majd ezt a módszert 1806-tól yverdon-i intézetében részletesen kidolgozta, és a gyakorlatban érvényesítette.

Ő is, akárcsak a magyar országgyűlés Művelődésügyi Bizottságának tagjai — Basedow nyomán — nyilván azért használták (egymástól függetlenül) az *elemi* minősítő jelzőt, mivel az ember számára szükséges műveltség legalapvetőbb tényezőiről, a további művelődés legszükségesebb feltételeiről, „elemeiről” beszéltek.

5. Az 1844. évi II. törvény elrendelte, hogy „Magyarország határain belül” a középső felsőszintű iskolák oktatási nyelve, valamint a tanügyigazgatás nyelve a magyar legyen, a korábbi latin helyett. A magyar nyelven megjelent legelső hazai hivatalos tanügyi rendeletet 1845-ben tette közzé a Helytartótanács „Magyarország *elemi* tanodáinak szabályai” címmel. A címadás meglepő, mert — mint jeleztük — az 1845 előtti magyar nyelvű tanügyi szakirodalomban, tanügyigazgatásban kizárólag a „*nemzeti iskola*” kifejezést használták.

Majd 1845 – 1848 között sorra jelentek meg a tankönyvek: „Olvasókönyv az első elemi osztály számára”, „Olvasókönyv a IV-ik elemi osztály számára”, „Iratfogalmazás-tan az elemi tanodák számára”, „Polgári építészet az elemi iskolák használatára” s más hasonlók. S egy budai szakkönyv 1847-ből: „Elemi oktatásban, mellyel a két hazabeli magyar elemi oktatóknak kedveskedik egy növelés-barát.”

6. Feltűnően korai (ezért eléggé kétséges) az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társad. SZABÓ T. ATTILA a Kolozs megyei kiselejtezett anyag egyik 1843-ban írt levelében találta ezt a mondatot: „Bukovinának Isten segits, és András falva nevű helységekben megürült két elemi Tanítói székek csőd utjánai bé töltése.”

7. 1847. december 29-én a Helytartótanács rendelkezett ennek az iskolatípusnak ezután használandó egyetlen hivatalos nevével: „Az elemi tanodákban járó ifjúságról szóló általános rovatos értesítvényekben előforduló különféle elnevezések irányában behozandó egyenlőség eszközése tekintetéből közelebb érkezett s múlt évi december hó 29-én 48 086. sz. a. kelt m. k. helytartótanácsi intézkedés rendeleténél fogva, N. tisztelendő Uraságod ezennel oda utasítatik: miszerint az elemi tanodákra nézve ezelőtt szokásban volt illy nemű elnevezések, u. m. nemzeti, nagyobb, fő, népiskola s a t. a tanulmányi új rendszer által már megszüntetve lévén, jövőre — minden tévedés elhárítása végett — egyedül az egyszerű *elemi tanodák* nevezete használandó; mellyek vagy *alsók* vagy *jelsők*; ez utóbbi cízzel pedig csak az olyanok, mellyekben az új rendszer által kívánt 3. vagy 4. osztály behozatott, a többiek pedig akár falukon, akár városokban létezzenek, alsó elemi tanoda cízzel nevezendők. Kelt a budai tankerületi főigazgatóság hivatalából. Pesten január hó 31-én 1847. Fogarassy Mihály tanulmányi főigazgató.”

Ezt a rendelkezést mindegyik plébánia és lelkészség megkapta. (Forrásunk: a kisoroszi róm. kat. plébánia körlevél-könyve; címe: „Protocollum continens decreta S(anctissim)ae Majestatis Regiae, intimata dirigentis Dicasterii R(egii) L(ocumtenentialis) Hungarici”.)

Ettől kezdve kizárólagossá vált az *elemi tanoda*, *elemi iskola* megnevezés.

8. 1848. július 24-én nyújtotta be Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatát „az elemi oktatásról”. A törvényjavaslat-szöveg mindvégig az *elemi iskola* megnevezést használta. Ezt alkalmazták az 1850-es, 1860-as években is.

Az 1868-i népoktatási törvényben a 6 – 12 évesek számára szolgáló hat osztályos iskola hivatalos neve: *elemi népiskola*. De önállóan is előfordul a törvénytörvényben: *népiskola*.

E név — *népiskola* — német megfelelője a XIX. század középső évtizedeiben, 1835-től jelent meg a neves berlini népiskolakorszerűsítő, Adolf Diesterweg körében, s a német nyelvterületen gyorsan elterjedt. A magyar megnevezés a *Volksschule* átvétele, fordítása.

9. 1868 – 1940 között a hazai tanügyi szaknyelvben vegyesen szerepelt az *elemi népiskola* és a *népiskola* kifejezés erre az iskolatípusra. Az 1940. évi XX. törvény elrendelte a nyolc osztályos népiskola kialakítását. Ettől kezdve az *elemi* jelző fölöslegessé vált, és kimaradt a megnevezésből. Ezzel véget ért az *elemi iskola* név 1845-től tartó hivatalos használata.

10. Sajátságos, de a történeti múlt világos magyarázatot ad rá: míg nálunk az 1945 – 1948 között kiépült *általános iskola* véglegesen kiszorította a korábbi *népiskola* nevet is, addig az 1945 utáni, majd az 1950-es években a jugoszláviai, romániai és kárpátaljai magyar tanügyi szaknyelv tovább használta az e területeken 1919 – 1920 óta szokásos *elemi iskola* megnevezést, egészen az 1960-as évek elején bekövetkezett iskola-reformokig. Burgenlandban viszont magyar *népiskolák* működtek s működnek ma is.

S Z E M L E

Magyar néprajz V. Folklor 1.

Magyar népköltészet

A szerkesztőbizottság vezetője: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Főszerkesztő: VARGYAS LAJOS. Szerkesztő: ISTVÁNOVITS MÁRTON. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 877 lap.

1988 karácsonyán megjelent végre a tudományos berkekben egyszerűen csak „Új Magyarország Néprajza”-nak nevezett sorozat első kötete. Évek, évtizedek óta vártunk rá. A „rég” Magyarország Néprajza, a magyar népi kultúra ismereteinek legelső tudományos összefoglalása éppen egy fél évszázada jelent meg 1933–1937 között. Második, némileg módosított és harmadik kiadása 1941–1943-ban volt. A tudományos összefoglaló alapötletét VISKI KÁROLY vetette föl. Ugyancsak ő készítette el a magyar népi kultúra első rövid összefoglalóját — észl nyelven (Ungari vaspárene kultuur. [h. n.] 1926.). Nevéhez fűződik „A magyar néprajza” tervének kidolgozása is, bár neve az első kiadásban nem szerepel. Helyette a munkát fölvállaló Egyetemi Nyomda igazgatóját, a Magyar Néprajzi Társaság akkori elnökét, CZAKÓ ELEMÉRT tüntették föl. A második kiadásban azonban már helyet kapott Viski Károly és az új munkatárs, PALOTAY GERTRÚD neve is.

Az új néprajzi összefoglaló szükségességére ORTUTAY GYULA és TÁLASI ISTVÁN hívta föl a figyelmet. A megvalósításig azonban hosszú időnek kellett eltelnie. Szomorú tény, hogy sem Ortutay, sem Tálasi professzorok, s a munkatársak közül is sokan (BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, BANÓ ISTVÁN, KÁROLY S. LÁSZLÓ, LENGYEL DÉNES) nem érthették meg az életművüket mindenképpen meghatározó (megkoronázó) sorozat megjelenését. Azért tolódott el a megjelenés, mert előbb egyes részmonográfiáknak, katalógusoknak kellett elkészülniük, majd pedig a részleteket földolgozó-meghatározó Magyar Néprajzi Lexikon került sorra. Mindez nem vált hátrányára a mostantól megjelenő néprajzi összefoglalónak. Akár tíz, de még inkább húsz évvel ezelőtt aligha sikerült volna ilyen kötetet összeállítani; hiányoztak volna a részösszefoglalók eredményei, más lett volna a munkatársi gárda stb. Más kérdés az, hogy újabb tíz év elteltével a jelenlegi anyag is kiegészíthető (kiegészítendő) lesz.

Az „Új Magyarország Néprajza”-t, illetőleg végleges hivatalos nevén a „Magyar néprajz” sorozatot az Akadémiai Kiadó nyolc kötetesre tervezi. „A magyar néprajza” négykötetes volt — két kötet a tárgyi, kettő a szellemi néprajzzal foglalkozott. Az új összefoglaló a tervek szerint a következő egységekre tagolódik: az I. kötet a hazai néprajzkutatás történetét dolgozza föl (éppen a minap jelent meg az ezzel kapcsolatos első magyar könyv: KÓSA LÁSZLÓ, A magyar néprajz tudománytörténete. Bp., 1989.), a II–IV. kötetek az anyagi kultúra, az V–VII. kötetek a folklór kérdéseivel foglalkoznak. Az utolsó, VIII. kötet a falvak, mezővárosok társadalomnéprajzát mutatja be.

Sokféle előmunkát előzte meg a sorozat megjelenését. Több egyéni és intézményes kísérlet történt a magyar néprajz újabb és újabb eredményeinek az összefoglalására. ORTUTAY GYULA „Kis magyar néprajz”-a jelzi ezt az irányt. 1979-ben BALASSA IVÁN és ORTUTAY GYULA közös műve, a „Magyar néprajz” (Bp.) tekinthető a tudomány szak eddigi legteljesebb népszerű összefoglalásának. (Azóta több nyelven is megjelent.) Az MTA Néprajzi Kutatócsoportja a megalakulása — 1967 — óta egyik fő feladatának tekintette az új tudományos összefoglaló megalkotását. Ennek szellemében indult kiadványsorozatuk „Előmunkálatok az új magyar néprajzhoz” címmel. Végül meg kell említeni azt is, hogy a most megjelent V. kötet témájában készült egy egyetemi tankönyv is, részben más szerzőkkel (A magyar folklór. Szerkesztette: ORTUTAY GYULA. Bp., 1979.).

A magyar népköltészetet bemutató „Magyar néprajz”-kötet gyökeresen új témái a következők: a hiedelemmonda, az eredetmagyarázó monda, az igaz történet—élettörténet—önéletrajz, a paraszti históriaköltészet, a sirató, a ráolvasás, az archaikus népi imádságok, valamint a munkásfolklor fejezete. A többi fejezet megfelelő megtalálhatók a fél évszázaddal korábban megjelent „A magyarság néprajza”-ban is. Természetesen szó sincs ismétlésről, hiszen a hagyományos folklorterületeken (népdal, népmese, népbalada, népmonda) az utóbbi évtizedekben jelentős előrehaladás történt. Igaz ez akkor is, ha a kötet főszerkesztője az előszóban meglehetősen elhanyagoltnak ítéli a néprajznak ezen területét.

A különböző részfejezeteket más és más szakemberek írták. Többségükben a témakörök elmélyült kutatóiról van szó, akik már más helyeken (doktori, kandidátusi disszertációk, monográfiák, publikációk) bizonyították a téma iránti elkötelezettségüket. A különböző szerzők habitusa, stílusa, lényeglátó képessége természetesen más, a fejezetek fölépítésében azonban sikerült egységes állaspontra helyezkedniük. Valamennyi fejezetben van tudománytörténet, tipológia, anyagközlés és összehasonlító elemzés. Örvedetes, hogy a hazai eredmények mellett a nemzetközi kutatási irányzatok is megjelennek a „Magyar néprajz” népköltészeti kötetében. A funkcionálismonon kívül leginkább a különböző strukturalista iskolák említetnek meg. Kiemelkedik közülük V. J. PROFF mesemorfológiája (pl. az eredetmagyarázó mondáknál), MELETYINSZKIJ strukturális mesevizsgálatai (pl. a népmese-fejezetben). A hiedelemmondák vizsgálatánál fölhasználták von SYDOW kategóriáit. Szerepelnek R. JAKOBSON kommunikációelméleti tézisei (különösen a konatív funkcióról írottak) a ráolvasások bemutatásakor. Örömmel fedezheti föl a nyelvész J. R. SEARLE beszédesemény-tipológiáját (a beszédaktus-elmélet egyik hozadékát) a proverbiumok tárgyalásánál (222).

A korai népköltészeti emlékek egyben nyelvemlékek is, ezért egyes fejezetekben a szerzők különös gonddal használták föl a történeti folklorisztikai fejtegetéseikben a nyelvtörténeti kutatások eredményeit. Az archaikus népi imák egyik első értő elemzője volt PAIS DEZSŐ, aki fölhívta a figyelmet az efféle imáknak a középkor, éppenséggel az Ómagyar Mária-siralom nyelvi-képi világával való kapcsolatára. Ezen az úton haladt tovább a „fölfedező”, ERDÉLYI ZSUZSANNA. Motivikai egyezéseket fedez föl a népi imák és pl. a Weszprémi-, illetve az Érsekújvári-kódex között (Krisztus szenvedésének „haszna”). A népi imákban fölfedezhetők a kódexekből jól ismert nyelvi archaizmusok. Pl. „myndön teteme meg törek . . .” (Weszprémi-kódex, XVI. sz. eleje), „Es mynden tetemenek weley . . .”, „Es tetemey czontyawal özwe oly ygen erősen meg töretnek wala . . .” (Érsekújvári-kódex, 1529—31.) — mindez népi imádságainkban: „Minden teteme megrettenvén / Piros vére kifolyik . . .”, „Szinteteme megszakada / Piros vére folyamoda . . .” (730., a *tetem* szóhoz 1. TESz. III, 909—10.) Krisztus és a kereszt alatt álló Mária párbeszédét több kódexünk megőrizte. A Winkler-, a Nádor-, a Debreceni-, az Érsekújvári- és a Weszprémi-kódexben található szövegek egyes motívumai rendre visszatérnek a népi imádságokban (734—40.). A népi imaként Bátaszéken 1971-ben lejegyzett „Szent Ágoston imája” összövege pedig a Gömör-y-kódexben bukkan fel (740.).

A népköltészet természetesen elsősorban a szóbeliségben él, a lassan két évszázados gyűjtés azonban jelentékeny számú publikált szöveget, variánst eredményezett. Ezek alapján történik az elemző, összehasonlító munka. Az elmúlt időszak azonban sokféle lejegyzési (publikálási) technikát éltetett, s ezek tarkasága, sokfélesége megjelenik a „Magyar néprajz”-ban is. A folkloristák általában nem törekedtek és törekednek a pontos fonetikai lejegyzésre, erre sokszor a beszédtempó miatt nincs is mód, a magnetofonos gyűjtés esetén pedig általában a nyelvjárásra leginkább jellemző fonetikai sajátságokat (pl. *e*-zés, *ë*-zés, *ö*-zés, *l*-zés, a *-val/-vel* ragok nem illeszkedése stb.) jelölik, illetve sokszor az ún. „parasztnépies” írásmódot választják: bizonyos esetekben a kiejtés szerinti írás-

módot használják a szóelemzővel szemben, ráadásul meglehetősen következetlenül. Ezt a vegyes képet őrzi a „Magyar néprajz” is, tiszteletben tartva az egykori lejegyzők szövegét.

A tudománytörténeti áttekintések pontosak, alaposak. Gazdag bibliográfiai dzsungelükben tetszék szerint kalandozhat tovább az érdeklődő kutató, a további részletekre kíváncsi szakember. Egységes a kötet jegyzetapparátusa. Ez sajnos nem volt elmondható „A magyarság néprajz”-ról, amelynek a használatát eléggé megnehezítette az adatok keresgélése, az ide-oda lapozgatás. Sokat fejlődött az elmúlt évtizedekben az egyes népköltészeti csoportokról való tipológiai ismeretünk. Egyedülálló a kötetben a lírai népköltészet fejezet a népdalok tartalmi, formai, történeti csoportosításával (VARGYAS LAJOS munkája). Átgondoltnak érzem a ráolvasás-fejezet alapos típus- és altípus-mutatóját is (Pócs Éva munkája).

Bizonyára a rokontudományok képviselői sokszor csak egy-egy jó definíció kedvéért fogják kézbevenni a „Magyar néprajz”-ot. A definíciók pontosan tükrözik a tudomány (illetve egy-egy szerző) álláspontját, véleményét; eligazodási pontok, továbbgondolkodásra sarkalló megállapítások. VARGYAS LAJOS például hosszas tanulmányok, monográfiák megírása után így határozza meg a balladát (tudjuk, hogy nem először a magyar irodalomtörténetben, folklóristikában): „a ballada énekelt strófákban előadott rövid, tömör történet, többnyire egyetlen fő jelenetre koncentrálva, amely emberi összefüggéseket ad elő, a szereplőket lélektani helyzetekben, drámai jelenetekben ábrázolja, lehetőleg párbeszédekkel és monológokkal” (280). A legendaballada meghatározása – a fejezetet KRÍZA ILDIKÓ írta – már korántsem ennyire letisztult, s ez tulajdonítható annak is, hogy csak a hetvenes évektől körvonalazódik a műfaj kerete: „Az eddigi kutatás . . . a legendaénektől elváló epikus alkotásokat sorolja ide . . . A legendaballada csak tágabb értelemben sorolható a ballada műfajához. Az epikai-lírai alkotások között azonban jól körülhatárolható egységet jelent. Felépítettsége hasonlít a balladáéhoz, de tragikomikumábrázolása attól alapvetően eltér. Ellentétben a ballada konfliktusközpontúságával, a legendaballadában az esemény- vagy érzelemábrázolás áll előtérben . . .” (372).

A kötet szerkezetében nem tudtam valamiféle műfajhierarchiát fölfedezni. Nem található törekvés arra nézve, hogy a műfajokat a legrégebbiektől a legmaiabbakig vegye sorra kötet. A népmese-fejezet nyitja a sort, majd a mondákkal, anekdotákkal, közmondásokkal-szólásokkal, rejtvényekkel, igaz történetekkel folytatódik; ezt követi a népballada, a történelmi költészet, a hősenek, a népi líra, a népszokások költészete, a gyermekkor költészete, a siratóének, a ráolvasás, az archaikus népi imádságok, valamint záradékkul a munkásfolklór fejezete.

A műfajhierarchia kérdése koncepcionális kérdéseket is fölvet: 1. Kimaradt a műfaji átcsapások vizsgálata, egyes szerzőket és fejezeteket leszámítva nem esik szó a műfajok átalakulásáról, megszűnéséről. Ebből fakad a második alapkérdés: 2. Hogyan fest a mai folklór? Mi a szerzőknek a véleménye a mai népköltészetéről?

Nyilvánvaló, hogy ezek a kérdések a magyar (és nem magyar) néprajztudománynak az egyik legalapvetőbb dilemmáját jelentik, ám megkerülhetetlenek. Mindezeket talán egy elméleti fejezetben lehetett volna tisztázni. A folklór fogalmának körülhatárolására, a műfajhierarchia kidolgozására, az elemzési módszerek sokszínűségének bemutatására több írásában, könyvében tett kísérletet VOIGT VILMOS, akinek nevét a hazai folklóristika minden ismerője csak hiányolhatja a vállalkozásból. (Írásaira természetesen sok utalás történik, de személyében nem tagja a szerkesztőbizottságnak, s nem szerepel a szerzők között sem.)

A fenti kérdésekre természetesen ahány szerző, annyi válasz létezik. Egyes szerzők a mai napig figyelemmel kísérik kutatási területüket. MÁNDOKI LÁSZLÓ a rejtvények-találósok között megemlíti például a digitális óra számlapjára történő szövegkiírást. Bizonyára sokan ismerik ezt a modern találatot: „Ha egy cég 7140 forint nyereségrészesze-

dést fizet, és ez egy segéd munkás 87 napi bére, hol fognak tartani 5 év múlva? $714087 \times 5 = 3570435$ — a zsebszámológép digitális kijelzésű terminálján (ha fejtetőre állítjuk): SEHOLSE.” (250.)

Minden monumentális összefoglaló magában hordozza a hiány, olykor a leegyszerűsítés ódiomát. A „Magyar néprajz” népköltészeti kötetében számos folklór-kisműfaj egyszerűen kimaradt. Különösen a mai kisepika jutott erre a mostoha sorsra. Ilyen kisműfaj a vice. Föltételezhető, hogy ma már alig él a népballada és a hősenek, ám viccet minden beszélni tudó magyar állampolgár mesél. A vicekre csak egy rövid utalás történik a rejtvények-találósok fejezetben. További hiányok: csak megemlíttetik a táncszó (csujjogató), holott tartalmi-formai rendszerezésére már több kísérlet is történt az elmúlt években (pl. FÜLEMILE ÁGNES, Kísérlet a táncszók formai és tartalmi rendszerezésére. In: BALÁZS GÉZA — HÁLA JÓZSEF, Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Bp., 1984. 59—69), hiába keressük a feliratos népköltészet legalább pár sornyi bemutatását, szó sincs a kisepika olyan fontos „darabjairól”, mint a köszönés-köszöntés-üdvözlés, a rigmus, a jelszó, a kiáltás stb. A könyv csak éppen említést tesz — egyébként helyesen, de nem bizonyítottan — a magyar paraszti beszéd anekdotikus jellegéről; ám ehhez további stilisztikai, szövegtani, folklórlingvisztikai vizsgálatok kellettek volna. A régi Magyarság Néprajzában ezt szolgálta „A népi előadás stílusa (próza és vers)” című fejezet, ZLINSZKY ALADÁR munkája. Akit a népköltészetnek ez a hagyománya érdekel, nem talál útbaigazítást a „Magyar néprajz”-ban. Számukra igazából csak az egyetemi tankönyvet javasolhatom (VOIGT VILMOS, Kisepikai prózaműfajok. In: A magyar folklór 283—323).

Arra egy kimért terjedelmű ismertetésben aligha vállalkozhatom, hogy részletekbe menő megjegyzéseket tegyek. Ezért csak négy olyan észrevételt írok le, amelyeknek nyelvészeti vonatkozása is van. A népmese fejezetében bántóan rövidre van szabva a népmesei tulajdonnevek kérdése. Ennél már jóval többet tudunk. A nyolcvanas években sorra jelentek meg az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani, valamint Folklore Tanszékének kiadványaként a „Tulajdonnevek a magyar népmesékben” című füzetek (az I. kötet MAROSI TERÉZ összeállításában, Magyar Névtani Dolgozatok 13. Bp., 1981., a II. kötet BALÁZS GÉZA összeállításában, MND. 30. sz. 1983., a III. kötet BALÁZS GÉZA és VÁRKONYI ILDIKÓ összeállításában, MND. 72. sz., 1987. — A negyedik kötet most vár megjelenésre.). A 71. lapon a matriarchátus „sajátos” emlékééről esik szó meséink vasorrú bábája kapcsán. Erre nézve érdemes lenne fölhasználni a szerkesztőbizottság volt (megtelt) elnökének, BODROGI TIBORNAK egyik megjelent írását (Magyar matriarchátus? Tények és problémák: Ethnographia XCI, 461—92). Szállóige-kutatásunk jelei közül aligha maradhat ki SZÉCSI FERENC (Szállóigék. Universum kiadás, Bp., 1936.), illetve BÉKÉS ISTVÁN (Napjaink szállóigéi. I—II. Bp., 1977².) neve. SZATHMÁRI ISTVÁN nyelvész-professzorunk th-val írja a nevé — tárgyalt kötetünk — igaz következetesen — csak t-vel.

A „Magyar néprajz” V. (ám sorozatban elsőként) megjelent kötete a magyar néprajztudomány eddigi érdemeinek méltó összefoglalása. Úgy is mondhatnánk, hogy modern elemekkel átszőtt hagyományos leíró összefoglaló — ám ez véleményem szerint egyértelműen a javára írható. Egy tudományos összefoglaló ugyanis nem lehet a kísérletezések próbaterepe. Vitán felül áll aktualitása, egyes fejezeteiben vadonatúj ismereteket is közöl, fontos művelődéstörténeti dokumentum, amely az oktatásban és a tudományos munkában mindennapi eszközünk lesz.

„Még újabb” magyarság néprajza valószínűleg egy újabb fél évszázadig nem készül, s ezért az e helyen elmulasztottakat csak tanulmányokban, kötetekben pótolhatják az arra vállalkozók. A közönség pedig minden évben várja az újabb és újabb kötetek megjelenését, hogy minél hamarabb teljes legyen a nyolckötetes új „Magyar néprajz”.

BALÁZS GÉZA

Várkonyi Imre, Büssüi tájszótár

Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 254 lap

A magyar nyelvjárások kutatóinak, de a magyar nyelvészet más művelőinek is mindig örömeire szolgál, ha egy új tájszótárt, szöveggyűjteményt vagy nyelvjárásai monográfiát vehet kézbe. Dialektológiánk ugyanis mind a mai napig nem használta föl kellőképpen a rendelkezésére álló nyelvi anyagot. Ez a tájszótárakra is igaz. Mert bár CSÚRY BÁLINT korszakalkotó Szamosháti Szótára óta jó néhány tájszótár jelent meg, az utóbbi évek termése lehetne gazdagabb is. A köznyelv hatására ma már egyre erősebben elszíntelenedő tájszólások pótolhatatlan nyelvi kincseinek megmentése az egész magyar nyelvtudományunk fontos feladata.

VÁRKONYI IMRE nemrég kiadott Büssüi tájszótára újabb lépés ezen az úton. A szótár IMRE SAMU lektorálásával, PAPP LÁSZLÓ szerkesztésében jelent meg. Formájában, jellegében a Felsőöri tájszótárt és a Kiskanizsai szótárt követi. A mű a Somogy megyei Büssü község nyelvjárásának szókincsét tárja elénk.

Várkonyi Imre munkája hosszú és alapos gyűjtés eredménye. A szótár valódi és jelentésbeli tájszavakat, valamint a nyelvjárás főbb sajátosságait tükröző (a töben a köznyelvi formától fonémaeltérést mutató) alaki tájszavakat is tartalmaz.

A könyv három nagyobb egységre tagolódik. A bevezető részben a szerző összefoglalja a község történetét (7–9), leírja a gyűjtés történetét és módszerét (9–10), áttekinti a nyelvjárás hangtanát (10–11). A büssüi nyelvjárás egyik alapvető jelenségének leírását már elvégezte a szerző, vö. „A somogy megyei ő-ző nyelvjárás. A büssüi nyelvjárás ő-zése”. (MNYTK. 113. sz.). A továbbiakban tájékoztatja az olvasót a szótár tartalmáról (11–2), s végül bemutatja a szócikkek felépítését (12–3). A szótári rész (15–247) ezután következik. A könyv végén levő Függelékben pedig a szerző néhány néprajzi szempontból is hasznos nyelvjárásai szöveget ad közre (249–54).

A gondosan megszerkesztett és kivitelezett munka szótári része a már említett — és a szerző által is mintául választott — tájszótárakhoz hasonlóan épül föl (címszó, a szó nyelvjárásai alakja, a toldalékolásra vonatkozó adatok, a szófaj megjelölése, a jelentés leírása, kiegészítések, stílusminősítés, példamondat, esetlegesen néprajzi leírás; az egyes címszavakhoz tartozó rajzos ábrák megkönnyítik a jelentés megértését). Ízelítőül bemutatom itt a szótár egyik szócikkét.

„*b u g y o g ó s k o r s ó ~ bugyogás korsó (--jja) fn. 'agyagból égetett, kb. 5 literes korsó, a fülén szivolyukkal'. Mikor kaszáni jártam, egy bugyogós korsóba vittem vizet. beleástam a földbe, lőtartam, még dé felé is hideg vót a víz. — Vót régön egy fekete, agyagbu csinyát bugyogós korsónk. Abba szoktuk vinni a vizet, mikor kapáni vótung vagy aratni. Nr. Agyagból égetett korsóban vittek magukkal vizet a mezőre. Vizes ruhába takarták, a hűvöstre tették, vagy a földbe ástott mélyedésben tartották, hogy ne melegedjen meg.*” (37.)

Várkonyi Imre Büssüi tájszótárának gazdag anyagát sokféleképpen föl tudja használni a nyelvjárásokat kutató szakember.

Mivel Büssü nincs „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kutatópontjai között, az atlasz anyagát is bővítik a község nyelvi adatai. Emellett jól használható regionális eltérések vizsgálatában is, mivel Büssü tágabb körzetéből már van tájszótárunk: KISS GÉZA Ormánsági szótára (1952), illetve NYÍRI ANTALnak A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárásáról frott munkája (1939). Ha például az utóbbi, 1939-ben megjelent szótárral vetjük össze Büssü szóanyagát, a sok egyezés mellett (*aggaszt 'tejet alatt', agyarkodik 'veszekedik', fájront 'munkaidő vége, takarodó' stb.*) jó néhány különbséget is találunk. Az eltéréseknek természetesen többféle oka van, hiszen nemcsak területi megoszlásról lehet szó, hanem a két szótár gyűjtése közt eltelt emberöltőnyi időre, s a gyűjtőmunka esetlegességeire is figyelemmel kell lennünk.

A szótár egyes szavai jelentésánál is érdekesek lehetnek. Például a *fonálméntiben* módhatározószó Büssiben 'menet közben, mellékesen' jelentésben használatos (vö. „A Bőzsi ángyom nagyon haragos asszon vót. Vigyázni köllött, hogyan mongya neki az embőr, ha valamit akart. Csak ugy *fonálméntibe* löhetöt szóni neki.”: Büssüi tájszótár 76), míg a nem messze fekvő Nagykönyiban 'egyfolytában, megszakítás nélkül' stb. értelmű a szó (vö. „Mongya ám ez az asszony is *fonáméntibe*, be nem áll a szájjá; *Fonáméntibe* fát hasogat . . .”: SZABÓ JÓZSEF, A nagykönyi nyelvjárás 265). Figyelemre méltó, hogy ez az egykori takácsmesterség szakszókincséből fennmaradt szó a két közeli községben — az azonos szemléleti és tárgyi háttér ellenére — más-más jelentésváltozatban áll. (Az első esetben metaforikus, a másodikban metonimikus jelentésátvitelről van szó.) Ebből az is látható, hogy a jelentésváltozások objektívek, magyarázhatók ugyan, de nem teljesen szükségszerűek.

Olyan szót is találhatunk a szótárban, amely az Új magyar tájszótárban sincs meg, például: *fonálméntiben*, *akság* 'akadály', *dekázik* 'piszmog' (vagy alakját tekintve a *botromász* 'melák, ügyetlen' jelentésű melléknév a már adatolt *botlomász*-szal szemben stb.).

Tanulságos eredményekre vezethet az is, ha a szótárban szereplő szavak elterjedtségét vizsgáljuk meg. A nyelvatlasz címszavait kivéve ugyanis eléggé keveset tudunk erről a kérdésről. Jó néhány olyan szót találhatunk a Büssüi tájszótárban, amely például a Duna–Tisza köze déli vidékein vagy azon túl, még nagyobb területeken is honos (pl. *istók zicsi* 'isten bizony', *hajderménkü* — enyhe káromkodásként, *forhant* 'fölsleges dolog, ami éppen kapóra jön', *csipisz* 'ujjal mutatott füge', *részjaszú bagó* — gyerekijesztő, *littyeg* 'libegve jár' stb.; alaki változatban a *cvettër* 'pulóver' [Büssü] — *cekker* ~ *szetter* ~ *szvetter* [Kiskunfélegyháza], *gánica* 'kukoricalisztból vagy krumpliból főtt étel' [Büssü] — *ganca* [Kiskunhalas, Félegyháza stb.]; alaki és jelentésbeli változatban például: *pessed* 'étel félig kihűl' [Büssü] — *pessed* ~ *preszed* 'étel, ruha stb. sokáig áll, ezért megromlik, illetve megbüdösödik' [Kiskunhalas, Félegyháza]) stb.

Természetesen nemcsak összevetésekre van mód, hanem arra is, hogy a büssüi nyelvjárás sajátosságairól képet kapjunk. Feltűnő például, hogy sok német jövevényszó van a nyelvjárásban (*frájter* 'örvezető', *fájront* 'takarodó', *blikker* 'színes üveggolyó' stb.). A jelenség magyarázatát a településtörténet adja meg: a XIX. században német ajkú lakosok érkeztek a községbe. S bár — mint a szerző írja — tökéletesen átvették az őslakosság nyelvét, szokásait, látjuk, hogy az ő nyelvük is hagyott nyomot a büssüi tájszólásban.

A szótárból emellett kirajzolódnak bizonyos alaktani sajátosságok (vö. pl.: az *akság* 'akadály', *nyugság* 'nyugalom' tőtípus elterjedtsége) vagy a népnyelvre jellemző hangváltozások, hangmegfelelések is (pl. a köznyelvi *cigaretta* → nyelvjárási, illetve pongyola köznyelvi *cigeretta* típusú *kataszter* → *katészter* stb. megfelelés). A beszélt nyelvben végbemenő keveredésekre, hasonló hangzásból és jelentésből eredő szótévesztések állandóságára szintén találunk példákat (pl. *degradál* = *derogál* 'méltóságon alulnak tart valamit').

A szótár a néprajz kutatói számára is gazdag anyagot kínál, mind a tárgyi, mind a szellemi hagyományok tekintetében (l. például a *bugyorkötő*, *címer*, *csépel*, *csete*, *csinga*, *korbácsolás*, *prósza* szócikkek néprajzi utalásait).

A szótár anyagának felhasználási lehetőségeit még hosszan lehetne sorolni. Azonban az eddig bemutatott különböző szempontú és jelentőségű vizsgálati lehetőségek megenlítésével nem a kimerítő felsorolás volt a célom, csupán az, hogy egy tájszótár sokféle fölhasználási lehetőségére, anyagának gazdagságára ráirányítsam a figyelmet.

A Büssüi tájszótár újabb jelentős művel gyarapítja a magyar dialektológia könyvtárát, kincsesházát. Olyan munkával, amely nemcsak a szakemberek számára hasznos, hanem a laikus olvasónak is élvezetes böngésznivalót kínál; s az anyanyelv jobb megis-

mertetéséhez az oktatásban is jól fölhasználható, az általános iskolai tanulmányoktól kezdve egészen az egyetemi tudományos búvárkodásig. Köszönet érte a szerzőnek s mindazoknak, akik segítették munkájukkal a könyv megjelenését.

H. TÓTH TIBOR

Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza

Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1987.

MNyTK. 182. sz. 230 l.

A BALOGH—KIRÁLY-féle somogyi atlasz után jó tíz évre GUTTMANN MIKLÓS és KÖBÖLKUTI KATALIN jóvoltából újra hasznos kiadvánnyal gazdagodott a magyar szóföldrajzi kutatás és a nyelvi hangutánzás irodalma. Egy változó, szegényedő, de épp ezért különösen érdekes szókészletrétegnek, az állati, az emberi és a természeti hangutánzás igéinek tematikus gyűjtésen nyugvó szemléletes bemutatása, térképezése történt meg benne és vele. Az atlasz összesen 200 szemantikai egység anyagát dolgozza fel. A kétszázból 85 az állati, 72 az emberi, 43 pedig a természeti hangjelenségek hangutánzó igéit foglalja magába.

Természetes, hogy a Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszára ösztönző erővel hatott BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS alapos, módszeres, új szempontokat is érvényesítő remek munkája. A vasi és a muravidéki atlasz mint szóföldrajzi gyűjtés ugyanakkor forrásértékében, egyidejű és mégis több nemzedéktől származó, hiteles adatainak tömegében méltó párja és kiegészítője a somogyi atlasznak. Ami tudománytörténeti szempontból folytatás, az tudományos értékét tekintve talán több is, kevesebb is lehet egyszerre. Az új atlasz mindenestre azt nyújtja, amit az eddigiekből egy kissé mindig hiányoltunk: a lexikai anyag túlsúlyát.

GUTTMANN és KÖBÖLKUTI atlasza ugyanúgy célatlasz, mint a somogyi. Vizsgálati anyaga azonban részint szűkebb, részint tágabb. Annyiban szűkebb, hogy a hangutánzásnak csak az igéire terjed ki. De tágabb is egyúttal, mivel az állati hangutánzáson túl az emberi és a természeti hangok igéiről sem feledkezik meg. Amíg a somogyi atlasz szerzői 60 községben kérdezték végig 233 kérdésüket, addig a vasi szerzők szóanyaga ugyan csak 27 helyi nyelvjárásból, de földrajzilag több, elég jól körülhatárolható kutatóterületről (Kőszeghegyalja, Őrség, Hetés) és szociológiailag helyi nyelvjárásonként két vagy három nemzedéktől jött össze. A vasi kutatópontokon (Cák, Velem, Kőszegdorozsló, Kőszegszerdahely, Bozsok, Gencsapáti, Ivánc, Viszák, Őrimegyorósd, Szaknyér, Őriszentpéter, Kercaszomor) KÖBÖLKUTI KATALIN gyűjtött. A 15 muravidéki helység (Hódos, Szentlászló, Dobronak, Zsitkóc, Radamos, Göntérháza, Bánuta, Hosszúfalú, Kapca, Alsólakos, Felsőlakos, Gyertyános, Petesháza, Csente, Völgyifalu) hangutánzó igéi pedig GUTTMANN MIKLÓS igykezetét dicsérik.

A szerzőpár a gyűjtést — KÖBÖLKUTI kérdőíve alapján — indirekt módon végezte. A gondos, körültekintő munka föltétlen erényük, érdemük. Ma már nem könnyű ugyanis az efféle gyűjtés. Különösen a fiatalok körében nem, ahol bizony fogytán a közvetlen élmény ürgeöntésről, patkányfogásról, kotlóültetésről, de talán már a lekvárfőzésről is. Ennek ellenére gazdag, bőséges anyag gyűlt össze még az olyan fogalomkörökből is, amelyek egyre halványodnak, szegényednek, sőt a gazdasági, társadalmi körülmények változásával hovatovább el is tűnnek. Az sem von le a gyűjtemény értékéből lényegében semmit, hogy egyik-másik kérdés vagy sugallta kissé a választ (pl. 84., 114.), vagy pontatlansága miatt némileg nehezítette azt (pl. 45., 159., 160. stb.). A perdöntő mégis az, hogy

a kötet végtére is több mint száz adatközlő összes válaszát tartalmazza a föltett kérdésekkel együtt.

Az adatközlés eljárása kétféle: térképes és betűrendes. A térképek adatbeírások. A betűrendes adatfelsorolás sorszámokkal utal vissza a térképlapokra. Ily módon a kiadvány adatkezelése könnyű, egyszerű. A térkép egyebek mellett a szóalakok változatosságát és területi elterjedtségét mutatja szemléletesen. A betűrendes szómutató viszont — az adatok gyakoriságán túlmenően — a jelentésbeli hasonlóságokra és a hangalaki változatokra hívja fel a figyelmet. Az adatközlés persze nem lett, nem lehetett teljesen kifogástalan. A szerzőknek a mellékjelek alkalmazásáról már csak nyomdatechnikai okokból is le kellett mondaniuk. De a hellyel valamelyest takarékoskodhattak volna. Ott, ahol kevés a hangalakváltozat, nem lett volna szükség mindig a térképre; megfeleltek volna lista-szerűen csak a nyelvi adatok és a falvak sorszámai (pl. a 65., 66., 67., 68. stb. térképlapok esetében). Némely helytelennek látszó vagy legalábbis nagyon gyanús adatot, amely tévedés, félreértés, pillanatnyi adatközlői zavar terméke is lehet, vagy nem kellett volna felvenni, vagy valamilyen módon (esetleg egy kérdőjellel) jelezni lehetett volna (pl. a *dadog* a 104., a *kérrég* a 110., a *zokog* a 115. és a *lőoccsanyik* a 148. térképlapon stb.). Amennyire helyeslem, hogy a szerzők fiatalabb adatközlőket is megkérdeztek, magam annyira hiányolom is, hogy a szociálisan differenciált adatoknak valamilyen megjelölésére nem törekedtek. Pedig a variánsok között bizonyosan sok akad olyan, amely nem azonos értékű.

Az atlaszszerzők bevallott célja elsődlegesen az adatszolgáltatás. Emiatt rövid az elméleti bevezető (3–4), sőt a kutatóterület bemutatása és a kutatásmódszertani tájékoztatás is (4–11). „A hangutánzó igék néhány nyelvföldrajzi tanulsága” c. fejezet szintűgy vázlatos, mégis érdekes áttekintés (12–9). Itt szó esik egyébként a hangutánzó igék tagoltságáról, társadalmi érvényéről, az archaizmusok kérdéséről, az idegen nyelvi hatásról, a generációs különbségekről stb. Elméleti kérdésekkel és mélyebb elemzésekkel nem foglalkoznak a szerzők.

Aligha férhet kétség hozzá, hogy a „Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza” számos nyelvjárástani probléma vizsgálatára ad lehetőséget. Nemcsak szerzőinek, másoknak is. Főként ha tudjuk, hogy az atlaszadatok nyelvészeti értékelése még sok-sok ponton kidolgozásra vár. Ez még a jelen esetben is a jövő feladata. A szóban forgó atlasz anyaga a lexikai vizsgálatok mellett jelentéstani, alaktani és hangtani tekintetben is gazdag lehetőségeket kínál. Meg lehetne nézni pl. a szinonimák kérdését, az alaki motiváltság problémáját, a hangalak és a jelentés összefüggéseit, az egyes fogalmak megnevezési rendszerében mutatkozó minőségi és mennyiségi különbségeket, a tagoltság és a tagolatlanság eseteit, okait. Az alaktan körében sok érdekességet rejteget a képzővizsgálat. Ezt tudtommal GUTTMANN MIKLÓS meg is kezdte már. Ugyancsak jó téma még a hangtani szembenállások gyakoriságának, szerepének és területiségének kutatása az olyan változatok kapcsán, mint amilyenek pl. a *prüszög* ~ *prüsszög*, a *büfög* ~ *büffög*, a *kotyog* ~ *kotytyog*, a *köppöget* ~ *köppöget*, a *dong* ~ *döng* ~ *dönög*, a *topog* ~ *tipög* ~ *töpög*, a *susmog* ~ *süsmög*, a *purrogat* ~ *pürröget*, a *zizög* ~ *zizög*, a *lihög* ~ *lihög*, a *nyerítöz* ~ *nyerítőz* stb.

Az új hangutánzó atlasz tehát a tájshó kutatás egyértelmű nyeresége. Értékét kritikai megjegyzéseimmel sem akartam kisebbiteni. Azt is látom, hogy azokból a kísérletekből nőtt ki, amelyeket a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán a magyar nyelvészeti tanszéken folytatnak évek óta oktatók és hallgatók. Az atlasz a Vas Megyei Tanács VB Művelődési Osztályának anyagi támogatásával, KISS JENŐ lektori, szerkesztői közreműködésével Budapestben jelent meg 500 példányban. A kötet azt bizonyítja, hogy az összehasonlítható anyagot szolgáltató tervszerű tájshógyűjtés ma is időszertű feladat, a dialektológia megújulásának, továbbfejlesztésének elengedhetetlen követelménye és legbiztosabb záloga.

BOKOR JÓZSEF

Sándor Rot, *Outlines of Present-Day Hungarian*

(L. Kossuth University, Debrecen. Summer Courses.) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1986. 200

Nem egyszerűen hazafiúi buzgóság kérdése, ha az ember örömmel üdvözli az olyan könyv megjelenését, mint amilyen Rot Sándoré, és ami nem más, mint kis magyar nyelvtan angolul. Az ilyen könyv, úgy tűnik, nélkülözhetetlen mind az igényeket, mind pedig tárgyalásmódját tekintve.

Ami az igényeket illeti, két főbb csoportjuk van: tudományos és társadalmi. Egyre több nyugati egyetemen követelik meg egy nem indoeurópai nyelv ismeretét nyelvészeti doktorátus megszerzéséhez. Ilyen esetekben a magyar a legkézenfekvőbb, mivel alapjában finnugor eredetű. Ugyanakkor a mai magyar már európai nyelv, hiszen az elmúlt tizenegy évszázadban magába szívta a görög-római és a zsidó-keresztény kultúrát, valamint kölcsönhatásban állt több mint egy tucat indoeurópai nyelvvel (l. Rot i. m. 109—41). A hatás kétségtelen, legfeljebb iránya és útvonala vita tárgya. Ezt a kölcsönhatást és problematikáját mindössze két példával szeretném szemléltetni. A magyarban vannak hosszú és rövid szótagok, és bár a magyar költészet ritmusa eredetileg a hangsúlyon alapult, az utóbbi ötszáz évben a magyar irodalom létrehozott egy klasszikus időmértékes verselésű költészetet, amelyre olyan nagy nyelvek sem képesek (természetüknél fogva), mint az angol vagy a német, nem is szólva a kettő (a hangsúlyos és időmértékes) keverésének lehetőségeiről, amelyet az utóbbi száz év magyar költészete aknázott ki. Csak sajnálni tudom, hogy Rot Sándor — talán könyve terjedelmének szűk volta miatt — a ritmussal egyáltalán nem foglalkozik. Másik példám, bármennyire magától értetődőnek látszik is, a fokozás megléte a magyarban (36). A fokozás valószínűleg tipikusan az európai kultúra és gondolkodásmód nyelvi lecsapódása. Más kultúrák nyelveiben ez kisebb nyelvekben csak bonyolult körülírásokkal fejezhető ki.

A másik fő csoportja az igényeknek, amelyeket társadalmi igényeknek neveztem, a diaszpóra-magyarságból fakad. A Magyarországon kívül élő magyarok száma hozzávetőlegesen akkora, mint az anyaországban élőké. Csak magában az Egyesült Államokban majdnem két millió ember vallotta magát nemrégiben etnikailag magyarnak, jóllehet legnagyobb részük angol anyanyelvű. Általában érdekli őket a magyar kultúra és a nyelv, és sokan meg is szeretnék tanulni nagyszüleik, dédszüleik nyelvét. A Debrecenben számukra szervezett nyári tanfolyamok ösztönözték minden bizonnyal a könyv megírására Rot Sándort, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol Tanszékének professzorát. A könyv mindkét tárgyalt igénycsoportot kedvezően kielégítheti.

A könyv első fele (1—7. fejezet) vázlatos leíró magyar nyelvtan. Ebben a részben az anyag beosztása arányos, — s ez nem éppen könnyű feladat akkor, amikor egy nyelv egész nyelvtanát kell bemutatni száz oldalon. Ez a rövid nyelvtan érdekes és olvasmányos. Ennek egyik oka talán az, hogy az anyag beosztása világos, és ugyanakkor tele van magyar példákkal. Másik oka pedig az, hogy vagy rövid és implicit magyarázatot sző a szövegbe ott, ahol az olvasónak (tanulónak) feltehetően ismeretlen adat bukkan föl (l. pl. „Verecke és más hegyszorosok”, 11), vagy rövid és explicit magyarázattal szolgál, mint amikor tömör tudománytörténeti eszmefuttatással fejti ki a nyelvtani eset fogalmát (28). Szándékosan utaltam itt az esetre mint példára, mert éppen Rot Sándor volt úttörője a fogalom bevezetésének a magyar nyelvtani szakirodalomban (vö. az ukránoknak írt magyar nyelvtanával az 1950-es években).

A könyv második fele rövid magyar nyelvtörténet és stilisztika (8. fej.), dialektológia dióhéjban (9. fej.), jegyzetek (10. fej.), a nyelvtani szakkifejezések angol—magyar

szószedete (11. fej.) és válogatott bibliográfia (12. fej.). A jelek és rövidítések jegyzéke, valamint a tartalomjegyzék a könyv elején található, és igen hasznosak a maguk tömörségében és áttekinthetőségében.

Ha röviden is, de ki kell térnem a könyv egyik különös fejezetére (8. fej.), amely elsősorban a nyelvi kölcsönhatásokról szól. Ez az a nyelvészeti diszciplína, amely nagy érdeklődésre tarthat számot főként a nem nyelvész olvasók körében. Bizonyára akadnak magyar nyelvészek, akik viszont vitába szállnának Rot Sándorral egyik-másik részletkérdésben, egy-egy szó etimológiájának, eredetének tárgyalásában. Mégis, azt hiszem, aligha akad valaki, aki ilyen biztossággal tájékozódna ilyen sok nyelvben és azok történetében, mint ő. Ez a fejezet bár aránytalanul hosszú (majdnem a könyv fele), ez az aránytalanság azonban talán igazolható, ha figyelembe vesszük, mennyi illuzórikus és fantazmagórikus elképzelés született szerte a nagyvilágban, Európában és Amerikában, a magyar nyelv eredetéről. Emellett velünk született törekvés, Arisztotelész óta pedig szentesített tudományos elv, hogy a dolgok eredetét kutassuk, s köztük múltunk és nyelvünk gyökereit. Ezt a hajlandóságot elégíti ki a 9. fejezet, hiszen a tájnyelvek egyrészt sok ősi elemet, nyelvi „kövületet” őriztek meg, másrészt szűkebb pátriánkba, születési helyünkre vezetnek el, harmadsorban pedig a nyelvi megújulás forrásai a magyar költészetben (vö. 178).

A legtöbb nyelvtanuló célja nyilvánvalóan a kommunikáció az anyanyelv mellett egy második nyelven is. Ez viszont már kezdő fokon igényli a stílus ismeretét is azon a nyelven. A stílus kérdéseit a könyv a legkorszerűbb módon (8. fej.), szövegstilisztika keretében tárgyalja.

Ma a világon csaknem háromezer nyelvet beszélnek, de csupán 29-et többen, mint 10 millióan, és a magyar is az utóbbiak közt van (l. 200). Rot Sándor könyvének megjelenésével egy, az anyaországban fogyatkozó nép kultúrájához és nyelvéhez vezető újabb út nyílt meg – út olyan nyelvhez, amely eredetében valahova Ázsiába nyúlik vissza, jelenében Európához kötődik, következképpen e nyelv beszélői és maga a nyelv is az összekötő kapocs magasztos és hálátlan szerepére vannak eleve elrendelve kelet és nyugat között.

BENCZE LÓRÁNT

Ernst Wagner újabb kiadványa az erdélyi Beszterce Város Levéltárának okleveleiről

ALBERT BERGER †, Urkunden-Regestern aus dem Archiv der Stadt Bistritz 1203—1570. Aus dem Nachlass hg. von ERNST WAGNER. I—II. Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1986. XLIII. + 1035 lap (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11).

Az erdélyi Beszterce Város Levéltára egyike Közép-Európa leggazdagabb gyűjteményének. Igen értékes magyar nyelvemlékünk, az 1395 körüli Besztercei Szójegyzék (vö. FINÁLY HENRIK, A besztercei szószedet. Latin—magyar nyelvemlék a XV. századból. Bp., 1892.) e levéltárból került az ezeréves Magyarország ünnepe kapcsán Aranyos-Beszterce városának ajándékként a magyar fővárosba. De nemcsak száz és magyar szempontból fontos ez a levéltári anyag (melynek egy része másolatban a Magyar Országos Levéltárban is megvan), hanem a Moldva-kutató román és magyar történészek, néprajzkutatók és nyelvészek is találhatnak bőven feltáratlan gazdasági, etnikai és nyelvi vonatkozásokat benne.

A kötet összeállítója ERNST WAGNER ALBERT BERGER (1864—1936) hagyatékát dolgozta fel, aki főállásban iskolaigazgató, mellékállásban levéltáros volt, s nem egy

szász, magyar és román történésznek nyújtott segítséget. Mindennapi munkája után gyűjtötte és rendszerezte céduláit, amelyben regesztaszzerűen, a levéltáros szakértelmével összesítette az oklevelekről a legfontosabb tudnivalókat. Ezek egy része a helyi „Bisritzer Gimnasia-programm”-ban a századfordulón már megjelent. A teljes regesztagyűjtemény viszont, amely 1570-ig 3677 oklevélről közöl tudnivalókat (11,7%-a 1500 előtti, 900 pedig a mohácsi vész előtt keletkezett), 1949-ben a csodával határosan egy szemétdombról került elő Besztercén, Otto Dahinten jóvoltából. (Beszterce város levéltári anyaga a mai Magyarország területén vészelte át a háború utolsó szakaszát, s az Országos Levéltárból a Kolozsvári Állami Levéltárnak szolgáltatották vissza). E levéltári anyag ma is Albert Berger módszere szerint van rendszerezve. Az oklevelek jó részének filmmásolata megvan a Magyar Országos Levéltárban Budapesten. A következőkben felsorolom a kötetben előforduló magyar nyelvű okleveleket. (Sajnos e részben Budapesten is fellelhető levéltári anyagot meg sem említi MOLLAY KÁROLY „Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” c. Budapesten 1982-ben megjelent munkájában. Különben a GUSTAV GÜNDISCH szerkesztette „Urkundenbuch der Siebenbürger Sachsen” V. és VI. kötete [Nagyszében—Bukarest, 1975. 1981.] magyar–német vonatkozású anyagát sem dolgozta fel MOLLAY, a szakirodalomban e kiadványt illetőleg megáll 1937-ben. Ezért is szükséges ezt, Ernst Wagner itt közölt anyagát önön szempontunkból szemügyre vennünk, azaz minden egyes magyar nyelvű oklevéllelfrást.)

1. 1317. május 2., Borgó: magyar oklevél XVI. századi átiratban. | 2. 1338. június 8.: magyar nyelvű hamisítvány (*Azzw Beztercze*) | 3. 1544. július 1., Bethlen | 4. 1548. augusztus 16., Sajókeresztúr | 5. 1548. szeptember 29., Torda | 6. 1548. szeptember 29. (Datum in *Somkerek*) | 7. 1549. szeptember 2. (Ex *Nagh Sayo*) | 8. 1549. szeptember 3. (Ex *Nagh Sayo*) | 9. 1550. február 7. (ex *nagmon*) | 10. 1550. november 4. (Ez levél *koloswarot* kevlnt Zent Simon nap utan Anno 1550) | 11. 1551. augusztus 19., Szamosújvár | 12. 1551. szeptember 28. (Keolt *Ludason* szent Myhal estin 1551) | 13. 1551. október 13. (Keolt *Lekenchen* zent gal nap eleot kedden 1551) | 14. 1553. szeptember 16., Szamosújvár (*Wywarath* zent kerezit nap utan walo zombaton enyi estendewben Ezer Ewtzaaz Ewtwen Estendewben) | 15. 1553. október 9., Szentiván (Keolt *Zent Iwanon* ferencz Nap utan walo hetfeon 1553) | 16. 1553. november 9-én a Bethlen mellet való táborból | 17. 1553. (Ez lewel kevlnt *nagy demeteryn* wasarnap 1553) | 18. 1554. Torma és Budahazy cigányvajdák a beszterceiekkel egyezséget kötőnek (az erdélyi magyar nyelvű cigányságra vonatkozó értékes korai emlék) | 19. 1550. április 3., Apanagyfalu (*Appanagyffalwan* wyrag wasarnap elwtt walo sceredan e. criendwben. 1555.) | 20. 1555. június 24., Beszterce (Ez lewel Kealth *Bezterchen* Zenth Janos kereztele napyan Anno dom. 1555.) | 21. 1555. november 2., Beszterce (Ez lewel adatot *Beztercen* mynd zent nap utan valo zombaton 1555.) | 22. 1555. november 30., Gyalu (Ez lewel *gialuba* keolt zent andras napian 1555.) | 23. 1556. március 14-én, Szászsebes (. . . ex civitate *Zaz Sebes* . . .) | 24. 1556. március 19. (Ez lewel *folton* keolt zent benedek nap elewt vallo cheterteken Anno 1556) | 25. 1556. június 23-án, Máramarossziget (ex *Zygeth* . . .) | 26. 1557. április 22-én, Apanagyfalu (Kelt *appanaghfalwan* hwswet nap utan valo cheterteken anno dom. 1557) | 27. 1557. április 27-én, Óradna (*Rodna* kettden szent philipp szent yakob apostol nap elytt Anno dom. 1557) | 18. 1557. augusztus 12-én, Somkerék, rom. Sintereag (Ex *Somkerek* zent löryncnap utan walo cheterteken 1557) | 29. 1557. október 14., Beszterce (Ez lewel keult *Beztercen* zenz gal nap eleot valo ceoteorteken 1557) | 30. 1557. október 26-án (kevlnt zent demeter napjan anno dom. 1557) | 31. 1557. november 1., Komlod (korabeli magyar nyelvű másolat) | 32. 1557. december 18., Nagyfalu (ex *naghfalw* . . .) | 33. 1558. január 20-án, Felsőbánya | 34. 1558. március 6-án, Retteg (*Rettegen* Bweytbe masodik vasarnapon 1558) | 35. 1558. március 17., Szentiván | 36. 1558. április 19., Felsőbánya | 37. 1558. április 28., Szamosújvár | 38. 1558. április 29., Marosvásárhely (*Zekel Vasarhel*) |

39. 1558. május 2., Beszterce | 40. 1558. augusztus 5., Torda (*Thordan* zent Lewrinch nap eleot vallo pentekhen 1558) | 41. 1558. augusztus 20., Folt (*Folton* nagy bodok azzon nap utan vallo vasarnap 1558) | 42. 1558. augusztus 29., Beszterce | 43. 1559. január 18., Gernyeszeg (*Gernezeg*) | 44. 1559. április 4., Görgény | 45. 1559. április 14., Retteg 46. | 1559. április 27., Retteg | 47. 1559. augusztus 1., Vécs (*Vech*) | 48. 1559. augusztus 5., Retteg | 49. 1559. augusztus 29., Máramarossziget (*Szygeth*) | 50. 1559. augusztus 30., Vécs (*Vécs*) | 51. 1559. szeptember 25., Vécs (*Vecz*) | 52. 1559. október 8., Gyulafehérvár (Keult *feier varol* Zent ferencz nap utan vallo vasarnap Anno 1559) | 53. 1559. november 1., Retteg | 54. 1559., Somkerék (*Somkereken* zombatin Anno 1559) | 55. 1559., Erked (Datum ex *Erked* die Sabati Anno dom. 1559) | 56. 1560. március 25., Gyulafehérvár | 57. 1560. augusztus 16., Nagyfalu (*Nagyfalun* Költ kis asszon nap utan valo penteken 1560) | 58. 1560. augusztus 26., Beszterce (Keden zenth berthalan nap utan 1560) | 59. 1560. szeptember 27., Görgény | 60. 1560. november 23., Apanagyfalu | 61. 1561. június 4., Huszt | 62. 1561. augusztus 5. (Ez level kewlt *wozyne* vallozattya napianak eleutti valo keden 1561) | 63. 1561. szeptember 17., Szatmár | 64. 1562. február 23., Dés (*Desen* zent myhal nap elöt valo hetffön 1562) | 65. 1562. március 15-én, Szamosújvár (*Wyuar*) | 66. 1562. május 8., Retteg | 67. 1562. július 3., Szeszárma | 68. 1562. október 23., Máramarossziget | 69. 1562. október 29., Sáromberke | 70. 1562. november 13., Beszterce | 71. 1562. november 22., Szamosújvár | 72. 1562. november 22., Magyaró (*Mogyoron* zenth Katalyn aszony nap elott walo wasarnapon 1562) | 73. 1562., Hadad | 74. 1562., Erdély három nemzetének határozatai és ohajai a közös haditeherviselést illetőleg (magyar nyelven) | 75. 1563. március 16., Máramarossziget | 76. 1563. október 8., Szucsáva (eddig német, mostantól magyar nyelven érkeznek a levelek Besztercébe) | 77. 1563. október 15., Szucsáva | 78. 1563. Nagydemeter (Ez lewel kewlt *Demeteriben* Keden 1563) | 79. 1564. február 15., Dés (*Deessen* hus hagyó napan 1564) | 80. 1564. május 28., Illye | 81. 1564. május 28., Szászbongárd | 82. 1564. augusztus 2., Sajó (Máramaros), rom. Sieu | 83. 1564. szeptember 26., Retteg | 84. 1564., Marosvásárhely (*Zekely wasarhelt* wasarnap 1564) | 85. 1565. április 23., Kolozsvár | 86. 1565. augusztus 4., Nagysajó, ném. Groß-Schohen, rom. Şieu | 87. 1565. augusztus 29., Malomárka | 88. 1566. február 17., Gyulafehérvár | 89. 1566. június 21., Táborban a Torda melletti Keresztesföldön | 90. 1566. június 21., Torda melletti táborhely | 91. 1566. június 10., Szentmihálytelke | 92. 1566. szeptember 23., Nagyvárad | 93. 1566. november 15., Sajómagyarós | 94. 1566. december 24., Dés | 95. 1567. február 2., Dés | 96. 1567. február 9., Görgény | 97. 1567. február 12., Máramarossziget | 98. 1567. február 17., Apanagyfalu | 99. 1567. február 21., Szászmáté | 100. 1567. február 24., Besenyő, ném. Heidendorf, rom. Vişoara | 101. 1567. április 4., Kolozsvár | 102. 1567. május 3., Nagybánya melletti tábor | 103. 1567. május 6., Kővár | 103. 1567. május 6., Kővár | 104. 1567. május 15., Kővár | 105. 1567. május 16., Kővár | 106. 1567. május 24., Bonyha (magyar nyelvű meghívás, Patochy Ferenc özvegye meghívja Beszterce város tanácsát leánya Pathochy Anna Chyaki Pállal való lakodalmára) | 106. 1567. június 7., Kővár | 107. 1567. június 20., Disznajó, ném. Gassen, rom. Valenii de Mures | 108. 1567. július 1., Szentmihálytelke | 109. 1567. július 26., Kővár | 110. 1567. szeptember 14., (Maros)vécs, rom. Brincovenesti | 111. 1567. szeptember 15., Felsőbánya, ném. Mittelberg, rom. Baia Sprie | 112. 1567. szeptember 18., Nagysajó, ném. Groß-Schogen, rom. Şieu | 113. 1567. október 9., Solyomkő, rom. Şoimeni | 114. 1567. október 12., Fráta | 115. 1567. október 19., Bethlen | 116. 1567. október 22., Gyulafehérvár | 117. 1567. november 3., Magyarkekes, rom. Unguraş | 118. 1567. november 29., Nagyenyed | 119. 1567., Oroszfája (Ez kewl [!] költ *orosfayan* Ez mej nap Szentforo (?) 1567) | 120. 1567., Oroszfája (keltezése csupán: *pénteken*) | 121. 1568. január 14., Tövis, rum. Teiuş, ném. Dörnen (Georg Pop, a görög-keleti ortodox román püspök a Besztercei Tanácsnak magyarul írt papjai ügyében) | 122. 1568. január 22., Szeszárma, ném. Weiß-

horn, rom. Sasarm | 123. 1568. február 8., Kolozsvár (Kabos Gábor lakodalmi meghívója magyar nyelven Beszterce városának tanácsához) | 124. 1568. február 14., Huszt (*Nyaka* Ferenc magyar nyelvű kérvénye a besztercei bíróhoz) | 125. 1568. február 26., Malomárka, ném. Minarken, rom. Monariu | 126. 1568. március 8., Teke, ném. Tekendorf, rom. Teaca | 127. 1568. április 2., Sajókeresztúr | 128. 1568. április 23., Magyaró | 129. 1568. május 8., Torda | 130. 1568. június 7., Erked | 131. 1568. július 11., Vécs (*Weecz* . . . Johann Bornemyzza) | 132. 1568. július 23., Egeres | 133. 1568. július 25., Galac (itt a ném. Heresdorf, rom. Galatji Bistritei erdélyi helységről van szó) | 134. 1568. július 29., Körösfő, rom. Izvorul Crisului (Johann *Luka*, Körösfő folnagya a segesvári tanácsot tudósítja egy *Farkas* és egy *Gregor* nevű tanú kihallgatása ügyében) | 135. 1568. augusztus 14., Fogaras | 136. 1568. augusztus 15., Gyulafehérvár | 137. 1568. augusztus 21., Folt | 138. 1568. augusztus 25., Dés | 139. 1568. augusztus 25., Dés | 140. 1568. augusztus 26., Szászbongárd, ném. Bongart v. Baumgarten, rom. Bungard | 141. 1568. augusztus 29., Beszterce | 142. 1568. szeptember 11., Almásvár v. Dezsóvár, rom. Cetatea Almaşului | 143. 1568. szeptember 22., Kolozsvár | 144. 1568. október 2., Komlod, rom. Comlod | 145. 1568. október 4., Buza | 146. 1568. november 26., | Borzás (*Borzason* iratot zent Katalin azzon masod napyan 1568) | 147. 1568. december 22., Máramarossziget | 148. 1568. december 25 után, Lőcse, ném. Leutschau, szlov. Levoca | 149. 1568. december 29., Felsőbánya | 150. 1568., Gyulafehérvár | 151. 1568., Körösfő | 152. 1569. január 17., Vajdahunyad | 153. 1569. január 22., Nagysajó | 154. 1569. február 5., Rettég., 1569. február 22., Bethlen (két cigány egymással való pereskedésében ad Wolfgang *Bornemyzza de Kapolna* tanácsokat Gregor *Tymar* besztercei bírónak, magyarul) | 155. 1569. április 5., Máramaros | 156. 1569. április 13., Székelytámad (azaz Székelyudvarhely, ném. Oderhellen, rom. Odorheiu Secuiesc Várában kelt írás) | 157. 1569. május 1., Gyalu | 158. 1569. május 19., Szamosújvár | 158. 1569. május 23., Sárvár v. Sajósárvár, ném. Schart, rom. Şirioara | 160. 1569. június 1., Iklód | 161. 1569. augusztus 7., Sajó | 162. 1569. augusztus 21., Szentmihálytelke | 163. 1569. augusztus 24., Sajó | 164. 1569. augusztus 30., Nagysajó | 165. 1569. szeptember 11., Nagysajó | 166. 1569. szeptember 11., Szászbogárd | 167. 1569. október 10., Görgény | 168. 1569. október 21., Szászszenygyörgy, ném. Sächsisch-St.-Georgen, rom. Singeorgiu Nou | 169. 1569. október 24., Huszt | 170. 1569. október 21., Görgény | 171. 1569. november 4., Bethlen | 172. 1569. november 14., Mihálfalva | 173. 1569. november 14., Buza | 174. 1569. december 21., Szentmihálytelke | 175. 1569. egyik vasárnapján, Buza | 176. 1569. Sajó | 177. 1569: Georg *Bartos* magyar nyelvű levele a besztercei bíróhoz | 178. 1569: latin és magyar nyelvű irat: Beszterce városának adót fizetők névsora (Borgó és Fehéregyháza adófizetői) | 179. 1570. január 3., Medgyes | 180. 1570. január 5., Medgyes | 181. 1570. január 6., Bonyha | 181. 1570. január 17., Mezőújlak (Georg *Thar* újlaki bíró levele) | 182. 1570. február 1., Huszt | 183. 1570. február 8., Huszt | 184. 1570. február 10., Apanagyfalu | 185. 1570. február 28., Dés | 186. 1570. március 7., Máramarossziget | 187. 1570. március 8., Nagyfalu (egy *Orban* nevű rabló megbüntetése ügyében Apaffy István magyar nyelven kéri Beszterce város tanácsát) | 188. 1570. március 8., Somkerék | 189. 1570. március 9., Gyulafehérvár | 190. 1570. március 10., Baca, rom. Bata. Itt *Bacza* alakban szerepel (vö. Suciú 1, 59), Dés melletti település | 191. 1570. március 25., Teke | 192. 1570. március 26., Buza | 193. 1570. április 5., Nemegeye | 194. 1570. április 5., (Maros)vécs | 195. 1570. április 6., Apanagyfalu | 196. 1570. április 10., Nagysajó | 197. 1570. április 11., Huszt | 198. 1570. április 26., Buza | 199. 1570. április 27., Szamosújvár | 200. 1570. május 1., Bonczhida | 201. 1570. május 12., Sajó | 202. 1570. május 16., Szamosújvár | 203. 1570. május 31., Dés | 204., 1570. június 1., Nagysajó | 205. 1570. június 10., Szamosújvár | 206. 1570. június 21. | Somlyó | 207. 1570. június 24., Szamosújvár | 208. 1570. június 24., Nagysajó | 209. 1570. június 27., Nagyfalu | 210. 1570. június 28., Vermes, ném. Wermesch, rom. Vermes .

211. 1570. július 1., Bethlen | 212. 1570. július 5., Nagysajó | 213. 1570. július 23., Vermes | 214. 1570. augusztus 2., Huszt | 215. 1570. augusztus 4. (Johann *Donka de Sajo* levele Beszterce város tanácsának) | 216. 1570. október 8., Szamosújvár | 217. 1570. október 9., Nagysajó | 218. 1570. október 14., Szamosújvár | 219. 1570. október 21., Gyulafehérvár | 220. 1570. október 23., Nagysajó | 221. 1570. október 27., Szamosújvár | 222. 1570. október 29., Görgény | 223. 1570. november 3., Hundorf, rom. Viisoara | 224. 1570. november 4., Marosvásárhely (*Maros-Vasarhely*) | 225. 1570. november 14., Nagysajó | 226. 1570. november 20., Balásfalva, ném. Blasendorf, rom. Blaj (Georg *Sido* és gróf Chereni Barbara házassága ügyében meghívás Beszterce város tanácsához magyar nyelven) | 227. 1570. december 3., Magyaró | 228. 1570., Bethlen | 229. 1570. Újkerce, rom. Cirtișoara (Datum ex *Wy Kerch*).

Az első hiteles magyar nyelvű oklevél 1544. július 1-én kelt (Datum ex oppido *Bethen* . . .); az ez előtti levelek hamisítványok. A vizsgált időszakban, 1203 és 1570 között az oklevelek 82%-a latin, 11%-a német és 7%-a magyar nyelvű (ez utóbbi szám 229 oklevelet jelent, ami egy erdélyi száz város esetében nem kis szám). Külön érdekessége e könyvnek, hogy egyetlen román nyelvű oklevél leírását sem tartalmazza. Ebből azonban azért sem vonhatunk le messzemenő etnikai következtetéseket, mert Tövisről a román ortodox (görögkeleti) püspök magyarul ír 1568. január 14-én a besztercei tanácsnak.

Igen sok Moldvából kelt levél (Szucsávából) német nyelvű, s Kolozsvárról is számtalan német nyelvű levél érkezik Aranyosbesztercőre, az Erdélyi Nagyfejedelemség megszületése után azonban megnő a magyar nyelvű okiratok száma (az összes oklevelek 9%-a).

ERNST WAGNER igen értékes, a további levéltári kutatást segítő alapvető munkát tett le asztalunkra. A kétkötetes könyv 133 lapnyi helység-, személy-, tárgy- és oklevél-kiállító mutatója oly mértékben emeli e kiadvány használhatóságát mind a történészek, mind pedig azok számára, akik Erdély névanyagával, nyelvi állapotával, népességének alakulásával foglalkoznak, hogy e publikáció az ilyen jellegű kézikönyvek sorában maradandó, követendő példa — alapvető forráskiadvány: Közép-Kelet-Európa közös múltjának kutatói számára újabb lépés az európaibb gondolkodásmód. közös szellemi hazánk és házunk megalkotása felé.

SZABÓ T. ÁDÁM

A finn személynevek szótára

KUSTAA VILKUNA—PIRJO MIKKONEN—MARKETTA HUITU—SIRKKA PAIKKALA,
Suomalainen nimikirja. Helsinki, 1984. 925 lap

Ha egy magyar nyelvész elvetődik Finnországba, érdemes néhány félnapot valamelyik nagy könyvtárban is eltöltenie. Nekem nagy élményem volt 1985 nyarán, hogy miközben Finnország szép tájaival és városaival ismerkedtem, alkalmam nyílt a második legnagyobb finn város, Tampere könyvtárában a finn nyelvtudományi szakirodalommal és a magyarral rokon finn nyelv különféle szótáraival is megismerkedni.

A „Suomen kielen sanakirjat” (A finn nyelv szótárai) című kitűnő könyvsorozatnak nemrég — 1984-ben — jelent meg a 6. kötete, a „Suomalainen nimikirja” (Finn névkönyv), amely tulajdonképpen a Finnországban használatos személynevek enciklopédiája. Magyarországon széles körben ismerik és használják LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-ét (a magyar női és férfikeresztnevek szótárát), de családneveinkről ilyen kézikönyvünk még nincsen. Finn nyelvrokonaink e tekintetben megelőztek bennünket, említett szótárunk ugyanis a keresztnevek tárgyalása után a finnországi *c s a l á d n e v e k k e l* is részletezen foglalkozik. (Az utóbbiakkal majdnem hétszáz nagy oldalon.)

A könyv első, kisebb felének címe: *Etunimet* (Előnevek). Tudnunk kell, hogy a

finn keresztnév nem utána, hanem előtte áll a családnévnek; ami tehát nálunk „utónév” az Finnországban „előnév”. (Pl. egy finn nyelvtudós neve *Matti Sadeniemi*; ez magyarosan így volna: *Sadeniemi Mátyás*.) A kötetnek ez a része a 226. lapig terjed, s a Magyar utónévkönyvtől eltérőleg nem külön-külön, hanem közös ábécérendben közli szócikkeiben az egyes női és férfikeresztnevekkel kapcsolatos tudnivalókat. Teljes szöveggel olvasható itt az 1945 óta érvényes „előnévtörvény” is meg az ezt kiegészítő rendelet.

Hasonlóképpen szó szerint közli a könyv a családnevek használatára vonatkozó 1920. évi finn törvényt és ennek végrehajtási utasítását. A kötet e második, nagyobbik felének címe: *Sukunimet (Családnevek)*. Ez a rész a 227. laptól a 925.-ig terjed.

A családnévi szótár bevezető részéből megtudjuk, hogy a négy és fél milliós Finnországban a *-nen* végű családnevek a leggyakoribbak: a lakosság 42,2 százalékának (majdnem kétmillió személynek) ilyen neve van. Ezek közt is leggyakoribb a 27 173 személy nevéként használatos *Virtanen*. E név töve a 'folyam, folyó' jelentésű *virta* főnév, s ehhez járul a *-nen* végű. A második leggyakoribb névtípus a *-la* vagy *-lä* végű: *Hakala, Mikkola, Setälä* stb. (Ez a szóvég is képző, melynek a finn nyelvben is érvényes m a g á n h a n g z ó - i l l e s z k e d é s szerint van két alakja.) Az ország lakosságának 12,9 százaléka visel ilyen családnevet.

Megjegyzendő, hogy a *-nen* végű családnevek csak viselőik számát tekintve élveznek elsőiséget. Ha ugyanis azt vesszük alapul, hogy az egyes típusokba hány különböző név tartozik, akkor az derül ki, hogy a lakosságnak *-la* vagy *-lä* végű nevet viselő 12,9 százaléka körülbelül 7800 különböző *-la* vagy *-lä* végű családnéven osztozik, míg a lakosságnak *-nen* végű névvel rendelkező 42,2 százaléka csupán körülbelül 5200 különböző *-nen* végű nevet mondhat magáénak: *Hakulinen, Itkonen, Kuusinen* stb.

Érdekes, hogy Finnországban a lakosság 27 százalékának idegen nyelvű, elsősorban svéd neve van, bár az ilyen nevű személyeknek talán csak egynegyed része svéd anyanyelvű, a többiek finnek. A svéd családnevek azokból az évszázadokból származnak, amikor a finnek svéd uralom alatt éltek (1809-ig). Így lehetett svéd neve például a Kalevala eposz összegyűjtőjének és összeállítójának: *Lönnrot*-nak.

Kiemeli és felsorolja a könyv — használati értékük sorrendjében — a száz leggyakoribb finn családnevet. Ezek közt az 53. helyen találjuk Finnország jelenlegi köztársasági elnökének nevét: *Koivisto*. A név jelentése kb. 'nyírfás'. Ez 8723 személynek a neve. (A szótár adatai a „Kalevalaseuran vuosikirja” 52. — a Kalevala Társaság évkönyvének 52. kötete — közleményein alapulnak.)

Finnországban körülbelül 5000 olyan családnév él, amely legalább 100 személynek a neve. Ezeknek a neveknek külön-külön szócikkeik vannak az ábécérendű szótárban. Minden névnél meg van jelölve az előfordulási szám (hogy az illető nevet hány személy viseli). További érdekes tudnivalókat is közölnek a szócikkek: ismertetik a név eredetét, jelentését, alakváltozatait (pl. a *Koivisto* név *Koivikko* és *Koivula* alakban is él, de mindegyikben a 'nyírfás' jelentésű *koivu* főnév az alapszó) stb. Azt is megtudjuk a szócikkekből, hogy a kérdéses családnév mennyire volt elterjedve régen, mennyire gyakori vagy ritka ma, és az országnak főképp mely részeiben viselik.

A szótárba fölvetett mintegy 5000 családnév több mint 3 millió személynek a neve. Vagyis ebben a könyvben Finnország lakosságának kétharmad része találhatja meg a saját nevét. A további egyharmad résznek olyan ritka neve van, amelyet az országban 100-nál kevesebb személy visel. Kíváncsiságból megkerestem a *Sillanpää* nevet: a Nobel-díjas finn regényíró neve a gyakoribbak közé tartozik Finnországban (4088 személynek a családneve ez). A legnagyobb finn zeneszerző neve azonban hiányzik a szótárból, mert a *Sibelius* nevet nem viseli „legalább 100 személy”.

Egy ilyen szótárra nálunk Magyarországon is szükség volna.

Gyula Décsy, *Hamburger for America and the World*

(A Handbook of the Transworld Hamburger Culture)
Eurora, Bloomington, 1984.

A nevek világában mindig akadnak olyan területek, amelyekre a dinamikus gyarapodás, az eleven élet a jellemző. Ilyen manapság Nyugat-Európában az autótípusok vagy nálunk a popzenekarok köre, és ide sorolható egy ételfajta is, a hamburger, elsősorban az Egyesült Államokban. DÉCSY GYULA felfigyelt e jelenségre, foglalkozott vele, s kis könyvet jelentetett meg gyűjtése eredményeként Bloomingtonban.

A könyv három részből áll. LOUIS SZATHMÁRY bevezetője elsősorban a történeti vonatkozásokkal foglalkozik. Kifejti, hogy igen ősi ételfajtáról van szó, hiszen a nyersen felaprított (később darált) hús tartósított, szárított és ízesített formája volt a tápláléka már a népvándorlás korában is számos nomád népnek, így a magyarnak is. Bár eleink táplálkozásáról nincsenek részletes ismereteink, e tényt megerősíti LÁSZLÓ GYULA a „Honfoglaló magyar nép élete” c. monográfiájában (300–1) és a NéprLex. (IV, 561). Mindketten a XIV. századi Villani-krónikára hivatkoznak, LÁSZLÓ GYULA ezen kívül az elmúlt századok magyar néprajzi adataira is. SZATHMÁRY másik két gondolata szintén rímél e két hazai forrás egy közös vonatkozására: ezt az ételfajtát könnyű volt előkészíteni és elkészíteni, így férfiak is meg tudták csinálni, s hadjáratra, bármely egyéb hosszú távollétre effélel vitték magukkal. Így a férfiakat ez az étel mindig az otthonra és a nőkre emlékeztette nosztalgikusan, különösen az Egyesült Államokban, ahol a férfiak ma is túlsúlyban vannak.

SZATHMÁRY adatai szerint a *hamburger* (*Hamburg steak*) először 1836 táján New Yorkban, a Hotel Delmonico éttermének étlapján bukkan föl, de elterjedése csak a XIX. század végére tehető, a nagy bevándorlások idejére. A mai értelemben vett *hamburger* első adata 1908-ból való Kaliforniából.

Ezt a gondolatot folytatja Décsy Gyula is a könyv második, „Hamburger Saga” című részében. Felsorolja a *hamburger* szó eredetének eddig felvetett magyarázatait (pl. a családnévi etimológiát s az adatok mérlegelése után úgy dönt, hogy a *hamburger* a német kikötővárosról lett elnevezve. A századforduló körüli kivándorlási hullám leggyakrabban használt útvonalának utolsó európai állomása ugyanis Hamburg volt, Észak-, Közép-, és Kelet-Európából (főleg az Osztrák–Magyar Monarchiából) ide igyekezett mindenki, aki az óceán túlsó partjára akart átkelni. S a kivándorlókat szállító HAPAG (Hamburg–America Line) hajóin szolgálták föl az utasoknak azt az olcsó, egyszerűen elkészíthető ételt, amely Közép-Európában ismert volt *Frikadelle*, *Faschiert*, *fasztrozott* stb. néven. A *hamburger* nevet Hamburg mint az óhaza utoljára látott része, jelképe motíválja, a vele megnevezett visszavágódás.

Később, a második világháború előtt és főleg utána a hihetetlen gyorsasággal elszaporodó gyorséttermek, gyorsbűfék, önkiszolgáló étkezdék egyik fő étele lett a hamburger. A gyors terjedéssel együtt járt a választék bővítése, s az újabb és újabb specialitások legtöbbször új, érdekes nevet kaptak. A hamburger egyedi megnevezése persze ma is főleg amerikai jellegzetesség, de található másutt is példa rá, Magyarországon is. Décsy Gyula könyvének harmadik, legtestesebb része a nevek gyűjteménye, amely 793 egységet tartalmaz, s a függelék még tizenötöt.

E rengeteg névben a szerző megpróbál rendet teremteni, csoportokat kimutatni. Megjegyzi, hogy a nagy étterem- és büféláncok főleg a szervezet nevét használják az üzletre és a termékre is, legtöbbször egy birtokos szerkezet megrövidült, tapadásos formájában. E névformát a kisvállalkozók is előszeretettel alkalmazzák, legtöbbször saját nevük valamelyik, gyakran becézett alakját felhasználva, a *burger* vagy *hamburger* szó előtt:

Andy's, Bob's, Henry's, Laker's, Rawleigh's, Roberson's, Schum, Sears, Will Rogers stb., de Kaliforniában van *Michelangelo* és *Picasso* hamburger is. Az ilyen nevekhez gyakran kapcsolják a *Mr.* vokativuszt, s nemcsak ezekhez, hanem álszemélynevekhez is: *Mr. Beef Hamburgers, Mr. Happy Burger* stb.

Másik esetben a *hamburger*, ill. *burger* után áll valamilyen azonosító elem, részben szintén személynévi eredetű, részben azonban mindenféle egyéb: *Hamburger Basket, Hamburger Combo, Hamburger Magic, Hamburger Shop*, ill. *Burger Bar, Burger Baron, Burger Battle, Burger Chef, Burger Inn, Burger King, Burger Palace, Burger Time, Burgerland* stb.

A nevek egy másik körében a túlzó jelzők uralkodnak, az étel nagyságára, minőségére, népszerűségére, hagyományos voltára utalva. Pl.: *All American Hamburger, America's Famous Mr. Burger, Big Bite Hamburger, Deluxe Hamburger, Original Big Chef Doubledeck Hamburger, The World's Greatest Hamburger* stb.

A hamburger alapanyaga és fűszerei is szerepelhetnek névként: *Baconburger, Beanburger, Beef and Carrot Burger, Cheeseburger, Chicken Hamburgers, Chili Burger, Egg Burger, Fishburger, Hamburger Pizza, Kabab Burger* stb.

Számos hamburgernév ország-, állam-, utca-, tér-, stb. nevet tartalmaz: *American Burger, Britishburger, California Burger, Diego Burger, Little Square Burger, Victoria Burger* (egy Victoria-szállóban) stb.

Néhány név mondat is egyben: *Its a Burger, Lot a Burger, Whata Burger, Have Fun Burger, Hamlet Himselj Burger, Make a Better Burger* stb.

Az amerikai hamburgerárusok tehát igyekeznek érdekes, egyéni és gyakran feltűnő nevet adni üzletüknek és árujuknak, s példák alapján úgy tűnik, hogy nem zavarja őket (s a vevőket sem) a név hosszúsága. A három-négy tagú nevek főleg stílusukkal hatnak. Rövidítést, ökonomizálást csak a *hamburger* > *burger* változásban fedezhetünk föl, amely, ha elfogadjuk Décsy Gyula eredeztetését, népetimológias. Ugyanis az angol nyelvérzék a *hamburg(er)* szóból leválasztotta a számára értelmes *ham* 'sonka', azaz végső soron 'hús' szót. Így lett a *burger* a bizalmas formája az eredetinek, s emellett a nem vagdalt hússal, hanem sajttal, hallal stb. töltött meleg zsemlenek a neve: *cheeseburger, fishburger*.

Külföldi példát a szerző viszonylag keveset sorol fel, leginkább nyugat-európai adatai vannak. Magyarországon a hamburger a hetvenes évek végén jelent meg és terjedt el, megnevezése azóta is általában a *hamburger*. Décsy négy nevet említ meg gyűjteményében: *Hamburger cipócskában* (Astoria Grill International), *Halburger cipócskában* (uo.), *Kaposburger* (az Esti Hírlap 1980. I. 14-i számából kiejegyezve), és *Magyaros Mediterranean Hamburger* (Hotel Royal). A *halburger* tükörfordítása a *fishburger*-nek, a *Kaposburger* pedig nyilvánvalóan a kaposvári illetőséget jelzi. Mindkettő idegen mintára jött létre, de érthető. A *cipócskában* kiegészítés a magyar étlapokra nemegyszer jellemző nagyzolás ékes példája. Az utolsó névnél nem lehet tudni, hogy a *magyaros* jelzőt miért kellett megtoldani a *mediterrán* jelzővel, idegen írásmóddal írva a név így zavaros, érthetetlen lesz, lehetetlenséget tartalmaz. Egy-két angol eredetű névvel tudjuk bővíteni e sort: Pesten kapható *cheeseburger* és *chickenburger* is, s igazi „magyar” név a *city burger*, amely a disznóhúsból készült hamburgert jelöli.

DÉCSY GYULA tanulmánya az ételneveknek is csupán egy szűk területét tárgyalja, de maga a könyv a bizonyíték rá, hogy e kis régióknak is milyen gazdag a nyelvi vonatkozása és a művelődéstörténeti háttere.

Könyvének ismertetésekor nem hallgatható el az a sajnálatos tény, hogy ma nincsen olyan magyar szótár, amely tartalmazná a *hamburger*-t és számos hasonló újdonságot. Ez az állandó lexicográfiai adatgyűjtés és közlés hazai hiányát jelzi. S a növekvő hiányt egyre nehezebb pótolni.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

K Ü L Ö N F É L É K

A soproni Magyar Társaság 200 éves jubileumára

1. 1790-ben, a soproni evangélikus liceumban a már akkor neves iskola öt tanulója Kis Jánosnak, a költőnek s későbbi püspöknek a vezetésével megalapította a soproni Magyar Társaságot, amely a leghosszabb életű volt a felvilágosodás korának hazai diák-társaságai közül. Emlékezésünknek nem az a célja, hogy bemutassa a jubiláló társaság történetét. Csupán az, hogy fölvilántsion néhányat azokból a mozzanatokból, amelyek a kései utódok, a ma szempontjából is fontosak. A társaság történetére l.: CSABA JÓZSEF szerk., Emlékfüzet a Magyar Társaság 150 éves évfordulója alkalmával. 1790–1940. Kiadja a Soproni Evangélikus Liceum ifjúsága. Sopron, 1940.; BODOLAY GÉZA, Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp., 1963; BENKŐ LÁSZLÓ, A Magyar Társaság. In: A soproni liceum. Szerk. GYÓRFFY S. és HUNYADI Z. Bp., 1986. 182–98; KOVÁCS SÁNDOR, A soproni ev. liceumi Magyar Társaság története 1790–1890; MELICH JÁNOS, Gombocz Zoltán emlékezete: MNy. XXXII, 65; PAIS DEZSŐ, Zsirai Miklós: MNy. LV, 317–8; RÉDEY PÁL, Iskola, elkötelezettség és nemzeti kultúra: Műhely 1982/4: 47–51; ZSIRAI MIKLÓS, Gombocz Zoltán: NyK. XLIX, VI–.

2. A liceumi Magyar Társaság a magyar nyelv fejlesztésének és ápolásának a szándékával, a magyar nyelv pallórozott használatának az erkölcsi parancsával született, s vállalt hivatását híven teljesítette hosszú évtizedeken keresztül. A Magyar Társaság azzal végezte legnagyobb szolgálatát, hogy diákok generációit, ifjak ezreit segítette ahhoz, hogy az anyanyelv, a honi irodalom, s ezeken keresztül a nemzet ügye iránt elkötelezett, felelős emberekké váljanak. A Társaság kezdetétől fogva kapcsolatban állt a magyar nyelv és irodalom ügyének legjelesebb képviselőivel: Kazinczy, Berzsenyi és Virág Benedek például levelező „társai” (tagjai) voltak. Ezzel függ össze, hogy a Társaság tagjai magyar nyelvű színielőadást is tartottak 1792-ben, amely nemcsak az első, hanem hosszú ideig az egyetlen ilyenmű is volt Sopronban (BODOLAY i. m. 129). A Magyar Társaság tagjai Kazinczy oldalán foglaltak állást a nyelvújítási harcokban. A széphalmi mester nagyra becsülte soproni hívei erőfeszítéseit, nemes törekvését.

Fontosnak látom a Magyar Társaság tudományos munkára ihlető, nevelő szerepét, amely jól nyomon kísérhető kezdetétől fogva. Tagjai tájékozódását segítő a Társaság járatta a kor magyar nyelvű folyóiratait, sorozatait. A felolvasó ülések voltak a tudománnyal ismerkedő diákok első szárnypróbálgatásainak a színhelye, akár versek és műfordítások, akár dolgozatok bemutatásáról volt szó.

A Magyar Társaság szellemének, nevelő erejének bizonyosan oroszlánrésze volt abban, hogy tagjai közül később többen is országos hírnévre tettek szert. Így például társasági tag volt Döbrentei Gábor, az Akadémia első titoknoka, Pákh Albert, aki 1840-ben az önképzőkör titkára volt, s aki Orlay Petrich Somával vitte be Petőfit a Magyar Társaságba. Az önképzőkör — későbbi nyelvész — tagjai közül már licista korában kiemelkedett Gombocz Zoltán és Zsirai Miklós.

A máának is szóló tanulság az, amit Kis János szavaival közvetíték: „Néhány évektől fogva [pontosan 1803-tól] ezen magyar társaság mintája szerint Sopronban egy német is áll fenn, német nyelvbeli gyakorlások végett, de amazal éppen nem ellenkezve, hanem inkább oly szépen összeférve s megegyezve, hogy a jelesebb és szorgalmasabb tanulók közül mindenkor vagynak olyanok, kik mind a kettőnek tagjai” (idézi BODOLAY i. m. 34).

A Magyar Társaság örökségébe tartoznak azok a kéziratot dolgozatok, egykori önképzőköri pályamunkák, valamint könyvritkaságok, amelyeket a liceumi könyvtár rejt, illetőleg őriz, s amelyek művelődéstörténeti szempontból értékesek. Közöttük van-

nak magyar nyelvi-nyelvészeti szempontból is fontosak, figyelemre méltóak, de csak egy részük van közzétéve (l. például MNy. LXXVIII, 253; Nyr. CII, 347), többségük fölfedezőre és közzétételére vár.

3. A líceumi Magyar Társaság — alapítói szellemének megfelelően — a XX. század elején is híven szolgálta nemes céljait. Erről költői szárnyalású szavakkal így vallott ZSIRAI MIKLÓS 1940-ben, a 150 éves jubileumon: „Akkoriban nem is gyanítottam, ma azonban világosan látom, milyen egyéniségkialakító hatása volt a Magyar Társaság szellemi légkörének. Egyikünk többet, másikunk kevesebbet, de mindegyikünk kapott valami értékes ösztönzést, nemes sugallatot, hasznos útravalót. Mindegyikünkben felébredt magyar voltunk öntudata, s mindegyikünknek meg kellett szívlelnie a társas együttélés, a közös munka fegyvelmező tanulságait. Ha tőlem kérdeznék, a Társaság jótéményei közül minnek köszönhetek legtöbbet, habozás nélkül ezzel felelnék: a Társaság ismertette, szerettette meg velem a könyvet és a tudományos munkát” (in: CSABA J. szerk. i. m. 9).

4. A Magyar Társaság legújabb kori története, ti. a líceum államosítását — Berzsényi Gimnáziummá válását — követő évtizedek története nincs még földolgozva. Legyen szabad mégis néhány szó erejéig a személyes tapasztalat hitelével megerősítenem: az 1960/61-es tanévben lelkes próbálkozásokat élhettem át — a Társaság diákelnökéeként — társaimmal együtt. A felolvasó üléseken tanári toborzás nélkül is mindig volt hallgatóság. Az előadások között volt az építészettörténetéről szóló éppúgy, ahogy volt saját vers elemzése is, a szerint, ki mit vállalt. Voltak zenei műsorok, illetőleg „betétek” is. A legnagyobb megméretésünk azonban azokon a nyilvános ünnepségeken, irodalmi estéken volt, amikor Sopron műértő közönsége előtt a magyar és világirodalom egy-egy kiemelkedő személyiségéről — így Berzsényiről és Tolsztojról — emlékeztünk meg a Liszt Ferenc Művelődési Házban (a Kaszinóban).

A Társaság — ahogy Holpár Gabriella tanárnő tájékoztatásából tudom — a hatvanas évek vége felé többszöri tanári mentőakció ellenére — sajnos — elhalt. 1987. február 12-e óta újra működik, s hogy működik, az Bertha Árpád és Holpár Gabriella tanároknak köszönhető elsősorban.

Minden önképzőkör akkor működik jól, ha benne a diákok érdeklődése és tenniakarása megfelelő tanári irányítással párosul. Bármelyik legyen is gyenge, azt az önképzőkör óhatatlanul megsínyli. A korszellem ugyan nem mindenben kedvez a Magyar Társasághoz hasonló önképzőköröknek ma, mégis — éppen a jövőre való tekintettel — örömmel vesszük tudomásul, hogy a mai soproni Magyar Társaság vezetői tudatosan óhajtanak támaszkodni az alma mater hagyományaira. Nem kétséges, ma is követhető, sőt követendő hagyományok között válogathatnak!

5. A megemlékezők, a köszöntők között helyet kér a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint folyóirata, a Magyar Nyelv is. A jubiláló soproni Magyar Társaságnak azt kívánjuk, folytatódjék élete töretlenül, s jövője legyen méltó a múltjához.

KISS JENŐ

Egy orosz tiszt a magyar nyelvről 1808-ban

1. Anglia 1805-ben létrehozta a harmadik koalíciót Napóleon ellen. A francia császár kétfrontos harcot folytat Anglia és Ausztria — Oroszország ellen, előrenyomul a Duna völgyében, körülzárja Maack osztrák tábornok seregét Ulmban, majd Murat 25 000 emberrel bevonul Bécsbe . . . A kontinensen a döntő ütközet 1805. december 12-én Austerlitz mellett zajlik le, és a franciák győzelmét hozza. Létrejön a schönbrunni szerződés Poroszországgal. (III. Frigyes Vilmos franciaellenes politikát folytatott a semlegesség ürve alatt,

átengedte Szilézián az orosz csapatokat . . .) 1806-ban a porosz király szövetségre lép Oroszországgal, és létrejön a negyedik koalíció. A francia csapatok elfoglalják Lengyelországot. Az oroszok folytatják a harcot. Napóleon diplomáciai tevékenysége, amely Oroszország elszigetelésére irányul, sikeres. I. Sándor kezdeményezésére 1807. júl. 7–9-én létrejön a tiltsiti béke. (CSATÓ—JEMNITZ—GUNST—MARKUS, Egyetemes történelmi kronológia az őstörténettől 1977-ig. Bp., 1987.)

Ebben a – csak vázlatosan ismertetett – történelmi időszakban járt Magyarországon Fjodor Nyikolájevics Glinka. Testvéréről, Szergej Nyikolájevics Glinkáról ugyan csak megemlékezik az irodalomtörténet (főbb művei: Natalia, a bojár lány; Pozsarszkij és Minyin; Feljegyzések az 1812-es évről; stb.)

Glinka 1786-ban született a szmolenszki kormányzóságban. Szülei elszegényedett nemesek voltak. Kilenc éves korában Pétervárra került kadétiskolába, ahol hamarosan kitűnt jó képességeivel. A hadtudományoknál azonban jobban érdeklődött az irodalom és kiváltképpen a költészet iránt. 1802-ben hadnagyi rangban a Rovnó város közelében állomásozó asperonszki gyalogos ezredbe került. Itt érte az 1805–1806-os háború kezdete. A harcokban Miloradovics gróf hadsegédjeként vett részt, ott volt Austerlitznél is. A háború befejezése után, 1808-ban – már nyugállományban lévő katonatisztként – írta meg az „Egy orosz tiszt levelei Lengyelországról, az osztrák területekről, Poroszországról és Franciaországról az oroszoknak a franciák ellen 1805–1806-ban viselt hadjáratának részletes leírásával” című művét, amely Sz. Szelivanovszkij nyomdájában látott napvilágot 1815-ben.

1810 és 1811 között bejárta a szmolenszki és tveri kormányzóságot. 1812-ben visszatért a hadseregbe. A honvédő háborúban való részvételéért több kitüntetést is kapott, majd a vezérkarhoz került ezredesi rangban. 1819-ben a pétervári kormányzó tábornok mellé osztották be.

A dekabrista mozgalom egyik szervezetének alapító tagja lett. A felkelés leverése után a Péter-Pál erődbe börtönözték be, ezt követően pedig Petrozavodszkba száműzték, ahol nyolc esztendőt töltött el. 1831-ben feleségül vette A. P. Golenyiscseva-Kutuzova írónőt. 1834-ben, nyugállományba vonulás után térhetett vissza Moszkvába, ahol húsz esztendőt élt. Az orosz–török háború idején több hazafias érzelmű verssel hívta fel magára a figyelmet. 1853-ban Pétervárra költözött, 1856-tól pedig tveri lakos lett, ahonnan többet már ki sem mozdulva 1880. február 11-én, 94 éves korában halt meg.

Életútjáról, munkásságáról V. G. BAZANOVSZKIJ irodalomtörténész írt egy ötven oldalas tanulmányt Glinka válogatott műveinek Leningrádban, 1957-ben megjelent első kötetéhez. (В. Г. Базанов, Поэтическое наследие Ф. Глинки. Петрозаводск, 1950.) 1981-ben pedig N. M. ZSARKEVICS adta közre „Glinka az orosz-ukrán irodalmi kapcsolatok történetében” című könyvét Kijevben. (Н. М. Жаркевич, Творчество Ф. Н. Глинки в истории русско-украинских литературных связей. Киев, 1981. A két hivatkozott orosz nyelvű tanulmány alapján kirajzolódó Glinka-portrét TARDY LAJOS értő dolgozata festi még színesebbre 1961-ben. Ahogy TARDY írja: „. . . Glinka Fjodor Nyikolájevicsről. . . az első magyarországi útleírás szerzőjéről kell megemlékeznünk.” (TARDY LAJOS, Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I–II. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR, Bp., 1961.)

TARDY idézett tanulmányában röviden ismerteti Glinka életútját, majd részletesen bemutatja magát az útinaplót, amelyből bőségesen ad szemelvényeket a saját fordításában, a lábjegyzetben pedig az eredeti orosz szöveget hozza. Voltaképpen a Tardy-tanulmány keltette fel a figyelmemet: így kezdtem meg kutatásaimat a Glinka-hagyaték után.

Az „Egy orosz tiszt levelei” c. műve eredeti szövegéhez a helsinki szláv könyvtárból, xerox formájában, egy jónévű turkui russzista, KURT JOHANSSOON jóvoltából juthat-

tam hozzá. (Ф. Н. Глинка: Письма русского офицера о Польше, австрийских владениях, Пруссии и Франции с подробным описанием похода Россиян против французов в 1805 и 1806, также отечественной и граничной войны с 1812 по 1815 год. В типографии С. Селивановского, 1815.) (Neki ez úton is őszinte köszönetet mondok segítségéért.)

A szóban forgó munka magyar vonatkozású fejezetei: Magyarország (112–26), „A magyar nyelvről” (126–9), „A magyar nők hadjáratairól” (129–32). — Arra a kérdésre, hogyan került Glinka Magyarországra, mit csinált nálunk, mennyi időt töltött hazánkban, sem BAZANOV, sem ZSARKEVICS, sem pedig TARDY nem válaszol. Feltételezem, hogy Glinka a visszavonuló orosz hadsereggel együtt haladhatott Magyarországon keresztül, s mint vérbeli íróhoz illik, a háborúban is megtalálta a poézist, s benyomásait, tapasztalatait útleírás formájában rögzítette.

2. Az alábbiakban — folyóiratunk profiljának megfelelően — először Glinka művének a magyar nyelvről szóló fejtegetéseit, magyar–orosz szójegyzékét közlöm (saját átírásomban és fordításomban).

A magyar nyelvről [126 – 129]

„A magyar nyelv, úgy tűnik, nem hasonlítható egyetlen európai nyelvhez sem. Maguk a magyarok sem tősgyökeres Európa-lakók. A régmúlt idők története arról tanúskodnak, hogy a magyarok vagy régiesen: az ugorok, egész népükkel Szibériából származnak. Ennek bizonyítékául szolgál az a tény, hogy ma is osztják földön egész települések vannak, ahol majdnem színtiszta magyar nyelven beszélnek.

A kilencedik század körül az ugorok vagy magyarok elhagyták a szibériai pusztaságokat, és útjukat a kijevei területek felé vették, majd a Duna partján, a mai Magyarországon verték gyökeret. Még ma is magyaroknak vagy madzsiroknak nevezik magukat. Ázsiában maradt őseik nemzették a manzsúr név alatt ismeretes tatár népet. A madzsarok és manzsurok egy törzsből valók. A vengerszki vagy másként magyar nyelvben nincs névelő; a nemeket nem jelölik [önmagukat jelölik], a többes szám pedig a ragozás vagy a szóvégi szótagok bővülése alapján ismerhető fel: például *g a z*, *dom*, de ha hozzátesszük az *a k* segédszót, akkor abból *g a z a k*, *domi* [tkp. ház — házak]; *csud*, *csudo*, *csudák*, *csugyesza* lesz [tkp. csoda — csodák].

Majdnem minden magyar tud szlávul beszélni. Írásra latin betűket használnak; elég gyorsan beszélnek, de dalaik elnyújtottak és mélabúsak, ugyanúgy, mint a táncaik, amelyek könnyedek.”

Glinka magyar–orosz szótárának fordítása az eredeti sorrendnek megfelelően

fonetikus átírás	az orosz ekvivalens fordítása magyarra
<i>Beszili en magyarul?</i>	<i>Beszél-e ön magyarul?</i>
<i>E'in tudem magyarul.</i>	<i>Beszélek egy keveset.</i>
<i>Szereten</i>	<i>Szeretem</i>
<i>Szive</i>	<i>Szíve</i>
<i>Lelki</i>	<i>Lelke</i>
<i>Eni</i>	<i>Enni</i>
<i>Inya</i>	<i>Inni</i>
<i>Aludni</i>	<i>Aludni</i>
<i>Csokolni</i>	<i>Csókolni</i>
<i>Ked-vis-egisegire</i>	<i>Kedves egészségére (Ha valaki tüsszent)</i>

Kioszenem alázatosan
Mayana-kvadrium
Fegyer kes
Roza Ajaki
Szib szem
Szüpljanko

Köszönöm alázatosan
A magáé [tkp. Magának vagyon]
Fehér kéz
Rózsás ajkak [tkp. rózsá ajkai]
Szép szem
Fiatallányka [tkp. szép lányka]

Glinka meglehetősen vegyes típusú szótárt állított össze. Ahogy TARDY írja: „Glinka . . . kedvtelve játszik magyar szókészletével, sőt kis szótárt is összeállít — amelyben túlnyomó helyet foglalnak el az olyan igék, mint *szeretni*, *csókolni* — és olyan főnevek, mint *szív*, *szép szem*, *fehér kéz*, stb.” (i. m. 128).

Lásd még: Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről: Nyr. CX, 429—31 és Újból Petrov obsitos megjegyzéseiről: Nyr. CXII, 314—8.

HORVÁTH IVÁN

Néhány olasz történeti forrás a finnugorságról

XVIII. századi olasz szövegeket olvasva akadtam rá a következő részletekre. Egy 1755-ös toszkán magazin közli: „Az inkerik és a karjalaiak, akik Oroszország északi vidékein laknak, és akik a Pétervár környékéhez közeli területek szülöttei, erőteljes emberek . . .; nagyon hasonlítanak a finnekhez, s ugyanazt a nyelvet beszélik, amelynek semmi köze sincs Észak összes többi nyelvéhez.”¹

A továbbiakban az olasz felvilágosodás két nagy képviselőjétől idézek. Az egyik, Paolo Frisi, a kiváló természettudós ezt írja 1775-ben: „A hold szabálytalanságainak termékeny kiszámítót nem választja el az arisztotelészi fizika lomha és terméketlen kommentálótól kisebb távolság, mint az, amely az olasz és a néger, a patagóniai és a lapp között található.”² A harmadik idézet Cesare Beccariától, a „Büntett és büntetés” világhírű szerzőjétől származik, aki — körülbelül a század hatvanas éveiben — egy helyütt hasonlatként mondja az együgyű emberekről, hogy olyanok, mint „a hiszékeny tengerészek, akik a lapp boszorkányoktól vásárolják a szelet”.³ Nem tartom kizártnak, hogy ez a szólásmondásféle utal a lappoknak sokáig megőrzött sámánisztikus hagyományaira. Olasz szólásmondás-gyűjteményekben nem találtam nyomát.

Az angol magazinok mintájára szerkesztett toszkán magazin megfelelt a kor — mai nyelven szólva — tudományos és közérdekű ismeretterjesztő folyóiratainak. Anyagát különböző megnevezett vagy meg nem nevezett szerzőktől és forrásokból merítette. Itt az utóbbival van dolgunk. Mindenesetre hiányosságai ellenére is földrajzi, antropológiai

¹ „Gl’Ingriani e i Careliani che abitano le provincie settentrionali della Moscovia e che sono i naturali del paese dei contorni di Peterburgo, sono uomini vigorosi . . .; si rassomigliano assai ai Finnesi, e parlano la medesima lingua, che non ha niente che fare con tutte le altre lingue del Nord”. — *Magazzino Toscano d’Istruzione e di Piacere*. Tomo II, Santini e Co., Livorno, 1755. Található: *Biblioteca di Storia Moderna*, Roma; jelzete 23. 19.A.12.

² „né i fecondi calcolatori delle irregolarità della luna sono divisi dai lenti e sterili commentatori della fisica aristotelica di un intervallo minor di quello che passa tra l’italiano e il negro, tra il patagone e il lappone”. — P. Frisi: *Elogio del Galileo*. 1775. Lásd: *Illuministi italiani*. Tomo III. A cura di F. Venturi, vol. 46/III di „La letteratura italiana. Storia e testi”. Ricciardi, Milano—Napoli, 1958. 330.

³ „. . . creduli marinai che comprano il vento dalle streghe lappone”. — C. Beccaria, *Opere*. A cura di S. Romagnoli, I—II, Firenze, 1958. I, 15. — A szó Beccaria használatában ingadozó formát mutat. Lehet, hogy egy kikövetkeztetett **lappona* többese, vagy változatlan alakú szónak (melléknév — főnév) tartotta a szerző.

és főként nyelvészeti tájékozottsága jelentős. Különösen érdekes az is, hogy az izsórokat és a karjalaiakat „és” kötőszóval azonos tulajdonságúaknak mondja, s a finnekhez hasonlóknak, azonos földrajzi körben helyezi el őket, főként pedig az, hogy nyelvüket rokonítja egymással, élesen elválasztva azt a skandináv és szláv nyelvektől. Idézem HAJDÚ PÉTER: „Az inkeri, vagy izsór nyelv korai délnyugat karjalai és kései (XVIII. századi) finn betelepülők nyelvének keveredéséből keletkezett.”¹

Frisi szándéka földrajzi és néprajzi hasonlatával kizárólag a nagy távolságokat akarta érzékeltetni a felvilágosult természettudósok és a túlhaladott metafizikusok között, és hasonlatát a felvilágosodásnak és preromantikának az egzotikum, a kis és alig ismert népek iránti megnövekedett érdeklődése sugallja.

Beccaria hasonlata viszont jelentéstani érdekességű, mert a *lapp* népnevet valószínűleg csúfolódó jelentésben használja. Erre akadtam ugyanis, amikor különböző olasz forrásokban e népnév, illetve nyelv elnevezése után kutattam. Beccaria hasonlata mintha valamely szólásmondást idézne vagy parafrázálna. Ilyent azonban, mint már említettem, nem találtam, sem hozzá hasonlókat.² Megtaláltam viszont a *lapp* szó (ol. *lappone*) három olasz jelentésének eddig ismert legrégebbi dokumentációit a GDLI.-ben.³ Eszerint *lappone* (régiesen *lápone*), vagy *lappóne*, mint melléknév és mint hímnemű főnév jelenti l. azt, 'aki Lapponiában született vagy él'. Az egyik idézett példa a XVI. századi Alberto Campensenek VII. Kelemen pápához intézett beszámoló leveléből való: „A Novgorod fölött [Novgorodtól északra] élő lappoktól magáig Moszkváig sokkal nagyobb a távolság”.⁴ A másik, 1574-ből származó példa a velencei követek jelentéseiből való, és Placido Ragazzoni foglalta benne könnyed versikébe a lappok életmódját: „Jól bezárkózva szegény, / de megbízható menedékeikbe, / míglen a parázson lassan / fő szerény étkük, / a békés lappok / isszák a csuka-olajat.”⁵

A 2. jelentés ma már elavult az olaszban. Annyit jelentett, hogy 'ostoba, együgyű ember'. Az egyik erre idézett példa Giovanni Boterótól (1544–1617) származik: „A Germánok a balga és ostoba embereket lappoknak nevezik: ez az elnevezés tehát Lappiából avagy Lappföldből ered. Ez a vidék Svédország határaitól az Északi-óceánig terjed, amely Norvégia partjait mossa”.⁶ A szerző megállapítása szerint a lappoktól akkor lakott területek a maiakkal egybeesnek, amennyiben az „Északi-óceán” azonosítható a mai Északi-Jeges-tengerrel, illetve annak déli nyúlványával, a Barents-tengerrel. Botero, az ellenre-

¹ HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. 1962. 313.

² Vö. PICO LURI DI VASSANO, Saggio di modi di dire proverbiali e di motti popolari italiani. Sinimberghi, Roma, 1872.; N. TOMMASEO—B. BELLINI, Dizionario della lingua italiana. UTET, Torino, 1929.; FÁBIÁN ZS.—GHENO D., Italianizmusok. Bp., 1986.

³ GDLI. = S. BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana. UTET, Torino, I. 1961.— A *lappone* a VIII. kötetben található.

⁴ „Da Lapponi, che sono sopra Novogardia, infino alla medesima Moscovia è molto maggior distanza”. — ALBERTO CAMPENSE, Lettera intorno le cose di Moscovia stb. Közölte G. B. RAMUSIO, Delle navigazioni et viaggi stb., II. köt. Venezia, 1559. Forrásom GDLI. *lappone* címszó alatt.

Campese levelének részleteit idézi GOMBOCZ ZOLTÁN is „A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány” c. munkájában: NyK. XLVI.; innen, a 13. oldalról más finnugor népekre vonatkozó részleteit közli BALÁZS JÁNOS „Introduzione alla filologia ugrofinnica” c. kéziratoss egyetemi jegyzetében. Roma, 1970. 71.

⁵ „Ben tappati dentro i poveri, / ma fidati lor ricoveri, / mentre lento, sui tizzoni / cuoce il lor desinaruzzo, / i pacifici lapponi / bevono l'olio di merluzzo.” — P. Ragazzonitól közli a Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato, Serie II, vol. V, Firenze, 1858. A szóban forgó jelentés 1574-ből való. Vö. GDLI. stb.

⁶ „Gli Alemanni chiamano lapponi gli uomini scempi e scioechi: quindi viene il nome da Lappia o Lapponia, provincia che si estende da i confini di Svedia, sin all'Oceano Settentrionale, che confina con la Norvegia”. — G. Botero: Detti memorabili di personaggi illustri. Napoli, 1608. — Vö. GDLI.

formáció egyik kiemelkedő olasz tudósa e sorokból kiolvashatóan a szó eredete, földrajzi vonatkozásai iránt érdeklődik inkább, s az akkoriban eléggé általános jelentésű „germánoknak” [Alemanni] tulajdonítja a szó csúfolódó jelentését. A következő, Saverio Scrofanitól (1756–1835) eredő példa azonban már azt bizonyítja, hogy a gúnyos jelentés a XVIII. század végén élt az olasz nyelvben: „A hőség és az unalom agyamra rávetik egy lappnak teljes nehézségét”.¹

A 3. jelentés, vagyis ’a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelv’, teljesen modern az olaszban, mert a nagy történeti szótár, az idézett GDLI. nem is hoz rá példát.

Beccaria tölem feltárt példája a 2. jelentés elterjedt voltát látszik igazolni a XVIII. század második felében Itáliában.

Köztudomású, hogy Tacitustól és Ptolemaiosztól korunkig a finnugor népeket és nyelveket legtöbbször nem az egyes finnugor népcsoportok önelnevezésével minősítették, hanem vagy téves azonosítással más népcsoportokat vittek át rájuk, pl. az *aestivi* [= balti szlávok; vö. HAJDÚ i. m. 294–5] csak a XIX. századtól jelöli az észteket; vagy valamilyen tulajdonságuk alapján nevezték el őket, pl. *finnek*, valószínűleg a germ. *fenn-*, *finn-*ből [’gyalogló, kóborló’, vö. HAJDÚ i. m. 266]. Tacitusz a *finn* népvét a lappokra érti, akárcsak a skandinávok a nomád lappokra (vö. HAJDÚ i. m. 266), s a norvég *finne* szó ma is a lappokat jelöli (vö. HAJDÚ i. m. 325).

Az olasz nyelvben a finnekre vonatkozó népnév először *Finni*, *Finlandi* alakban jelentkezik vagylagosan a XVI. században Nagy Oláf (Olaus Magnus) svéd humanista történetíró és kartográfus latin nyelvű munkájának olasz fordításában, amelyet Remigio Nannini (1521 k. – 1581 k.) végzett el.² A mai olasz nyelvben az első maradt meg népnévként, míg a *finlandese*, *finlandico*, *finnico* csak a XIX. és XX. századból dokumentálhatók.

Egyedülálló az 1755-ös toszkán magazin *Finnesi* népvete. S hogy ekkor már használják az *Ingriani*, *Careliani* népvete is, egymással rokonítva nemcsak a népeket, hanem főként nyelvet is, ez utóbbinál fontosabb ténytet kis közleménnyel nem tudok mondani.

Hogy azonban eddig eljuthatott a XVIII. század közepén egy ismeretterjesztő magazin Toszkánában, ahhoz feltehetően olyan tudósok kelletek, mint akiknek sorát Martin Fogel nyitotta meg. Ő használta, ha latin nyelven is, a *finnicus*, *finnica lingua*, *finni* latin kifejezéseket, amelyekkel ma elsősorban élnek az olaszok olaszosított formában: *finnico*, *lingua finnica*, *finni*. Hozzá kell tennem, hogy Martin Fogel hosszabb időt töltött Itáliában, 1664-ben Firenzében is, ahol olasz tudósokkal létesített szoros kapcsolatot, 1668-ban pedig ismét találkozott III. Cosimo toszkán nagyherceggel, akinek 1669-ben elküldte „Nomenclator finnicus”-át.

FOGARASI MIKLÓS

¹ „Il caldo e la noia mi gettano nel cervello tutto il peso di un lappone”. — Vö. GDLI.

² „I Finni o Finlandi, popoli settentrionali, per la troppa loro ferocità, non possono adoperar l’armi l’un contro l’altro nelle case loro”. — R. Nannini, Storia d’Oloa Magno, arcivescovo d’Upsala, De’ costumi de’ popoli settentrionali, tradotta per M. Remigio Fiorentino, 1561. — Korunkbeli hasonmás kiadása: Torino, 1958. — Vö. GDLI. — Az eredeti mű: Historia de gentibus septentrionalibus. Roma, 1554.

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Búcsú Balázs Jánostól*

Még itt cseng a fülünkben zengzetes, érces hangja, amint végigmegy egyetemünk folyosóján; még halljuk, amint a Nyelvtudományi Társaságban tiszta okfejtéssel, meggyőző erővel adja elő kutatásának legújabb eredményeit; még látjuk őt, amint örömteli, kedves mosolyával üdvözlí a Kruzsokba érkezőket; még nagy megnyugvással vesszük a hírt, hogy váratlanul rátört betegsége múltban van, s örök optimizmusával éppen haza készülődik. És most hirtelen mégis itt áll előttünk a rettentő valóság: koporsójában fekszik Balázs János, a magyar nyelvtudomány egyik legeredetibb egyénisége, a nemzedékeket nevelő kiváló tanár, az egészséget, férfiasságot sugárzó, derűs világnézetű, mindig segítőkész ember, a megbízható, hűséges barát, akitől a Sors oly könyörtelen megváltoztathatlansággal szakít most el mindörökre bennünket.

Drága János Barátom! Amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem, annak Bölcsészettudományi Kara, az ott dolgozó nyelvész kollégáid nevében, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és tagsága nevében végső búcsút veszek Tőled, nagyon nehezen tudok szavakat találni elsiratásodra. Nemcsak az a személyes kapcsolat bénítja szavaimat, hogy több mint negyven év felhőtlen, meleg jóviszonya és tudományunkról vallott nézeteink közelsége kötött össze Veled; de elszorítja torkomat az a kétségem is, hogy nem tudom, nem tudhatom megfelelően kifejezni mindazokat a gondolatokat és érzéseket, amelyek a jelen szomorú alkalmával annyi hívedben, tisztelődben, barátodban kelnek, hiszen rendkívüli tudósi, tanári és emberi egyéniségedet oly sokféle-keppen, oly sokszínűen sugározta át környezetekre.

Szeretetre méltó, derűs egyéniségedről, meleg szívedről, mindenkire jóakaró készségedről baráti körödből szól még Rólad méltatás a búcsúnak ezekben a megrendítő perceiben. Hadd szóljak én most Hozzád elsősorban a tudóshoz, aki nem átlagos személy, nem átlagos név voltál a magyar nyelvtudomány történetében, hanem munkásságod révén mély, maradandó nyomokat, kitűnő eredmények egész sorát, új utakra való ösztönzést hagytál örökölni tudományunk utókorára.

Néhány más társadalomtudományi területen való kezdeti vizsgálódásaid után négy évtizeden át munkálkodtál szakadatlan buzgalommal a nyelvtudományban. Tudományos bibliográfiád közel kétszáz egysége — benne a kisebb közleményektől a könyvméretű művekig — már mennyiségileg is lenyűgöző. Még inkább bámulatot kelt azonban az a hatalmas szellemi tőke, amelyet bennük fölhalmoztál. Bár munkásságod minden részletét határozott, csak Rád jellemző vonások teszik egységes egészé, tevékenységed a nyelvtudományon belül imponálóan széles tematikus skálán mozgott. Nem tartoztál azok közé, akik úgyszólván egész életükben egy témán dolgoznak, hanem a nagy formátumú tudósokhoz méltón bekalandoztad a nyelvtudomány igen számos területét, s mindegyiken tudtál figyelemre méltó újat mondani, sőt tudománytörténeti értékű újutatót adni.

Nem ezek a szomorú percek azok, amelyekben tudományos hagyatékodat kellő részletességgel, mélységgel méltatni lehetne. Hadd emeljek ki mégis alkotásaid közül időrendben, konkrétan is néhányat, amelyek különösképpen fontosaknak látszanak a jelenben, és ilyeneknek fognak bizonyulni nyilvánvalóan a jövőben is; vagy mert egy-egy részdiszciplína hazai megalapozásához járultál hozzá bennük nagy hatékonysággal, vagy mert megállapításaid igazságait aligha tudja majd kikezdeni az idő.

* Elhangzott temetésén, 1989. március 31-én.

Az 1954. évi nyelvészkongresszuson adtad elő „A stílus kérdései” című, elvi jelentőségű nagy tanulmányodat. 1958-ban jelentetted meg „Sylvester János és kora” című monográfiádat, amely a magyar tudománytörténet egyik legbecesebb, nagy filológiai apparátussal megírt alkotása. 1966-ban tetted közzé „Szintagmatizálódás és lexiakalizálódás” címen azokat az elvi-módszerbeli tapasztalataidat, melyeket mint „A magyar nyelv értelmező szótára” egyik főmunkatársa szereztél e mű készítése közben. 1967-ben írtad meg az általános nyelvtörténet egyik legkitűnőbb rész tanulmányát „A gazdaságosság a szótagképződésben” címmel (ÁNyT. V, 7–39). 1971 volt az éve „A nyelvtipológiai kutatások távlatai” című tanulmányod megjelenésének (MNY. LXVII, 385–93), mely nagyívű bemutatása az e tárgyú kutatások történetének. 1973-ban publikáltad „Funktionswerte der Pronominalität” címen azt a művedet, amely az uráli nyelvek ősi névmástövei és névmásképzői történetében nyit meg széles összehasonlítási távlatokat. „A szövegtan alapjai” címen 1979-ben közölt tanulmányod (MNYTK. 154. sz. 9–21) egy nálunk akkor szárnyait bontogató kutatási területen adott megszívlelendő útmutatásokat. „Magyar deákság” című könyved (1980.), mely annyi jeles műved közül talán a legkitűnőbb, a magyar művelődéstörténet nagyon sok fontos részletkérdését szedi mesterialan összefűzőtt csokorba. 1983-ban tetted közzé az általad szerkesztett gyűjteményben (Areális nyelvészeti tanulmányok 7–112) „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és eredményei” című nagyméretű értekezésszámat, mely a diszciplína problematikájának legjobb hazai összefoglalása. A szövegtan általános kérdéseit széles távlatokban foglaltad össze „A szöveg” című munkádban (1985.). 1987-ben jelent meg utolsó könyvméretű műved, a „Hermész nyomában. A magyar nyelvbölelet alapkérdései”, mely a magyar eszmetörténet legszebb alkotásai közé tartozik.

Gazdag tudományos termésedből ez a néhány kiemelt mű évszámaiban is mutatja, hogy mennyire töretlen volt alkotó tevékenységed, sőt az idő előrehaladtával mind jobban gazdagodott és szertébb ágazódott tematikád. De a felsoroltakon kívül is mennyi szép magyar nyelvtörténeti és általános nyelvészeti tanulmányod kívánna még kiemelt méltatást: ötletes etimológiai fejtegetéseidtől sokoldalúan megtámogatott történeti nyelvtani tárgyú cikkeiden át kitűnő filológiai háttérű tudománytörténeti adalékaidig.

Tudtál úgy írni, hogy noha egy jottányit sem engedtel magas szintű igényességedből, ugyanakkor közérthetően, sőt lebilincselően, szórakoztatóan adtad elő mondanivalódat. Minden írásodon átsugárzott klasszikus alapozású, széles általános műveltséged, művelődés- és gondolkodástörténeti jártasságod, széles körű nyelvtörténeti és általános nyelvészeti képzettséged, elméleti érzékenységed, elmélyült, módszeres nyelvtörténeti gondolkodásmódod, filológiai készséged és pontosságod, a tudományos etikát következetesen tiszteletben tartó szakirodalmi tájékozottságod. Ragyogó fantáziád időnként messze ragadott, de kritikai érzéked mindig működésbe lépett, amikor arra szükség volt. Amikor a nyelvtudományt nemzeti tudományként, mély nemzettudattal művelted, sohasem ragadtál le a magyar glóbuson, széles nemzetközi, európai háttérbe helyezted tárgyaidat mindenkor, amikor erre alkalom adódott. Műveidben magától értetődő módon legjobb emberi jellemzőid elevenedtek meg és teljesedtek ki.

Ugyanezek a tulajdonságok hatották át tanári egyéniségedet, magatartásodat is. Igazi vérbeli pedagógus voltál, aki nemcsak előadásainak magas színvonalával, vonzó tematikájával tanított, hanem példát mutatott tanítványainak tudománya iránti elkötelezettségéből, rajongásából, kiváló munkaerkölséből is. Előadásaidon kívül még a vizsgaalkalmakat is mindig felhasználtad arra, hogy pótoljad hallgatóidban esetleges tanulmányi hézagaidat, s megértő, emberséges voltál minden tanári aktusodban. Mintegy két évtizedet töltöttél el az Eötvös-egyetem tanáraként, sok éven keresztül veztetted Karunk Általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékét bölcs mérséklettel, közmegelegedésre működve és személyeden keresztül hazai és nemzetközi tekintélyt szerezve e rád bízott intéz-

ménynek. A római egyetemen eltöltött vendégtanári éveiddel is megbecsülést vívtál ki személyednek és a magyar nyelvtudománynak. Jeles tanítványaid egész sora tanúsítja és dicséri pedagógusi eredményességedet. Egy nagy tanári egyéniség pályájának betetőzéséként részesültél a Munka érdemrend arany fokozata kitüntetésben.

Hiányos volna e búcsú, ha nem emlékeznénk meg arról is, milyen hűséggel, ragaszkodással viseltettél a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz, vállalva abban különféle tisztségeket, teljesítve számos fontos megbízatást és tartva sok-sok emlékezetes, élvezetes előadást. Méltán kaptad meg Társaságunktól tavaly legnagyobb elismerését, a Révai Miklós díjat és emlékérmét.

Közösségi lényed, a szakmai-baráti környezet utáni vágyad tett az idősebb nyelvészemzedék elhunytával a magyar nyelvészek Kruzsokjának fő alakjává, mintegy házigazdájává. E baráti társaság szomorú búcsúüzenetét is tolmácsolom most Neked.

Drága Jánosunk! A kérlelhetetlen halál megfosztotta nyelvtudományunkat attól, hogy legutolsó órádig tartó töretlen alkotó erőddel és teljes szellemi frisseségeddel még tovább gyarapíthassad eredményeid; s megfosztott bennünket, nyelvésztársaidat, barátaidat attól, hogy Veled együtt élhessük tovább az életet, örülve társaságodnak, kedvelve nem mindennapi egyéniségedet, élvezve ragyogó szellemedet. De ha porhüvelyed most örökre el is hagy bennünket, emléked nem fog halványulni azokban, akik Téged becsültek, szerettek; műveid, elért eredményeid pedig egy kiemelkedő tudós egyéniség emlékezetét őrzik meg nyelvtudományunk történetében.

Nyugodj békével!

BENKŐ LORÁND

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Korai kis szövegméleink újabb olvasata

Jóllehet az utóbbi években Árpád-kori kis szövegméleinkről kiváló fényképmásolatok jelentek meg (korábban MOLNÁR – SIMON „Magyar nyelvemlékek” című kötetében 1976-ban, legújabban pedig BENKŐnek „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei” című munkájában 1980-ban), e nyelvemlékekre való hivatkozások, elemzések továbbra is az ÓMolv. olvasatán alapultak. Kivételt csak a Königsbergi Töredék Szalagjai képeznek, ennek betűhív átiratát BENKŐ közölte könyvében, s azóta is ez tekinthető hivatkozási alapnak.

A készülő „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatai során merült fel az az igény, hogy egyrészt e modern fényképek, másrészt az ÓMolv. kiadása óta hazánkba került eredeti szövegek alapján új, a réginel feltehetőleg hitelesebb betűhív olvasatra támaszkodjunk. Ezért határoztuk el e nyelvemlékek átirásának felülvizsgálatát és újbóli kiadásukat. A munkát több fázisban, többszörös ellenőrzéssel végeztük. Először a modern fényképek alapján BENKŐ LORÁND és ABAFFY ERZSÉBET készítették el a kis szövegek betűhív átiratát, majd ezt az OSZK.-ban VIZKELETY ANDRÁS és NAGY LÁSZLÓ segítségével egybevetették az eredeti szövegekkel. Különös gonddal figyeltünk azokra a részletekre, amely esetekben olvasatunk eltért az ÓMolv. kiadásától. Erre szükség is volt, mert nem egyszer kiderült (elsősorban a tagolójelek esetében), hogy a fényképen látszó jelek az eredetin nincsenek ott, illetve csak a lap túloldaláról való áttűnések, melyeket a fénykép természetesen nem különböztetett meg.

Sajnálatos meglepetésünkre az ÓMS. szövege az ÁrpSzöv. megjelenése óta is oly sokat romlott, hogy nem egy esetben csak ultraviola lámpa segítségével tudtunk egy-egy kritikus részletben viszonylag megnyugtató megállapításra jutni.

Reményeink szerint az alábbi betűhív átirat a lehetőségekhez képest hiteles.

Hallotti Beszéd:

Latiatuc feleym ʒuntuchel
 mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc. Menýi mloftben
 terumteve eleve mív ífemucut adamut. ef odutta vola neki
 paradifumben hazóá. Ef mend paradifumben uolov gimileíctul
 munda neki elne. Heon tilutoa wt ig fa gimilectvl. Ge
 munda neki meret nū eneyc. ýfa kí nopun emdul oʒ gimilf
 twl. halalnec halalálál holʒ. Hadlaur choltat terumteve iften
 tvl. ge feledeve. Engede urdung íntetvinec. ef evec oʒ tiluvt
 gumilftwl. ef oʒ gimilfben halalut evec. Ef oʒ gumilfneç wl
 keferuv uola vʒe. hug turehucat muge ʒocoʒtia vola.
 Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.
 Horoguveç íften. ef veteve wt eʒ muncal vilagbele. ef levn
 halalnec ef puculnec feʒe. ef mend w nemeneç. Kic oʒvc.
 miv vogmuc. Hug ef tiv latiatic ʒuntuchel. ífa ef num
 igg ember mulchotia eʒ vermut. ýfa mend oʒchuz iarov
 vogmuc. Wímagguc uromc íften kegímet eʒ lehe ert. hug
 íorgoffun w neki. ef kegíppen. ef bulcaffa mend w bunet.
 Ef vímagguc ʒen achfein maríat. ʒ¹ bovduç michael archangelt.
 ef mend angeleut. hug umaggonoc erette. Ef umagguç
 ʒent peter urot. kineç odut hotolm ovdonia. ef ketnie.
 hug ovga mend w bunet. Ef vímagguc mend ʒentucut.
 hug legeneç neki fegeç uromc feine eleut. hug íften ív u-
 madfagucma bulcaffa w bunet. Ef ʒoboducha wt urdung
 íldetutvl. ef pucul kínzotvlatwl. ef veʒeffe wt paradifú
 nugulmabeli. ef oggun neki ímunhí uruʒagbele utot. ef
 mend íovben reʒet. Ef keaffatuc uromchuz charmul. Kírl.

A Hallotti Beszéd Könyörgése:

omuc

Scerelmef bratým umagguç eʒ ícegin ember lílki ert.
 kí vr eʒ nopun eʒ homuf vilag ímnucebelevl mente.
 kineç eʒ nopun teftet tumetívc. hug ur uv^t kegílmehel
 abraam. ýfaac. íacob. kebeleben helheʒe. hug bírfaçnop
 ívtua² mend w ʒentíí ef unutteí cuzíeun íov
 felevl íochtotnia íleʒe wt. Ef tiv bennetuc. clamate III. K̄.

Königsbergi Töredék:

ug ícolanoc. wýlag^{noe} kezdetutul fugua^l rohtonc
 eʒ nem lev^t wala. hug íeuz íean. ííot íeulheffen^ç
 íeuz íegneç tukere. tíftan maradhaffun^ç ef nekunc

¹ Az eredeti e betű nem jól olvasható; valószínűleg ezért írt a scriptor föléje még egy e betűt.

² A *þ*-n levő vessző feltehetően az *i*-re volt szánva, csak elcsúszott.

hýrunc benne ne le^veffen. Tudýuc latuuc <le> „fou3 lean /
 nac qui vleben tart chudaltus fiot. furifete mu3ia /
 etetý ýmletí. ug hug ana fciluttet. de qui legen neký
 hot
 atia ozut nem tudiuc. E3 oz ýften mynt ^{evt} „ efmeriuuc /
 quit fceplev nem illethet. mert ha ýften ev num uo
 lna¹ benne býnut lelhetnénc. Amen.

Ómagyar Mária-Siralom:

Volek fyrolm thudothlon fy
 rolmol fepedyk. buol ozuk
 epedek . . Wala3th vylagum
 tul fydou fyodumtul e3es
 urumētuul. O en efes urodū
 eggen yg fyodum fyrou a /
 / nath thekunched buabeleul
 kynruh3ad. Scemem kunuel
 arad en iunhum buol farad /
 the werud hullo3hya en iū /
 hum olelo3hya Vylag vula
 ga viragnak uraga. keferu /
 en. kyn3athul uof fcegegkel
 werethul Vh nequem en
 fyon e3es me3uul Scege
 / nul fcepfegud wrud moll
 wy3eul. Syrolmom fuha
 / 3atum therthetyk kyul en
 umhumnok bel bua qui
 funha nym kyul hyul
 Wegh halal engumet / egge
 dum illen / maraggun uro
 dum / kyth wylag felleyn
 O ygo3 fymeonnok bez3eg
 fcouuo ere en erzem e3 bu /
 thuruth / kyt niha egyre.
 Tuled ualmun de num
 ualallal / hul yg kyn3affal /
 fyom halallal. Sydou
 myth the3 turuentelen /
 fyom merth hol byuntelen /
 fugwa / hu3tu3wa wklel /
 / ue / kethwe / ulud Kegug
 / gethuk fyomnok / ne leg /

¹ A " jel a margón levő betoldásra utal. Ma már ott csak elmosódott betűk látszanak. Az ÓMOlv. eu olvasatát a kép nem igazolja, inkább *nyu* betűk látszanak e helyen. Lehetséges, hogy eredetileg *myu* volt, s az *m* első szára tűnt el.

kegulm mogomnok / owog
 halal kynaal / anyath ezes
 fyaal / egembelu ullyetuk.

Gyulafehérvári Sorok:

Habroflagben walacnok keguffege —
 eleeknek keguffe¹ vrukfege.
 Koozflagbon walaknok egeffege —
 Scifukflagben walaknok beuffege.
 ehezucnek [? elegfege, ? elefege]

Chudalatuf míuín^c ielenetuiben
 vnū žaiaual mūdut igen^c tonofagaban
 fcēt oltarū kuner kepeben.
 ož kerežt fan figeu kepeben

Vnun tonohuananac arulatia
 Nemzetuī nepnech vadulatia.
 Irlm̄ uarafanac. tiftel fugadatia.
 Iften fianach aztotlonfaga.
 halalanoch feidalmof quina.
 bbodug afcunnac femehel la [tattia]

Közzéteszi E. ABAFFY ERZSÉBET

LEVÉLSZEKRÉNY

Deme László írja: A HEGEDŰS ATTILA korszakbeosztási megfontolásaihoz fűzött megjegyzéseim (MNY. LXXXIII, 422–7) befejező részében úgy utaltam BÁRCZI GÉZÁVAL e tárgyban folytatott vitámra, mintha az ő Hangtörténetbeli megjegyzése lett volna benne az utolsó szó, mellyel viszont „aligha tekinthető érdemben lezártnak.” Mint később észrevettem: az „Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet” című gyűjteményes kötetben (mely 1956-ban az 1954 novemberében tartott III. országos magyar nyelvészkongresszus anyagaként jelent meg) egy hozzászólás elég részletesen foglalkozik e kérdéssel (a kötet 48–52. lapján).

Mínthogy a tudománytörténet és a nyelvtörténet korszakokra oszlásában (obiectivus) s ezért korszakokra osztásában is (subiectivus) azonosak az alapvető mozzanatok s ezáltal az alapvető módszertani elvek is, ide iktatom a konklúziót képviselő passzust: „itt kapcsolódik vissza felfogásom jó néhány konkrétumban Bárcziéhoz, ha egészen más érveléssel is. Ő korszakhatárnak tartja a X–XI. század fordulóját, s annak tartom magam is. De én nem azért, m e r t nyelvtörténetünk e korszakban válik emlékessé, hanem azért, a m i é r t emlékessé is válik. A szórványok megjelenése ugyanis csak jelensége az állam és a feudalizmus kialakulásának; annak az eseménynek, amely — ezt Bárczitól tanultam — az addigi törzsi nyelvjárások hallatlan méretű keveredését eredményezi, majd lassan az így alakuló nyelvi változatoknak területi helyhez kötődését (RMNyj. 17). — Ő korszakhatárnak tartja a nyelvújítás kezdetét; annak tartom én is. De nem a nyelvújítás miatt, hanem amiatt, a m i a nyelvújítást is hozta: a nemzetté válás erős lendületű per-

¹ A *keguffe* szó át van húzva.

fektuálódása miatt. Hiszen ez az a korszak, amelyikben az írásbeliség nyelve nemzeti irodalmi nyelvvé válik, végleg a nyelvjárások fölé kerül (így PAIS is: MNyTK. LXXXIII, 156; sőt BÁRCZI is: uo. 175), és döntően meghatározza további fejlődésüket és sorsukat. — Nálam is korszakhatár értékű a könyvnyomtatás, hozzávéve a reformációt és ellenreformációt, hiszen mindezek a tények közösen jelenségei azon hosszú átmeneti korszak megindulásának, amely a kapitalizmus lassú — nálunk a normálisnál is lassabb — kialakulása során nemzetét koncentrálna a népet és nemzetivé a népi nyelvet . . .” (i. h. 52; a kiemelések az eredetiben is).

Figyelmetlenségemért az Olvasótól elnézést kérek. A mellőzött szerzőtől nem, úgyszem bocsátanék meg — magamnak. — Egyébként PAIS DEZSÓNEK idézett „másképp” gondolkodással való egyetértésére a múltkorhoz képest még két locust idézhetek: MNyTK. 83. szám 146. és 156. lap.

Károly Rita írja: „Szépen magyarul — szépen emberül” — ezzel a címmel nyitottuk meg a Magyar Nyelv Hetét a soproni Ferenczi János utcai általános iskolában, 1989. április 17-én, délután 3 órákor. Az ünnepi megnyitót az anyanyelvi klub tagjainak nyelv-művelő és nyelvörkődő kiselőadásai követték. Az önálló gyűjtő és rendszerező munkák nagy tetszést arattak a tanárokból és diákokból álló közönség körében. A nyelv-művelés iskolánkban hazafias tettek számát, ötössel és dicsérettel jutalmazták az eredményes munkálkodókat. — Ezen a héten rendeztük meg iskolánkban a Gombocz Zoltán helyesírási versenyt, április 19-én, szintén 3 órai kezdettel. Városunk nagy szülöttjéről, az akadémikus nyelvtudósról elnevezett helyesírási verseny már tulajdonképpen a döntő, mert a házi és körzeti selejtezők decemberben és januárban megtörténtek.

Április 21-én, délután 3 órákor a Kazinczy szépkiejtési verseny városi döntőjével zárul Sopronban az általános iskolások körében a Magyar Nyelv Hete.

Sopron, 1989. április 20.

Károly Rita 8. c. osztályos tanuló

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 18 706

Felelős szerkesztő: Benkő Loránd

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0236

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztat-
tuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkített antikva
=====	ritkített kurzív

(A kurziváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, — Ft.
112. Jakab István: A magyar igeikötő szófajtani útja. 1982. 17, — Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, — Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, — Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, — Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. 1983. 25, — Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, — Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, — Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédállítás néhány kérdése. 1985. 42, — Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, — Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32, — Ft.
124. Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22, — Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív igeformák leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26, — Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29, — Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47, — Ft.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. 1989. 37, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 78 Ft

Előfizetés egy évre: 156 Ft

NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette **Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Kőrmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála**. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. **Békési Imre**. 1985. 50,— Ft.
171. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. 1987. 100,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
173. **Kőrmendi Géza**: Komárom megye helységneveinek rendszere. 1986. 30,— Ft.
174. **Zsirai Miklós**: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. **Lőrincze Lajos**: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10,— Ft.
176. **Tóth Imre**: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. **Pusztay János**: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc**. 1986. 60,— Ft.
179. **Vértés O. András**: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. **Gálffy Mózes**: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. **Guttman Miklós—Köbölkúti Katalin**: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. **Balogh Lajos és Ördög Ferenc**. 1989. 160,— Ft.
184. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 1988. 30,— Ft.
185. **Sylvester János** latin—magyar nyelvtana. Ford. **C. Vladár Zsuzsa**. 1989. 40,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerzhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.
- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Irmének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.
- Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.

4. Teudást.

190. III. IV. 15

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXVI.

ÉVFOLYAM

1990.
3 - 4.
szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
†**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,**
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, †TOMPA JÓZSEF

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Papp Ferenc</i> : A prágai iskola egy gondolata és a mai számítógépes nyelvészeti gyakorlat	129
<i>Antal László</i> : Egy axiomatikus magyar nyelvtan ügyében	132
<i>Fedosov Oleg</i> : Nyelvtudomány és ideológia	138
<i>Török Gábor</i> : Nyelvi szempontok ideológiai szövegek értelmezéséhez	147
<i>Borzák István</i> : Veriloquium	153
<i>Kiss Lajos</i> : Középkori földrajzi nevek magyarázata	161
<i>Gunda Béla</i> : A vad és természetett növényeink elnevezésének néhány problémája ...	172
<i>Gregor Ferenc</i> : Magyar eredetű szavak a szlovák szókincsben	180
<i>Sirkka Saarinen—Labádi Gizella</i> : Magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék	192
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Bán Ervin</i> : Forrásnyelvi és magyar szavak aránya a fordításokban. — <i>Sléder Éva</i> : A személynevek névelőzése a Vizsolyi Bibliában	210
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kiss Lajos</i> : Makszond. — <i>Zsarnószeg</i> . — <i>Mező András</i> : Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. — <i>Tóth Sándor László</i> : Árpád megasz arkhón címéhez	221
É l ő n y e l v. <i>Kiss Jenő</i> : Az európai szociolingvisztika felé	230
S z e m l e. <i>Vekerdy Lilla</i> : Winkler-kódex 1506. — <i>Pesti János</i> : Jakab László—Kálnási Árpád, A nyírbátori járás földrajzi nevei. — <i>Bencze Lóránt</i> : Sándor Rot, Outlines of Present-Day Hungarian. — <i>Oszkó Beatrix</i> : Kiss Jenő, Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban	234
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	245
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Szende Katalin—Grüll Tibor</i> : Soproni glosszák a XVI—XVIII. századból. — <i>Hegedűs Attila</i> : Régi Magyar Levéltár	246

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR): 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98 636, 021-02 799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúlium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 220 Ft. Egy szám ára: 55 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk egyes régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

5. ... 1978.

ügyvitel

Lelet száma = F 4809/92

MAGYAR NYELV

LXXXVI. ÉVF.

1990. SZEPTEMBER—DECEMBER

3—4. SZÁM

A prágai iskola egy gondolata és a mai számítógépes nyelvészeti gyakorlat*

1. „Dans un système linguistique il n'y a que des rapports.” E szavakkal indítja S. KARCEVSKI 1927-ben Prágában napvilágot látott munkáját az orosz ige rendszeréről (SERGE KARCEVSKI, *Système du verbe russe*. Imprimerie „Legiografie”. Prague, 1927. 13). Jól összecseng e mondat SAUSSURE nevezetes „Dans la langue il n'y a que des oppositions”-jával vagy BRAQUE JAKOBSON idézte megfogalmazásával: „I do not believe in things. I believe only in their relationship” (ROMAN JAKOBSON, *Selected Writings*. I. Phonological Studies. Mouton and Co: 's Gravenhage, 1962. 632). Az alábbiakban éppen erről kívánok szólni: Karcevski e művéről, annak idézett alapgondolatáról, annak hasznáról a mai gépes gyakorlat számára egyetlen konkrét kérdés, az orosz igeragozás rendszerezése kapcsán. Szólhattam volna másról is: a mai prágai iskoláról, SGALLRól és munkatársairól, Közép-Európa vezető számítógépes nyelvészeiről. Ám stílszerűbbnek láttam egy korai prágai — akkor a nemzetközi levegőben lévő — gondolat mai konkrét magyar leágazásáról beszélni; arról, hogy ez a fél százados prágai-nemzetközi eszme hogyan segíti a mi mai gyakorlati munkánkat itthon, ezen a tanszéken.

2. Hogyan „fogjuk meg” az orosz igeragozás rendszerét? Hogyan csoportosítsuk alaktanilag a tíz- és tízezer orosz igét? Többen foglalkoztak ezzel Karcevski előtt is, utána is, de az igazi elegáns megoldást nála találjuk. És éppen azért, mert ő nem egy valamely forma alapján próbálkozott meg az osztályozással, hanem két forma egymás közötti viszonya alapján. Ez a két forma: az infinitivus-múlt idő töve és a jelen idő töve. E viszonyt figyelembe véve öt produktív igeosztályt állapít meg a szerző: *-a/-aj, -e/-ej, -i/-ø* stb. (vö. i. m. 45, én itt némileg változtattam a *tő* jelölésén).

Az a gondolat, hogy nem egy valamely formát, hanem két forma közötti viszonyt vesszük alapul, triviálisnak látszik, kivált, ha figyelembe vesszük az említett szellemi atmoszférát a századelőtől kezdve. Be is kerül minden jobb későbbi műbe: megfelelően méltatja VINOGRADOV (B. В. Виноградов, *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Изд. 1. 1947., 2. — Издательство „Высшая школа”, Москва, 1972. 152 kk.), ezt a felosztást követi az első akadémiai nyelvtan (1952. 533 kk.), a moszkvai egyetemi előadás-gyűjtemény stb. Ám ugyanekkor kivált gyakorlati nyelvoktató céllal íródott „művek” mind a mai napig nem tudják magukévá tenni ezt a gondolatot, „egyszerűbben” (például csak a főnévi igenév alakja alapján) kívánják

* Elhangzott az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékének ötvenéves jubileumára rendezett tudományos ülésszakon, 1988. december 12-én.

az osztályozást végrehajtani, ami persze nem megy, mert nem felel meg magának az anyagnak. Az alábbiakban épp azt is meg szeretném mutatni, hogy a legközönségesebb gépi vagy idegennyelv-oktatási igényeknek is éppen ez az absztraktnak, bonyolultnak látszó alapozás az egyedül megfelelő (a legmegfelelőbb, a legelegánsabb).

3. Előbb azonban tegyünk egy kitérőt Karcevski nézetrendszerét illetően. A fentebb körvonalazott alapgondolaton kívül továbbiak is fellelhetőek természetesen művében. Így a SAUSSURE-re visszamenő pszichologizmus, mely eszmefuttatásaiban legalább akkora helyet foglal el, mint a „viszonyokra”, „oppozíciókra” alapítás. Gondolatainak ez az ága a továbbiakban nem bizonyult túlságosan hatásosnak. Annál inkább népszerű lett azonban egy további, sajátosan az igeragozás rendszeréhez kötött gondolata: a produktivitás – improduktivitásé. Ezt nem kellett belemagyarázni Karcevskibe, végig ott szerepel nála e szembeállítás igénye expressis verbis; a produktív igeosztályoknak számokat ad, az improduktív csoportoknak betűket stb. Rendkívül kapóra jött ez a gondolat az említett szovjet követőknek (NB: VINOGRADOVON kívül egyikük sem említi név szerint a forrását), hiszen a szinte máig uralkodó vulgár-materialista álláspont számára mindent konkrét történetiségében kell felvetni, nem valamely absztrakt, időtől független struktúrákban. Ami Karcevskinél szabad választás kérdése, talán szintén a prágai légkör hatásának az eredménye volt, az másutt dogmává merevedhetett, ettől függetlenül. Mi a Kursban nyíltan kimondtuk, hogy nem értünk egyet Karcevskivel: egy konzekvensen szinkrón leírás nem kacsingat ki múltra-jövőre, csak a jelent tekinti. Amiből most sok van a szótárban és a szövegekben, az a standard, azt emeljük ki úgy, mint Karcevski a produktívakat: így ide kerülnek a *сказ/а'ть* típusú (valóban improduktív) egyedek; az *-оамь* végű produktívak, de kissé „rendhagyónak” tűnők stb. Amiből most kevés van, az a „nem standard”, a kivétel. Ezt így célszerű felfogni mind az oktatás, mind a gépi gyakorlat szemszögéből — mondtuk akkor, és valljuk természetesen ma is.

4. Karcevskitől tehát átvettük azt a gondolatot, hogy az osztályozást a két forma oppozíciójára kell építeni. E két formából az egyik, a jelen időé, maga is egy ezt megelőző absztrakció eredménye: a több, egymástól részben különböző, jelen idejű alakból kell elvonnunk a jelen idő tövét, s azt szembeállítanunk az infinitivus-múlt idő egységes tövével; így kapjuk a fenti eredményeket (szemben álló párokat). Itt következik egy közbülső, technikai fogás, melyet talán nem is én találtam ki, hanem egyes gyakorló pedagógusoktól lestem el (akik persze nem sejtették, hogy valamely Karcevski-féle gondolatnak engedelmességek). Nevezetesen: a leírt infinitivusi alakra rávetítjük a jelen idő tövét, például egy törtvonás segítségével, akkor az oppozíció egyetlen leírt formán tükröződik: *зна'ть, сказ/а'ть, хран/у'ть, гни'/ть, рuc/ова'ть* stb. A törtvonástól balra eső részt nevezük el a Kursban *усеченная основа*-nak (YO); ha e törtvonással nem jelöljük az YO-t — hogy előugorjak a gépi bemutatáshoz —, akkor a program szigorúan ránk fog szólni, és kéri e hiány pótlását. Valóban, ha ez az alapvető alak oppozíciót tükröző jel hiányzik, akkor nem tudhatjuk, így van-e: *пишу* vagy *пишю*, *читаю* vagy *чичу* stb.

Az oktatás számára ez mindössze annyit jelentett, hogy érdemes épp a jelzett módon kiír(at)ni a szófüzetbe az orosz igét: a hangsúly jelölésén kívül az YO határának a behúzásával — akkor általános esetben mindent tudunk

annak ragozásához; ennek a „minden”-nek gazdaságos jelölése az egyetlen törtvonás!

Sokkal többet jelentett ugyanez a gépi gyakorlat számára. Ehhez azonban egy szerencés programozói ötlet kellett, no meg az, hogy évtizedekkel ezelőtt, amikor az első igeragozási parancsoló módot képező programot készítettük, igen kis, lassú, nehezen olvasható gépen dolgozunk; a nyomorúság persze gondolatot szül. Ez a gondolat a következő volt: a behúzott (jelölt) YO után egyszerűen számoltassuk le, még hány karakter (betű) következik: standard ige s néhány kivételsoport esetében ez egyértelműen megmondja a ragozási típust, sőt még a hangsúlyt is (ha ui. a hangsúly „'” jelét is külön számoltuk mint karaktert). Íme: *не'ч/ь* — ha egy jel áll az YO jele után: *не'чь*, *ме'чь*-féle kivétellel van dolgunk; *чита'ть* — ha kettő, akkor az *чита'ть* *зна'ть*-féle ige; *бро'с/и ть*, *ма'з/а ть* — ha három, akkor a hangsúly a

не'ч / ь	
зна' / ть	-й
ма'з / ать	} -ь
бро'с / ить	
сказ / а'ть	} -и'
люб / и'ть	
монти'р / обать	-уй
рис / об'ать	-уй'

tövön van (ismert konzekvenciával a parancsoló mód végződését illetően: grafikusán egy lágyjel — *бро'сь*, *ма'жь*); *сказ/а'ть*, *люб/и'ть* — ha négy, akkor a hangsúly a végződésen van, tehát a parancsoló módban *и'* jelenik *скажи'*, *люби'*; *электрифици'ур / о в а т ь* — ha öt, akkor ez egy tőhangsúlyos *-овать* végű ige; és végül *рис/о в а' т ь* — az YO-t követő hat karakter hangsúlyos képzőjű *-ова'ть* végű igét takar nagy valószínűséggel. (L. a fenti. ábrát.) Jól látható, hogy bizonyos az 1. vagy a 2. ragozástól függő tőváltozások is kiszámíthatók az YO-t követő karakterek számából: ilyen tőváltozás csakis az YO-t követő három, ill. négy karakter esetében léphetett fel, tehát csak ilyenkor kell megkérdezni a felhasználót: 1. vagy 2. ragozású-e az ige. A program valóban így jár el, csak ilyenkor kérdez rá a ragozásra.

Évekig (talán egy évtizednél is tovább) így dolgozott a programunk. Az orosz grammatika ismerői számára világos, mi a korlát: csak a szabályos (standard) igék alakjait képezte helyesen. Ám ha beadtunk egy nem standard igét, helytelen alakokat kaptunk: *за/а'ть* — rákérdez, első ragozású-e, és ennek ismeretében ezt adja ki: *за/и'ть*; *соз/а'ть* → *созу'*; *не'/ть* → *не'и ну'/ть* → *ну'и*; stb. (Megjegyzendő: programunk az egyszerűség kedvéért mindig a parancsoló mód alakját adta s adja ki: aki azt ismeri, az ezzel tanúbizonyosságot adott az egész jelenidő ragozásának ismeretéről, ezen egyetlen forma megadásával.) A mikroszámítógépek megjelenésével nyílt mód arra, hogy kényelmesen kijavítsuk ezt az elégtelenséget, és a Karcevski-elv változatlan fenntartása mellett immár *в а л а м е н н ы и* ige alakjait helyesen képezte helyesen, még a legfantasztikusabbakat is, mint *не'чь*, *жизноануца'ть*, *мо'чь* és így tovább.

A kivételek kezelésének legelterjedtebb programozási megoldására nemrég valamivel részletesebben rámutattam (МНУ. LXXXIII, 495 kk.). Eszerint

mielőtt az alapalgorithmus — amely tehát itt azt számolja, hogy az YO után hány karakter áll — beindulna, kiugrunk egy szubrutinba, mely szűrőként viselkedik: a *за'мь, жубонuca'мь, не'мь* stb.-féle igék alakját ott készen megadjuk, kiíratjuk, s így a fentebb említett helytelen alakok képzésére nem kerülhet sor. Előbb jelenik meg a helyes *жубонуcy'ü, но'ü* stb., még mielőtt a program megpróbálná a „szabályos”, ezen tövek esetében helytelen alakokat képezni. Adódik ebből a program egy sajátossága: a kivételek előbb (hamarabb) elkészülnek, mint a szabályos alakok. Hiszen a szűrőnek előbb kell működésbe lépnie, mint az alapszabálynak; a szűrőn előbb kell fennakadniuk a kivételeknek — a fő algoritmus csak a tiszta, standard, kivételektől előzetesen megszürt anyaggal dolgozik, így biztosítjuk hibátlanságát.

5. Tud a program egyes további dolgokat is, így pl. kezeli a visszaható igéket, a *кпу'кни*-féle mássalhangzó-csoportra végződő tövűeket; a *бы'* igekötős befejezettek stb. Ugyanakkor legalább egy jelenségcsoportot nem ismer, nevezetesen az igekötős igéket általában (egyes érdekesebb eseteket viszont ismer). Ezek azonban nincsenek kapcsolatban a Karcevski-féle „oppozíciós” ötlettel, így itt nem kívánok kitérni rájuk.

PAPP FERENC

Egy axiomatikus magyar nyelvtan ügyében

(Az alapmondatok kiválasztásának problémája)

A nyelvtan egyik lehetséges fajtája az ún. axiomatikus nyelvtan. Az axiomatikus nyelvtan a nyelv mondatait oly módon elemzi, hogy nem definiált, hanem axiomatikusan kiválasztott alapmondatokat vesz fel, és minden mondatot, amely nem alapmondat, ezekre az alapmondatokra vezet vissza különféle műveletek meg operátorokként kezelt nyelvi elemek (pl. kötőszók) segítségével. Az axiomatikus nyelvtan annál jobb, minél kevesebb alapmondat-tal (alapmondat-típussal) és műveletfajttával tudja megvalósítani a feladatát. Noha maguk az alapmondatok, mint említettük, nem definiáltak, és így bizonyos fokig a kutató belátásától, vagy ha úgy tetszik, az önkényétől függ, hogy mit tekint alapmondatnak, milyen szűken vagy tágan szabja meg az alapmondatok körét, a kívánatos cél, a minél kevesebb alapmondat-típus elérése érdekében lehetséges, sőt szükséges a számításba jöhető alapmondat-típusokat a leírás egyszerűsége érdekében megrostálni.

E rövid írás áttekint néhány olyan mondat-típust, amely a magyar nyelv egy eljövendő axiomatikus nyelvtanában esetleg alapmondatként szerepelhet. A kérdéskört — legalábbis az első pillantásra — kissé távolabbról közelíti meg, nevezetesen a tárgyias igék két fajtájának szemügyre vételével. De majd látni fogjuk, hogy erre feltétlenül szükség van, ha a lehetséges alapmondatok körét csökkenteni akarjuk.

1. Az ún. tárgyias igék két csoportra oszlanak. A tárgyias igék egy tekintélyes része tárggyal és tárgy nélkül egyaránt előfordulhat: *Péter könyvet olvas* — *Péter olvas*; *János levelet ír* — *János ír*. Az *olvas, ír* stb. típusú igéket gyenge tárgyias igéknek fogjuk nevezni. Az ilyen igéktől meg kell különböztetnünk azokat, amelyek tárgy nélkül soha nem fordulnak elő: *Péter halogatja a*

vizsgát — *Péter halogat; János elhanyagolja a kertet — *János elhanyagol. A halogat, elhanyagol stb. típusú igéket erős tárgyias igéknek fogjuk nevezni.

Az erős tárgyias igék szintaktikailag megegyeznek a kötelező vonzatú igékkel: Péter találkozik a fiúval — *Péter találkozik; János értesült a balesetről — *János értesült.

A kötelező vonzatú igékkel szemben állnak a lehetséges vagy nem kötelező vonzatú igék. Lényegében minden ige, amelynek nincs kötelező vonzata (így minden gyenge tárgyias ige is), a nem kötelező vonzatú igék csoportjába tartozik: Péter álmódzik a jövőről — Péter álmódzik; János könyvet olvas — János olvas.

A tárgyias igék egy része tehát a kötelező vonzatú igékkel, a másik része a nem kötelező vonzatú igékkel mutat fel egyezést a szintaktikai viselkedés tekintetében. Ez azonban a jelenségnek nem a magyarázata, hanem maga a jelenség, amely még magyarázatot igényel. E téren több lehetőség van, amint a következő pontban látni fogjuk.

2. Tudomásul vehetjük, hogy az igéknek az a csoportja, amelyet hagyományosan tárgyiasnak (tranzitívnek) neveznek, nem egységes csoport, hanem két részre oszlik, mikor is az ír, olvas stb. típusú ún. gyenge tárgyias igék a kötelező vonzattal nem bíró igék csoportjába tartoznak, míg a halogat, elhanyagol stb. típusú ún. erős tárgyias igék a kötelező vonzattal bíró igék csoportjába.

A kötelező vonzattal nem bíró igék köztudottan megjelenhetnek vonzat nélkül, és megjelenhetnek különféle alkalmi vonzatokkal, egyszerre akár többel is: Péter gondolkodik — Péter a lehetőségeken gondolkodik — Péter a történetekről gondolkodik; János olvas — János könyvet olvas — János a honfoglalásról olvas.

Ha ezt az elképzelést fogadjuk el, akkor a tárgyias ige megszűnik mint különleges és egységes kategória, és az állománya az ige két általánosabb (a kötelező vonzatú és a nem kötelező vonzatú) kategóriája között oszlik el.

„Megmenthető” a tárgyias ige kategóriája akkor, ha azokban az esetekben, amikor az (általunk gyengének nevezett) tárgyias ige mellett nincs kitéve a tárgy, minden esetben posztulálunk egyet, de oly módon, hogy feltételezzük, ez a tárgy a mondat végső formájából törölve lett, így: Péter valamit olvas → Péter olvas. Ez esetben az olvas éppen úgy kötelezően tárgyias ige lesz, mint a halogat vagy az elhalaszt, csak míg az utóbbiak mellett a tárgy sohasem törölhető, addig az olvas, ír stb. típusú igék mellett lehetséges az ilyen redukció.

Persze kérdés, hogy az iménti megoldással mit nyerünk. A „tárgyas ige” kategóriáját ugyan megmentettük, de két alosztályt vagy alkategóriát ez esetben is számon kell tartanunk. Bizonyos fokig mindegy, hogy erős és gyenge tárgyias igékről beszélünk, és azokat az ige két átfogóbb kategóriájában helyezük el, vagy törölhető tárgyú és nem törölhető tárgyú tárgyias igékről beszélünk. Ez utóbbi esetben viszont messzemenően elvesz, vagy pontosabban, kihasználatlanul marad a nyelvi leírásban a szintaktikai viselkedés kétségtelen hasonlósága az olvas és álmódzik típus között egyfelől, s a halogat és találkozik típus között másfelől.

Vizont egy külön tárgyias kategória megtartása mellett szól az a körülmény, hogy az igének van alanyi és tárgyias ragozása, míg az egyéb vonzatok tekintetében az igeragozás ilyen morfológiai differenciáltsága nem ismert.

Ezzel szemben megint a tárgyias ige külön kategóriaként való kezelése ellen szól a következő megfontolás: Ha az általunk gyenge tárgyias igéknek

nevezett igék mellett mindig feltételezünk egy kötelező tárgyat, legfeljebb azt engedjük meg, hogy ez a tárgy a mondat végső formájából törölhető (*Péter valamit olvas* → *Péter olvas*), akkor ennek mintájára azt követelhetné valaki, hogy ugyanígy járjunk el más vonzatok tekintetében is. Például mivel vannak a nyelvben olyan igék, amelyek mellett a *-val/-vel* ragos vonzat kötelező (*találkozik valakivel*, *összeütközik valamivel* stb.), tételezzünk fel egy törölt *-val/-vel* ragos határozót mindazokban az esetekben, amikor egy ige mellett nem kötelező az ilyen vonzat, de különben alkalmilag megjelenhet. És ha az *olvas* mellett — amikor nincs kitett tárgya — nem hiányzó, hanem csak redukált tárgyról beszélünk, akkor pl. a *veszekszik* esetében — ha nincs kitett *-val/-vel* ragos határozója — ne hiányzó, hanem redukált határozóról beszéljünk. Tehát ahogy a *Péter olvas* mondatot voltaképpen megcsonkított mondatnak tartom, lévén a teljes mondat *Péter valamit olvas*, ugyanúgy a *Péter veszekszik* mondatot is megcsonkított mondatnak kell tartani, amely annak redukált formája, hogy *Péter valakivel veszekszik*.

Igen ám, de mivel minden kötelező vonzatú ige mellett található olyanok, amelyek bírhatnak hasonló nem kötelező vonzattal (*emlékeztet valamire* — kötelező vonzat; *elutazik Pestre* — nem kötelező vonzat, hisz pl. *elutazik Pestről* is lehetséges), ebből menthetetlenül az következne, hogy mindig minden ige kötelező vonzatú, csak egyesek mellett bizonyos esetekben nullára redukálható a kötelező vonzat, mások mellett nem. Vagyis minden — látszólag vonzat nélküli igét tartalmazó — mondat lényegében ilyesmit takarna: *Péter valamit olvas*; *János valamiről álmodozik*; *Ferenc valahol sétál* stb.

Ez esetben (ami persze azt jelentené, hogy nem létezik „egyszerű tómondat”) ugyanazt az egyöntetűséget érnék el az igék összességére nézve, amelyet a *Péter olvas* ← *Péter valamit olvas* elképzelés adott a tárgyas igékre nézve. Önmagában véve ez vonzó gondolat, hisz a minél nagyobb egyöntetűség minden strukturális leírásnak bevallott és erősen áhított célja. Azt mondhatnánk tehát, hogy a nyelv minden mondata — akár tárgyas ige van benne, akár nem — lényegében valamilyen igevonzatot is tartalmaz, legfeljebb bizonyos esetekben egyes igék mellett ez a vonzat nullára redukálva jelenik meg, de azért ott van (volt).

Sajnos, a dolog nem ilyen egyszerű. A legtöbb ige ugyanis közismerten többféle nem kötelező vonzatot is kaphat. *Olvasni* nemcsak valamit lehet, hanem valamiről, valakitől, valakinek, valamiért és valahol is, hogy csak a legfontosabb lehetőségeket említsük. *Várni* lehet valakit vagy valamit, valakire vagy valamire, valamiért és valahol, s ez a felsorolás sem teljes. Mindez megannyi vonzatilehetőség. Ha a *Péter olvas* mondatban feltételezek egy redukált tárgyat (*valamit*), mégpedig azért, mert vannak olyan más tárgyas igék, amelyek mellett a tárgy nem redukálható, akkor pl. fel kell tételeznem egy *-ról/-ről* ragos törölt határozót is (*valamiről*) minden olyan ige mellett, amely esetenként valóban megjelenhet ezzel a határozóval (pl. *mesél*), mivel vannak olyan igéink, amelyek mellett az ilyen raggal elátott vonzat kötelező (pl. *megfelejtkezik*). E gondolatsort folytatva oda juthatnánk, hogy egy olyan egyszerű mondatot, mint *Péter olvas*, valami olyan nehézkes szerkezetből kellene magyaráznunk, hogy *Péter valamit valamiről valakitől* stb. *olvas*, s azután annyi redukciót kellene feltételeznünk, ahány „lappangó” vonzattal számoltunk az állítólagos alapmondat tekintetében.

Fel lehetne vetni, hogy a tárgyi vonzat — még akkor is, ha kitétele nem mindig kötelező — nem azonosítható minden további nélkül egyéb nem köte-

lező vonzatokkal, mivel a *Péter olvas* mondat esetében Péternek okvetlenül valamit kell olvasnia, különben az olvasás nem valósítható meg. De ennyi erővel azt is állíthatnánk, hogy a *Péter sétál* mondat esetében is Péternek okvetlenül valahol — utcán, parkban, képzeletben vagy ki tudja hol — kell sétálnia. Tehát a *Péter sétál* mondat is egy *Péter valahol sétál* mondatnak a redukált formája.

Tovább bonyolítja a helyzetet egy olyan mondat, mint pl. *Péter az állomáson vár*. A legkézenfekvőbb az az elképzelés lenne, hogy *Péter az állomáson vár valakit*, illetve *valamit* a teljes forma. Csakhogy várni nemcsak *valakit*, illetve *valamit* lehet, hanem *valakire*, illetve *valamire* is, így a *Péter az állomáson vár* egyformán származhatna abból, hogy *Péter az állomáson vár valakit/valamit* és *Péter az állomáson vár valakire/valamire*. Akármelyiket választanánk is forrásnak, a döntés a másikkal szemben önkényes lenne.

3. Próbáljuk meg most áttekinteni, hogy lényegében milyen nyelvi adatokkal, milyen mondattípusokkal találkoztunk eddig. Az alábbi felsorolás egy-egy példát ad minden eddig érintett típusra vonatkozóan: *Péter olvas* — *János sétál* — *Péter könyvet olvas* — *János a parton sétál* — *Péter elhanyagolja a kertet* — *János találkozik a fiúval* — *Péter nyáron elhanyagolja a kertet* — *János a moziban találkozik a fiúval*. E nyolc mondatfajta elfogadhatnánk alaptípusnak is, de itt nyilvánvaló módon még lényeges egyszerűsítések és általánosítások kívánkoznak.

A legegyszerűbbnek és a legegyszerűbbnek az látszik, ha — legalábbis a jelenlegi szinten — négy alapvető mondat típust tételezünk fel. A legegyszerűbb típusban az ige minden vonzat nélkül jelenik meg: *Péter olvas* — *János sétál*. Ezekben a mondatokban tehát a nem kötelező vonzatú igék jelennek meg — nevezük most már valamennyit gyenge igének — minden vonzat nélkül. A második típusban a kötelező vonzatú igék szerepelnek: *Péter elhanyagolja a kertet* — *János találkozik a fiúval*. A nem kötelező vonzatú igéknek lehet vonzatuk, az ilyen esetek képezik a mondatok harmadik csoportját: *Péter könyvet olvas* — *János a parton sétál*. Ugyanakkor a kötelező vonzatú (vagy erős) igéknek is lehetnek még a kötelező vonzaton túl alkalmi, nem kötelező vonzataik, az igéknek ezt a helyzetét találjuk a mondatok negyedik csoportjában: *Péter nyáron elhanyagolja a kertet* — *János a moziban találkozik a fiúval*. Tehát a mondatokat négy csoportra oszthatjuk: a) vonzat nélküli igét tartalmazó mondatok; b) kötelező vonzatú igét tartalmazó mondatok; c) fakultatív vonzatú igét tartalmazó mondatok; és d) kötelező és fakultatív vonzatú igét tartalmazó mondatok.

Mármost egészen nyilvánvaló, hogy az iménti négy mondat típus nem azonos természetű. Egész pontosan arról van szó, hogy az a) és b) csoportba tartozó mondatok igazi és ideális alapmondatok, míg a c) és d) típusú mondatok az előbbiekhöz képest származtatottak. A c) és d) típusú mondatokat egy-és ugyanazon operáció — fakultatív vonzatbeillesztés — eredményezte. A c) típusú mondatok az a) típusú mondatokból állnak elő ennek az operációnak a következtében, míg a d) típusú mondatok a b) típusú mondatokból.

Axiomatikus nyelvtanunkban tehát — az eddig számba vett mondat típusok közül — csak az a) és b) típusú mondatokat fogadjuk el adottaknak, és a többi fentebb érintett mondatot ehhez az állományhoz viszonyítva írjuk le.

Az általunk javasolt megoldás — az adatok fentebb vizsgált körén belül

— két alapvető mondat típussal és egyetlen művelettel számolt. Két axiomatikus felvett mondat típus és egy művelet — fakultatív vonzatbeillesztés — nyolc különböző mondat típus magyarázatát tette lehetővé. De most nézzük meg, vajon „olcsóbban” vagy „drágábban” kapjuk ezt az eredményt, ha a másik megoldást választjuk, vagyis ha a *Péter olvas* típusú mondatokat a *Péter valamit olvas* típusú mondatokból vezetjük le.

4. Mint tudjuk és említettük, redukált alapformával általában csak a tárgyias igéket tartalmazó ki nem tett tárgyú mondatok esetében számolnak, a nem tárgyias igéjű mondatok esetében nem, holott — mint rámutattunk — ez az eljárás következtelen. De vegyük tudomásul, hogy ez a hagyomány, illetve a szokás.

Aki a *Péter olvas* típusú mondatokban kötelező, de törölt tárgyat tételez fel, az ezt a mondat típust elszakítja a *Péter sétál* típusú mondatoktól, és a *Péter elhanyagolja a kert* típusú mondatokhoz sorolja őket. Ez persze csak úgy lehetséges, hogy a *Péter olvas* típusú mondatok létrehozása érdekében fel kell tételezni egy műveletet, a tárgy törlésének műveletét. Ugyanakkor ez a felfogás, noha azt vallja, hogy a tárgyias ige mellett a tárgy minden esetben kötelező, valójában a tárgyias igét tartalmazó mondatokat elszakítja az egyéb kötelező vonzatokat tartalmazó mondatoktól. És persze ennek a felfogásnak is meg kell magyaráznia a nem kötelező vonzatot tartalmazó mondatok létrejöttét valamilyen művelettel: beillesztéssel, bővítéssel stb. Tehát e felfogás szerint a következő alaptípusok adódnak: *János sétál — Péter könyvet olvas | Péter elhanyagolja a kert* — *János találkozik a fiúval*. E három alaptípuson túl szükség van két műveletre — a tárgy törlésére és fakultatív vonzatbeillesztésre —, és ezek segítségével magyarázhatók meg a következő származtatott típusok: *Péter olvas — János a parton sétál — János a moziban találkozik a fiúval*. Ez a megoldás egyértelműbben gazdaságosabb, mint a miénk volt, hisz itt három alaptípus és két művelet adja ugyanazt az eredményt — a nyolc típus magyarázatát —, amit mi, mint láttuk, két alaptípussal és egy művelettel értünk el.

És mi lenne az eredmény akkor, ha ezt a felfogást annyiban módosítanánk, hogy a (mindig kötelezően) tárgyiasnak tartott típust a kötelező vonzatú típushoz sorolnánk? Nos, ez esetben az alaptípusok száma eggyel kevesebb lenne, de még mindig két alaptípus és két művelet állna szemben a mi két alaptípusunkkal és egy műveletünkkel. És lenne még egy szépséghibája ennek a megoldásnak. Ha ugyanis a tárgyias mondatok — az is, hogy *Péter elhanyagolja a kert*, meg az is, hogy *Péter könyvet olvas* — egy kategóriába lennének sorolva a kötelező vonzatú igéket tartalmazó mondatokkal, akkor egy meglehetősen heterogén kategóriát kapnánk, hisz ennek egyes tagjaiban (bizonyos tárgyias igéket tartalmazó mondatokban) lehetne törölni a különben kötelező vonzatot, míg más tagjai esetében a kötelező vonzat törlése nem jöhetne szóba (nevezetesen azokban a mondatokban, amelyek erős tárgyias igét vagy más kötelező vonzatú igét tartalmaznak).

Az általunk javasolt megoldás mindezeket a hátrányokat kiküszöböli. Nem folyamosodik intuícióellenes feltevéshez (a *Péter olvas* mondatot nem minősíti hiányos mondatnak, míg ha feltételezünk benne egy törölt tárgyat, akkor a mondat egy bizonyos értelemben a törlés után óhatatlanul hiányos), és megszünteti a szakadékot a kötelezően tárgyias ige meg más kötelező vonzatú erős ige között, ami lehetővé teszi a szintaktikai leírás egyszerűsítését, hisz két

típus helyett a tekintetben csak eggyel dolgozik, „megmentve” és felhasználva alapvető szintaktikai hasonlóságukat. S végül, mint láttuk, csak egy műveletre van szükség, arra, amely a két alaptípusba fakultatív változatot illeszt.

5. A „Grammar of English on Mathematical Principles” című 1982-es nagy munkájában Z. HARRIS többször is foglalkozik azoknak a tárgyias ígéknek a problémájával, amelyek mellett nem kell okvetlenül kitett tárgynak szerepelnie. Könyve 11. lapján éppen a *read* (olvass) igével kapcsolatban két lehetőséget is említ. Az egyik az, hogy a *He read for his examination* (Olvassott a vizsgáira) mondatban feltételezzük egy *things* (dolgokat) törlését. Vagyis a teljes mondat ilyesféle lenne: *Olvassott dolgokat a vizsgáira*. A másik HARRIS által említett lehetőség az, hogy a *read* igéről kijelentjük, hogy az egyaránt tárgyias és tárgyatlan. De — mondja HARRIS — ő az előbbi megoldást részesíti előnyben, mivel az *olvass* ige csak olyan környezetekben tárgyatlan, ahol azt mondhatjuk, hogy a tárgya nullára lett redukálva. (Vagyis valójában sohasem igazán tárgyatlan.) Később, könyve 153. és következő lapjain újra érinti a kérdést. Itt azt jegyzi meg, hogy a *John reads* ← *John reads things* (*John olvas* ← *John olvas dolgokat*) levezetés esetében a határozatlan névszó (*dolgokat*) azoknak a tárgyoknak a körét jelöli, amelyek valószínűek a kérdéses ige mellett. Például a *Beethoven wrote until his last day* (*Beethoven írt az utolsó napjáig*) mondat esetében, amely szintén *Beethoven wrote things until his last day* (*Beethoven írt dolgokat az utolsó napjáig*) lenne a teljes formájában, a *dolgokat* voltaképp helyett áll, hogy *zenét*. Persze itt rögtön felvetődik a kérdés, hogy annak a számára, aki nem tudja, hogy Beethoven zeneszerző volt (s azért egy-két ilyen ember biztos adódik Amerikában), jelentheti-e a feltételezett *dolgokat* a *zenét*. Nyilvánvalóan nem. Azonkívül Beethoven éppenséggel leveleket is írhatott volna az utolsó napjaiban. Ezután HARRIS megjegyzi, hogy a nullára redukált tárgy jelenthet egy nem specifikált konkrét esetet is, s nem a szóba jöhető tárgyak egész körét, pl. *John steals (something)* → *John lop (valamit)*. S ezzel eljutottunk ahhoz a felfogáshoz, amellyel dolgozatunk egészében vitáztunk. Egészében véve el kell mondanunk, hogy HARRISnak ez a terjedelmes munkája feltűnően nélkülözi a korábbi írásainak egy kimagasló vonását, nevezetesen az empirizmusát és a jelentésre vonatkozó spekulációktól való tartózkodást. Az ismert amerikai szerző itt lépten nyomon a *d h o c* jellegű és féltő, hogy nem nyelvi, hanem logikai természetű kiegészítésekkel operál. Csak egyetlen példa erre, hisz nem célunk HARRIS e munkájának ismertetése: A 16. lapon azt olvashatjuk, hogy ez a mondat: *Gilbert and Sullivan wrote operettas* (*Gilbert és Sullivan operetteket írt*) voltaképpen tartalmaz egy *együttes* vagy *munkacsoport* határozatlan névszót, amely azután zéróra lett redukálva. Tehát a mondat alapja voltaképp ez lenne: *Gilbert és Sullivan mint egy munkacsoport operetteket írt*. Miért van szüksége HARRISnak erre a kiagyalt és nyelvészeti aligha igazolható kiegészítésre? Azért, mert Gilbert és Sullivan sokak (de nem mindenki!) által tudottan közösen írt operetteket, az egyik a zenét, a másik a szöveget. S ezért az a mondat, hogy *Gilbert és Sullivan operetteket írt*, HARRIS szerint egész mást jelent, mint az a mondat, hogy *Mozart és Beethoven operákat írt*, hisz ez utóbbi két szerző nem közösen dolgozott. Igen, de ez megint egy a nyelv szempontjából teljesen véletlen kultúrtörténeti ténynek az utólagos bevetítése vagy inkább belemagyarázása a nyelvbe, nem a mondat lingvisztikai elemzése.

6. Egy axiomatikus magyar nyelvtan alapmondadatai természetesen az e dolgozatban kiválasztott két altípuson kívül tartalmazni fognak még más altípusokat is, így valószínűleg olyanokat, amelyekben *-ni* végű infinitívuszok fordulnak elő. Ugyanakkor a sokféle magyar „birtokos” szerkezet — birtokos személyrag, *-é* birtokjel, predikatív birtokos névmás (pl. *enyém* stb.) — közül bizonyára korántsem mind kerül bele az axiomatikusán kiválasztott alapmondatok állományába. De mindez még számos további vizsgálatot igényel.

ANTAL LÁSZLÓ

Nyelvtudomány és ideológia

(Néhány tisztázatlan kérdés a szovjet nyelvtudomány történetéből)

A társadalmi lét megújulására való törekvés nyilvánvalóan megköveteli múltunk tisztázatlan mozzanatainak felülvizsgálatát. A közelmúlt tudománytörténetében is bőven akadnak olyan kérdések, amelyekre egyelőre nemigen találunk választ. Az alábbi tanulmány célja mégsem a válaszadás, hanem csupán kérdések feltevése. Megkíséreljük a nyelvtudomány szakterületén a szovjet elméleti nyelvészet történetének néhány fejezetével összefüggésben megfogalmazni azokat a kérdéseket, amelyeknek tisztázása nélkül — véleményünk szerint — az Európa e részén működő nyelvészek fiatal generációja aligha tudja korrekt módon meghatározni „szellemi származását”, „hovatartozását”.

Az első fölmerülő kérdés elkerülhetetlenül összefügg Sztálin nevével, aki a Pravda hasábjain 1950-ben megjelent cikkeivel beleszólt az akkor folyó nyelvészeti vitába, s ezek később a „Marxizmus és nyelvtudomány. — A nyelvtudomány néhány kérdéséhez” címmel egy „műként” jelentek meg.

Igen elterjedt és elfogadott manapság is az a nézet, hogy Sztálin beavatkozása a nyelvészeti vitába pozitív szerepet játszott a szovjet nyelvtudomány történetében, mivel megszabadította a rátelepedett úgynevezett „marrizmustól”, illetve az „új nyelvelmélettől”, attól az irányzattól, amely N. J. Marr (1864–1934) szovjet tudós nevéhez fűződik.

Ezt a jelenséget például TELEGDI ZSIGMOND a következőképpen¹ értékeli „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című egyetemi tankönyvében (Bp., 1984.), amelyen már nem egy magyar nyelvészgeneráció nevelkedett: „A »marrizmus« a nyelvek eredetét, fejlődését és társadalmi (a társadalom felépítésében elfoglalt) helyét érintő nézetek egy bizonyos rendszere tudományosan értéktelen...” (233). „... A »marrizmus« irányzata súlyos kárt okozott a szovjet nyelvtudománynak: gátolta a valódi nyelvtudomány művelését és továbbfejlesztését, ő maga pedig, minthogy teljességgel téves volt, nem segített a nyelv tudományos vizsgálatában, terméketlennek bizonyult. A szovjet nyelvtudomány nehézségeinek leküzdésére a Pravda 1950 májusában vitát indított. A vita során Sztálin egy terjedelmes cikkben kifejtette, hogy a marri „új nyelvelmélet” alaptalanul adja ki magát marxista nyelvtudománynak, és egyben utat nyitott a nyelv társadalmi helyének igazabb meghatározásához. [Bekezdés.] Sztálin hozzászólása a nyelvészethez a személyi kultusz virágkorában jelent meg, ezért érdemén túl felmagasztalták, a marxista nyelvtudomány programját, a marxizmus klasszikus alkotását vélték benne látni. Ma tudjuk,

hogy ilyesmiről szó sincs; kétségtelen azonban, hogy a cikk, amennyiben véget vetett a marrizmus káros hatalmának, jó szolgálatot tett” (uo. 260).

E hosszú idézetre azért volt szükség, mert meglehetősen teljességgel világít rá arra a felfogásra, amellyel leginkább találkozhat ma az e téma iránt érdeklődő olvasó. Az idézet két gondolata kapcsán fölmerülhetnek a következő kérdések: mennyire igaz, hogy Marr elmélete tudományosan értéktelen és teljességgel téves, s kétségtelen igazság-e, hogy Sztálin beavatkozása jó szolgálatot tett a nyelvtudománynak?

Az első kérdés részint azért indokolt, mert Marról, akinek neve a tudománytalanság, majd hogyanem a sarlatánság, a tudomány gondolati szabadsága elnyomásának szimbólumává vált, manapság nem könnyű korrekt információk birtokába jutni. A „marrizmus” felszámolásával foglalkozó korabeli szovjet szakirodalmat (l. pl. *Protiv vulgarizacii i izvrascsenyija marxizma v jazikoznanyii*. I–II. Moszkva, 1951–1952.) aligha tekinthetjük megbízható forrásnak, hiszen már felszínes áttekintése is elegendő annak megállapításához, hogy a közvetlenül az 1950-es vita után keletkezett Marr-kritika elsősorban nem tudományos jellegű. Emellett a későbbi szovjet szakirodalomban olyan véleményekkel is találkozhatunk, amelyek kétségbe vonják a marrizmus akkori kritikájának megalapozottságát. Így vélekedik róla Sz. KACNELSON szovjet nyelvész: „A materialista nézetek kitartó hangsúlyozása a nyelvtudományban, a nyelv és a gondolkodás szerves kapcsolatának és fejlődésének egymásba fonódó folyamata, a szociális determináltságáról szóló nézetek az »új tanítás« vitathatatlan érdemei... Az 1950. évi nyelvtudományi vita egyoldalúan értékelte az »új tanítást«, s elítélve hibás momentumait, nem volt képes kiszűrni Marr materialista gondolatai egész sorának pozitív jelentőségét.” (Filozofszkaja enciklopedyija. IV. Moszkva, 1967. 86–7.)

Még részletesebben világítja meg ezt a kérdést Marr halálának 25. évfordulójára írt cikkében V. I. ABAJEV. Elemzi Marr tudományos munkásságát, azon nézetek és ellentmondásos összetevők születését, amelyek a tudóst „a nyelv általános elmélete” megalkotásának kísérletéhez vezették, és azt írja, hogy „... e tudós mélységes valósága az, hogy ő szigorúan fogalmazva se nem filológus, se nem nyelvész, se nem archeológus, hanem elsősorban kultúr-történész volt, a szó legteljesebb és legszélesebb értelmében... Marr nyelvészeti módszereinek, fogásainak gyengéi között kevesen igazodtak ki, de azt mindenki érezte, hogy azok a kérdések, amelyeket felvet – nyelvről és gondolkodásról, a nyelv eredetéről, a nyelv és történelem kapcsolatáról s egyebekről –, valóban a szovjet nyelvtudomány alapvető kérdései.” (V. J. ABAJEV, N. J. Marr (1864 – 1934). K 25-letyiju szo dnja szmertyi: Voproszi jazikoznanyija 1960/1: 96.)

Már az eddigiek is meglehetősen ellentmondásos képet alkotnak témánkról, s a fiatal nyelvész tanácstalansága még nagyobb lesz, amikor a véletlen folytán ráakad például arra a gondolatra, amely a szovjet indogermanista T. GAMKRELIDZE nemrég írt cikkében található. (T. V. GAMKRELIDZE, R. O. Jakobson i problema izomorfizma mezsdu genetyicseszkim kodom i szemioticseszkimi szisztemami: Voproszi jazikoznanyija 1988/3.) A szerző akkor figyel fel Marr elméletére, amikor azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajon még az 50-es években felfedezett genetikai kód és a nyelvi kód között megállapítható hasonlóság e két információs rendszer véletlen egybeesése-e, avagy — ahogy ezt R. JAKOBSON is gondolta — annak az eredménye, hogy a nyelvi kód a genetikai kód mintáján és szerkezeti elvein alapuló filogenetikai folyamatban jött

létre. Mint ismeretes, a genetikai kódban az információt négy alapvető nukleinsav kombinációi továbbítják, s ezek mindegyike három elemből áll. „Ezzel kapcsolatban helyénvaló megemlíteni — írja T. GAMKRELIDZE — N. J. Marrnak, a nagy nyelvésznek és filológusnak a glottogóniai folyamatról alkotott elméletét. Marrnak olyan sajátos tudományos intuíciója volt, amely néha logikai szempontból teljesen váratlan tudományos megoldásokhoz vezetett. Így például szerinte a nyelvek történelmileg kialakult sokszerűsége éppen négy (sic!) alapegységre vezethető vissza, amelyek — bármennyire meglepő is ez — néhány hangelem sajátos, értelmetlen hármass kombinációiból áll: *szal, ber, jon, ros.*” Majd így folytatja: „N. J. Marr glottogóniai elméletének semmi racionális alapja nincs. Ellentmond mind a mai elméleti nyelvészet logikájának, mind a nyelvi empiriának, s e tekintetben az elmélet irracionális. Am ez az elmélet, mint a nyelv struktúrájának sajátos modellje, mely nagyon közel áll a genetikai kódhoz, a tudomány részére nem irreleváns, s példája lehet annak, hogy nyilvánulnak meg egy nyelvészetben azok az intuitív és még nem tudatosult sejtelmek a genetikai kód struktúrájáról, amelyeket ő valószínűleg az eredeti nyelvi modellje megalkotásánál a tudatalattijából másolt le.” (Uo. 7.) Kommentárként csak egy keserű iróniától nem mentes megjegyzés kínálkozik ide: milyen „szerencséje” volt Marrnak, hogy 1950-ben elméletének „genetikai”, „tudatalatti” eredetéről még senki sem tudhatott . . .

Visszatérve tehát eredeti kérdésünkhöz: Marr elméletének tudománytalanságáról azt tapasztaljuk, hogy a kategorikus ítélet némi módosításra szorul, alapvetően pedig egyet kell értenünk azzal a véleménnyel, hogy „. . . ha Sztálin nyelvtudományi »munkásságának« értékelése az SZKP XX. Kongresszusa után módosult is, s számos volt marristát, így Mescsanyinovot rehabilitáltak, Marr elméletének és a marrizmus szerepének megítélése lényegében máig változatlan.” (BÉKÉS VERA, Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez: A filozófiai figyelő kiskönyvtára. Tudománytörténeti tanulmányok I. Bp., 1988. 5.)

Az idézet BÉKÉS VERA filozófustól származik, aki a nyelvészek hallgatása okán érdekes kísérletet tett arra, hogy Marr nyelvelméletének valódi jellegét indulatoktól és torzításoktól mentesen, tudományfilozófiai módszerekkel elemezze.

A kísérletben használt tudományfejlődési modell segítségével azt állapítja meg, hogy Marr rendszere nem új elmélet, hanem a nyelvtudományi pozitivizmust (tehát az újgrammatikus történeti-összehasonlító irányzatot és a strukturalizmust) megelőző ún. romantikus, „humboldtiánus” nyelvtudományi paradigma egyik XX. századi zárványa, amely különleges történelmi helyzetben egy időre uralkodó irányzattá válhatott (uo. 7—9). A fenti hipotézis nemcsak arra kínál lehetőséget, hogy megértsük a Marr körüli hallgatás okait, hanem produktív gondolatokkal is szolgálhatja a XX. századi nyelvészeti elméletek fejlődésének kutatását — olyan bázisparadigma-modellként, amely egyrészt nyelvelméletek metafizikai és episztemológiai alapjait tárja fel, másrészt pedig e paradigmák kölcsönös viszonyát, összemérhetőségét vizsgálja.

A fenti második kérdésünk — véleményünk szerint — úgy függ össze az elsővel, mint az érem két oldala egymással. Másszóval: Marr elméletének tudományos értékelése elképzelhetetlen anélkül, hogy tisztázódna „az ügy” politikai és ideológiai háttere, Sztálin szereplésének valódi okai. Kérdésünk pontos megfogalmazásához kitérőt kell tennünk a sztálinista ideológiák történetébe, s ebben KOVÁCS ANDRÁS filozófus elemzése lesz segítségünkre. (KOVÁCS

ANDRÁS, A politika szolgálólánya. Tudásszociológiai kísérlet a marxista filozófia történetének egy fejezetéről. Kézirat, 1988.)

E tanulmányban a szerző olyan kulcsfontosságú kérdésekre igyekszik választ találni, mint az, hogy a marxizmus melyik változata válik és miért az ún. szovjetmarxizmus hivatalos filozófiájává, s az hogyan tölthet be ideológiai, társadalmi regulatív funkciót. A gondolatokban és tényekben rendkívül gazdag tanulmányból kiemelnénk a számunkra legfontosabb megállapításokat. A hivatalos filozófia által megvalósított ideológiai kontrollnak az volt a célja, hogy a tudományos életben szükségszerűen keletkező „saját értékekkel és szabályokkal rendelkező kristályosodási pontok”, azok a „relatív autonómiára hajló centrumok”, melyek „létezésének már a lehetősége is a rendszerrel szembeni kihívásnak minősült” (uo. 37), ne csak brutális fizikai kontroll alá kerüljenek, hanem belülről is ellenőrizzék azokat, olyan eszközökkel, melyek lehetővé teszik a fogalmi behatolást, a mindennapi beavatkozást is. Ennek fényében íme a marxizmus története.

Ismeretes, hogy Marr tudományos tevékenységében 1924 körül következik be az a fordulat, amikor nekilát az átfogó általános nyelvelmélet kidolgozásának. Az „új tanítást a nyelvről”, amelyben egy bizonyos tudományos hipotézis párosult a marxista filozófia egyes elemeivel (itt melleleg kézenfekvő a kérdés, hogy az akkori filozófiai életben még funkcionáló elméletek közül a marxista filozófia melyik változata és annak melyik formája szolgált alapul Marr rendszerének kidolgozásához), minden bizonnyal a 20-as évek forradalmi lendülete hívta életre. Ez volt az első — ma már kétségtelen, hogy sikertelen — kísérlet, hogy létrehozzanak a nyelvtudományban egy szakelméletet, mely az új világnézettel valamilyen lojális viszonyban van. Arra a kérdésre viszont, hogy mennyire céltudatosan törekedett maga Marr egy marxista nyelvelmélet létrehozására, némileg választ ad a következő idézet: „Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Marr hibás a legkevésbé abban, hogy gondolatait marxista eszmékként reklámozták. Erre közvetlen környezetének néhány képviselője törekedett . . . Ők ragasztották N. J. Marra az „öszönös marxista” címkét, és minden úton-módon arra készítették, hogy a ráragasztott címkének megfelelően is viselkedjék.” (V. J. ABAJEV i. m. 95—6.) Az idézet szerzője, ABAJEV arra is vállalkozik, hogy bizonyos fokig rehabilitálja Marr tudományos becsületét. Azt írja, hogy Marr „. . . önmagának volt kíméletlen bírója, s életének utolsó időszakában nyomtatásban és magánbeszélgetéseiben is nagyon keményen, sőt borúlátóan nyilatkozott az általa létrehozott »új tanításról« és annak jövőjéről” (uo. 98).

A fenti állításoktól függetlenül is úgy látjuk a folyamat logikáját, hogy a tudományos hipotézis akkor kezdett kötelező érvényű és végrehajtható doktrínává válni, amikor a 30-as évek elején végérvényesen kialakult „. . . a sztálinizmus jól ismert ideológiai képlete: az elkövetkező évtizedekben a hivatalos filozófia a szellemi élet ellenőrzésére szolgáló eszközként funkcionált az ideológiára specializált pártmunkások kezében” (KOVÁCS i. m. 38). És éppen ők azok, akik kihasználták Marr elméletét, megállapították — bár úgy látszik, elhamarkodva — annak megbízható ideológiai státuszát, és hatalmi módszerekkel (publikációs lehetőségek, intézmények, tanszékek biztosításától a másképpen vélekedők fizikai megsemmisítéséig) elérték, hogy az „új tanítás” uralkodó irányzattá váljék a szovjet nyelvtudományban. Így tehát 1950-ig Marr elméletét közel 20 éven át marxista tudományként tartják számon. Mi történt hát 1950-ben, mi okozta azt a szédületes átalakulást, amely-

nek eredményeképpen ez a „marxista nyelvtudomány” „antimarxistává”, „pszeudomarxistává” stb. változott ?

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy itt semmiképpen sem válaszadásra vállalkozunk — hiszen az e témáról rendelkezésünkre álló információk birtokában ez lehetetlen —, csupán a témával kapcsolatos kérdések lehetőleg tagolt megfogalmazása lehet cél.

A nyelvészek körében még ma is azzal illik egyetérteni, hogy a „marrizmus” szörnyű elnyomást jelentett a nyelvtudományban, hogy „. . . Sztálin beavatkozása . . . véget vetett a legnehezebb korszaknak tudományunk történetében, egy olyan korszaknak, amely a szovjet időben egyetlen más tudományban, sőt még a biológiában sem volt” — ahogyan erről még 1963-ban nyilatkozott V. VINOGRADOV. (V. V. VINOGRADOV, O preodolenyii kul'ta licnosztyi v szovetszkom jazikoznanyii. In: Tyeoreticyicseszkiye problemi szovremennogo szovetszkogo jazikoznanyija. Moszkva, 1964. 11.) Logikusnak tűnik a kérdés: hogyan lehetséges akkor az, hogy neves szovjet nyelvészek majdnem húsz éves hallgatás után elszánták magukat, hogy fellépjenek a hivatalosan „marxistának” elismert elmélet ellen? Mégpedig mindössze pár hónappal az Akadémiai ülésszak után, amelyet 1950. januárjában tartottak Marr halálának 15. évfordulóján, és ahol ismételtlen állást foglaltak Marr elméletének „marxista” jellege mellett, ahol „. . . elkezdődött a kemény harc az »új tanítás« »tisztaságáért«, megerősödött a »hitlenek« üldöztetése, amely egyre fokozódott, majdnem a vita kezdetéig” (uo. 10). Lehet-e csakis A. Csikobava grúz akadémikus tudományos meggyőződésével és személyes bátorságával magyarázni azt a lépést, amely a vita más kimenetele esetén a tudományos „öngyilkossággal” lett volna egyenlő: május 9-én közölt, a Marr elleni vitát elindító cikkét ?

A szovjet tudományok története elegendő keserű példával szolgál, hogy mit jelentett egy adott tudomány részére a Pravdában indított „tudományos vita”, ezért nincs sok okunk azt hinni, hogy az 1950-es nyelvészeti vita ez esetben kivételt jelent. A jövőbeni kutatás feladata lenne feltárni e vita megrendezésének történetét, a rendezők által kidolgozott „forgatókönyvet”, ma csupán azt tudjuk biztosan, hogy egy sor nyelvész fellépése után . . . a legnagyobb meglepetésre június 20-án Sztálin személyesen állást foglalt a vitában. Éppen azt nem fogadta el Marr elméletében, amit a vita minden résztvevője, akár Marr mellett, akár Marr ellen foglalt állást, elfogadott, nevezetesen azt, hogy a nyelv felépítmény.” (RÓNA-TAS ANDRÁS, A nyelvrokonság. Bp., 1978. 198.) Az idézetet kulcsfontosságúnak tartjuk abban a tekintetben, hogy talán megragadta a lényegét: Nem arról volt itt szó, hogy az, amiről a nyelvészek vitatkoztak, a „fő ideológus” számára csupán ürügy volt ahhoz, hogy egyrészt kifejtse elképzeléseit az egyik fontos ideológiai problémáról, mint amilyen az „alap-felépítmény” problémája, másrészt pedig személyesen kioktassa a tudományt, megfogalmazza a hatalomnak a tudománnyal szemben támasztott alapkövetelését, miszerint a tudósok elsőrendű feladata a „marxizmus beépítése a tudományba”? Hogy miféle „marxizmusra” gondolt Sztálin, arra egyszer már választ adott LUKÁCS GYÖRGY: „Sztálin ilyen vagy olyan módon, merőben taktikailag reagál a tények valamilyen együttesére, az elméletre pedig csak az a feladat hárul, hogy a mindenkori taktikai döntést utólag igazolja mint a marxi-lenini módszer szükségszerű eredményét. Így lesz az ideológia szükségképpen a manipuláció elsőrendű területe . . .” (LUKÁCS GYÖRGY, A demokratizálódás jelene és jövője. Bp., 1988. 133).

Közismert, hogy a II. világháború után a Szovjetunióban nemhogy nem csökkent, hanem megerősödött az ideológiai kontroll az ország szellemi élete fölött, és aki elolvassa például az 1988-ban először napvilágot látott jegyzőkönyvet az 1946 májusában tartott KB ülésről, ahol a leningrádi irodalmi folyóiratok ürügyén az akkori szovjet irodalom sorsa fölött döntöttek (DMITRIJ LEVONYEVSKIJ, Isztorija „Bolsogo bloknota”: Zvezda 1988/7: 196–7), annak nem lehetnek kétségei Sztálin személyes szerepéről az ideológiai kontroll gyakorlásában. Így tehát lehetséges, hogy Sztálin személyes, nyilvános szereplése az 1950-es nyelvészeti vitában meglepetést okozott, viszont semmi meglepő sincs abban, hogy a hivatásos ideológusok által megrendezett vitának valódi célja nem a tudományos igazság kiderítése, hanem az adott tudományág ideológiai státuszának korrigálása volt, azaz a „tények valamilyen együttesére” való reagálás, amely szükségszerűen következett be akkor, amikor az a törekvés, hogy a szaktudományon belüli problémákat megoldják, az autonóm gondolkodás „veszélyét” jelenthette.

Nagyon érdekesnek tartjuk BÉKÉS VERA már idézett tanulmányának egyik gondolatát, nevezetesen azt, hogy a vitában épp ellenkező döntés is születhetett volna „ha Sztálin történetesen a Marr-iskola mellett foglal állást” (i. m. 36). Teljes mértékben egyetértünk azzal, hogy ez egyáltalán nem abszurd feltételezés, hiszen nemcsak a szerző által fölhozott példa — a Liszenko-ügy — bizonyította ennek, hanem maga a vitában született döntés belső logikája is: a döntés nem a nyelvi empiria adekvát, illetve nem adekvát tudományos modellje ellen vagy mellett szól, hanem arról, hogy bármilyen modellt a hivatalos filozófia alá rendelhetnek, s az, hogy a Marr-féle modellt ilyen szempontból alkalmatlannak minősítették (talán azért, mert ideológiailag „koraszülött” volt, mert alapjai még az 1931-ben véglegesített hivatalos filozófia előtt születtek?), tudományos, tartalmi szempontból harmadrangú. Az, hogy a Marr-modell 1950-ben mint módszer valójában korszerűtlen volt már (de nem értéktelen, véleményünk szerint), és mint előírtan alkalmazandó módszer gátolhatta is a szovjet nyelvtudomány fejlődését, semmiképpen sem játszhatott fő szerepet az ellene hozott döntésben. A ma már akciómaként használható állítást, hogy Marr módszere gátolhatta a nyelvtudományt, bizonyítani kellene (vö. például azokkal az eredményekkel, amelyekre BÉKÉS VERA jutott idézett tanulmányában a magyarországi vitával kapcsolatban).

Az a kérdés, hogy a fenti feltételezés fontos-e vagy sem a tudományfejlődési lehetőségek szemszögéből — hiszen lehet, hogy Sztálin beavatkozása akaratától függetlenül, o b j e k t í v e szabad utat nyitott a nyelvtudománynak — egy egész problémakomplexumot von maga után. Ez a komplexum, vagyis a szovjet nyelvtudomány helyzete az 1950-es vita után, csak egy nagyobb munka tárgya lehetne. Itt a kérdések pontos megfogalmazása érdekében csak egy vázlatos képet próbálunk adni az immár néhány évtizedes korszak történetéből.

Közvetlenül a vita után nagy átalakulásokon ment át a szovjet nyelvtudomány. Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy ez az átalakulás nem annyira az „új” tudományos elvek, módszerek bevezetésével járó pozitív munkát jelentette, hanem elsősorban a tudomány „relatív autonómiára hajló centrumainak” adminisztratív tönkretételét. Részletes dokumentálás helyett lássunk csak egy példát: már 1951-ben megjelenik egy vastag cikkgyűjtemény első része, nagyon jellemző címmel: „Harc a marxizmus vulgarizálása és eltörzítése ellen a nyelvtudomány területén” (Protiv vulgarizacii i izvrascenyija marxizma v jazikoznanyii. I– II. Moszkva, 1951– 1952.), amelyben tíznél több

komoly tudós a „marrizmus” felszámolásával foglalkozik a nyelvtudomány különböző területein. Nagyon hamar, még ebben az évben megjelent az első recenzió erre a cikkgyűjteményre, de nem nyelvészeti folyóiratban, hanem az SZKP Központi Bizottságának elméleti lapjában, a *Bolsevikban*! A recenzió szerzője megdicséri azokat a cikkeket, amelyek a leghevesebben támadták a „legnagyobb marristákat” (hogy a régen elhunyt Marrt ne is említsük), de éber figyelmét nem kerülte el a következő: „A tárgyalt gyűjtemény két cikkét a nyelvről szóló »új tanítás« korábban oly aktív védelmezői — F. P. Filin és A. V. Gyesznyickaja professzorok írták, akik szándékosan, hogy elkerüljék az önkritikát, másokat kezdtek bírálni . . . A közelmúltban F. P. Filin, mint az Orosz Nyelvi Intézet igazgatóhelyettese lelkesen honosította meg az arakcsjevi módszereket, és nem restelt bármilyen eszközt fölhasználni eszmei ellenfelei ellen”, és így tovább . . . (Sz. BARHUDAROV, Szbornyik sztatyej po voproszszam jazikoznanyija: *Bolsevik* 1953/23: 79).

A gyűjtemény második kötetének, amely már 1952-ben jelent meg, az előszavában köszönte meg a szerkesztőség a *Bolsevik* cikkírójának éber kritikáját, szánta-bánta az elkövetett hibákat, és megígérte azok kijavítását: ebben a kötetben már közölték azokat a cikkeket, amelyek ízekre szedték Filint és Gyesznyickáját mint „álcázott marristákat”.

Sztálin beavatkozása nemcsak megerősítette a nyelvtudomány felett gyakorolt ideológiai kontrollt, hanem hosszan tartó elméleti válságot, eszmei alapjainak elvesztését is okozta. Ennek megvilágítása érdekében még egyszer idézzük a *Bolsevik* kritikusát: „A nyelvészeti »új tanítás« tudományellenes állításainak kritikája csak akkor érheti el teljes célját, ha együtt jár az érintett problémák pozitív kidolgozásával a nyelvről szóló sztálini tanítás fényében . . . A szovjet nyelvtudósok még nem szolgáltak olyan értékes művekkel, amelyek konkrét nyelvi anyagon tárnák fel I. V. Sztálin alapvető iránymutatásait” (uo. 80).

A baj csupán az, hogy a szovjet nyelvészek nemcsak nem adtak, de semmiképpen sem adhattak „értékes műveket”, és nemcsak azért, mert egyszerűen nem létezett „sztálini tanítás a nyelvről”. Íme az egyik ok: „. . . Marr ellenfeleinek nem volt semmiféle egységes és kerek nyelvészeti koncepciója, amely a szovjet elméleti nyelvtudomány alapjául szolgálhatott volna”, s az nem az „előrehaladást, hanem az elméleti gondolkodás új pangását jelentette” (V. J. ABAJEV, *Lingvisztyicseszkiy modernizim kak degumanizacija nauki o jazike: Voproszi jazikoznanyija* 1965/3: 23).

Így hát a marrizmust összezúzták ugyan, de a szovjet nyelvtudományban nem maradt meg „. . . a legfontosabb: az önálló, szilárd eszmei alap, amely kijelölte volna a szovjet nyelvtudomány fő irányát és meghatározta volna arculatát. E tekintetben nyelvtudományunk fegyvertelennek és gyámoltalannak bizonyult. Egyetlen más társadalomtudományi ágban sem volt tapasztalható nálunk ilyen mértékű szellemi széthullás” — írja Abajev, az események élő szemtanúja (uo. 37).

A szovjet nyelvtudományban 1956 után, amikor a tudományt végrevalahára nem irányították többé közvetlen felsőbb utasításokkal „. . . jelentős mértékben elszoktunk az »előírások« nélküli gondolkodástól” — mondja szomorú iróniával Abajev. — „Ezért amikor Sztálin kultuszának felszámolásával a »nyelvről szóló sztálini tanítás« kidolgozása tárgytalanná vált, a szovjet elméleti nyelvtudományban üresség, vákuum jött létre . . . , amely magába szívta a divatos külföldi elméleteket” (uo. 24).

Abajev cikke, amelyből témánk szempontjából figyelemre méltó gondolatokat idéztünk, a 60-as években jelent meg a szovjet nyelvészek elméleti folyóiratában mint hozzászólás a soron következő vitához. A 60-as évek elején elég viharosan zajlott le a Szovjetunióban ez a ténylegesen nyelvészeti vita, amely a „Vita a strukturalizmusról” nevet kapta. A vitázók gyakran mintha különböző nyelven beszéltek volna, és a beszéd nem annyira konkrét témákról folyt a „strukturalizmus mellett”, vagy a „strukturalizmus ellen”, hanem inkább valamennyien ízlésüknek megfelelően azt a kérdést feszegették, hogy „merre tovább?”. Ezúttal se Hruscsov, se Brezsnyev nem segítette a szovjet nyelvtudománynak – lehet, hogy ezért nem is találtak egységes választ a fő kérdésre? Konkrétan a strukturalizmust mint a „divatos külföldi elméletek” egyikét nem vetették el, de jóvá sem hagyták, ám hogy ideológiailag valahogy mégis kezelhető legyen ez az idegen, nyugati jelenség, mely úgy mond a pozitívista filozófia talaján sarjadt, idővel elkezdték megkülönböztetni a „jó strukturalizmust” (prágai iskola) a „rossz strukturalizmustól” (pl. bécsi kör, dán glosszematika), sőt akadtak, akik megpróbálták bizonyítani, hogy a „jó strukturalizmus” nem nyugaton, hanem Oroszországban született még a XIX. században.

Az 1956 után tapasztalható „szellemi széthullás” pozitív hatásának kell tekinteni, hogy bár a szovjet nyelvészet elvesztette saját arculatát, ettől igen „sokarcúvá” vált. A tegnapi „vádlok” és „vádlottak” ismét egy fedél alatt találták magukat: Mescsanyinov akadémikus (a hajdani fő „marrista”) nem érezvén szükségét semmiféle divatos elméletnek, a régi összehasonlító-típológiai nyelvészet keretei között folytatta ma már klasszikus művei írását, még a sokat szenvedett Filin professzor is talált magának helyet: nem írt klasszikus műveket, hanem ismét a nyelv társadalmi helyének meghatározására hívta fel a szovjet nyelvészetet (l. F. P. FILIN, Zametki o szosztojanyii i perspektivah szovetszkogo jazikoznanyija: Voproszi jazikoznanyija 1965/2.).

A szovjet nyelvészet azonban ekkorra már tanult a széles körű társadalmi általánosítások keserű leckéjéből, biztonságos empirikus mezőkre vonult, és bonyolult szakmai zsargon mögé bújva gyakorlatilag érthetlenné vált a laikusok és nehezen támadhatóvá az ideológiai megközelítés számára.

A másik pozitív momentum az volt, hogy az „arakesejevi módszerek”, a „másként vélekedők” elnyomásának friss emléke után a 60-as évek elejének vitáiban hangot kapott az a követelés, hogy minden hazai és külföldi nyelvészeti elmélet teljesen szabad. Az elméleti szabadság hívei nemcsak az új irányzatok fiatal követői voltak, hanem ellenfeleik is, mert az utóbbiak biztosak voltak abban, hogy a divat változik, ezek az irányzatok kifáradnak és maguktól kifulladásra kerülnek. Az elnyert szabadságnak köszönhetően a szovjet nyelvészet palettája rövid idő alatt meglehetősen tarkává vált: strukturalista, matematikai, generatív, pszicho- és szocionyelvészet és egy sor elnevezés nélküli irányzat, amelyek a nyelvészet és a logika, a kibernetika, a szemiotika, az etnográfia és más tudományágak határán álltak. Ez a kiszélesedés kétségtelenül gazdagította a szovjet nyelvészetet, a viszonylagos ideológiai tolerancia hozzájárult számos ágazatának megerősödéséhez, de a nyelvészet egyúttal bizonyos értelemben kerülte a problémákat, nem mert kockázatot vállalni, ennek következtében elvesztette eredetiségét és a „divatos külföldi elméletek” nyomában kezdett kullogni.

Megengedhetünk magunknak még néhány észrevételt a nyelvészet és a filozófia viszonyát illetően. A nyelvtudomány, már csak vizsgálatának tárgya

miatt is, mindig szoros kapcsolatban állt a filozófiával, a nyelvnek mint a gondolkodás feltételének szerepe az ismeretelmélet egyik kérdése, és mint ilyen feltétlenül része bármelyik filozófiai rendszernek.

A XX. században ez a kapcsolat olyan szorossá vált, mint addig soha, mivel a század központi filozófiai problémája az lett, hogy magát a filozófiát gondolja újra a nyelv elemzése útján, s így megszületett a nyelvészeti filozófia. A hagyományos filozófiát például B. Russel vagy L. Wittgenstein metafizikának tartották, amely nyelvi tévedések halmaza, és nem felel meg a tudományosság követelményeinek.

Az új, analitikus filozófia rendeltetése a természetes nyelv logikus, szemantikai elemzése útján a filozófia „kigyógyítása” az értelmetlenségből, az emberiség védelme a „metafizikától”.

Bármilyen eredményekre is fog vezetni ez az új filozófia, kétségtelen, hogy a nyelvészet számára sok új gondolatot adott, érdekes kutatások ihletőjévé vált. A szovjet filozófiai kritika a maga részéről a nyelvészeti filozófiát mint a pozitívizmus evolúciójának eredményét értékeli, egyik transzformált alakjának tekinti. A pozitívizmust pedig a szovjet ideológusok a modern polgári ideológia egyik alapjának tekintik.

Mi köze van mindennek a szovjet nyelvtudományhoz? Mint kiderült, nagyon is sok. Még a 70-es évek végén megjelent egy kollektív monográfia „A külföldi nyelvtudományi irányzatok filozófiai alapjai” címmel, melynek célját az előszó nem rejtette véka alá: nyújtson segítséget „... annak a kritika nélküli viszonynak leküzdésében, amely sok [szovjet — F. O.] nyelvésznél megfigyelhető e nyelvészeti irányzatokkal és különösen azok filozófiai alapjával szemben.” (Filozsofszkije osnovi zarubezsnih napravlenij v jazikoznanyii. Moszkva, 1977. 6.)

A monográfia szerzői megvizsgálták a modern nyelvészet különböző elméleteit, a neohumboldtista elméletet, Saussure strukturalizmusát, a glosszématicát, az amerikai deskriptívizmust és a szociolingvisztikát, és végül Chomsky generatív elméletét (amely valóságos forradalmat jelentett a XX. század nyelvészetében), mindazokat az elméleteket, amelyek nélkül a modern nyelvtudomány elképzelhetetlen — ideértve természetesen a szovjet nyelvtudományt is —, és lehangoló következtetésre jutottak: „... mindezek az irányzatok kisebb-nagyobb mértékben válságban vannak, s ebben döntő szerepe van ama (többségükben pozitívista jellegű) filozófiai elvek nem kielégítő voltának, amelyekre támaszkodnak” (uo. 6).

Ez után a szovjet filozófusok úgy döntöttek, hogy figyelmeztetik a szovjet nyelvészeket az eltévelyedés veszélyére. Jó, ha mindez kimerül a „figyelmeztetésben”. A monográfia Chomskynak szentelt fejezete már valósággal a régi „jó” sztálini idők húrjain játszik. A szerző nemcsak kvázi-nyelvésznek (!) nevezi Chomskyt és követőinek „külföldi és hazai seregét”, de úgy tartja, „... hogy kötelessége jó tanáccsal szolgálni minden kvázi-nyelvésznek”, ne bántásák az élő emberi nyelvet, hanem foglalkozzanak csak a „programozáshoz használt kvázi-nyelvekkel” (uo. 257 — 83).

Néha azonban találkozhatunk bőleőbb tanácsokkal is. Így például M. Sz. KOZLOVA a „Filozófia és nyelv” című monográfiájában, amelyben a nyelvészeti filozófia mint pozitívista filozófia kritikájával foglalkozik, az alábbi következtetésre jutott: „Félve a filozófiától és lekezelve azt, a modern pozitívizmus spekulatív módon bánik a modern logika, matematika, nyelvészet stb. terén a filozófiai problémakör új, konkrét aspektusaival. Ez a tényező időszerűvé

teszi a marxista filozófia továbbfejlesztésének szükségességét, mégpedig konkrét irányokba, a filozófiai problémák legfinomabb és legösszetettebb aspektusainak elemzésével. Ilyen körülmények között a marxista elmélet közhelyeinek egyszerű ismétlése nemcsak azt jelentené, hogy lemondanánk filozófiánk alkotói továbbfejlesztéséről, hanem azt is, hogy a modern polgári filozófia bonyolult gnoszeológiai és más spekulációival szemben gyakorlatilag letennék a fegyvert” (M. Sz. KOZLOVA, *Filoszofija i jazik*. [Kriticseszkiy analiz nekotorih tendencij evoljucij pozitivizma XX. v.] Moszkva, 1972. 245–6).

A „fegyverletétel” a harcias marxista filozófia számára azért komoly fenyegetés, mert ebben az esetben talán nem is annyira a védtelenség, inkább a „munkanélküliség” réme fenyegetné.

A fölvázolt kép a szovjet nyelvtudomány 1950 utáni történetéről sem teljességre, sem pontosságra nem törekedett. Valószínű, hogy számos ellenpéldát is fel lehetne hozni, s más szemszögből is lehetne értelmezni a tényeket. De így is talán sikerült érzékeltetni azt, miért fontos még ma is visszatérni az 1950-es évek eseményeihez, azoknak előzményeihez és következményeihez. A nyelvészeknek is érdemes tudomásul venni, hogy a sztálini politikai és ideológiai modell felszámolása nem zárult le az SZKP XX. Kongresszusának határozatával, s szaktudományunk és az ideológia, illetve marxista filozófia viszonyának számos problémája még tisztázásra vár. Ez elsősorban a nyelvtudomány érdeke.

FEDOSZOV OLEG

Nyelvi szempontok ideológiai szövegek értelmezéséhez

1. Akár eredetiben olvastuk Marxot, Engelst, Lenint, akár fordításban, észre kellett vennünk bölcséleti műszókincsük kérdéses pontjait, meg kellett birkóznunk az adódó nehézségekkel. Nem elegendő a forrásnyelv alapos ismerete, de még a marxizmus mai rendszeréé sem. Szükséges ismernünk az eredeti közlési helyzetet is, az eredeti legtágabb szövegösszefüggést is. A fordításelmélet (erre legutóbb KLAUDY KINGA: *Nyr*. CXII, 406–18) a legtágabb hermeneutikának sajátos ága.

2. Nem vezet jóra, ha a filozófusok maguknak sajátítják ki a feladatokat, elutasítják a nyelvészek segítségét. Annak idején kimutattam, hogy mi a német nyelvi háttere az engelsi, marxi *Ideologie* 'ideológia', *ideologisch* 'ideologikus' szavak rosszálló tartalmának (*Nyr*. LXXX, 425–8). Nem egészen szabatos műszavak ezek, ugyanis Engelsék akkoriban csakis a polgári eszmerendszerek kapcsán beszéltek róluk, a polgári ideológiáknak pedig még forradalmi változataik is többé-kevésbé hamis tudat jellegűek. Sem Engels, sem Marx nem veti föl, hogy vajon a munkásosztály forradalmárainak az ideológiája is szükségképp hamis tükrözés-e. A kérdés meg nem látásában többek közt maga a német nyelv befolyásolja őket. Sajnálom, hogy a marxista filozófusok nem vettek tudomást írásomról, így aztán félre is magyarázzák az *ideológia*, *ideologikus*, *ideológiai* kategóriákat, minősítéseket. Számos idézettel mutathatnám be a látszólag Marxhoz és Engelshez hű tévedéseket, de itt elég a napi sajtóból idéznem. KELEMEN JÁNOS például így ír: „A kortársak ideologiku-

s a n, a z a z h a m i s t u d a t t a l (az én kiemelésem, T. G.) reagáltak a forradalom utáni helyzetre. Ez alól Lukács, a legtávlatosabb gondolkodó sem kivétel” (Magyar Nemzet 1987. márc. 28.). (Az 1917–19-es forradalmakról van szó!) Újra kérdezem: miért volna azonos (= azaz) az *ideologikus* a hamis-tudatúsággal? Épp az igazságérdekű gondolkodók, az osztálytársadalmat megszüntetni törekvő forradalmár tudósok munkájában? Ha Lukács sokszor tévedett is, máskor taktikázásra kényszerült, korántsem efféle „szükségyszerűségből”.

Mellőzöm most a sztalinizmus kényszerítő hatását. Lukács is, mások is történelmileg meghatározottan korlátozott gyakorlati és elméleti tapasztalattal általánosítanak. Filozófiai indukcióik sohasem épülhetnek teljességre. Személyes gondolkodási hibákkal levonhatnak az elméleti hagyományból téves következtetéseket. Nem teljes indukcióik azonban nem valami végzetes társadalmi szükségyszerűségből torkollanak hamisságba.

Ha akár KELEMEN, akár kollégái ragaszkodnak az ideológia hamis tudati voltához, próbálják meg előbb valahol meggyőzően bizonyítani azt a szerintem hamis hegeli tételt, hogy mivel az igazságoknak szükségképpen vannak korlátai, ezért egyben vannak tévedéselemeik is (ezt vallja MOLNÁR ERIK is: *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. 1962. 378–9). Én ezt tagadom! Az anyag és energia megmaradásának elve akkor sem tartalmaz szükségyszerűen tévedést, ha viszonylag szűk gyakorlati anyagból általánosították — a végtelen helyett. A sztalini eszmerendszer megbukhatott, de az a tétel, hogy végső soron a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot, nem pedig fordítva, korántsem vált érvénytelenné.

Visszatérve tehát a kiindulásunkhoz: mindaddig, amíg filozófiailag nincs bizonyítva, hogy a marxi–engelsi *Ideologie* nemcsak német nyelv i okokból rosszalló tartalmú, fordításaikban jegyzetnek kellene föltüntetnie, hogy az *ideológia*, *ideologikus* tartalma az eredeti német szituációban és kontextusban különbözik a mai magyar jelentéstől: különbözik említett általánosított rosszalló, negatív tartalmával.

3. Egy közlésre már leadott cikkemben fejtem ki, hogy mennyire meg gondolatlanul, elhamarkodottan használta Marx is, Lenin is a *konkrét* és *elvont* minősítést. Az általánosok objektivitásáról mindketten merev nominalista módjára nyilatkoztak, holott épp saját elméletükből következik, hogy ismerjük el az általánosoknak az (egyéni) tudattól független objektivitását. Más szóval: a marxi *elvont munka*, a lenini *elvont természet* valójában nem csupán gondolati elvonatkoztatás, hanem objektív általános munka, általános természet. Ha a fordítások szöveggondozója nem akarja a védhetetlen nominalizmust védelmezni, e helyekhez is jegyzetet kell fűznie: az elvont itt valójában általános.

4. Csak a személyi kultusztól még mindig lenyűgözött lelkek rökönynednek meg a fentebb írtakon. Horatius is kimondta már, hogy a nagy Homérosz is hibázik olykor elszundikálva. Nekünk sem illik tagadnunk, hogy Lenin is elkövet súlyos elírásokat.

A nem sztalinista, hanem marxista ismeretelméletben az *abszolút igazság*: „*singulare tantum*”, vagyis csak egyes számban létező, úgy érvenyes kifejezés. Bölcséleti szempontból — a történelmi gyakorlat mindig korlátozott volta miatt — mindig csak megközelíthető határérték a maga teljes-

ségével, korlátlanásával. Lenin egyetlen alkalommal feledkezik meg erről. A „Materializmus és empiriokriticizmus” (1961. 154) egy helyén mondja, hogy „vannak örök, abszolút igazságok”. Az orosz eredetiben, nagyobb összefüggésben (Moszkva, 1969. 128): „всякий без труда продумает десятки подобных примеров истин, которые являются вечными, абсолютными”.

MOLNÁR ERİKnek szinte mindmáig bírálhatatlan ismeretelmélete nem a marxizmusé, hanem a sztalinizmusé. Tudománytalanul összezavarta nemcsak az úgynevezett „örök”, végleges igazságokat az abszolút igazsággal, hanem a tévest az igazság részlegességével, az objektívát az abszolúttal, a relatívot a szubjektívval, sőt magát az igazságot — amely tükrözés — a valósággal, amelyet vagy amelynek lényegét helyesen tükrözi (A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. 1955. 221–40). A szerző semmit sem hasznosított ismeretelmélete számára kortársai terjengős, színvonaltalan — és főleg! — t a p i n t a t o s bírálataiból (vö. FilSzle. 1961. évf. passim). Következő kötetében makacsul ragaszkodott előbbi felfogásához, többek közt az *abszolút igazságok* többszámúságához (Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. 1962. 373–86).

Molnár Erik harcosan kiáll az abszolút igazságok többese mellé. A Lenin-idézetet minden különösebb mentegető szándék nélkül talán úgy magyarázhatnánk, hogy benne az a többes szám mintegy gúnyos, lefokozó idézőjelbe is kerülhetne, olyasféle hangulati mellézköngével, mint Engels Anti-Dühringjében (1947. 126–30) olvashatjuk az ö r ö k, végleges igazságok minősítését.

Nyilvánvaló, hogy MOLNÁR ERİK ismeretelmélete beható és főleg kíméletlen és kártékonytárgyú bizonyító bírálatot kíván. Szívesen írtam volna ilyen magam is, ha a szerző nem tartozott volna egészen a legutóbbi évekig az élesen nem kritizálhatók szentséges táborába. Én örülnék neki legjobban, ha egy szerkesztő nekem szegezné: Hic Rhodus, hic salta! . . . Másrészt azt is ki kell végre mondani, hogy az említett engelsi gúny csak is a Dühring elleni polémia szövegösszefüggésében jogos: azok az „örök” igazságok nem abszolútak ugyan, de korántsem együgyű ténymegállapítások vagy közhelyek.

5. Csak vázlatosan érinthettem itt a 3. és 4. pontban említetteket. Mivel bővebb filozófiai kifejtést kívánnának meg, nem igényelhetem, hogy nyelvészeti folyóirat közölje. Egyetlen példán, Marx egy Feuerbach-tézisének nyelvi és egyúttal filozófiai értelmezésén mutatom be, mit nyerhetünk az ilyen munkával.

1. A kérdéses tézis középpontjában az *emberi lényeg* kategóriája áll. Nyelvi probléma is, hogy ez hogyan függ össze az ember (történelmi) *totalitás*ával és *nembeliségével*. Én semmiképpen sem tartom azonosnak az emberi lényeg e totalitással, és meghatározásától függ, hogy mennyiben esik egybe a nembeliséggel. Nagyjából elfogadom MÁRKUS GYÖRGY gondolatmenetét, amelynek alapja Marx korai műve, a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” (vö. Marxizmus és „antropológia” 1966.; vö. még HELLER ÁGNES, *Érték és történelem* 1968.; a kibontakozó vita jó összefoglalása: *Esztétikai Kislexikon*³ 1979. 151–2, 501–2).

Eszert a nem állandó, hanem változó, fejlődő emberi lényeknek a következők a fő pozitív megnyilvánulási módjai, viszonyai, vetületei: a) az ember alkotó tárgyiasulása a munkában; b) ezzel szoros kapcsolatban közösségi, társadalmi volta; c) mindezek folytán növekvő tudatossága; d) s ettől elszakíthatatlanul az olyan értelemben vett szabadsága, hogy cselekvő, alkotó módon

szolgálja, alanyiasítsa és ismét tárgyiasítsa a szükségszerűségnek mind magasabb fokát; e) úgy, hogy eközben mindezek révén egyre jobban egyetemesül, szellemi és anyagi gyakorlatával átfogva a társadalmi és természeti lét mind nagyobb szféráját. Hozzáfűzhetjük: nyilván megvannak az emberi lényeknek a negatív vetületei is. Ezeket nem feladatomban fejtegetni, bár a filozófusok is mostohán bánnak velük. Fontos viszont, hogy a dinamikus emberi lényeg nincs meg azonos fokon, egyformán sem a különféle társadalmi osztályokban, csoportokban, rétegekben, sem az egyes személyekben.

Az ember részecske voltával, részérdekűségével (partikularitásával) szembeállított pozitív lényegének, nembeliségének meghatározóiban szinte mindenütt ott rejlik, vagy ki is van fejtve a „van” mellett a „lesz” és a „kell” („egyre jobban”, mindinkább, „mind nagyobb mértékben”, „mind átfogóbban” stb. kifejezésekbe burkolva). Változó lényegünket meghatározva nyilván meghatározzuk e lényeg mozgási, fejlődési irányát is. Hogy ez a feladat nehéz, hogy hajlamosak vagyunk az együttes öncsalásra, nem ment föl a feladat elvégzése alól.

Mindezt azért szükséges kimondanom, mert HERMANN ISTVÁN azt látja a lényeg mozgásirányainak meghatározásában, hogy az emberi lényeg kategóriájába így „belecsempésszük” az emberi nem céljait is. Ez pedig szerinte azért veszélyes – még LUKÁCS GYÖRGY is „Az esztétikum sajátosságá”-ban –, mert akaratlanul is közelít az irracionalizmushoz, Heideggerhez: teleologizmusa az idealizmusba torkollik (A gondolat hatalma 1978. 501). HERMANN nézete téves. Az emberi lényeg akkor is magasabb szintre kerül vagy kerülhet mozgásával, ha hordozói nem tűzik ki ezt a célt maguknak. De csupán biológiai, nem emberi lényekben is bennfoglaltatik a változás iránya mind az egyedet nézve, mind a „törzset”. Enélkül írva le a biológiai lényeket, erősen hiányos marad meghatározásunk.

Kétkedve olvasom HERMANN ISTVÁNNAK azt a tételét is, hogy „a késői Marx a nembeliség fogalmát a történelmi totalitással helyettesítette” (i. m. 504). Hol bizonyítja, hogy úgy helyettesítette ezt Marx, hogy egyben azonosította volna vele? Éppúgy föltehetjük, hogy később egy má s i k, a korábbival nem azonos vagy csak többé-kevésbé azonos tartalmú kategória felé fordult a figyelme.

Nehéz tagadni, hogy a történelmi totalitás ugyan a lényeg totalitása is, de a lényegteleneké is. Az olyanoké is, amelyek lényegesek voltak, az olyanoké is, amelyek ilyenem lesznek, és az olyanoké is, amelyek később sem válnak lényegessé, hanem elsüllyednek, megsemmisülnek.

2. Mindezeket tisztáznom illett némileg, mielőtt a tárgyra térek. Hermann István is hivatkozik rá, Lukács Györgynek is fő érve az emberi lényeg kapcsán Marxnak hatodik Feuerbach-tézise: „Feuerbach a vallási lényeket feloldja az e m b e r i lényekben. De az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége (das Ensemble)” (MARX–ENGELS Művei 1960. III, 9; HERMANN i. m. 501). Más összefüggésben ugyanerre a tézisére hivatkozik SZERDAHELYI ISTVÁN is: „Magyarán: az emberi lényeg, a társadalmi viszonyok összessége minden egyes emberben ott rejlik, csak éppen egyedi arculatot öltve, az általánosan jellemző és az egyéni vonások sajátos egységében” (Az esztétikai érték 1984. 37–8).

A társadalmi viszonyok ö s s z e s s é g e k ö z v e t l e n ü l rejlene ott minden emberben? És egyenlő mértékben: csecsemőben és aggastyánban,

lángészben és gyengeelméjűben, elnyomóban és elnyomottban? Nem! Sem SZERDAHELYI, sem HERMANN — egymástól jócskán eltérő — álláspontját nem fogadhatom el. Filozófiai, esztétikai bírálatukban másoknak is lesz még dolga. Én fő tekintélyi érveket vizsgálom.

Marx Feuerbach-tézisei 1845 tavaszán keletkeztek Brüsszelben. Magának a szerzőnek 1845—47-es jegyzetfüzetében maradtak fenn. Semmi sem sejteti, hogy Marx véglegesnek, megfogalmazásukban végérvényesen kicsiszoltaknak tartotta volna őket. Arra sincs adatunk, hogy megpróbálta volna őket bárhol közzétenni. Ezeket a híres vázlatpontokat csak Marx halála után, Engels jelentette meg nyomtatásban, függelékként csatolva „Ludwig Feuerbach” című írásának 1888-as különkiadásához. „Marx Feuerbachról” címet ad neki, s eléggé szabadon bánik az eredeti szöveggel: egyáltalán nem követi szó szerint (vö. MARX—ENGELS i. m. III, 553).

Jelenleg ezt az olvasatot tekintik hiteles eredetinek: „Feuerbach löst das religiöse Wesen in das menschlichen Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum innewohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse” (MARX—ENGELS, Ausgewählte Schriften. Dietz. Berlin, II, 371; ENGELS kiadásában az *innewohnendes* pl. *inwohnendes*: uo. 527).

Magához az olvasathoz is szó fér. Bárki megnézheti a tézisek kéziratának fényképmásolatát a magyar kiadásban (a 6. tézis: MARX—ENGELS Művei. 1960. II, 11). Marx, aki csakis saját használatára jegyeztetett, sokat rövidített és egyéni módon. A határozott és a határozatlan névelőket kiváltképpen — írásában, rövidítéseiben szinte egbemosva őket. Elmosódnak a szövegek is.

De ha elfogadjuk is a jelenlegi olvasatot, továbbra is kérdéses az *Ensemble* jelentése. HERMANN becsületére válik, hogy e kérdéses szót így is belefoglalta zárójelben a tézis idézetébe, noha a magyar fordítás nem éreztet kétséget. A fordítással szemben: egyáltalán ’összesség’-et jelent-e? Szögezzük le, nemcsak a jelenleg legnagyobb német — magyar szótárban, hanem a sokkötetes új német értelmező szótárban sincs ilyen jelentése, jelentésárnyalata (vö. Wörterbuch der deutschen Gegenwartsprache. Akademie. Berlin, 1967.). Az első jelentés: ’művészi együttes, csoport’ (mint a magyarban); a második: ’énekes vagy zenei jelenet’; a többiek között sincs ’összesség’ vagy rokon értelműje. Nem akad ilyen jelentés a régebbi és újabb nagyobb terjedelmű német — magyar szótárakban sem. Legföljebb *id e g e n s z ó k é n t* van meg a *mai* németben a ’das Ganze, die Gesamtheit, das Zusammengehörige’ jelentése is (vö. Großes Fremdwörterbuch. Leipzig, 1977.).

Ha Marx nem saját használatra írt volna jegyzeteket, hanem egyértelmű tudományossággal akart volna fogalmazni, akkor nyilván a *die Gesamtheit* főnevet használta volna tézisében. Igaz, a *die Totalität* is felbukkan már az egy évvel korábbi „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban, de ez a szó inkább későbbi nyelvhasználatát jellemzi, s akkorra már sajátos, egyéni jelentéstartalommal is megtölti ezt a szintén idegen főnevet.

3. A *das Ensemble*-t a franciából vette át Marx és kora. Ám főnévként ott sem egészen régi. A vulgáris latin *insimul* alakból ugyan már a XI. századra kialakul a francia *ensemble*, de megmarad határozószónak ’egyszerre, egyszersmind, egy időben’ jelentéssel. Főnévként csak 1694-től mutatják ki (ALBERT DAUZAT, Dictionnaire Étymologique. Paris, 1938.). Mik lettek a főnévi jelentései a „nagy Larousse” szerint? a) ’dolgok vagy személyek együttese, amely önmagában tekintetbe vehető önálló egységet, teljességet alkot’; szino-

nimái: *teljesség, tökéletesség, egész, összesség* [NB. a korlátozott terjedelmű struktúrára utaló értelmezés ellenkezik némely itt felsorolt szinonimával! T. G.]; b) 'olyan egység, amelyet különféle elemek szerencsés összjátéka teremt meg, összhang, amely a részek, az összetevők helyes arányából születik meg, s ezek között az alkotórészek, tényezők között tökéletes a megfelelés'; rokon értelműi: *összhang, megfelelés, összetartó erő*; c) 'olyan egység, amelyet különféle elemek harmonikus együttműködése hoz létre, s melyben mozgásuk, lét-folyamatuk tökéletesen összehangolódik'; szinonimái *összhang, (egymáshoz való) alkalmazkodás*. A LAROUSSE adta jelentések némelyike tehát látszólag nem zárna ki, hogy franciából *összesség*-nek fordítsuk az *ensemble*-t, kivált ha a szinonimákat mérlegeljük. Ez azonban csak látszat. A meghatározásokban mindenütt benne rejlik bennfoglaltan, hogy véges számú személyek, dolgok, tényezők együttesére vonatkozik a szó, nem pedig olyan egyetemeségre, mint a marxi német szövegben volna 'összesség' értelemben.

Mindezt tekintetbe véve, legalábbis egyenrangú fordítása és értelmezése a marxi szövegnek, hogy nem a társadalmi viszonyok válogatatlan és korlátlan teljességéről szól, hanem az igazán lényegeseknek egybehangzó, egymást föltételező, összehangolt együtteséről.

4. És ha helyes az olvasata is a kéziratnak, ha helyes a magyar fordítása is? Ha Marx valóban *Gesamtheit*-ra gondolt az *Ensemble*-t leírva? Mindebből még nem következik, hogy a meghirdetett tétel okvetlenül igaz. Akkor is tekintetbe kell vennünk, hogy az eredetileg „ad Feuerbach” című futó följegyzések csupán vázlatpontok. Egy ifjú lángelméé ugyan, de csakis azok. Ezért merhetette annak idején -- megírásuk után 43 évvel -- Engels is módosítani kissé a szöveget. Bár nagyszerű gondolati telitalálatokban gazdag, de korai mű ez: tévedés, leegyszerűsítés, pontatlanság is előfordulhat benne.

Mert hogyan tarthatna bele a mindenkori változó-fejlődő emberi lényegbe a társadalmi viszonyok olyan összessége, amely magában foglalja a lényeges viszonyok sokasága mellett a lényegtelenek tengerét is? Elfogadhatatlan az emberit és a társadalmat úgy megkülönböztetnünk, hogy az emberi lényeg vonatkozásában a legjelentéktelebb társadalmi viszony is lényeges. Ha ezeket a lényegteleneket mindenáron bele akarnánk gyömöszölni az emberi lényegbe, akkor csakis valami erősen szofisztikus indoklással tehetnénk, hogy az emberi lényeghez az is szükségszerűen hozzátartozik, ami kívül áll az ember nembeli létét meghatározó társadalmi vonatkozásokon, tehát szükségszerűen kapcsolódnak hozzá nembeliségét nem érintő, lényegtelen társadalmi viszonyok is. Az ilyen apologetikus álmarxizmusról megvolna a lesújtó véleményem . . .

Ilyen lényegtelen társadalmi viszony — mert társadalmi viszony is! —, hogy valaki szereti-e, „fogyasztja-e” a krimet, gyorsan követi-e a mulékony divat változásait —, vagy hogy dohányzik-e. Valaha épp HERMANN ISTVÁN magyarázta egy oktató célzatú cikkében (Új Írás IV [1964. szept.], 1120–29), hogy „ha valaki azt mondaná, hogy az ember dohányzó állat — megragadná ugyan az ember [= az emberiség egy része] egyik történelmileg kialakult jellegzetességét, mégsem mondana olyat, ami az ember totalitását akárcsak megközelítően is megragadná. Tehát elmondhatjuk, hogy ez a meghatározás megragad ugyan egy differentia specificát, visszatükröz ugyan valamit a valóságból, de korán tsemlényeg t” [az én kiemelésem. T. G.]. Ha viszont társadalmi viszony is, meg is ragad valamit a valóságból, mégsem a lényeg

tükrözi, akkor az emberi lényeg egyáltalán nem a társadalmi viszonyok változatlan összessége. Kár, hogy ezt maga Hermann nem mondja ki, csak ilyen nyakatekerten lehet nézeteit kikövetkeztetni. Az azonban világos, hogy a lényegtelen társadalmi viszonyokat nemcsak az emberi lényegből zárja ki, hanem fölöslegesnek tartja bevonni az emberi-társadalmi totalitásba is. (Hogy e kettőt nem tartom azonosnak, erre már utaltam.)

Ha az *Ensemble*-t összességnek értelmezve föltesszük, hogy maga Marx kebelezte be az emberi lényegbe a lényegtelen társadalmi viszonyokat is, akkor nem hallgathatjuk el: tévedett. Hibáját azzal enyhíthetjük, hogy Feuerbachnak az egyént és az egyén lényegét a társadalmiságától elszakító nézeteivel küzdött meg (vö. LUKÁCS GYÖRGY, A társadalmi lét ontológiájáról 1976. III, 42–3). A hatodik Feuerbach-tézisben egyébként is a társadalmi viszonyoknak a szerkezetére, struktúrájára esik a hangsúly, nem egyetemességükre.

Az a marxizmus, amely a lángésznek betűit fetiszizálja, bálványozza, s úgy ragaszkodik igazságukhoz, ahelyett, hogy a marxi gondolatok továbbgondolásának a jogához és kötelességéhez ragaszkodna: reakciósmarxizmus. Ennek az oxymoronnak valóságát és veszélyét fejtegeti a Kritika egy 1985-ös száma is, visszhangozza a hazai napi sajtó is (ANTAL GÁBOR: Magyar Nemzet 1985. aug. 10.).

6. Meggyőződésem, hogy ahogy a szépirodalom művelőinek szövegértelmezése, úgy a marxizmuséinak a magyarázata is beletartozik a nyelvészet feladataiba, és e feladat elvégzése nemhogy betűrágás, hanem nélkülözhetetlen feltétele a filozófiai kutatásnak.

Nem csupán személyes sérelemnek vélem, hanem a probléma iránti érzéketlenségnek, hogy némely világnézeti folyóirat szerkesztői a Feuerbach-tézis fenti magyarázatában semmi mást nem láttak, mint Hermann István elleni posztumusz támadást, és nem közölték tanulmányomat.

A szövegkutató nyelvész sokszor állna készen, hogy hasznosítsa módszereit a filozófia számára. Ehhez azonban az kell, hogy igényeljük is munkáját. Napjainkban különösen fontos tudnunk: a megkeseredett igazság méreggé válik.

TÖRÖK GÁBOR

Veriloquium

A sevillai Isidorus főművének, az „*Etymologiae sive origines*” című enciklopédiának kiadója, Braulio saragossai püspök, bevezető írásában Cicero himnikus Varro-dicséretét (Acad. post. I. 3,9: „tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti . . .”) alkalmazta elhunyt barátjára, mint aki oly sok csapás után – a VII. században járunk! – igyekezett feltámasztani a régi kultúra emlékeit, hogy „mindenben végképp el ne parasztosodjunk” (Patrologia Lat. 81, col. 17: „ne usquequaque rusticitate veterasceremus”). EDUARD NORDEN a „Die Kultur der Gegenwart” I/8. kötetében (Berlin – Leipzig, 1905. 398) az egész mondatot így fordította: „Gott hat ihn [ti. Isidorust] nach all dem Unglück Spaniens erweckt zur Erhaltung der Denkmale der Vergangenheit und ihn wie einen Ramppfahl hingesetzt, auf dass wir nicht völlig in Barbarei verkämen.” (Vö. az „Antike Kunstprosa” II, 663, 1. sz. jegyzetét is; Braulio Isidorus-jellemzéséről újabban I. J. FONTAINE,

Isidore et la lexicographie médiévale. A „La lexicographie du latin médiéval etc.” c. kötetben. Paris, 1981. 103.)

Mellőzzük most annak részletes kifejtését, hogy rejtélyes című előadásunkat (eredeti formájában elhangzott 1983. okt. 17-én „A középkori latin lexikológia kérdései” c. budapesti kollokviumon) miért éppen a köztársaság végi polihisztor Varro és az antikvitás tudáskincséből a középkor „sötétségébe” annyit-amennyit átmentő egyháztanító érsek rokonításával kezdjük. Nincs szükség a szó eredeti vagy igazi értelmét vizsgáló *etymologia* (latinul *veriloquium*) történetének végigkísérésére sem, hogy az érthető emberi igény jelentkezését és koronként változó kielégítését — a késői utód szemével nézve csupa mosolyra ingerlő fonákságot — bemutassuk. A hajdani etimologizálásra gondolva mindnyájunknak óhatatlanul a *lucus a non lucendo* és társai jutnak az eszébe (előfordulásainak felsorolását l.: E. WÖLFFLIN, *Die Etymologien der lateinischen Grammatiker: Archiv für lat. Lexikogr.* VII [1893.], 434 k.; I. OPELT, *Reallex. für Antike und Christentum [= RAC.] „Etymologie”* 803; R. KLINCK, *Die lat. Etymologie des Mittelalters.* München, 1970. 54, 76. j.), vagy a Voltairenek tulajdonított gunyoros megjegyzés arról a tudományról, amelyben a magánhangzók semmit sem, a mássalhangzók pedig nagyon keveset számítanak, — a XVII. századi GILLES MÉNAGE fantaszttikus szószármaztatásairól (pl. *vernaculus* > lakáj, vagy *fabā* > *haricot*: vö. E. TAPPOLET, *Phonetik und Semantik in der etym. Forschung.* A „Wege der Forschung” 373. [Etymologie] kötetében. Darmstadt, 1977. 80; K. BALDINGER, *L’etymologie hier et aujourd’hui.* Uo. 212 k. — számos példával nemcsak a XVII. századi „Ménagianá” galériájából), délibábos nyelvészkedőink vagy legújabb kori sumér atyafikeresőink produkcióiról nem is beszélve.

Aki az etimológia antik kezdetei és ezeknek keresztény továbbfejlesztése iránt érdeklődik, ILONA OPELT RAC.-cikkét (Etymologie) veszi elő; a középkori latin etimológiákról ROSWITHA KLINCK könyve tájékoztat bennünket (ehhez l. E. R. CURTIUS nélkülözhetetlen művének — *Europ. Literatur und lat. Mittelalter.* Bern, 1948. azóta több kiadásban — „Etymologie” c. fejezetét is: erre hivatkozik TARNAI ANDOR „A magyar nyelvet írni kezdik” c. könyvében — Bp., 1984. 19 k. — bő irodalommal; az antik etimológia-kutatás modern feldolgozásainak bibliográfiája: S. KOSTER, *Tessera.* Erlangen, 1983. 48, 6. j.), és kiváló eligazításul szolgál a „Wege der Forschung” imént említett kötete, amelyben nem kevesebb, mint három magyar kutató tanulmányát olvashatjuk. (KISS LAJOSON kívül ideszámítjuk SZEMERÉNYI OSZVALDOT és ULLMANN ISTVÁNT is; vö. még: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA. Bp., 1976.)

A fentebb idézett WdF.-kötet egyik érdekes áttekintésének (7 kk.: *Grundzüge und Wandlungen der Etymologie*) szerzője, WILLY SANDERS, másutt (*Zeitschr. für dt. Phil.* LXXXVIII [1969.], 57 kk.) külön tanulmányt szentelt a „Wortkunde”, illetve a „wortkundliches Denken” középkori német kezdeteinek. Ebben az etimológiának CASSIODORUSTÓL ÉS ISIDORUSTÓL fogva a kolostori iskolák grammatikai gyakorlatában is megfigyelhető szerepét nyomozva eljut „a tulajdonképpeni német szómagyarázatokig”, amelyek abban a pillanatban jelentkeznek, „amikor a nyelvi érdeklődés hazai szón lobbán lángra” (71: „wo sich das sprachliche Interesse an einem heimischen Wort entzündet”). Ezzel a mi fejtegetéseink tárgyát és menetét is megadtuk: a középkori latin nyelvű irodalmunkban fel-felbukkanó szómagyarázatokból mutatunk be egy csokorra valót a Szent István-i Intelmektől SYLVESTER JÁNOSIG.

Árpád-kori irodalmunk stílusproblémáinak fájdalmasan nélkülözött szakértője, HORVÁTH JÁNOS, az Intelmek ékítményeinek ismertetése kapcsán (hasonló című könyvének 121. lapján) tér ki egy már az ókorban is kedvelt etimológiának ismételt felelevenítésére: „*reges augusti dicebantur, quia augebant ecclesiam*” (c. 2), illetve: „*tuum quotidie auge regnum, ut tua corona ab hominibus habeatur augusta*” (c. 6). Az elsőnek idézett figura etymologica (adnominatio) funkciójáról, irányzatosságáról ugyanúgy nem esik szó, mint ahogy említetlen maradt a pár sorral előbb olvasható evangéliumi (Mt. 16, 18) vers, a középkori szómagyarázatok egyik serkentő mintája: „*tu es Petrus, et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam*.” (HORVÁTH JÁNOS „*Meister P. und sein Werk*” c. úttörő tanulmányának utolsó jegyzetében [Acta Ant. XVIII (1970.), 412, 155] P. mester kikövetkeztetett *Petrus* nevét a 'kő(só)' jelentésű török *Turda* névvel azonosította; Anonymus „etimologizáló tendenciájáról” ugyanitt. A *Petrus* — *petra* etimológiát különben ISIDORUS „kanonizálta”: Etym. VI, 9, 2; vö. W. SANDERS: i. h. 68, 52.)

Az írói tudatosság szempontjából szinte Gerberthez — a II. Szilveszter néven uralkodó pápához — fogható szerzőnek „valósággal virtuozitássá” fejlesztett szerkesztményei közt említve találjuk az Intelmek méltatásában a regtő három különböző alakjának művészies variálását (c. 8): „*grave tibi est . . . tenere regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium exstiteris regum*.” BALOGH JÓZSEF éppen e szó kapcsán mutatta be „az Intelmek szerzőjének függőségét a patrisztikus és karoling királytűkrök *rex a recte regendo* képletétől.” (Vö. BALOGH JÓZSEF, *Ratio és mos*: EPhK. LXVII [1943.], 293, 45. j.; korábban: *Rex a recte regendo*. Speculum III [1928.], 580 kk.). ISIDORUS ezernyi szómagyarázatának egyik „elméleti” alapja az *ex causa* származtatás, mint például *reges a regendo et recte agendo*. ISIDORUSTól örökölte tudományát JOHANNES SARESBERIENSIS, SEDULIUS SCOTTUS, RATHERIUS, HINC MAR, PS.-CYPRIANUS stb., maga ISIDORUS pedig betetőzője volt annak a hosszú, korábbi kornak, amelyet BALOGH vázlatosan ismertet. A sevillai érsek nem tud betelni a 'király' latin megjelölésének moralizáló magyarázatával: „*reges a regendo vocati . . . , non autem regit, qui non corrigit; recte igitur faciendo regis nomen tenetur, peccando amittitur*”, és még az ősi gyermekmondókát is idézi magyarázatához: „*rex eris, si recte facies, si non facies, non eris*”, amelyet tudvalévőleg Horatius is beleillesztett első levelébe (Epist. I. 1, 59 k.): „*rex eris, aiunt, si recte facies*.” (A teljes septenarius PORPHYRIO kommentárjában így hangzik: „*rex erit, qui recte faciet, qui non faciet, non erit*.” A király tehát mintegy a nevében hordozza méltóságának jelképét (vö. HINC MAR, PL. 125, 996: „*rex in semetipso nominis sui dignitatem custodire debet*”). Ennek az ideális követelménynek a nyomaival többször is találkozunk az Intelmekben: „*gaude rex esse et nominari*” (c. 5); „*si eris pacificus, tunc diceris rex*” (c. 4); „*oportet regem esse pium . . . , rex enim impietate foedatus incassum sibi nomen vendicat regis*” (c. 10), majd a befejezésben: „*haec omnia . . . regalem componunt coronam, sine quibus valet nullus hic regnare, nec ad aeternum pertingere regnum*” — a kiindulásul idézett hármas variáció méltó párja.

BALOGH JÓZSEF szó- és eszmetörténeti fejtegetései érdemesnek látszik ebben az összefüggésben későbbi adatokkal is kiegészíteni. A királyi hatalom isteni eredetének szószólói mindenkor szívesen hivatkoztak az őszövétségi Példabeszédek könyvére (8, 15): *per me reges regnant*. (Mint a koronázási liturgiából vett ige, egyebek közt ez olvasható a német-római császári koronán is. A Képes Krónika családjában és a Dubnici Krónikában olvasható

„Per me reges regnant” kezdetű prológus problémájáról és általában az Anjou-dinasztia hatalmi érdekeit szolgáló államelméletről vö. HORVÁTH J., Stílusprobl. 265 k.) XIV. századi krónika-szerkesztményünk (c. 81) Péter zsarnoki uralmának jogosultságát a szent ige szándékoltt kiforgatásával vitatja el: „*Petrus rex per potestatem regis Teutonicorum elatus non iam regnabat, sed potius tyrannidis suae crudelitate Hungariam deprimendo flagellabat.*” Hasonló szójáték érzékelteti Salamon alkalmatlanságát (c. 116): „*regebat Vid regem, sicut magister discipulum.*” Annál dicséretesebb Szent László húzódozása a királyság vállalásától (c. 131): „*sciebat, quod rex non tam regat, quam regatur.*” A választékos fogalmazás neves elődökre (Sall. Iug. 1, 5; Liv. X. 13, 10; Sen. de ira II. 15: „*nemo regere potest, nisi qui et regi*”) vezethető vissza. Tanulságos továbbá a Magyar krónika szerzőjeként is számon tartandó Heinrich von Mügelin *Fürst*-etimológiája: „*Ein fürst ein fürstant (Vorstand) heisst der schar, die er fürsten sal (soll) gein (gegen) der finde norden.*” (Idézi W. SANDERS, Grundzüge 34.) Ezt a nyilvánvalóan hamis szófejtést a költő erkölcsi tanulság levonására használja a következő két sorban: „*Der dütnis (Deutnis) ist manch fürste bar, der leider nie getocht (wagt) in ritters orden.*” Végezetül egy hazai példa: Bornemisza Péter Aigisthosa (a Magyar Élektárban) lator módon kaparintotta meg királyságot; a már diákkorában elszántan politizáló prédikátor nem is tartja királynak, hanem — merész aktualizálással — „hitvány huszárnak”.

Szent királyaink legendáiból csak egy-két példát ragadunk ki. A nagyobb István-legenda szerzője nyilván tudatosan szötte bele Géza fejedelem álmlátásába a születendő István nevének etimológiáját (c. 3): „*hic . . . erit coronam vitae [Jac. 1, 12] saecularis commutaturus aeterna.*” Nem sokkal később (c. 5 = Hartv. 4) sor kerül a név etimológiájának magyarázatára: „*Nomen sibi impositum est Stephanus, | quod alienum a consilio dei non credimus, | Stephanus quippe Graece | coronatus [Hartv.: corona] sonat Latine.*” A „szép parallelisztikus elrendezésű mondat” (HORVÁTH J., Stílusprobl. 139) második fele persze nem a legenda szerzőjének találmánya, hanem az e típusú szómagyarázatok sablonos fogalmazása. Néhány példa: „*interpretatio nominis etymologia Graece, Latine veriloquium nuncupatur*” (Boeth. comm. in Cic. Top. IV 8), „*antropos enim Graece, Latine dicitur homo*” (Hugucio, Deriv. fol. 75), „*Graeco nomine paradus, dicitur Latine ortus [= hortus, Bernh. Silv. ad Aen. 29, 22]*”, „*sanctum dicitur Latine, agios [= hagos] dicitur Graece*” (Hugo a S. Vict. PL. 175, 368) stb.

A mondat első felének rímélése (*Stephanus -- credimus*) már inkább egyéni lelemény, mondanivalójában mindenesetre ugyancsak sablonos, mint a László-legenda névmagyarázata (c. 2) mutatja: „*Ladislaus est vocatus, quod utique nomen non sine praesagio futurorum videtur eidem esse impositum. Nam si etymologiae [dat.] nominis eius alludamus [szintén a középkori etimológiák szakkifejezése, vö. pl. Joh. Balbus, Cathol. fol. 17s.: „ethimologia . . . alludit significationi trahendo argumentum per litteras vel syllabas aliunde, ut bos quasi bonus operator soli”], Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datum sive datio, prima vero syllaba nominis eius laus est per paragogen [azaz a la-szótag megtoldásával laus-t kapunk], ipse [= Ladislaus] quidem laus data erat populis . . .*” (Vö. MEZEY LÁSZLÓ, Athleta patriae. Szt. László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. A hasonló című kötetben. Bp., 1980. 25 k. Ezt az „etimológiát” idéztem felejthetetlen barátunk latin búcsúztatójában is.)

Formailag olyan típusú szófejtéssel van tehát dolgunk, mint amilyen például Augustinus nevéé (Jacob. a Vorag. leg. 124: „Augustinus ab *augeo* et *astu*, quod est civitas [gör. *asty*], et *ana*, quod est sursum [szintén görögül], inde Augustinus quasi *augens supernam civitatem*”), a *mulier*-é („quasi mulcens virum”), vagy a *cadaver*-é („quasi caro data vermibus”), — hogy a még külön *expositio*-kat és *derivatio*-kat (mint pl. „Richardus a rigore, Robertus a robustate”) ne is soroljuk. Funkció szempontjából ezeket mondja a szakirodalom bizonyos társadalmi-erkölcsi okulás szolgálatában álló (dienstbar), nem „szabad” etimológiáknak. (Vö. I. OPELT: i. h. 842: „zweckfreies Etymologisieren”; W. SANDERS: i. h. 35, 84. j. egy hollandi szerző „Vrije en dienstbare etymologie” c. előadására hivatkozik.)

Ugyanezt a célt szolgálja a folytatás (c. 4) is, amelyben HORVÁTH JÁNOS (i. m. 192) a *honus* és az *onus* szavakkal szerkesztett „hatásos adnominatiót” találta figyelemreméltónak: „regni . . . gubernaculum non solum honori sibi erat, sed oneri.” A játékos szórokoniás (vö. H. SCHUCHARDT, Vokalismus des Vulgärlateins. III. Leipzig, 1868. 9 és 235), amely azonban komoly szövegekben (pl. egy karoling-kori ritmikus szerzeményben, Poetae Lat. aevi Car. I, 80: „honus esse, non honorem sacri gradus culmina”) is előfordul, a tudós Varrót tisztelheti őseként (De lingua Lat. V, 73): „honus ab onere, itaque honestum dicitur, quod oneratum.” (Vö. D. NORBERG, Étymologie et changement de sens. Az első bekezdés végén id. lexikográfiai kollokvium anyagában: 89.)

Hasonló szójátékkal már korábban is találkozunk a László-legendában (c. 4: „non ut praesit, sed ut prosit”), majd a fejezet végén ugyanígy: „non enim sua, sed . . . quae Ihesu Christi sunt, sine querela querebat [= quaerebat], propter quod a proprietate rerum et nominum quasi mutato nomine . . . pius rex vocabatur.” Ezt találjuk a XIV. századi krónika-szerkesztményben (c. 131) is, csak megtoldva: „mutato nomine pius rex vocabatur, non tam nominum proprietate, quam rerum veritate, adauxit enim rem publicam Hungariae.” Vagyis a krónika szerkesztője az elnevezés derivációját nem szabatosabban, csak terjengősebben adta meg. (A *proprietates rei*-ről vö. R. KLINCK i. m. 14 kk. és 30 kk.) E. R. CURTIUS (i. m. 491) nemcsak a Carmina Buranából idéz hasonló — csak éppen a vágáns környezethez illően tiszteletlen — „etimológiát” („Papa, si rem tangimus, nomen habet a re: quicquid habent alii, solus vult papare” — azaz „megpapizni, felfalni”), hanem arra is rámutat, hogy Dante ezt a játszadozást talányos misztikává és magasztos művészetté fejlesztette. (A *re atque nomine* formula középkori népszerűségéről vö. D. NORBERG i. h. 91.)

Fentebb — az Intelmek bibliai (*Petrus* — *petra*) szórokoniása kapcsán — már volt szó P. mester „etimologizáló tendenciájáról”, amely — HORVÁTH JÁNOS megállapítása szerint (Meister P. und sein Werk 412, 155. j.) — nemcsak a magyar és latin, hanem a görög, sőt a török nyelv vonatkozásában is megfigyelhető. Mindjárt a Prologusban olvashatunk a hét vezér *Hetumoger* elnevezésének, valamint az első fejedelem *Álmos* nevének az eredetéről, majd (c. 2) a *Hungari* névről: „Hungari dicti sunt a castro *Hungu*” (ugyanígy a 13. fej. végén), azaz a latin *Hungarus*-t (*H*)*ungvár*-ból eredezteti (*Hunguarus*, sőt *Hunguaria*). *Ménmarót* nevét is megmagyarázza (c. 11): „eo, quod plures habebat amicas”, akárcsak egy mén. Közismert *Munkács* anonymusi etimológiája (c. 12): „eo, quod cum maximo labore [vagyis nagy munkával, fáradtsággal] ad terram pervenerant”, vagy *Szerencs*-é (c. 17): „nominaverunt locum

illum *amabilem*, quod interpretatur in lingua eorum *zerelmes* . . . , usque nunc *a zerelmu* locus ille vocatur *Zerenche*." Mint ahogy a bulgár fejedelem *pro risu* (nevetség végett) aposztrofálta Árpád követeit *Hunguarus*-oknak (14; vö. alább Péter király magyarelles derivációjával), hasonlóképpen (c. 15: *per risum*) nevezték el a Bodrogot is Ketelpatakának a póruljárt Ketelről. Közben Anonymus a *l(a)etus - letum* szójátékot sem mulasztja el. *Borsod* kicsinyítő képzős elnevezésének magyarázata (c. 18: „eo, quod *parvum* fuerit”), PAIS DEZSŐ szerint (SRH. I, 58. j.) az első magyar nyelvtudományi érdekű megállapítás: íme az a pillanat, amikor a nyelvi érdeklődés a hazai szón lobban lángra!

Anonymusunk az *Esküllő* helynévhez is értelmező megjegyzést fűz (c. 27): „locus ille nuncupatus est *Esculeu* eo, quod ibi iuraverunt” (vagyis „esküdtek”). Mintái közt jó ideje számon tartjuk (BORZÁK ISTVÁN, A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp., 1984. 15 k.) a Sándor-regényt: nos, számon tarthatjuk nyelvi megfigyeléseink okán is. A makedón hódítások során megismert idegen helynevek népi etimológiái tudvalevőleg szép számmal jelentkeznek a Nagy Sándor-historiográfia ránk maradt emlékeiben, és akadnak hasonlók a későbbi, kalandos változatokban is. Így magyarázza például a görög regény az egyiptomi *Paraitonion* nevét az ott célba vett vad elhibázásával (I, 22, 7: *Paratoné*; Leo archipresbyter latin fordításában — I, 31 p. 62 Pf. — a király így szól: „*Sic sagittatis*”, és az ő nyilazásáról mindmáig *Sagittarius* az illető hely neve); így hozza összefüggésbe az *Aigai* helynevet a kecskéekkel (II, 23, 2: *aiges*), az Eufráteszt a folyó vizének üdítő hatásával (III, 6, 11: *euphrainesthai*), vagy például Curtius Rufus az indiai *Méros* nevű hegyet az ottani Dionysos szülőapjának a combjával (görögül *méron*: VIII, 10, 12); stb. Külön szólhatnánk a „madarak nem járta” *Aornos* (*a — ornis*) hegy nevéhez fűződő tudálékos népi etimológiákról (vö. BORZÁK ISTVÁN, A Nagy Sándor-vulgata és Livius: Ant. Tan. 1980. 62, 21. j.).

Ilyen alapon magyarázta Anonymus (*Pusztla*)szer nevét (c. 40): „ubi haec omnia fuerunt ordinata, Hungari secundum suum idioma nominaverunt *Scerii* eo, quod ibi *ordinatum fuit* [mai magyarsággal persze: „elrendeztetett”] *totum negotium regni*.”

Črigrad > *Csurungrad* > *Csongrád* kapcsán bővíthetjük Anonymus nyelvismeretének listáját: ha nem értette volna valamelyik szláv idiómát, *Surungrad*-ot sem értelmezhetette volna — helyesen! — *nigrum castrum*-nak, „fekete várnak” (c. 40). A vulgáris (azaz magyar) nyelv *szék* szavára gondolva magyarázta viszont tévesen *Zecuseu* (*Szeküseu* > *Szekcső*) várát (c. 47): „eo, quod sibi *sedem* et stabilitatem constituit”, nem különben a nyugat-magyarországi határfolyót, *Lopon(c)su*-t: „eo, quod Romani propter metum Hungarorum *latenter* [azaz *lopva*, észrevétlenül] *transnataverunt*.” Eszünkbe jut *Latium*-nak Vergiliustól (Aen. VIII, 323) szentesített varrói (De lingua Lat. V, 32) etimológiája: „his quondam *latuisset* in oris (Saturnus „lappangásáról”, „rejtőzéséről”), amelyre később Abélard duplázott rá (PL. 178, 476 C): „a *latendo latro* est appellatus.” Közismert a *Vértes* hegység nevének anonymusi magyarázata (c. 50): „propter *clipeos* Theotonicorum inibi dimissos” (ugyanígy — ex hoc eventu — a XIV. századi szerkesztményben, c. 90), amelyet majd Kézai Simon (c. 57) a *Bársonyos* helynév magyarázatával helyettesít: „mons vero *Barsunus* propter lectisternia [ágyterítők] hic relictas, quae fuere *purpurea*, de terricolis exstitit nominatus.”

Legalább ilyen terjedelmes listát szerkeszthetnénk Kézai krónikájának szómagyarázataiból. Van, amikor egyszerűen csak megadja az illető szó jelen-

tését (például c. 6: „aves *jegerfalc*, — Domanovszky Sándor szövegkiadásában hibásan *legerfalc*, — quae Hungarice *kerechet* appellantur”, vagy c. 64: „*Quinwes* enim Kalman est vocatus, quoniam *libros* habebat”), máshol szabályszerűen etimologizál. Így például Argentorate — Argentina megvívásával és falainak lerombolásával kapcsolatban magyarázkodásba bocsátkozik (c. 11): „propter quod [a XIV. századi krónika-szerkesztményben: „propter viarum pluralitatem, quas in muro eius fecerat aperiri”] eadem civitas postmodum *Strosburc* [Strass-burg], non Argentina usque hodie est vocata.” Ennek Bonfini-féle változata (I, 4, 18): „Argentina . . . *Polyodopolim* [gör. *polys* + *hodos* + *polis* = 'sok utcájú város'] edixit appellari, quasi multis viis accessibilem” („mint amelyet sok úton lehet megközelíteni”). Kézai krónikájának 12. fejezetében *Catalaunum* Katalóniával keveredik, és kiderül, hogy (H)ispaniát az itt vitézkedő *hun kapitányokról* nevezték el, „qui Hunorum lingua *spani* [azaz ispánoknak] vocabantur.” Attilának Dél-Itáliát is érintő kalandozásai során arról értesülünk, hogy *Cathona* (Catania) városa az ott született (?) Cathórol kapta nevét (c. 17; a XIV. századi krónikában: „quam sapiens Cato fundasse dicitur”). A ménfői csata helyét az ott veszett németekről az ő nyelvükön *Ferlorum Payer*-nak („verlorene Bayern”), a mienken pedig *Westnempti*-nek („veszett németek”) mondják (c. 50; vö. a XIV. századi Krónika 76. fejezetével). A *Vertes* hegység nevét Kézai — mint fentebb már láttuk — az ott lelt bársonytakárróktól származtatta (c. 57: „mons Barsunus propter lectisternia purpurea nominatus”). A *Kerlés* hegynév írásmódja Kézainál (c. 63: *Kyrioleis*, a XIV. századi krónika 102. fejezetében *Kyrieleys*) arra vall, hogy leírójának alkalmassint a *Kyrie eleison* járhatott az eszében.

Kézainak két etimológiájával behatóbban kell foglalkoznunk. Az egyik I. Béla nyugvóhelyének magyarázata (c. 59): „in suo monasterio dicto *Sceuzgard* sepelitur. Hic [ti. a király] enim calvus [„kopasz”, a régi magyarban: *szár*] erat et colore brunus [„barna”, régi magyar szóval: *söög*], propter quod suum monasterium diminutive [a kicsinyítő -d!], sicut erat ipse corpore dispositus, sic vocari iussit.” (Ugyanígy a XIV. századi krónikában, c. 96: *Zugzard*.) Íme Anonymus *Borsod*-magyarázatának folytatása!

A másik Kézai-etimológia, amelynek értelmezésével megpróbálkozunk, *Vérbulcsu* nevéé (c. 33): „Pro eo [= azért] enim *Werbulchu* est vocatus, quia cum avus eius in proelio Crimildino per Teutonicos fuisset interfectus . . . , *volens recipere vindictam* super eos, plures Germanicos assari fecit [megsüttette őket] super *veru* [azaz *nyárson*] et tanta crudelitate in eos dicitur exarsisse, quod quorundam quoque *sanguinem* bibit sicut vinum.” Ez HORVÁTH JÁNOS parafrázisában (i. m. 369) így hangzik: „Vérbulcsu nevének kettős, egy magyar (*vér*) és egy latin (*veru*) etimológiájából kiindulva, Kézai kideríti róla, hogy nagyapját a Kriemhild csatájában megölték a németek, s ezért az unoka bosszúból nyárson (*super veru*) sütötte meg a germánokat, sőt a vérüket is megitta.” Szerintünk nem is kettős, hanem hármás etimológiával van dolgunk, és Kézai az összetett *Vér-bulcsu* névnek nemcsak az első, hanem a második tagját is magyarázni akarta. A *vindictam recipere super aliquem* kifejezés nem mondható klasszikusnak (Cicero nyelvén „bosszút állni” a. m. poenas repetere vagy gratiam referre), mindenestre világosan érzékelteti a *vindicta* (vindicta, vendetta, vengeance) „*vissza-vételét*”. A szó tulajdonképpen — mint legutóbb SZEMERÉNYI ÖSZVALD (a „Logos semantikos” c. Eug. Coseriu-émlékkönyvben, III, 318) tisztázta — a *vindex* < **weni-dik-s* ('he who points out — and so prove — someone else as a member of the clan', vagyis a jelentésfejlődés végső

stádiumában a rokon vér megbosszulója, 'an avenger') *-(e)tā* suffixummal képzett származéka. Feltevésünk szerint Kézai azt mondja, hogy Vérbulcsu azzal *t o r o l t a m e g* a nagyapja vére kiontásával *r a j t a* esett jogtalan-ságot, hogy a talio-elv szerint bosszút állt „germán” ellenségein és testi való-ságában *v e t t e v i s s z a* (vö. lat. *reciperare*) azt, amit elvettek volt tőle, a *n a g y a p j a v é r é t*. Vagyis a *bu(l)csu* szónak valamikor 'jóvátétel', 'váltság', 'megtorlás' értelme is lehetett. De ez már magyar nyelvészeink dolga. A TESz. szerint „a *Bulcsú, Vérbulcsú* stb. szn. idetartozása (ti. a *búcsú* szóhoz) erősen kétes.” Vérbulcsú nevére különben TARNAI ANDOR is kitért (i. m. 42, 34. j.).

Kiegészítésül még néhány etimológia a XIV. századi krónika-szerkeszt-ményből: Anonymus (c. 1) *Dentumoger*-eit a szkíta föld meghódíthatatlansága miatt mondhatjuk (c. 6) *demptus*-oknak, azaz minden fennhatóságtól, bárki uralkodásától mentesnek (*exemptos ab omni potestate*), de ehhez járul egy még kalandosabb – „fogas” – szómagyarázat is: „dicimus etiam Dentos a dentositate.” Legalább ennyire kalandos az *Aba*-nemzetség „igazi” származtatása *Chabá*-tól (c. 22). *Álmos* itt is (c. 26) *ab eventu*, az anyai *álm* nyomán kapja nevét, „quia *sompnium* in lingua nostra dicitur *alm*”, míg Tata névadóját, Deodastust, Szent István emlegette *Tatá*-nak (c. 38). A megfelelő szak-kifejezést (*derivatio*) adja a szerző a magyarfaló Péter király szájába (c. 71): „hoc nomen *Hungaria* derivatum est ab *angaria*, ideo ipsi *debent angariari*” (azaz szolgálni).

Túlzás volna hasonló részletességgel tárgyalni a későbbi szerzőket is. Thuróczi János krónikájából egyetlen jellemző és tanulságos példát ragadunk ki, még pedig a hunok bejöveteléről szóló 11. fejezet kezdő mondatát. A magyar föld lelkes dicserete etimológiával indul: „haec regio olim *panis ab ubertate Pannonia* denominata esse traditur.” Ezt a patriotizmusból eredő „etimológiát”, amelyet Pannonia nevének tudós vizsgálója, KERÉNYI KÁROLY (MNy. XXVIII, 280 kk.) nem hasznosított, és amelyet Bonfini csak még tudálékosabbá formált (I, 1, 285: „pecorum mira fecunditas . . . , item frumenti, pabuli, leguminis et pomorum abundantia, unde *Pannoniam* vel *a Pane* deo pastorum, vel *a soli ubertate dictam* arbitrantur . . . ; quam Latini *Pannoniam*, *Paeoniam* dixere Graeci”), tudomásunk szerint egyetlen egy szerző használta fel később. A törökké vált Mahmud „Tarih-i-Üngürüş” c. „magyar történetének” 84. lapján török módra lelkendezik a gyümölcsökkel áldott, kenyérben bővelkedő paradicsomi ország gazdagságáról: „Ez oknál fogva nevezték el (ti. a Trójából Sicambrián [Óbudán] keresztül Nyugat felé igyekvő Francus emberei) Pannoniának, ami latin nyelven *kenyerest* jelent.” Akár ez az egy utalás is bizonyítja, hogy Mahmud – Pompeius Trogusnak Iustinus-féle kivonatán kívül – Thuróczi krónikáját is ismerte. (Mahmud művének historiográfiai vonatkozásairól l. a Scheiber Sándor-émlékkönyvben megjelent tanulmányomat: „Magyar történet török szemmel a Nagy Sándor-hagyomány tükrében”: MIOK-évkönyv 1983/84. 47 kk.)

Az imént idézett Bonfini megszámálhatatlan – hasonlóan naiv – szó-és névmagyarozatának ismertetésére külön előadás is alig lenne elég. Ezért itt éppen csak megemlítjük, hogy szemlénket – bejelentésünkhöz híven – Sylvester János futólagos érintésével zárhassuk. Magyarrá váló humanizmusunknak ez a vezéregyénisége Újtestamentum-fordításának ajánlásában egyebek közt attól tartott, hogy „a szabad magyar nemzet egyszerre csak adófizetésre kötelezett szolgává süllyed” (*ne ex Hungara libera gente subito*

angarus fietet) — így panaszkodott 1541-ben Ferdinándnak és fiainak, a török terjeszkedést látván. Emlékszünk még a Péter szájába adott fenyegetésre, amely most ily módon kívánczolt elő a magyarságért aggódó Sylvesterből, aki „Grammatica Hungarolatina”-jában (1539.) az etymológiát az „igíeknek igaz tulajdonságáruul való tudományak” magyarította (vö. BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. Bp., 1958. 288).

A h a z a i idióma rejtett kincseinek láttán fellobbanó nyelvi érdeklődés XVI. századi teljesítményeihez eljutva zárjuk áttekintésünket a Sylvester Újtestamentumának végén olvasható szavakkal, a tudós bibliafordító útravalójával: „Minden nyelvben az igíeknek igaz jegyzisit jól meg kell érteni.” Azaz nemcsak a zsidó, görög vagy latin, hanem a magyar szókverilouquium-ával, origo-jával, etymologia-jával, igaz jelentésével is kell törődnünk.

BORZSÁK ISTVÁN

Középkori földrajzi nevek magyarázata

Cselény. Ma ez a neve a Putnoktól Tornaljáig (Šafárikovo) húzódó erdővidéknek (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparüzés a régi Gömörben. Debrecen, 1988. 171. Gömör néprajza XIV.). Eredetileg egy települést jelölt Tornaljától északkeletre. (Lokalizálásához l. ILA II, 77.) Lakott helyként 1507-ben említették utoljára. 1549-re helyét már benőtte az erdő. Ettől kezdve jobbra *Cselényerdő*-ként emlegették (ILA I, 77, 79, II, 148).

Fontosabb történeti adatai a következők: 1347/XVI. sz. után: *Chelen* (ILA II, 147); 1427: *Celen* (CSÁNKI I, 132); 1435: ad villam *Chelen* (ILA II, 354); 1802—11: *Cselény Erdeje* (GÖRÖG, Magyar Átlás Gömör vm. a.); 1806: *Sylva Cselény* (Bartolomeides térképe); 1808: „*Cselény* h. Czelyn s. Sylva” (LIPSZKY, Rep. I, 106); 1867: „Sajó-Gömör és Egerszeg szélességétől délre a [Tornai-] hegység mind alacsonyabb s végre egyes dombháttakkal végződik a Sajónak keletre kanyarodó völgye felé. Azon dombos területet *Cselén* erdőnek szokták nevezni; ez Hosszúszó, Tornalja, Aggtelek és Naprágy közt terjed el, szélessége 1 1/2, hossza 2 mfl. Többnyire tölgyesekből áll. Keleti szélén a feljebb említett Szárazvölgy nyúlik el.” (HUNFALVY JÁNOS szerk., Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, 1867. XXXI—XXXII); 1889/1890: *Cselény p.* (GÖNCZY-KOGUTOWICZ, Kézi atl. Gömör és Kis-Hont m. a.); 1977: „Čeleň (*Cselény*)” (GeogrNázv. II, 23); 1988: *Cselény* (PALÁDI-KOVÁCS, i. h.).

A *Cselény* földrajzi névvel Ózdtól dél-délnyugatra is találkozhatunk. A Kénes-forrásból eredő és Járdánháza templomának közelében bal felől a Hodos-patakba torkolló vízfolyást *Cselény-patak*-nak, e patak völgyét pedig *Cselény-völgy*-nek nevezik. [1981: A Hevesi-borsodi dombság térképe. A *Cselény-patak*-ra l. 1980: MoFnT. II/BAZ. m. 13 is.]

ILA (II, 147) a középkori *Cselény*-t magyar személynévi eredetűnek, STANISLAV (SlovJuh. II, 115) viszont szláv jövevénynek tartotta. ILA-nak volt igaza. A *Cselény* helynév előzményeül szolgáló személynévhez l.: 1282/1351: „comite *Chelen*” (HazaiOkm. VIII, 226); 1349/1364: *Chelen* (AnjouOkm. V, 271). A *Cselény* személynév a *Csele* (1227/1409: *Chele*: ÁÚO. VI, 444) személy-

névnek lehet a kicsinyítő-becéző funkciójú *-n(y)* képzős származéka. — A szlovák *Čeleň* helynév (l. fent) a magyarból való.

A magyar *cseleny* 'mangán' [1842: „némelly nyomai a' tim, vas és *cselenynek*” gr.: Athenaeum I, 451; NSz.; 1858: „mangan: *cseleny*, manganerz: *cselerc*”: TOLDY, Műszótár: NSz.; l. még: CzF. I, 936; BABOS 326; BALLAGI I (1868.), 170; MagyLex. V, 517; PallasLex. IV, 660] a kémiai elemek elnevezésének abba az *-any/-eny* képzős nyelvújítási csoportjába tartozik, amelynek mintája az *arany* és a *föveny* volt; vö.: *folyany* 'fluor', *halvány* 'klór', *hamany* 'kálium', *higany* 'kéneső', *horgany* 'cink', *kovany* 'szilícium', *sárgany* 'urán', *súlyany* 'bárium', *timany* 'alumínium', *vilany* 'foszfor', illetőleg *büzeny* 'bróm', *éleny* 'oxigén', *kemeny* 'titán', *keneny* 'bizmut', *kesereny* 'magnézium', *légeny* 'nitrogén', *mészeny* 'kalcium', *mireny* 'arzen', *releny* 'szelény', *szikeny* 'nátrium' stb. (Mindéhez l. BABOS 226–7.) E vegytani műszók közül mindössze a *higany* és a *horgany* gyökeresedett meg a magyar nyelvben, a többi hamarosan elfelejtődött. Ez lett a sorsa a *cseleny*-nek is, amelynek annyiban lehetett köze a fentebb tárgyalt *Cselény* földrajzi névhez, hogy tövében az a *csel* (TESz. I, 492) rejlett, amely eredetileg igenévszó lehetett, s amely a *Cselény* előzményeül szolgáló személynév tövében is gyanítható.

Fúd. A középkorban pusztaként, majd faluként szerepelt Rábacsécsény szomszédságában. Falu jellegét talán már 1530 körül, a törököktől Bécs ellen indított hadjáratok idején elveszítette (LENGYEL, Győr m. 32). Emlékét a mai *Fudipuszt*a és *Fuditelep* őrzi a Rábacsécsény és Rábászentmihály egyesüléséből keletkezett Rábaújfalu belterületétől északra, illetőleg északnyugatra.

Főbb történeti adatai a következők: 1328/1364: p. *Fuhd* (GYÖRFFY II, 587); 1490: *Fwth* (CSÁNKI III, 547 *Csécsény* a.); 1808: *Fud* (LIPSZKY, Rep. I, 188); 1851: *Fud* (FÉNYES, MoGSz. II, 25); 1887/1890: *Fudi p.* (GÖNCZY–KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Győr* m. a.); 1931: *N. fudi psz.*, *Fudi psz.* (Győr. I: 75 000-es térkép); 1944: *Fudipuszt*a, *Fuditelep* (Hnt. 487).

A *Fúd* helynevet a magyar *fú* 'vadkacsa' (TESz. I, 981) madárnév *-d* képzős származékának tartom 'vadkacsában bővelkedő hely' jelentéssel. Vö. *Füred* <: *für* 'fürj' (FNESz.⁴ I, 150 *Balatonfüred* a.). Arra a jelenségre, hogy egy *fú*, *fű* stb.-féle *v*-tövű névszónak a származéka a csonka tóból képződhet, l. *Barsfüss* és *Komáromfüss* (i. m. I, 171, 772) szócikkét. A *fú* madárnév *-d* képzős származéka szerepelhet *Fudér* (i. m. I, 482) előtagjaként, valamint *Fugyi* (uo.) tövének feltehető személynévi előzményeként is. De *Fugyi* esetben nem szükségszerű a személynévi alkalmazás közbeiktatása.

Gercse. A középkorban egy falut jelölt a Budai-hegyekben Pesthidegkúttól keletre, a Csúcs-hegynek a Hidegkúti-medence felőli belső oldalán. (Lokalizálásához l. BpLex. 152, 231, 284.) A népes falu a törökidulás során elpusztult, elnéptelenedett. A budai szandzsák 1559. évi összeírása már elhagyott és meg nem művelt pusztaként tartotta nyilván. A falu XIII. században épült templomának romja ma is megtalálható.

Főbb történeti adatai a következők: 1212/1273/1328: „ad vineas *Guerchey*”, „ad finem ville *Guerchey*” (MonBp. 9); 1332–7 *Gerche*, *Kerche* (ORTVAY, EgyhFöldl. I, 287); 1361: *Gerche* (PestReg. 223); 1465: *Gerche* (CSÁNKI I, 13); 1559: *Gercsi* (KÁLDY-NAGY, BudSz. 61); 1868: *Gercsén* [helyhatározóragos alak], *gercsei* sz. (RUPP 37), *Gercsénben* [ragszilárdulásos alak] gr. (RUPP 293); 1900: „itt volt a régi okmányokban említett *Gercse* vagy *Gercsény* község” (THIRRING.

BpKörny. 77); 1920: „*Gercse* vagy *Gercsény*” (BARCZA - THIRRING, BpDJK. 106); 1934: „*Gercse* vagy *Gercsény*” (VIGYÁZÓ - STRÖMPL, BudH. 86); 1935 k.: *Gercse* (Cserkészek térképe. Budai hegyek. 1: 37 500); 1966: „*Gercse* vagy *Gercsény* . . . Egyes XVIII. századi térképeink a Csúcs-hegyet *Mons Gercse* (*Gercsei* hegy) néven említik” (PÁPA, Bud.³ 256); 1969: *Gercsény*-rom (Pesthidegkút. Gyakorlótérkép! Részlet. 1: 25 000. M. N. Térk. Int.); 1973: *Gercsepusztai* templomrom (BpLex. 384); 1979: *Gercsepusztai* templomrom (MoFnT. II/Pest m. 48); 1982: *Gercse* (PÁPA - DÉNES 232); 1988 - 9: *Gercsény*, *Gercsényi* templomrom (A Budai-hegység turistatérképe. 1 : 30 000).

A *Gercse* helynév bizonyára pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév a m. *Gergely* személynévnek lehet a kicsinyítő-becéző képzős származéka; vö. *Gersafalwa* (CSÁNKI II, 485) előtagjával. A Szentgotthárdtól nyugat-délnyugatra fekvő, ma Ausztriához tartozó *Gercse* 'Gritsch' nevével nem kapcsolható össze, mert azt csupán 1907-ben állapították meg hatósági úton a délszláv eredetű és végső soron a *Gerecse* helynévvel összetartozó *Grics* helyett (l. FNESz.⁴ I, 509).

Az elsődleges *Gercsé*-ből a *Gercsény* alak ragtapadással keletkezett. A tudományos irodalom mindmáig a *Gercse* alakot használja, de a térképeken makacsul tartja magát a történelmileg gyökértelen *Gercsén(y)*, amely elsőnek RUPP név- és tárgymutatójában bukkan fel 1866-ban (l. fent). Az a gyanúm, hogy a név- és tárgymutatót nem maga RUPP állította össze, hanem valaki más, aki nem ismerte a *Gercse* nevet, s a könyv törzsszövegében talált *Gercsén* helyhatározórágos alakot tévesen ragtalan alakként cédulázta ki.

Ohtina. Az így hívott gömöri bányásztelepülés Csetnektől (Štítinik) északnyugatra fekszik azon a tájon, ahol már 1243-ban egy vashámort említettek. Főbb történeti adatai a következők: 1318: „in Erdeuhat . . . *Ohtina*” (RDES. II, 147; l. még GYÖRFFY II, 530 és — az *Erdőhát* értelmezéséhez — GYÖRFFY II, 460); 1401: *Ochtina* (ZsigmOkl. II/1: 142); 1632: *Octinan* gr. (MAKKAI, I. RákGy. 146); 1686: „Possessio *Ochtina*” (Urb. 493); 1773: *Ochtina* (LexLoc. 109); 1851: „*Ochtina*, tót falu, Gömör vmegyében, Jolsvától északra 2 órányira, gyümölcsfák közt elrejtve a Hradek alatt . . . Vannak itt jövedelmes vashányák; 2 vashámor; papirosmalom. Határa köves, sovány; s e hiányt a lakosok, kik hajdan németek voltak, fuvarozással, kereskedéssel, szénégetéssel pótolják” (FÉNYES, MoGSz. III. 157).

Ohtina eredetére vonatkozólag ILA (III, 312) S. H. (= Sztripszky Hiador) vélekedését közli: „Ochtina német személynévi eredetű, alapszava az Ocht vagy Ochot, esetleg Achatius + a szláv *-ina* képző (v. ö. matk-in, matkina. babin-babina)”.

Nos, kétségtelen, hogy a magyar *Ohtina* a szlovák *Ochtina* (1920 óta: *Ochtiná*) átvétele, az pedig minden bizonnyal egy *Ochtu* személynévnek a birtoklást kifejező *-ina* képzős származéka. L. lengyel *Ochtu* családnév [1474: SISNO. IV, 90). L. még régi német *Ahti*, *Ahto* személynév (FÖRST.² 44).

1906-ban *Ohtina* nevét *Martonházá*-ra változtatták volt földesura, Marton Rudolf emlékére (MEZŐ, HivHn. 207).

Orogvány. A középkorban egy birtokot, kisebb települést jelölt Gömörpanyit (Gemerská Panica) belterületétől délkelet felé. (Lokalizálásához l. ILA I, 77.) Emlékét ma egy 243 m magas domb őrzi Gömörpanyittól délkeletre.

Fontosabb történeti adatai a következők: 1291: *Orohwan* (GYÖRFFY II,

530); 1299/1359: *Oryhuan* (uo.); 1518: *Orgowan* (ILA III, 145); 1797: „*Orogvány* felé való sor” (ILA II, 576); 1808: „*Orogvány* h. Praedium” (LIPSZKY, Rep. I, 481); 1851: „*Orogvány*, puszta, Gömör v.-megyében, Gömörhöz és Panyithoz tartozik: 7 ref. lak.” (FÉNYES, MoGSz. III, 167); 1914: *Orogvány* (Szendrő und Putnok. 1: 75 000-es térkép); 1977: „*Orogvaň* (*Orogvány*) vrch 243 m” (GeogrNázv. II, 104).

ILA (III, 145) két véleményt közöl *Orogvány* nyelvi eredetéről: „*Orohván* a szláv ‚orechovany’ szóból származik; magyarul *Diósd*-ot jelent (Kniezsa). Másik magyarázat szerint <szl. orgovány ‚orgona’ (Szabó Dénes.)”

A második magyarázatot határozottan el kell vetnünk főleg áthidalhatatlan hangtani és időrendi nehézségek miatt. A perzsa *ergewan* ‚organabokor, lilaszín’ előbb a kun **arjuvan* közvetítésével, majd az oszmán-török *erguvan* > szerbhorvát *jorgovan* útján kétszer is bekerült nyelvünkbe, az előbbi mint *Orgován* személynév > *Orgovány* helynév (FNESz.⁴ II, 283), az utóbbi pedig mint *orgovány* (TESz. II, 1091) növénynév. Ezek azonban az Árpád-korban felbukkanó *Orohván*-nal semmiképpen sem hozhatók kapcsolatba.

A helyes utat Kniezsa mutatta meg. A magyar *Orohván* > **Orokván* > *Orogvány* egy többes számú (nyugati) szláv **Orěchovjany* [tkp. ‚mogyoróbokrok-kal, diófákkal benőtt helyről valók’] helynév átvétele. Vö. cseh *Ořechovjan* ‚Velký Ořechov lakosa, onnan való ember’ (Hosák--Šrámek II, 190). A déli szláv nyelvekben a *vj* hangkapcsolatba *l* (*l* epentheticum) toldódott be; vö. szerbhorvát *Orahovljani* [többes szám] ‚két helység Bosznia-Hercegovinában, az egyik Donji Vakuf, a másik Mrkonjić Grad közelében’ (ImMesta. 1973. 284; l. még HASz. IX, 155).

A szláv *chov* > magyar *hv* > **kv* > *gv* fejlődésre vonatkozólag azokra a szláv jövevényszavainkra hivatkozhatunk, amelyekben a szláv *ch* helyén *k* található; vö. *klapec*, *kleba*, *kolop*, *kór* stb.

A szlovák *Orogvaň* (l. fent) a magyar *Orogvány* átvétele.

Petlend. 1. A magyar nyelvterületen meglepően sok *Petlend* nevű hely van vagy volt. Vegyük őket számba legkorábbi előfordulásuk sorrendjében.

Petlend ‚elenyészett helység Moson vármegyében Gálos (Gols) és a Fertő között; Pallendorf ~ Pellendorf ~ Furchendorf’ [1217: *Pethlen*: Urk-Burg. I, 69; 1311: *Pethlend*: Urk-Burg. III, 49; l. még Csánki III, 684]. | *Pettend* ‚lakott hely Fejér megyében Kápolnásnyék belterületétől északkeletre’ [1228/1434: *Pethlend*: GyÖRFFY II, 400; 1231: *Pullend*: uo.; 1457: *Petendi* sz.: Csánki III, 343; 1498: *Petthend*: uo.]. | *Petlend* ‚határrész a Győr-Sopron megyei Babót és Bogyoszló között’ [1230: *Petlend*: Urk-Burg. I, 121; 1239: *Petlend*: ÓMOlv. 90; l. még Csánki III, 624 és MoFNT. II, Győr-Sopron m. 15]. | *Peklend* ‚elenyészett helység a Szerémségben Hosszúbácsitól (Bačinci; l. Csánki II, 318, 342) északra’ [1237/1279/1385: ?? ‚in *Petend* octo mansiones servorum vinitorum”: RepCist. 134 (l. még Csánki II, 251); 1380: *Pechlend*, *Peklend*: Csánki II, 342; 1429: *Pethend*: uo.; 1441: *Pethlend*: uo.; 1444: *Peklyend*: uo.; 1447: *Tothbeklend*: uo.; 1709: *Pakletin*: ComSirm. 135; 1865--8: *Pakledin*: uo.]. | *Petlend* ‚egykori birtok a Győr-Sopron megyei Győrújbarát határának északkeleti részén’ [1250: *Pethlend*: GyÖRFFY II, 618; 1261/1411: *Pethlend*: uo.; 1358: *Pethlend*: Csánki III, 555; l. még Lengyel, Győr m. 51, 78). | *Petlend* ‚egykori földterület és patak a Szilágy vármegyei Szilágysomlyó (Șimleu Silvaniei) belterületétől dél-nyugatra’ [1259/1390/1466: *Pethlend*, *superiorem Pethlend*, *Pethlend* *pothoku*:

GYÖRFFY III, 518. L. még ORTVAY, Vízr. II, 98]. | *Petlend* 'határrész a Hajdú-Bihar megyei Magyarhomorog belterületétől délre' [1275 k.: *Petlend*: GYÖRFFY I, 654; 1808: *Petlend*: LIPSZKY, Rep. I, 507; 1851: „*Petlend* 600 holdas, mellyben 100 szántó, a többi kaszálló és vizállás”: FÉNYES, MoGSz. II, 116 *Homorog* a.; 1887: *Petlendi psz. sz.*: Berettyó-Ujfalu und Körös-Tarján. I : 75 000-es térkép. L. még: CSÁNKI I, 620; JAKÓ 320; MoFnt. II, Hajdú-Bihar m. 20; ComBih. 251]. | *Petlend* 'egykori birtok a Vas megyei Alsó-és Felsőpaty környékén' [1300/1328/1464: *Pethlend*: UrkBurg. II, 42; l. még i. m. II, 83, 327]. | *Petlend* 'egykori birtok a Bács-Kiskun megyei Szalkszentmárton határában a Duna partján' [1320/1334/1409: *Penthlend*, *Bethlend*, *Pethlend*: GYÖRFFY II, 437; l. még CSÁNKI III, 343]. | *Petlend* 'egykori falu, majd telekhely Szabolcs megyében Buj környékén' (lokalizálásához l. SzabSzatm. térképmellékletét) [1325: „villa Syma item stagnum Bulue item *Pechlend* item terra Nemel, Zeuleus”: AnjouOkm. II, 175, l. még KARÁCSONYI, MNemz. I, 192 és KállayOkl. I, 57; 1342: *Petlend*, *Pethlend*: KállayOkl. I, 147, 152; 1349: *Pethlentelke*: AnjouOkm. V, 266; 1427: *pethlend*: ÓMOlv. 288, l. még SzabSzatm. 37]. | *Petlen* 'lakott hely, majd határrész a Szabolcs-Szatmár megyei Barabás belterületétől délkeletre; egy ideig -- l. 1882: JUHOS, Hnt. 65, 260, 1900: Hnt. 191, 615 -- a szomszédos Beregdaróc tartozéka volt' [1327: *Petlend*; GYÖRFFY I, 547; 1353: *Pethled*: ComBer. 129; l. még CSÁNKI I, 414 és MoFnt. II, Szabolcs-Szatmár m. 25 *Petlen alja* a.]. | *Petlend* 'egykori birtok Vas megyében Ölbő környékén a Kőrös-patak közelében' [1342: „in possessione *Pethlend* vocata ultra fluvium Kevrus”: UrkBurg. IV, 347, „Blasio filio Pauli de *Pethlend*”: i. m. IV, 358; l. még i. m. IV, 419]. | *Petlend* 'dombhát az Aranyos-Torda vármegyei Tordatúr határában' [1345: *Pethlend*: CSÁNKI V, 725; 1424: *Bethlend*: i. m. V, 727; 1439: *Pethlen*: uo.; 1517: Thoma Egresy de *Pethlend*: MonRustReb. 438; 1888: „*Petlend*, hajdan falu, most határrész Túr faluban. Torda megyében. A dűlőt a koppándi, tordai és pusztacsáni határok szegélyezik” (PESTRY, MoHn. 252); 1889: „A Csicsiri dombon felül a Dancspataka völgyét balról szegélyező (már Túr határába eső) dombhátot ma is *Pethlendnek* hívják” gr.: ORBÁN, Torda 116]. | *Petlend* 'elenyészett helység Szatmár megyében Szatmárcseke és Tiszakóród környékén' [1345: „Poss. *Pethlend* et Vrband”: CSÁNKI I, 483; MAKSAI (123) ugyancsak 1345-ből adatolja *Pethlend*-et Szatmárcseke határában a következőkkel együtt: *Kurthuelusberuk*, *Magos Marth*, *Vrband*. SzabSzatm. (116 *Szatmárcseke* a.) és ComSzathm. egyiküket sem említi. KÁLNÁSI (365 -- 371) kihalt névként tartja nyilván *Petlend*-et éppúgy, mint *Körtvélyes-berek*-et, *Magas-mart*-ot és *Urbándot*]. | *Petlend* 'egykori telekhely Szabolcs megyében Szabolcsveresmart vidékén' (a lokalizálásához l. SzabSzatm. térképmellékletét) [1381: terram *Pethlend*, terre *petend*: ZichyOkm. IV, 178, 201; 1818/1865: *Petlen*: SzabSzatm. 112]. | *Petlend* 'elenyészett helység Kis-Küküllő vármegyében a Kis-Küküllő alsó folyásánál fekvő Magyarpéterfalva és Szancsal környékén' [1438: *Pethlend*: CSÁNKI V, 889; 1448: *Petend*: uo.; 1461: *Pettend*: uo.]. | *Petlen* 'a Margit-szigeti Ágoston-rendi apácák birtoka Pozsony vármegyében' [1508: *Pethlhen*: BÁRTFAY SZABÓ. Pest m. 323].

Kapcsoljuk ide azokat a helyneveket is, amelyek jobbára csupán hangrendjükkel különböznek a *Petlend*-féléktől: *Potlond* 'föld Somogy megye északkeleti határvidékén' [1250: terre de *Potlond*: Sztp. KritJ. I, 285]. | *Patalom* 'helység Somogy megyében Kaposvártól északkeletre' [1275: *Pothlon*: CSÁNKI II, 635; 1373--5: *Pathalan*: uo.; 1773: *Patalom*: LexLoc. 199]. | *Pat*-

lan 'a Tolna megyei Zomba belterületétől északkeletre fekvő Alsó- és Felsőpatlan' [1391: *Pathlan*: ZsigmOkI. I, 252; 1394: *Patlan*: i. m. I, 377; 1860: *Alsópatlan, Felsőpatlan*: TMFN. 305; 1979: *Alsópatlan, Alsó-Patlan, Felsőpatlan, Felső-Patlan, Patlani-víz*: MoFnt. II, Tolna m. 31–2]. | *Patlyan* 'egykori birtok, elenyészett falu valahol Bács vármegyében' [1469: *Pathlyan*: CSÁNKI II, 159; a ComBachBodr. nem tartalmazza].

A *Petlend* és *Peklend* alakpár két tagja úgy viszonylik egymáshoz, mint a személynévként és helynévként egyaránt előforduló *Szalmár* (FNESz.⁴ II, 533 *Szalmárnémeti* a.): *Szalmár* (i. m. II, 514) alakpár két tagja. L. még: *pamuk* > *pamut* (TESz. III, 78); *kasornyu* > *tasornya* (i. m. II, 398); *kornykál*: *tornykál* (i. m. II, 577); *köldök* > *tűdök* (i. m. II, 606); *tűdő* > *kidő* (i. m. III, 1009); stb.

A *Petlen*: *Petlend* kettősség a régi helyneveinkben tömegesen jelentkező -*d* képzőre irányítja a figyelmünket. A képző annyira gyakori, hogy fölösleges itt bővebben kitérni rá. (L. HAJDÚ M.: Benkő-Eml. 161.)

2. A magas hangrendű *Petlend* és a mély hangrendű *Patlan* helynevek együvé sorolása szükségessé teszi, hogy kissé tüzetesebben szemügyre vegyük a hangrendi átcsapás jelenségét a magyar helynevek körében, annál is inkább, minthogy efféle névpárokból mindmáig nincs bővebb összeállításunk. Nos, teljes bizonyossággal vagy több-kevesebb valószínűséggel a mély hangrendből a magas hangrendbe vagy – ritkábban a magas hangrendből a mély hangrendbe való átcsapással kell számolnunk a következő esetekben: *Alap* (FNESz.⁴ I, 65): *Elep* (i. m. I, 414); *Barancs* (i. m. I, 164): *Berencs* (i. m. I, 199); *Csáklya* (i. m. I, 302): *Cséklye* (i. m. I, 315); *Csopol* > *Csepej* (SUCIU I, 150; l. még CSÁNKI V, 82, 84); *Csernek* > *Csornok* (FNESz.⁴ I, 342); *Dorog* (FNESz.⁴ I, 385): *Dörög* (i. m. II, 610 *Taliándörög* a.); *Draguly* > *Drégely* (i. m. I, 391 *Drégelypalánk* a.); *Fele* > *Fólya* (i. m. I, 476); *Gala* > *Gelle* (i. m. I, 506); *Garablyán* > *Gereblyén* (CSÁNKI III, 608; l. még KNIEZSA, SztIstván-Eml. II, 427); *Hecse* (FNESz.⁴ I, 577): *Hocsa* (i. m. I, 599); **Harastány* > *Herestény* (i. m. II, 188 *Nagyherestény* a.); *Jasztraba*: *Isztrebe* (i. m. I, 694 *Karvály* a.); *Kalaznó* (i. m. I, 671); *Kenézlő* (i. m. I, 714); *Kobula* > *Kebele* (i. m. I, 702 *Kebele*¹ a.); *Karulos* > *Kerülős* (i. m. I, 722); *Kamana* > *Kimle* (i. m. I, 730); *Komoró* (i. m. I, 774): *Kömörő* (i. m. I, 792); *Kosály* (i. m. I, 83 *Alsókosály* a.); *Kösély* (i. m. I, 798); *Örkény* (i. m. III, 300): *Urkony* (i. m. II, 707); *Parasznya* (i. m. II, 319): *Peresznye* (i. m. II, 336); *Rekse* > *Raksa* (i. m. I, 755 *Kísraksa* a.); *Ráda* > *Réde* (i. m. II, 405); *Sala* > *Sellye* (i. m. II, 720 *Vágsellye* a.); *Somogy* (i. m. II, 487 *Somogyvár* a.) > *Sümeg* (i. m. II, 505); *Székes* > *Szákos* (i. m. II, 77 *Magyarszákos* a.); *Szelcsény* (i. m. I, 633 *Ipolyszécsényke* a.); *Szolcsány* és *Szolcsányka* (i. m. II, 589); *Szövérd* (i. m. II, 597): *Szovárd* szn.; *Tarján* (i. m. II, 620); *Terény* (i. m. II, 638); *Teremes* > *Tormos* (i. m. II, 666); *Tótsolymos* > *Tótselymes* (i. m. II, 672); *Valkonya* (i. m. II, 727): *Velkenye* (i. m. II, 750); *Vázsony* (i. m. II, 218 *Nagyvázsony* a.): *Vezseny* (i. m. II, 760); *Vojcsa* szn. > *Vécse* (i. m. II, 745); *Zagorján* > *Zegerjén* (KNIEZSA, MagyarRom. I, 312; l. még SUCIU II, 428); *Zerind* (FNESz.⁴ II, 220 *Nagyzerind* a.); *Zaránd* (i. m. II, 801); *Zsemer* (i. m. I, 96 *Alsózsemer* a.): *Zsombor* (i. m. II, 546 *Székelyzsombor* a.); stb.

A *Petlend*-csoportban itt-ott felbukkanó *b* kezdetű *Beklend*, *Betlend* változat arra figyelmeztet bennünket, hogy nézzünk szét helyneveink között a *b*: *p* váltakozást illetően is. Nos, efféle alakpárokat találunk: *Baks* (FNESz.⁴ I, 145): *Paks* (i. m. II, 308); *Bánd* (i. m. I, 159): *Pánd* (i. m. II, 313); *Batár*

(i. m. I, 175): *Patár* (i. m. II, 205 *Nagypatárpuszt*a a.); *Bér* (i. m. I, 196); *Pér* (i. m. II, 333); *Besenyő* > *Pecsenyéd* (i. m. II, 329); *Blatnica* (i. m. I, 220); *Palatinca* (i. m. II, 308); *Bordány* (i. m. I, 238); *Pordány* (i. m. II, 389); *Újbécs* > *Újpecs* (i. m. II, 701.); stb.

3. A *Petlend*-féle helynevek eredetéről többen is nyilvánítottak véleményt. RÁSONYI NAGY (MNy. XXIII, 570) a Fejér, Torda, Valkó és Szatmár megyei *Petlend* ~ *Peklend* helyneveket a *b* kezdetű *Betlend* alakpárjának tartotta, de további részletekbe nem bocsátkozott. — MOÓR (Westung. 73) a Moson megyei *Petlen*-t a középelnémet *Botelin* személynév bajor **Pöl(e)lin* változatából magyarázta, ám lehetségesnek tartotta, hogy e német személynév járatos volt a magyarok körében is, s ebből a német — magyar személynévből keletkezett a Sopron megyei *Petlend*, sőt talán a Somogy megyei *Patalom* is. — STANISLAV (SlovJuh. I, 188, 200, 291, II, 408) a Moson, Győr és Sopron megyei *Petlend* nyelvi forrását egy szláv **Pětelinъ* (tkp. 'kakas') személynévben kereste, és hivatkozott egy besztercebányai szlovák *Petelen* családnévre is. — BEZLAJ (II, 88) STANISLAVRA hivatkozva sorolta be a magyar *Petlend*-et a szláv *pětelinъ* 'kakas' <: *pětblъ* 'kakas' <: *pěti* 'dalol, énekel' (vö.: egyházi szláv *pětelinъ* 'kakas': MIKLOSICH, Lex. 761; szlovén *petělin* 'ua.': SPřav. 576 és PLETERŠNIK II, 30; szerbhorvát Ča-nyelvjárás Rava szigetén Zadartól dél-nyugatra *petelin* 'búbos banka, Úpupa epops': HIRTZ, RjNZN. II, 332) madárnévből alakult szlovén víznevek (*Petelinec*, *Petelinsko Jezero*, *Petelinov Studenec*), településnevek (*Petelinjek*, *Petelinje*, 1490: *Pettelin*, *Petelinšek*) és hegynevek (*Petelin*, *Petelini*, *Petelinjek*, *Petelinjak*), valamint a szerbhorvát *Petelinic*, *Petelenic* családnevek közé. Ez utóbbiakát kiegészíthetjük a következőkkel: *Petelin*, *Petelinc*, *Peteline*, *Petelinšek* (LPH. 501). — MEZŐ (SzabSzatm. 32) RÁSONYI NAGY gondolatmenetét vitte tovább, és a barabási *Petlend*-et a bibliai *Betlehem* helynévből alakult magyar *Betlen* személynév *p* kezdetű variánsának -*d* kicsinyítő képzős származékaként értelmezte.

4. A fentebb bemutatott és bizonyára még jócskán kiegészíthető *Petlen(d)* (15 db) és *Potlond* ~ *Patlan*-féle (4 db) névcsoport nem sűrűsödik össze egy területen, hanem szét van szórva a Fertőtől a Kis-Küküllőig és Szatmártól a Szerémségig. Nem biztos, hogy valamennyiüket egységesen lehet etimologizálni. Ami érvényes *Petlend*-re a nyugati végeken, az nem feltétlenül érvényes rá Erdélyben, hiszen működhetett a nyelvi konvergencia, s különböző eredetű és hangtestű nevek fejlődhetnek azonos irányban. Azt a lehetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy közös birtokos vagy áttelepülő népcsoport révén a helynév átvonódhatott egyik vidékről valamelyik másik, közelebbi vagy távolabbi helyre is.

A *Petlend* ~ *Peklend*-féle helyneveknek személynévből való származtatása abba a legfőbb akadályba ütközik, hogy megfelelő magyar személynévet nem ismerünk. Elméletileg ugyan ki lehet indulni a magyar *Betlen* személynévből, de ennek használata soha nem volt olyan gyakori, hogy ki nem mutatott *p* kezdetű változatának helynévi alkalmazása beszórhatta volna jóformán az egész magyar nyelvterületet. Ugyanezt mondhatjuk a régi német *Badelin*, *Betilin*, *Pettilin*, *Bettelin* (FÖRST.² 227–8; l. még KAUFMANN, FörstErg. 51, 52, 59) személynévről, amelynek a magyarban való meghonosodásáról nincs tudomásunk. A STANISLAVTÓL adatolt besztercebányai szlovák *Petelen* családnév pedig nem más, mint a magyar *Petelen* (1988. évi budapesti telefonkönyv II, 332) családnév átvétele; ez utóbbinak a szerbhorvát *Petelin* családnév a forrása.

Horvátokkal keverten lakott területen a szerbhorvát *pakao* ~ Kaj *pekel* 'pokol; szurok' helynévi származékából alakult a magyarban *Peklen*. Ezt bizonyítja egy határrész és patak neve a horvátországi Volodertől északkeletre: 1262: „terram . . . *Peclenna* vocatam”, „in ripa *Peclenna*”, „cadit in predictum fluvium *Peclenna*” (DICKENMANN, Stud. II, 64); 1273: *Peklen* (ComCris. 178); 1309: *Peklen* (uo.); 1381: *Peklench* (uo.); 1385: *Peclenech* (uo.); 1461; *Peklench*, *Pechlenka* (uo.); 1882/1912: *Paklenica*, *Paklenica p.* (Ivanić Kloštar und Moslavina. I : 75 000-es térkép; l. még HASZ. IX, 576 *Paklena* és *Paklenica* a., 577 *Pakljena* a.). A szlovákokkal keverten lakott Sárosban a szláv * *Pьkьljane* (tkp. 'pokolra emlékeztető helyről valók'; vö. szlovák *Pekľany*) helynév a magyarban *Peklén(y)*-t eredményezett (FNESz.⁴ I, 703 *Kecerpeklén* a., II, 709 *Úszpeklény* a.; l. még *Oroszpeklén*-hez CSÁNKI I, 306 és MAJTÁN 247). Ám ezeknek a világosan szláv etimológiájú és magyar szempontból periferikus helyzetű neveknek nincs **Petlen* ~ **Petlén*-féle alakpárjuk. A zömükben *Petlen(d)* alakú helyneveinkhez csupán kiegészítő tanulással szolgálnak. A Hunyad megyei *Petrény* (FNESz.⁴ II, 343) helynév szórványosan felbukkanó *Petlén* (CSÁNKI V, 124) változata másodlagosan keletkezett *r > l* változással, s ezért ugyancsak távol tartandó a *Petlend*-ektől.

A rábaközi Bósárányról közölt „*petlen*-szájju: nagy szájú” (Nyr. XVIII, 191; l. még MTsz.) melléknév előtagjának etimológiája ismeretlen. Valószínűtlen, hogy köze volna a *Petlend*-féle helynevekhez.

5. Az ősi magyar településneveknek van egy sajátos csoportja. E neveket az jellemzi, hogy „1. az ország különböző részein szétszórva található, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar” (KNIEZSA: SztIstván-Eml. II, 371). Ezek a településnevek a honfoglaló magyar törzseknek Bíborbanszületett Konstantinnál fennmaradt neveiből alakultak: *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*. De Konstantin nem említette név szerint a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadva a magyarsághoz csatlakozó három kabar törzset. Ez a kérdés máig sincs megoldva. A más-más felfogást valló kutatók törzsnévként viselkedő helynévnek szokták minősíteni a *Berény*, *Berencs*, *Oszlár*, *Varsány*, *Örs*, továbbá a *Tárkány*, *Ság*, *Ladány* stb. helyneveket, és kabar-gyanúsnak tartják őket. Velük kapcsolatosan használják a „vélt» törzsnévek” (KRISTÓ – MAKK – SZEKFI, AHistSzeg. XLIV, 39) és a „segédnépnevek” (TÖRÖK, Száz. CXVI, 990) megjelölést is.

Ha emlékezetünkbe idézzük a *Petlen(d)* ~ *Patlan* helyneveknek meglehetősen nagy számáról, szétszórt földrajzi elhelyezkedéséről, személynévi megfelelője hiányáról stb. fentebb mondottakat, óhatatlanul abba a kísértésbe esünk, hogy valamiféle hasonlóságot fedezzünk fel közöttük és a törzsnévi — vagy törzsnévként viselkedő — településnevek között. Hátha egy olyan néprésznek bukkantunk a nyomára, amelyről eddig mit sem tudtunk, mert belevészett történelmünk homályába!

Megoldási ötletet az orientalisztika, közelebbről a turkológia irányából remélhetünk. NÉMETH GYULA (HonfKial. 66) szerint: „Személynevekből fejlődött néprésznevek . . . mindig voltak és ma is vannak a törökségben. A család rendszeren személynévet visel, alapítójának a nevét s ha nemzetséggé bővül, e nevet megtarthatja. [Bekezdés.] Radloff írja, hogy egyszer alkalma volt egy ilyen névalakulást megfigyelni. Buchtarminszktól délre, kínai területen él egy Karataj nevű kirgiz törzs; e törzsnék volt egy *Bai-göldi* nevű tagja, kinek

tizenkét fia volt s számos unokái már egy hatalmas, »Bai-gäldi« nevű nemzetiséget alkottak.”

Elvben tehát megengedhető, hogy a *Pellen*-féle magyar helynevek előzményeként személynévből alakult török nemzetség- vagy néprésznevet keressünk. Kiindulópontul szolgálhat a Kāšy. *Beglän* személynév (DTS. 92), illetőleg ennek **Beklän* alakváltozata. L. a kazanyi tatár *Beklen* személynevet (MÁNDOKI ISTVÁN közlése; I. FNESz.⁴ I, 209 *Bethlen* a.) is. A *beglä* ~ *beklä* 'öriz, vigyáz' (DTS. 92; RĀSĀNEN, EtWb. 68; SEVORTJAN, EtSITjurk. II (B), 117) ige -n képzős óvónévi származékával van dolgunk 'örződj meg! vigyázzanak rád!'-féle jelentéssel. Az abszolút tő a török *bek* 'szilárd, tartós; nagyon'. A szócsaládban nem ritka a *p* kezdetű alak; vö. oszmán-török *pek* 'ua.'. Lehetséges, hogy a *Beglän* ~ *Beklen* személynévnek is volt – vagy talán ma is van – **Peklen* változata. Ennek nemzetség- vagy néprésznevi alkalmazására volnának visszavezethetők *Peklen(d)* ~ *Peilen(d)* helyneveink, ha nem is teljes tömegükben, de zömükben mindenképpen.

Arra az esetleges ellenvetésre, hogy a törzsnévi, néprésznevi helységnevek nem szoktak kicsinyítő funkciójú képzőt tartalmazni, azt válaszolhatom, hogy ez korántsem abszolút érvényű szabály. Vö.: *Besenyőd* (FNESz.⁴ I, 207), *Jenőd* 'elenyészett helység Szerém vármegyében Péterváradtól nyugatra' (KNEZSA: SztIstván-Eml. II, 458), (*Hernád*)*kércs* (FNESz.⁴ I, 588), *Megyercs* (i.m. II, 115), *Megyered* 'elenyészett helység Bánkeszi környékén a Nyitra bal partján' (KNEZSA: SztIstván-Eml. II, 457), (*Nyír*)*kércs* (FNESz.⁴ II, 257); stb. Lehetséges tehát, hogy a *Pellend*-félék is az ilyen ellenpéldák számát szaporítják.

Rögös. II. Endre 1225. évi oklevele megerősítette a Miskolc nembeli Bors ispán adományát a borsmonostori apátság javára. Ebben az oklevélben olvasható: 1225: „Contulit eciam in Zumuld terram arabilem et tria aratra et pratum, quod situm est iuxta grangyam, quam predicti fratres construxerunt iuxta pomerium, et molendinum quod positum est iuxta grangyam abbatis de Thata et alium locum molendini ibidem et silvam, que vocatur *Rugus*, et vineam in Stanch” [= Azonfelül Szomódon adott három eke földet és rétet az előbb említett barátok által a gyümölcsösnél épített majorság mellett, malmot a tatai apát majorsága mellett, továbbá ugyanott malomhelyet és a *Rögös*-nek hívott erdőt, valamint szőlőt Astáncson (a mai Dunaszentmiklóson)] (UrkBurg. I, 106).

Hol feketett ez az Árpád-kori Rögös-erdő? GYÖRFFY a történeti földrajza III. kötetéhez csatolt térképen („Komáromvármegye a XIV. század elejéig”) Astáncs és Agostyán között helyezi el Rögös-erdőt. Azon a területen még ma is van erdő, bár nem annyi, amennyi a középkorban lehetett. (L. A Gerecse turistatérképe. Bp., 1979.)

A Gerecse nyugati lábánál fekvő Szomód község határának északi részén egy dombos szántóföld ma a többes számú *Rögösök* (MNyTK. 169. sz. 143) nevet viseli. 1864-ben mint *Rögösi dülé*-t (Pesty: Kom. 213) jegyezték fel. A mai *Rögösök* (<: **Rögös-dülői földek*) kissé északnyugatra van a középkori Rögös-erdőtől.

A *Rögös* másként, mint a magyar *rög* főnév -s képzős származéka, aligha magyarázható. (Szemléleti háttéréhez l. *Hoportyó*: FNESz.⁴ I, 606 és *Hoporty*: FNESz.⁴ II, 492 *Sóstófulva* a. L. még *Aparhant* utótagját: FNESz.⁴ II, 104.) Természetesen a *rög*-öt elsődleges 'göröngy' jelentésében kell vennünk. Van

ugyanis a *rög*-nek egy újabb jelentése is a geológiai, földrajzi szaknyelvben: 'összetöredezéssel, nem pedig gyűrődéssel keletkezett, a többtől elvált kőzet-tömeg'. A rögök csoportjából álló hegység neve *röghegység*. (Vö. német *Schollen-gebirge* 'röghegység'). Ilyen röghegység a Gerecse is, amelyhez a Rögös tartozik. A Rögös-be tehát akár a modern *rög* értelmezés is belemagyarázható volna.

Fel kell figyelniünk arra a tényre, hogy a magyar szótörténet mindeddig csupán az 1456 körüli évek óta tudta a *rög*-öt s 1664 óta a *rögös*-t adatolni. (L. TESz. III, 455.) A vizsgálatba most bevont *Rögös-erdő* a szócsalád adatolhatóságának kezdetét 230 évvel korábbra helyezi.

Szerk. A középkorban így hívtak egy falut a Duna–Tisza közének nyugati szélén, Ráckeve magasságában. Főbb történeti adatai a következők: 1284/1376: v. *Zeerk*, Zenthuan *Zerky*, Kuskezerky (GYÖRFFY II, 440); 1329: *Zerk* (uo.); 1360: Zenth Iwanzerk (CSÁNKI III, 347). Hosszú szünet után a név megváltozott alakban bukkan fel: 1882/1929: „*Szürüki szállások* (Ráczkeve sz.)” sz. (Kunszentmiklós. I : 75 000-es térkép); 1952: *Szürüktanya* (Hnt. 220); 1973: *Szürük* (Hnt. 677); 1979: *Szérük* (MoFnt. II/Pest m. 23); 1985: *Szérük* Hnt. 355).

Az elsődleges *Szerk* névváltozat a magyar *szer* 'rend, sor; házsor, falurész; nemzetség, had, nagycsalád településhelye; összetartozó házcsoporthatóság' főnév (l. FNESz.⁴ II, 383 *Pusztaszer* a., 572 *Szér* a.) kicsinyítő funkciójú *-k* képzős származékaként magyarázható. E képzőhöz l.: 1150 k./XIII – XIV. sz.: „*ultra silvam Tursoc*” (An. 35.); 1460: *silva Thwseckfew* (MNy. XLVII, 47; ez a XV. századi adat kétségtelenné teszi a *Törzsök* olvasat és a 'tuskókból álló letarolt erdő' jelentés helyességét; vö.: TESz. III, 950 *torzsa* a., 976 *törzs* a., valamint FNESz.⁴ I, 94 *Alsótökés* és II, 636 *Tenkes* a.). Idővel a *Szerk*-et a nyelvjárási *szürü*, *szürü* 'szérü' (Nyatl. 306. sz. térkép) többes számú alakjával azonosították, majd az így értelmezett *Szürük*-öt hatósági beavatkozással *Szérük*-re köznyelvesítették.

Venye. A középkorban egy földet, prédiomot jelölt Vértesboglár keleti határosaként. Ma egy északnyugat–délkelet irányú völgy nevében szerepel a Vértes északkeleti részén Szár belterületétől északnyugatra. Főbb történeti adatai a következők: 1311/1346: t. *Venye* (GYÖRFFY II, 416); 1459: „*Predia utraque Vene*”, *Wene* (CSÁNKI III, 357); 1864: *Vényabükk* (FMTÉ. 5. sz. 296); 1884: *Vinya bükk* (Bicske und Martonvásár. I : 75 000-es térkép); 1928: *Vinya-bükki v.* (Vértes hegység. Kirándulók térképe 15. sz.); 1939: *Vinyabükki völgybe gr.* (POLGÁRDY, Vért. 46); 1971: *Vinya-bükki-völgy* (A Vértes hegység turistatérképe); 1978: *Vinya-bükki-völgy* (A Vértes turistatérképe. I : 40 000-es térkép); 1979: *Vinya-bükk*, vgy. (MoFnt. II/Fejér m. 19).

A helynév történeti adatait fogyatékosan, csupán CsÁNKI alapján ismerve STANISLAV (SlovJuh. II, 865) *Vénye* olvasatra gondolt, és egy szláv (ez nála általában szlovákot jelentett) **Vojbna* előzményt tett fel személynévi háttérrel. GYÖRFFY is szláv kapcsolatot fedez fel, de teljesen más úton: „Neve a szláv *vigna* (> magyar *vinye*) 'vaskohó' szóból ered.” Ezt úgy kell értenünk, hogy az ősszláv **vŷgŷna* 'kovácsműhely, kovácstűzhely' főnévből helynév alakult, s ez a helynév honosodott meg a magyarban. Vö.: bolgár *Вѹгняма* [posztpozitív artikulussal ellátott alak] hn. (BETReč. I, 142); szerbhorvát *Viganj* (ImMesta. 1973. 418); cseh *Vyheň* (ŠMILAUER, PŘSITop. 194); szlovák *Vyhne* [többes szám] 'Vihnye' (FNESz.⁴ II. 763), *Vihne* (Do Koňarov) 'tanya

Zsarnóca ~ Žarnovica határában' (Geogr.Názv. IV, 159). L. még: 1318: „In Erdeuhat . . . ville *Vygne*” 'elenyészett falu Gömörben, GYÖRFFY (II, 557) szerint a Szirkától északkeletre emelkedő, 812 m magas Vas-hegy [1647: Železnik aliter *Vashegy*: ILA IV, 96] mellett' (RDES. II, 147; ILA IV, 175, VSOS. III, 98, RDES. II, 147 *Lévárt* helyén keresi), 1335: *Wyhnyche* 'a Tornaszentandrás-hoz tartozó Kovácsipusztá egy része' (GYÖRFFY I, 806; VARSIK, OsKošKotl. II, 373), valamint 1225: „ad rivulum *Wigne Wise* (UrkBurg. I, 105), 1233: *Wygna potoka* (i. m. I, 150): 'a Ribnyák-patak Horvátzsidány, Ólmod, Peresznye határában' (MoFnT. II/Vas m. 17: vö. ORTVAY, Vízr. II, 321 és MOÖR. Westung. 58). Az 1295/1315: beech *Wysniche* 'hegy Novák (a későbbi Aggtelek) határában' (GYÖRFFY II, 530) VARSIK (II, 355, III, 436) szerint talán szövegromlás *Wyhnyche* helyett, de ez bizonyára csak túlkövetkeztetés. (A szláv *Vyšnica*-ra l. FNESz.⁴ II, 743 *Vasonca* a.)

Mint láthatjuk, a szláv **vygna*-ból (vagy *-ica* képződés származékából) több helynév keletkezett a Kárpát-medencében is. Közéjük tartozik a Fejér megyei *Venye*, amely elsődlegesen olyan helyet jelölt, amelynek egy kovácsműhely vagy kis vaskohó volt a különlegessége, de idővel a név átvonódott egy bükkerdővel borított magaslatra (*Vinya-bükk*), majd e magaslat alatt húzódó völgyre (*Vinya-bükk-völgy*).

Vizsgáljuk most meg a magyar nyelvjárási *vinnye* 'kovácsműhely' szót, s indokoljuk meg, miért nem belőle származtatjuk a magyar nyelvterület *Vignye* ~ *Venye*-féle földrajzi neveit. Nos, a *vinnye* csupán 1520 (TESz. III, 1150) óta mutatható ki, ezért az Árpád-kori helyneveket nem vezethetjük le belőle. A kronológiai akadályon kívül még súlyos szóföldrajzi nehézségbe is ütközünk: a *vinnye* a székely nyelvjáráások szava. A székely szó etimológiája mindmáig nincs tisztázva. KNIÉZSA (SzlJsz. 781–2) a kétes – esetleg szláv – eredetű szavak közé sorolta, és kijelentette: „A magyar szónál a nehézség az, hogy a múltban is, a jelenben is csupán a székelységnél van kimutatva, olyan szláv nyelvben viszont, amely a székelységgel közvetlenül érintkezhetett (pl. a bolgárból vagy az ukránból) a szó teljesen hiányzik. [. . .] Tekintettel arra, hogy a szó a cigányok kovácsműhelyét jelenti, lehetséges, hogy a székelyben a cigányból származik, ahol a szó szintén megvan. [. . .] A kérdés közelebbi vizsgálatot igényel.” A TESz. (III, 1150) a „Valószínűleg vándorszó” formulával bevezetett magyarázatában elsősorban cigány, másodsorban szerbhorvát–szlovén átdóra gyanakszik. Ez utóbbi feltevés nyilván azzal számol, hogy a székelyek a szót korai dunántúli telephelyeikről vitték magukkal Délkelet-Erdélybe.

Az utóbbi évtizedekben rendkívül megélenkült bolgár lexikográfia eredményeinek tanulmányozása lehetővé teszi, hogy a kérdést kilendítsük a holtpontról. Megállapítható ugyanis, hogy a bolgár régiségben igenis volt, de a bolgár nyelvjáráásokban ma is van olyan szó, amelyből a székely nyelvjárási *vinnye* kifogástalanul megfejtethető; vö. bolgár *вѣгня* 'érckohó', *вѣдня* 'kovácsműhely; ércbányai kemence; vasmosó hely', *вѣгне* 'a fűjtató előtti hely a kovácsműhelyben; sok füst' (BÉtReč. I, 142). A bolgárból a szó közvetlenül átkerülhetett a magyarba. Cigány közvetítés feltevésére nincs szükség. A régiségben (NySz. III, 1189; OklSz. 526) nemcsak cigánykovácsokkal kapcsolatosan használták a szót. A szerbhorvát *viganj* vagy a szlovén *vigenj* átvételének lehetőségét pedig az alakok eltérése miatt végképpen el kell vetnünk.

Zedreg. A középkorban besenyőktől lakott falut jelölt Cecétől keletre. Ma egy pusztá neve Alsószentiván határában. Főbb történeti adatai a követke-

zók: 1322: *Zedreg*h (GYÖRFFY II, 417); 1323: *Zedreg* (uo.); 1326: *Scedreg* (uo.); 1330: *Zederegh* (uo.); 1392: „Benedictus Bessenew de *Zedereg*” (CSÁNKI III, 358); 1420: *Kyszedreg*h, *Nagzedreg*h (uo.); 1566: *Szedreg* (DÁVID G., SimSz. 129); 1903: *Zedregpuszta* (Hnt. 1160); 1955: *Zedregpuszta* (Hnt. 64). Az OklSz.-től *Szédregy*-nek, *Széderegy*-nek, D. BARTHÁTÓL (Szóképz. 104) *Szedregy*-nek olvasott helynevet CSÁNKI *Zed(e)reg*, GYÖRFFY pedig *Zedreg* alakban tette címszóvá.

CSÁNKI (II, 658) *Zed(e)reg* (*Zederig*) címszó alatt tárgyalt egy elenyészett Somogy megyei települést is Babócsa vidékén. A név előbb egy vízfolyást jelölt a Dráva balparti vízrendszerében; 1193: „inuiam. Bobouca. et uadit ad aquam *Zuduryg*” (ÓMOLV. 56; l. még ORTVAY, Vízr. II, 456); 1250: „in aquam nomine *Sudureg*” (Sztp. KritJ. I, 284). Később egy Babócsához tartozó birtoknak lett a neve: 1398/1406: *Zederegh* (ZsigmOkl. I, 584); 1467: *Zederyk* (CSÁNKI II, 658); 1494: *Zedrygh* (uo.); 1495: *Zederygh* (uo.).

A somogyi *Zuduryg* víznév a magyar *szeder* növénynévnek és az *ügy* 'folyó, patak' főnévnek az összetétele (OklSz. *szédér* és *ügy* a.; MIKOS: MNy. XXXI, 300; TESz. III, 692 *szeder* a.). Bár MIKOS szerint az is lehetséges, hogy -gy képzős származékkal vagy pedig a *Szederkény*-nyel kapcsolatos helynévvel van dolgunk.

A Fejér megyei *Zedreg* esetében összetételről nem lehet szó, hanem csakis a *szeder* növénynév származékáról. A szó eleji *sz* > *z* változáshoz l. *Zagyva*, *Zala*, *Zamárdi*, *Zelemér*, *Zenta*, *Zugló* stb.

KISS LAJOS

A vad és természetett növényeink elnevezésének néhány problémája*

Századunk elején népünk körében kb. 600 különböző vadnövényt használtak táplálkozásra, ember- és állatgyógyításra, festésre, varázslásra, díszítésre és más célokra (erről elég jól tájékoztat FÁLLER JENŐ, *Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában*. Debrecen, 1943.). Azóta ez a szám kb. 200–300 növényvel gyarapodott, ideszámítva a különböző szerszámfákat és a gyermekjátéknak használt növényeket. Természetesen jelentősen bővült a vadnövények népnyelvi elnevezéséről közölt irodalom is. A vadnövényeknek gyakran feltűnően sokféle, szűkebb vidéken, falun belül is változó az elnevezése. A MNyA. a csipkebogyónak a Dunántúlról hat-nyolc elnevezését közli (*bicske*, *büdzsge*, *csipkebogyó*, *csítke*, *hecseclli*, *höcsli* stb.). A *Verbascum* specieseknek kb. húsz-huszonöt elnevezését tartjuk számon (*báránnyfark*, *báránnyfü*, *báránnyterde*, *borjúnnyfarkfü*, *garádicskóro*, *gyapjúnnyfü*, *halálfa*, *királynnydárda*, *királynnygyertya*, *lumenarica*, *misegyertya*, *molyfü*, *ökönnnyfarkú kóro*, *pamutfü*, *penészfü*, *sárga kökörcsn*, *selyemlapu*, *szarkavirág*, *Szent János füve*, *űszönnnyfark* stb.) a régi füvészkönyvek, szójegyzékek, botanikai munkák és népnyelvi feljegyzések révén (BORBÁS VINCE a Pallas Lexikonban; JÁVORKA SÁNDOR,

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Szakosztályában 1989. február 14-én tartott előadás. A szerző csak a tájékozódáshoz szükséges és kevésbé ismert vagy számba nem vett irodalmat idézi. A szerző már nem vehette figyelembe a következő munkát: C. BILLEN, J.-P. DEVROEY, J.-J. VAN MOL (szerk.), *L'épeautre, histoire et ethnologie*. Treignes, 1989. Az ebben közölt véleményét nem érintik.

Magyar flóra. 4. k. Bp., 1925. 983—8; MNy. XIII, 311; ÚMTsz; kritikailag foglalkozott az elnevezések jelentékeny részével MOLLAY ERZSÉBET, Növénynevek Melius Herbariumában. Magyar Névtani Dolgozatok 44. sz. 1983.; az ökörfarkkóró szinte napjainkig széles körben elterjedt halmérgező növény, erről I. GUNDA BÉLA, *Ethnographica Carpathica*. Bp., 1966. 65—135). A vad *Equisetum arvense*-nek az erdélyi népnyelvből SZABÓ ATTILA és PÉNTEK JÁNOS huszonnegy elnevezését közli (SZABÓ ATTILA—PÉNTEK JÁNOS, *Ezerjófű*. Bukarest, 1976. 175). Ilyeneket: *bábaguzsaly*, *békaláb*, *békarokka*, *csikófarok*, *fentőfű*, *kannamosó*, *kannasurló*, *lófarok*, *macskafarok*, *pókláb*, *üvegmosó* stb.

Egyik XVIII. századi botanikai munkánk *békarokka*, *fentő fű*, *kannamosó*, *lófarkfű*, *ólomsímtó*, *surló fű*, *tálmósó fű* néven ismerteti a vért elállító, a vérhas és más betegségek elleni gyógynövényt. A szerző elmondja, hogy Debrecen táján terem a legtöbb, s onnan hozzák Pestre a görögök és rációk (Veszelszki Antal: A' növényplánták országából . . . Pest, 1798. 205—6). Az ilyen kereskedelem bizonyára hozzájárult egyik-másik terminológia terjedéséhez is. Veszelszki munkája is arról tanúskodik, hogy egyes elnevezések tükörfordítások (vö. ném. *Rossschwanz*, fr. *queue de cheval* 'lófarok'), amelyeknek azután népi változatai keletkeztek. Hasonlóan változatos az *Equisetum arvense* neve a románban. Huszonkét elnevezését tartja számon az irodalom (*barba ursului* 'medveszakáll', *coada calului* 'lófarok', *coada mînzului* 'csikófarok', *coada goală* 'csupasz farok', *iarbă de cositor* 'cinfű', *părul porcului* 'disznósörte', *peria ursului* 'medvesurló' stb. BORZA AL., *Dicționar etnobotanic*. București, 1968. 64). Természetesen gyakori az az eset is, amikor ugyanazzal a terminológiával különböző növényeket neveznek el. Így a *cigányvirág* Erdély különböző falvaiban az *Adonis vernalis* (hérics), a *Calendula officinalis* (koromvirág), a *Hieracium aurantiacum* (hölgyemál), a *Taraxacum officinale* (gyermekláncfű) elnevezése is lehet (SZABÓ—PÉNTEK i. m. 176). Erre a problémára különben MOLLAY ERZSÉBET is több növénynév kapcsán rámutatott (l. pl. az *istennyila* jelentését, i. m. 89—101; a *zsurló*-hoz l. TESz.).

Az elnevezések mögött különböző nyelvi szemlélet, képalkotás, több átételen nyugvó botanikai forrás, idegenből való fordítás, népi átvételi lehetőség lappang. Könnyen megértjük, hogy a mezei zsurló neve Mikóújfalun *pókláb*, *póklábú fű*, ha magunk elé képzeljük a növény valóban póklábakra emlékeztető sokágú szárát. De már az *Equisetum arvense* olyan elnevezései, mint a *kannamosó*, *üvegmosó*, valamint a *támosó* (Ormánság), *cincsikó* (Pozsony, Vas m.), *kantamosó* (Gömör), *kannasulló* (Tatrag) szokásokra, munkamódokra utalnak. MELIUS PÉTER előtt sem volt ismeretlen a *tálmósó fű*, de ő csak gyógyító hatását említi (Herbarium. Bukarest, 1979. 188). CSAPÓ JÓZSEF írja, hogy ezzel a fűvel a Dunántúlon edényeket mosnak (Új füves és virágos magyar kert. Pozsony, 1775. 270—1; l. még: BEKE: Vasi Szemle II, 385, VI, 236; ÚMTsz.; MOLLAY i. m. 98). Az *Equisetum* sp. ilyen felhasználásának nyomai azonban tovább vezetnek a magyar fűvészkönyvek lapjainál. A nyomok Európa múltjában tűnnek el. Hyeronimus Bock fűvészkönyve (1551.) a gyógyító hatásán kívül azt is tudja, hogy cin- és más fémedényeket tisztítanak vele, s az ilyen munka a cselédleány feladata (ERICH O. A.—BEITL R., *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Leipzig, 1936. 626). Nyilvánvaló, hogy ez esetben a középkori nemesi, polgári konyhák egy tisztítóművelete került el — ismeretlen úton-módon, valószínű, hogy a magyar fűvészkönyvek révén is — népünk körébe. A növény elnevezésének, felhasználásának vidékenként más-más forrása lehett, s ezért olyan változatos a terminológia, ami természetesen a szűkebb

közösség szemlélete szerint is alakulhatott. *Tálmósó* helyett könnyen mondhat-
tak *kannamosó*-t, de más-más forrásra utal a *cinsikó* (Pozsony, Vas m.), a *kanta-*
mosó (Gömör), az *élesmosó* (Túrkeve, Debrecen). Közvetlen német forrásból
kerülhetett át a magyar nyelvbe a *cingrát* (*Zinnkraut*, Tinnye). Népetimológia
útján öltött alakot a *cindrót* (Kecskemét, Bag), a *cingróf* (Bácsadorján) termi-
nológia. A rozsnói *kamvis*, népetimológiával *kanviksz* a német *Kannwisch* át-
vétele (l. ezekhez BEKE: Vasi Szemle II, 85–6). Meglepően változatos a szerb-
tövis (*Xanthium spinosum*) elnevezése. BORBÁS a következő terminológiákat
közli: *szerbburján*, *muszkatövis*, *oroszbogáncs*, *svábkóró*, *törökgilice*, *ráctövis*, *roz-*
maringtüske, *gyengénszűrő*, *Istenátkozta tüske*, *pinalajtörja*, *forradalmi fű* vagy
tövis, *Kossuth-tövis*, *Kossuth-fű*, *kolerabogáncs*, *ördögtövis*, *birkatövis*, *szamá-*
tövis, *(sió)foki tüske*, *disznótövis*, *rosszsebtüske* (BORBÁS, A szerbtövis és vándor-
lása: Matematikai és Természettudományi Közlemények XXV/5 [1894.],
1–99; l. még szócikkét a Pallas Lexikonban). BORBÁS terminológiáit könnyű
kibővíteni (*cigánymogyoró*, *csicskara*, *diákmogyoró*, *disznóbürök*, *szamárlapu*
stb.: CSAPODY VERA—PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára. Bp.,
1966. 180; ÚMTsz.). A sokféle elnevezést megértjük, ha tudjuk, hogy a szerb-
tövis terjesztésében az ide-oda vándorló pásztorok juhai, sertései, lovai is részt
vettek, mert a növény termése, a bojtorjános mag az állatok szőrébe akadt.
Egyik vidékre innen, a másik vidékre onnan került el a növény, amire figyel-
meztetnek a *szerbburján*, *muszkatövis*, *törökgilice* és más hasonló elnevezések.
A tiszántúli *Kossuth-tövis* elnevezést BORBÁS azzal magyarázza, hogy a növényt
az Alföldön a szabadságharc idején hurcolták szét. A szerbtövis a hajószállít-
mányokkal Dél-Amerikából került el Európába. Dél-Európából továbbterjedt
a Krímen át az orosz pusztákra, s onnan tovább Besszarábiába, Havasalföldre,
majd Szerbiába. Nálunk a Szerémségben 1797-ben már említik. BORBÁS közel
száz éves véleménye finomításra szorul, de az kétségtelen, hogy a növények az
állatok révén, a székérkékre ragadt sárral, a helyi piacozással, a különböző
vándorok révén kisebb-nagyobb utat tesznek meg (GUNDA: Ethn. LXXXII,
1–13; HANUSZ: TermTudK. XXXVI, 31), nem beszélve a nagyobb népvándor-
lások, áttelepítések, sőt a tengeráramlatok révén való terjedésről. Az utóbbira
tanulságos a lopótök (*Lagenaria siceraria*) „áthajózása” az Újvilágból az
Óvilágba. A lopótököt minden valószínűség szerint a nyugat-afrikai partokról
a tengeráramlatok sodorták el a brazíliai partokra, s onnan hódította meg az
Újvilág legnagyobb részét. De nem zárható ki a transpacifikus út sem (l. TH.
W. WHITAKER tanulmányát a *Man across the Sea* c. kötetben. Szerk. C. L.
RILEY, J. CH. KELLEY stb. Austin, 1971. 320–7).

Változatos a szerbtövis román elnevezése. Ezek sorában ilyeneket talál-
unk: *scai muscălesc* 'muszka bogáncs', *scai rusesc* 'oroszbogáncs', *scai tătăresc*
'tatár bogáncs', *spin mocănesc* 'mokány tövis' (BORZA i. m. 187). Ezek is a
növény idegen eredetére utalnak. Feltételezhető, hogy a *spin mocănesc* elneve-
zés a mokány vándorpásztorok juhainak gyapjába ragadt termés nyomán
keletkezett. A Beszterce vidéki szászok nyelvében a szerbtövis egyik neve
Russische Distel, *Russische Kickel* s állítólag 1849-ben az orosz csapatok hur-
colták be (KRAUSS FRIEDRICH, Nösnerländische Pflanzennamen. Beszterce,
1943. 622).

Vad növényeink változatos elnevezésével szembeállíthatjuk kultúrnövé-
nyeink elnevezését. Legrégibb termesztett és fogyasztott növényeinknek meg-
lepően azonos az elnevezése, ami a MNyA. tanulmányozása során azonnal
szembeötlük. Ugor kori *köles*, ótörök *árpa*, *búza*, *alma*, *dió* szavaink az Órségtől

Moldváig azonosak. Sőt ezt mondhatjuk a kétségkívül régi *zab* és *rozs* szavunkról is. Ide sorolom XI–XII. századi (esetleg szlovén vagy szlovák) *káposzta* és *rettek* szavunkat, amelyek az egész magyar népterületen ismertek (MNyA., TESz.). Ezek az átadás-átvétel helyéről gyorsan terjedhettek szét a magyar nép körében. A *köles*, az *árpa*, a *búza*, a *zab* s talán a *rozs* is egyidejűleg egyetlen ugor, ótörök, ill. szláv forrásból kerültek be nyelvünkbe. Az átadott, fennmaradt szó a kultúrnövénnyel együtt egyetlen hullámban érte el kultúránkat. Ez egyáltalán nem mondható a példának említett zsurlóról és más vadnövényekről. A zsurló és társainak használata s természetesen elnevezése is több forrású. Az elnevezések lehetnek belső fejlődésű szavak, tükörszavak, átvételek. Mivel magyarázható az, hogy a *köles*, az *árpa*, a *búza* (ide sorolható többek között a *kender* is) elnevezése, jelentése több mint egy évezrede nem változott? Még csak lokálisan sem jelentek meg újabb terminológiák akár átvételek, akár belső szóképzés formájában. Természetesen azzal, hogy ezek a természetett növények már igen korán szorosán beépültek mezőgazdaságunkba, táplálkozásunkba, s a mindennapi élet nélkülözhetetlen tartozékai lettek. A magyarság déloroszországi, etelközi megtelepülési helyein, majd Kárpát-Európában megvoltak a *köles* és társai természetésének a földrajzi feltételei. Aligha mehetett át jelentésváltozáson az igen régi *köles* szavunk. A terminológia nyelvünkben való megjelenése óta '*Panicum miliaceum*'-et jelenthetett. Jelentésének ősi állandóságát elősegíthette az, hogy vadon is előfordul (amire a TESz. utal, vadon termő alakja a *P. miliaceum* subsp. *ruderales* is lehetett), s rövid a növény vegetációs ideje. Ez elősegíti kezdetleges körülmények közötti természetését. Amikor hangsúlyozom, hogy semmiképpen sem ment át jelentésváltozáson a *búza*, *árpa*, *alma*, *zab*, *rozs* szavunk, legfeljebb a fajok, fajták és az ember közreműködése nélkül létrejött varietasok változásával számolhatunk. A nemzetség (genus) elnevezése (*búza*, *árpa* stb.) megmaradt. A kultúrában a természetett növény nyelvi és tárgyiilag is állandóbb, szilárdabban éli a maga életét, mint a vadnövény. Talán kivétel lehet a '*Cerasus vulgaris*' jelentésű *meggy* szavunk. Ez kezdetben különböző bogyót jelenthetett, de a mai jelentését igen korán megkaphatta, mert az egész magyar népterületen '*Cerasus* sp.' a jelentése.

Honfoglalás előtti vadnövény-elnevezéseink sok tanulságot nyújtanak. Ma a magyar népterület egészén az ótörök *kökény* jelentése '*Prunus spinosa*', s a szintén ótörök *torma* pedig az *Armoracia* sp. neve. Mindkét terminológia már nyelvi megjelenése idején a kökényre, ill. a tormára vonatkozhatott, s ha valami más hasonló növényt is jelentettek, rejtélyes, hogy a magyar népterület minden részén miképpen kaphatták a '*Prunus* sp.', ill. az '*Armoracia* sp.' jelentést. A kökény elnevezésére ismert a *boronafa*, *ekegűzs*, *tővisfa*, *zabszilva* is (CSAPODY—PRISZTER i. m. 110; BORBÁS a Pallas lexikonban; MTsz.). Ezek nyilvánvalóan újabbak, s az előbbi három magára a tüskés bokorra vonatkozik, s nem a gyümölcsére. Utal arra, hogy a tüskés bokrot borona, gűzs készítésére használják. A *zabszilva* a fanyar termés hitványságára figyelmeztet (vö. *zab-körte* 'közönségesebb körte' Sopron és Vas m.: MTsz.).

Egyes, az egész magyar népterületen ismert növények elnevezése más szempont szerint ítélendő meg. Ilyen a *karfiol* (szórványosan *kanapida*, *túrós-káposzta*, MNyA.). Ezek részben vándorszavak (TESz.), a konyhakerti kultúrával, a piacozással terjedtek.

Ősi természetett növényeinkkel szemben újabb kultúrnövényeink több, sőt sokféle elnevezésűek. Ilyen a *Fagopyrum esculentum* és a *F. tataricum*. A növény *hajdina* elnevezése kaj-horvát, a *haricska* román jövevényszó, de

Észak-Erdélyben közvetlenül az ukránból is átkerülhetett a magyarba, a *kruppa* román, a *pohánka* szlovák, a *tatárka* ukrán eredetű (TESZ.; BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 234, 237). A terminológiák ezeknek a kását adó növényeknek az útját is jelzik. A növényeket nevezik *szerecsenbúzá*-nak és *tatárbúzá*-nak is (CSAPODY—PRISZTER i. m. 155, 187), ami önmagában idegen eredetükre utal. Meggyőződésem, hogy a *tatárka* elnevezés meggyökeresedéséhez hozzájárult korai irodalmunk is. Így pl. Gáti István „Második József a' máramarosi éhségben” c. krónikás versében (1792.) többször dicsőíti a tatárkát mint az ottaniaknak a zabbal együtt nélkülözhetetlen terményét. Ha nem terem elég tatárka és zab, a „szegényeket a Pusztulás fel-falja” (14).

Tanulságosabb mindezeknél a burgonya elnevezése. Ezt a kultúrnövényt a XVIII. században kezdték számottevően termesztetni. A növény első leírásában *földi mogyoró* vagy *földi alma* (1762.) néven említik. Az elnevezés Kalotaszegen napjainkban is ismert. A gumós növény nem kerülte el Gyarmathy Sámuel figyelmét sem, aki 1795—1797 között Németországban, főleg Göttingában tartózkodott, s két új burgonyafajtát, a „czukor és levesbevaló” fajtákat hozta be Erdélybe. Egy korabeli névtelen kolozsvári gazda 1814-ben meg is jegyzi, hogy ezzel Gyarmathy nemzetének és hazájának több hasznot tett, „mint mikor egy 387 lapból álló deák nyelven írt könyvben a' magyar nyelvenek a' finnus nyelvvel való atyafiságát mutogatta, Dr. Beregszászi Pál ur ellen” (a Nemzeti Gazda folyóiratból idézi KÓSA LÁSZLÓ, A burgonya Magyarországon. Bp., 1980. 37).

A különböző hatósági intézkedések, javaslatok ellenére a burgonyától idegenkedik a nép. A Jászságban Palugyay szerint (1854.) nem régen termesztik, s nem is minden faluban. Igaz, hogy a lencsét és a borsót sem (PALUGYAY IMRE, Jász-kun kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest, 1854. 66). Ez azzal is magyarázható, hogy még bőven termesztettek olyan növényeket, pl. kölest, amelyek nem tették szükségessé a burgonya fogyasztását, a téztafélékhez elegendő lisztet szolgáltatott a búza. A XIX. század második felében a burgonya mégis meghódítja Magyarországot, de különböző irányból, egymástól eltérő forrásokból s kisebb-nagyobb időbeli ingadozásokkal. Ennek a bizonyítéka a burgonya több mint negyven féle elnevezése. Nem foglalkozom ezek etimológiájával. Csupán megemlítem, hogy feltűnnek közöttük tréfás terminológiák is. Íme néhány a szódzsungelből: *bandurka*, *baraboj*, *bibircskó*, *bigyiró*, *bojóka*, *burgundia*, *golándé*, *gruja*, *indija*, *kolompér*, *kukujó*, *magyaró*, *pijó*, *pityóka*, *svábtök*, *tótfánk*, *tótrépa* stb. (KÓSA i. m. 24—30; MURÁDIN LÁSZLÓ: NyIrK. XIX, 7—16; MNyA.; ÚMTsz.). Nemcsak a terminológiai gazdagságot kell a burgonyával kapcsolatban megemlíteni, hanem azt is, hogy számtalan helyi változatát termesztették. Cserháti Sándor, a kiváló növénytermesztő századunk elején arról ír, hogy a burgonya varietasai néhány százat kitesznek. Egy kiállításán kétezret meghaladó „féleséget” számoltak össze, de ezek egy része csak névre különbözött egymástól. A szász hagymaburgonya 45 néven fordult elő. CSERHÁTI a *Deutscher Reichskanzler*-től a *szepesi bujók*-ig 57 varietást tart számon, s amikor a különböző ízletes burgonyákról beszél, hozzáteszi, hogy „hazánkban sehol annyi silány burgonyát nem fogyasztanak, mint Budapesten” (Általános és különleges növénytermesztés. II. Győr, 1906. 180—7, 189). Igen nagyszámú a burgonya elnevezése a szlovákban (*bandurky*, *brambory*, *bobál*, *bule*, *bumbor*, *erteple*, *gruja*, *gruľa*, *grumbir*, *kartofle*, *komperé*, *kromple*, *kvítláky*, *repa*, *švábka*, *zemáky* stb. (MACHEK, ČSlJmR. 206—7;

MARKUŠ MICHAL, Slovenský Národopis XVII, 530). A románoknál a burgonya több mint 50 elnevezéséről tudunk (*alune, bandrabuci, crumpi, ghistine, gram-piri, hiribe, pere, piroste* stb.: PAMFILE TUDOR, Agricultura la români. București, 1913. 188–9).

Úgy látszik, hogy a krumpli sokféle elnevezését végigcipeli az egész világon. Kelet-Tibetben francia misszionáriusok révén a XIX. században kezdett meghonosodni, s különböző neveken ismerik (W. W. ROCKHILL, The Land of Lamas. New York – London, 1891. 260).

Terminológiai gazdagság jellemzi a napraforgót (*bógencs, csibagó, forgó, karakac, kenyérbél, kenyérvirág, mezsgyezsír, morgó, napraforduló, napvirág, szemecske, szotyola, tálcavirág, tányérbél, tányérica, tányérróza, tutyella, uszu* stb., CSAPODY–PRISZTER i. m. 136; ŰMTsz.; SELMECZI KOVÁCS ATTILA: Agrártörténeti Szemle XXVII, 378–81; GUNDA: Ethn. LXXIX, 500), kisebb részben a kukoricát (*kukorica, tengeri, törökbúza, málé, puj*: BALASSA IVÁN, A magyar kukorica. Bp., 1960. 87–98). A szavak a növények különböző útját jelzik.

Említettem, hogy *köles, búza, árpa* stb. szavaink jelentése nyelvünkben való megjelenése óta nem változott, legfeljebb egy-egy más, egymáshoz közel álló fajtára alkalmazták a terminológiát. Ma a búza a *Triticum aestivum*ot jelöli. Mivel a búzafajok közel állanak egymáshoz, a búzával megnevezhettek egy másik *Triticum* sp.-t is. — Feledésbe merült *ed* (1395 k.) szavunk a TESz. szerint valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, s eredeti jelentése általában 'gabona, gabonaféleség' lehetett. Nem bizonyítható — írja —, hogy a Káma vidékén ma is termelt kétsoros búzát jelölték ezzel a szóval. — A terminológia további vizsgálatot érdemelne. *Élet* szavunknak is van 'gabona', 'búza és rozs (együtt)', 'búza', 'táplálék, eleség' jelentése, de 'ház és udvar, belsőség' jelentésben is él (ŰMTsz., TESz.). GÁTI ISTVÁN említett munkájában azt írja, hogy Máramarosban „az *Életek* hordásának” a rossz utak voltak az akadályai” (143). Semmiképpen sem lehet *élet* szavunkat valamiféle búza régi szinonimájának tekinteni. Él kell fogadnunk a 'gabona, gabonaféleség', esetleg 'eleség' jelentését.

Figyelemmel kísérve az archeológiai leleteket Z. V. JANUŠEVIČ kutatásaiból tudjuk, hogy a neolitikumtól kezdve a Prut és Dnyeszter közötti területen természetették a tönkölyt (*Triticum spelta*) a két másik polyvás búzával (*Triticum monococcum* 'alakor', *Tr. dicoccum* 'emmer') együtt. A tönkölynek növekszik a jelentősége a bronzkorban, majd jelentéktelenebb lesz, de nem tűnik el a korai vaskorban (i. e. VI–II. sz.) s a későbbi korokban sem (Čerňahovskaja, Kárpáti kurgán-kultúra, I–IV. sz.). Még a középkorban (XIV. sz.) Starij Orehej (magyar Órhely) különböző rétegeiben is megtalálták a *Tr. spelta* kalászkák lenyomatait (Z. V. JANUŠEVIČ, Kulturnie rastenja jugo-zapada SSSR po paleobotaničeskim issledovanijam. Kišinev, 1976. 60–78). Újabban JANUŠEVIČ különböző archeológiai leleteket elemezve megállapítja, hogy a IX–XIII. századi szláv leletekben, a XIV–XV. századi különböző etnikumokhoz tartozó kultúrákban fontos szerepe volt a tönkölynek, amikor már nagyobb mennyiségben megjelent a *Triticum aestivum-compactum* és a *Triticum aestivum*. Feltűnő, hogy a IV. századtól a XIV. századig a *Tr. aestivum* maradványainak jelenlétét nem tudta meghatározni JANUŠEVIČ. Nyomokban megtalálták a *Tr. compactum*ot és a *Tr. aestivum*ot az i. u.-i századokban. A *Tr. compactum* termesztése már az eneolitban (Tripolje kultúra, i. e. IV. évezred) megkezdődött (Z. V. JANUŠEVIČ, Kulturnie rastenja Severnogo Pričernomorja. Paleobotaničeskije issledovanija. Kišinev, 1986. 24, 32, 58, 71, 72).

A Prut és a Dnyeszter közötti területen áthaladt a magyarság, s lehetetlen, hogy ne találkozott volna a tönkölyvel. Valószínű, hogy nem tett különbséget a két búzaféle között, esetleg a Tr. spelta nevét valamilyen jelzővel látta el, mint napjainkban a moldvai magyarok. Moldvából még sikerült mag- és kalászmintát hoznom a tönkölyből, amelyet ott *szálkás búza* (Csík), *veres búza* (Trunk), *kásabúza* (Somoska, Újfalu-Buzdugan) néven is neveznek. A tönköly ilyen jelzős elnevezése nem szokatlan. A románban *alac roșu* 'vörös alakor', *grîu moale* 'lágy búza', *grîu alac* 'alakor búza', *grîu gol* 'csupasz búza', *secară albă* 'fehér roz', *orzoiică* 'tkp. kétsoros árpa' és más neveken tűnik fel (BORZA i. m. 172; BUTURĂ VALER, Etnografia poporului român. Cluj, 1978. 152). Nem vagyok azonban bizonyos abban, hogy ezek a román népi elnevezések minden esetben a Tr. spelta-ra vonatkoznak-e. Hasonló elnevezések, névcserék feltűnnek a magyar botanikai irodalomban is. A *tönkölybúza* a Tr. turgidum neve (K. MÁTYÁS ISTVÁN, Ó és Új Diaetetica . . . II. Posony, 1787. 60). A tönkölyt *piros alakor* néven is említik (VESZELSZKI i. m. 477; Czf. IV, 418; BORBÁS a Pallas lexikonban). A MTsz. közli, hogy Gömörben *alotka* a tönköly kalásztalan szára. A népi botanikai elnevezéseket kitűnően ismerő BORBÁS szerint az *alotka* a Tr. spelta egyik neve (Pallas lexikon). Távoli területre kellene elkalandoznom, ha a fenti terminológiákat mind sorra venném.

Ehelyett visszatérek a *tönköly*-höz. Okleveleink a *tönköly*-t a XV. sz. végén említik (1498. TESZ.). Ebben az időben a parasztság már tönkölyvel is adózik. A XV. sz. elején (1413–1421) Buda német polgárai a piacon árulják a tönkölyt. A XV. századi oklevelekből, valamint a Tr. spelta magyar elnevezéséből (a magyar *tönköly* a német *Dinkel* átvétele) BÁTKY ZSIGMOND arra következtet, hogy ez a polyvás búza a Rajna vidékéről, Colmarból (Elszász) bevándorolt németek, a dunai kereskedelem révén került el a magyarokhoz (BÁTKY: FöldrKözl. XLVI, 27–8).

BÁTKY felveti azt a gondolatot is, hogy a tönkölyt Eger vidékére a XI–XII. században Liège vidékéről betelepített vallonok hozták be, s a magyar *vótér* 'tönköly' a francia *épeautre* 'Triticum spelta' átvétele. A *vótér* azonban nem lehet a francia terminológiával kapcsolatban (BÁRCZI, FrJsz. 21). A *vótér* Északkelet-Magyarországon a Triticum dicocum neve lehetett. Ezt a búzaspeciest a szlovákok szórványosan napjainkban is termesztik (GUNDA, Ethnologia Europaea XIII. 2. sz. 148–51; MARKUŠ, Slovenský Národopis XXIII, 29–36).

A magyar *tönköly* és a német *Dinkel* kapcsolatát ma már világosabban látjuk. MOLLAY KÁROLY fejtette ki, hogy a *tönköly* bajor-osztrák eredetű a középfelnémet korból (vö. kfn. *dinkel* ~ *tinkel* 'Tr. spelta'). A német szó valószínűleg a XII. század végétől a XIV. sz. közepéig honosodott meg a magyarban. A középfelnémet korban letelepült bajor-osztrák nyelvjárást beszélő parasztságtól (Nyugat-Magyarország, Buda környéke, Börzsöny hegység) származik (MOLLAY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 540–1). Valószínű, hogy ez esetben nem a kultúrnövényről, hanem annak új nevével ismerkedtünk meg. Természetesen a német telepések is hozhattak magukkal tönkölyt. Az új név az intenzívebb gazdálkodás, a kereskedelem nyelve lett, s általánosan elterjedt. Ezzel a peremvidékekre szorítva a tönkölynek a búzához kapcsolódó jelzős (*szálkás búza*, *veres búza*, *kásabúza*, *piros alakor*) és esetleges más (*alotka*) elnevezését. A *tönköly* azután az idők folyamán szinte „kivándorolt” a szlovákba (MACHEK, EtSl. 286.) és a románba (TAMÁS, UngElRum. 776).

Távolabbra, a Volga vidékére vezetne, ha foglalkoznék RAPAICS RAYMUND véleményével. Szerinte a magyarság a bolgár-törökök révén — *polba* néven — a Tr. dicoccumot ismerte meg, de termesztését a Kárpát-medencében abba hagyta, s a *polba*, *polyva* 'Spreu' jelentésben élt tovább (RAPAICS, KCsA. II, 450—1; RAPAICS, A kenyér és a táplálékot szolgáltató növényeink története. Bp., 1934. 128—30). A TESz. a *pelyva* címszónál azt mondja, hogy az or. *polba* 'tönköly' átvételeként való magyarázata téves. RAPAICS véleménye elkerülte BARTHA ANTAL figyelmét. A tönköly termesztését a Volga-vidék korai mezőgazdálkodásával kapcsolatban említi (BARTHA, A magyar nép őstörténete. Bp., 1988. 76, 99, 179). Kár, hogy seregnyi néprajzi eredményről nem vesz tudomást (JANKÓ J., KOROMPAY B., SZABÓ L., LÓRINCZY J. R., SZOLNOKY L. és mások).

Mindezeket ki kell egészítenem azzal, hogy a *Triticum spelta* nem a Rajna felső vidékéről terjedt el Európába, nem az alemanok kultúrnövénye. A tönköly a Transkaukázus vagy Észak-Irán területén keletkezhetett (JANUŠEVIČ, Kulturnie rastenja jugo-zapada SSSR . . . 76). A prehisztorikus időkből csupán azt említem meg, hogy maradványait megtalálták a Šulaveri-Šomutepin kultúrában (i.e. VI—V. évezred), amely a Kura, Araks folyók vidékére, az Ararat völgyére terjedt ki. Ebben a régióban a Tr. *spelta* régebbi, mint Európában (G. N. LISITSINA, Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft XCII 48—56). A tönkölyt H. Kuckuck megtalálta Iránban (Baktiari) a Shahr-Kord magas fennsíkján (2000 m) Esfahántól nyugatra. (Nem térek ki a tönköly belső-ázsiai termesztésére. Csupán arra emlékeztetek, hogy Tibetben sem ismeretlen; vö. M. HERMANN, Die Nomaden von Tibet. Wien, 1949. 269). Iránban főleg téli gabona, s a hideg, havas hosszú télhez jól alkalmazkodik. Már a hótakaró alatt a magvak csírázni kezdenek, és a vetés kizöldül. Századunk közepén termesztése a cséplési nehézségek s a munkaerőhiány miatt visszaszorult, s a Tr. *aestivum* művelése lépett előtérbe. A Shahr-Kord fennsík tönkölye megegyezik az európaival (H. KUCKUCK—E. SCHIEMANN, Zeitschrift für Pflanzenzüchtung XXXVIII. 4. sz. 394). A dél-ukrajnai, moldvai előfordulásról már szóltam.

De semmi sem új Kárpát-Európában sem. A tönköly Dévény várában egy gabonásveremből került elő. A magvak a Hallstatt-időszakból származnak (E. HAJNALOVÁ, Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft XCI. 1. sz. 85—96). Késői La Tène maradványok Liptóából ismeretesek (HAJNALOVÁ, Slovenská Archeológia XXVII. 2. sz. 439—42). Ezek a tönkölyleletek viszonylag zord, magas (680 m) geográfiai környezetből kerültek elő, ami arra utal, hogy az ottani telepések ragaszkodtak ehhez a polyvásbúzához, s valószínű, hogy sík, melegebb vidékeken már abban az időperiódusban még inkább termelték a tönkölyt. A Felföldről ismerjük a tönkölyt a fiatalabb bronzkorból (Ducové; HAJNALOVÁ, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979. Nitra, 1980. 95—106). A Tr. *spelta*-t termesztették a mai Szlovákia területén a IV. sz. közepén (Cifer-Pác, Nagyszombat vidéke; HAJNALOVÁ, Slovenská Archeológia XXX. 1. sz. 216). Néhány más leletet itt nem említve el kell mondanom, hogy a mai Magyarországon csak szórványos neolitikus kori (Lengyel-kultúra, Zengővárkony) és kora vaskori (Poroszló) tönkölymaradványokat ismerünk. Az utóbbi helyről előkerült lelet P. HARTYÁNYI BORBÁLA szíves levélbeli közlése szerint minden bizonnyal Tr. *spelta* (vö. P. HARTYÁNYI—GY. NOVÁKI: Agrártörténeti Szemle XVII. Supplementum, 7, 29). Erdélyben (Szászhermány) a Körös-kultúrában találták meg a Tr. *monococcum*

(alakor), a *Tr. dicoccum* (emmer) és a *Tr. spelta* maglenyomatait (E. COMŞA, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I. Berlin, 1981. 113–5). Elhagyva a különböző nyugati, déli, skandináv és keleti leleteket talán elég lesz MARIA HOPF megállapítására emlékeztetnem, aki szerint a rómaiak idején és a középkorban a tönköly termesztése egész Európára kiterjedt (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde V, 466–8; I. még U. KÖRBER-GROHNE, Nutzpflanzen in Deutschland. Stuttgart, 1988. 68–86).

Kárpát-Európában a magyar, szlovák (általában szláv) és a román etnikumhoz tartozó régészeti leletekből hiányoznak a tönkölymaradványok, de tegyük hozzá, hogy talán csak ez idő szerint. A régészeti leletekben a tönköly hiányát azzal is magyarázhatjuk, hogy a kultúrnövény termesztésében ingadozások következtek be, s ami a leglényegesebb: a polyvás búzák archeológiai leleteit igen nehéz egymástól megkülönböztetni. A szlovák E. HAJNALOVÁ a szerencsés ásóval dolgozó archeológusok közé tartozik. Feltételezem azt is, hogy a kultúrnövény hosszú évszázadokon át lappangott, művelése félreeső helyekre került, s nem tartották számon, gazdaságilag és terminológiailag nem különítették el a búzától, noha a XVIII–XIX. századból, a mezőgazdaság fejlődésével bőséges írott források állanak a rendelkezésünkre (a részletekre l. GUNDA, Ethnologia Europaea XIII. 2. sz. 145–79, Einige ethnobotanische Probleme des Triticum spelta, l. LUKÁCS LÁSZLÓ (szerk.), Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. Székesfehérvár, 1989. 185–95). Még a népszokásokban is említik. Hódmezővásárhelyen 1744-ben a boszorkányok egy véka tönkölyt öröltek meg egy férfin (SCHRAM FERENC, Magyarországi boszorkányperek. I. Bp., 1983. 272).

Összefoglalva az elmondottakat: *búza* szavunkkal, annak jelzős változatával Dél-Oroszországban s Kárpát-Európában a *Triticum spelta*-t is nevezhetjük. Nem valószínű, hogy népünk földműves munkája során eltérően művelte, háztartásában más módon használta fel a búzaspecieket, s ez még inkább valószínűsíti azonos elnevezésüket. A szálkás búzákhöz tartozó tönköly esetében legfeljebb gondosabb munkával kellett a szemet a polyvától megtisztítani.

GUNDA BÉLA

Magyar eredetű szavak a szlovák szókinsben

Jó néhány szláv nyelv lexikális hungarizmusainak a számbavétele megtörtént (l. GREGOR: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. = NyDT. 163), a szomszédos szlovákság szókinsének ilyen irányú átfogóbb elemzése azonban még hiányzik. Részfeldolgozás persze több is napvilágot látott már (l. uo.), de a kérdés összefoglaló szintézise az elvégzendő feladatok közé tartozik. Legjobb tudomásom szerint ugyan történtek már e téren is lépések, így pl. a cseh ZOE HAUPTOVÁ több évvel ezelőtt monográfiát szentelt a szlovák nyelv magyar eredetű jövevényszavainak, munkája azonban a mai napig kéziratban maradt. Ezt a hiányt igyekszem most pótolni, vállalkozva a szlovák nyelv magyar elemeinek összegező bemutatására.

A téma alapos feldolgozását több tárgyi akadály nehezíti. Legfőképpen és mindenekelőtt az, hogy a szlovák nyelvnek sem nyelvtörténeti, sem részletesebb nyelvjárási szótára nincs. Sőt, pár évtizeddel ezelőtt még komoly értelmező szótára sem volt, s mindmáig nincs saját etimológiai szótára sem. Az

utóbbi időben valamit javulni látszik a helyzet, és remélhető, hogy 1990-ben mind a nyelvtörténeti, mind a nyelvjárási szótárnak megjelenik az első kötete, a további kötetek pedig folyamatosan következnek sorra. Ezen alapművek hiánya ellenére is úgy gondoltam, hogy több évtizedes anyaggyűjtésem lehetővé teszi a vállalt feladat teljesítését. Kétségtelen azonban, hogy e szótárak várhatóan gazdag dokumentációja révén a tőlem megrajzolt kép kiegészül, teljesebbé válik majd.

Monográfiámban a lexikális elemek szótárszerű feldolgozása dominál, e rész előtt azonban igyekszem történeti alapon összegezni mindazokat a hang- és alakantani, esetenként mondattani jelenségeket, szóképzési eljárásokat, amelyek az átvétel során előfordultak, illetve tipikusak voltak. És nem hagyom figyelmen kívül a tükörfordítás eseteit sem. E téren persze még csak megközelítő teljességre sem törekedhettem, a példatárral inkább csak jelezhettem e jelenség eleven voltát a múltban.

Az alábbiakban néhány szemelvényt adok közre a készülő dolgozat szó-tári részéből. Az egyes szavakat úgy igyekeztem kiválogatni, hogy különböző korokat, területeket és jelentésköröket képviseljenek. Az egész szóanyag jellegeből adódik a népryelvi kifejezések sokasága. A tájszavakat általában csak akkor tárgyalom, ha azok a mai Csehszlovákia területén is előfordulnak. Munkámban tehát nem foglalkozom rengeteg olyan magyar eredetű nyelvjárási szóval, amelyek csupán a mai magyarországi, jugoszláviai vagy romániai szlovák nyelvszigetek (valamelyikének) szókincséből ismeretesek, mint pl. *abálovaľ*, *abros*, *adov*, *alamizna*, *alig*, *aňag*, *avašistij*, *bandžavij*, *betegáľomáň*, *cefra* stb. stb. Ez alól kivételt ritkán, csupán nagyon indokoltnak látszó esetben teszek. Az egyszeri előfordulásokkal úgyszintén csak akkor foglalkozom, ha annak számottevő oka van.

A szlovákba átkerült magyar eredetű szavak mennyisége jelentős. Fél évszázaddal ezelőtt KNEI ZSA ISTVÁN úgy vélte, hogy számuk kb. hatszázra tehető (Magyarság és a szlávok. Szerk. SZEK FŰ GYULA. Bp., 1924. 185), de gyűjtésem alapján bizonyos, hogy a duplájánál is jóval több. Területi eloszlásukat illetően viszont helytálló KNEI ZSA megállapítása, hogy tudniillik a magyar elemek „a keleti tótban sokkal erőteljesebben vannak képviselve, mint a nyugatiban, bár számuk itt is tekintélyes” (uo.).

Az adatolást és a magyarázó részt egyaránt igyekeztem tömöríteni. Adott esetben azonban a bővebb anyagközlés, illetve tárgyalás elkerülhetetlen, tekintettel az említett szótárak hiányára is. A szócikkek második bekezdése tartalmazza az etimológiát.

aranka 'Kleeseide, Hopfenseide; Cuscuta'. -- Michaľany: „Tota lucerna sama *aranka*” (SĪPOS ISTVÁN, A magyar és szlovák nyelv együttélésének történetéből. Közép-Zemplén szlovák nyelvi szókészlete Mihályi-Michaľany bázisközség alapján. Bp., é. n. Akadémiai doktori disszertáció. Kézirat az MTA Könyvtárának Kézirattárában. = SipM.), Békéscsaba, Nagybánhegyes: *aranka* 'ua.' (saját gyűjtés = s. gy.), Gömör megye: *aranka* 'kukučina datelinová' (J. ORLOVSKÝ, Gemerský nárečový slovník. Martin, 1982. = GNS. 18).

Az *arany* 'Gold' főnévből *-ka* képzővel alkotott magyar *aranka* 'ua.' (1768: TESz. I, 170). A magyar elnevezés keletkezését a növény vékony szárának és virágzatának jellegzetes aranysárga színe magyarázza (l. uo.). A szlovák etnikum déli részein, ill. a magyarországi szlovák településeken ismeretes növénynév (l. még EtSz. is).

Ardiluš 'mesebeli lény'. — Szepes megye: *Ardiluš* (SMSS. XIV, 54—8), *Ardiluš* a Ilena (J. POLÍVKA, Súpis slovenských rozprávok. I—V. Turč. Sv. Martin, 1923—1931. = POLÍVKA II, 278), Békéscsaba: *Ardeluša* 'földöntúli lény' (s. gy.).

Egy régi és kedvelt széphistóriában szerepelt *Argirus* királyfi nevéből keletkezett magyar *árgyélus* (alakvált. *árgyilus*, *árgirus* stb.), amely főnévként enyhe szitokszó, melléknévként pedig 'kalandózó', ill. 'gonosz; rossz' (1844: TESz. I, 175). Ez a ma már alig-alig előbukkanó régi népnyelvi szlovák kifejezés nyilvánvalóan a magyar mesék révén lett ismertté. A magyar eredet mellett tanúskodnak mind a szó jelentése, mind a hangtani jelenségek.

asztalnak 'Truchseß, Tafeldecker' — 1660: „dalo se k stolu Panskemu wina Me 36 . . . Porkolabowy Me 2. *Asztalnakowy* a Etekfogowy No 3 Me 2½” (Magyar Országos Levéltár Nádasdy család nádasladányi levéltára. = NádLt. Okir. I. 289/B: 79b), „*Asztalnakowy* a Etekfogom No 3 Me 2½” (uo.), 1662: „Panu *Asztalnakowy* kdy zde byl cztiri dni” (uo. 111b), Liptóújvár, 1663: „*Aštalnokowy* Szilademu Flor. 3 Den 12” (NádLt. Okir. I. 651), 1833: „Asztalnok (*asztalnik*, sl) Speisemeister” (Dank. 72).

A magyar *asztalnok* 'ua.' (1382: OklSz. 38), ill. régi *asztalnak* (TESz. I, 190) változata. A TESz. a magyar szót vitatott eredetűnek (vagy szláv jövevényező vagy a szláv eredetű *asztal* magyar származéka) minősíti, de KНИЕZSA meggyőző érvelése (SzlJsz. 66), továbbá a Zemplén megyéből 1393-ból idézhető *Asztalnik* (NytudÉrt. 68. sz. 60) alapján úgy gondolom, hogy a magyar szó forrása mégiscsak egy szláv *stolnik* (< *stolbnikъ*) lehetett. Ehhez a KНИЕZSÁ-tól (SzlJsz. 66) idézett óoroszon kívül vö. még az óukrán *столникъ* adatot és számos változatát (1400: CCYM. II, 389). Ez a szláv (ukrán) *stolnik* lehetett a forrása a magyar *asztalnok*-nak. E régi magyar jövevényező nyilván a főnemesség és környezete szóhasználatára volt jellemző. Ma már ismeretlen kifejezés.

bačkora, plur. **bačkory** l. 'Bundschuh, Riemenschuh'. — A számtalan adat közül csak válogatást mutatok be: Biccse, 1605: „perones vulgo *bočkor*” (A Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Cédulakatalógusa. = SAV.), 1656: „kupily se kože No 2. pre *bočkory* walachom” (NádLt. Okir. I. 632), Ludány, 1682: „Juhasz Gazdowy Na Sukno . . . Na *Baczkory* Nro. 6 . . .” (uo. Okir. I, 633), Biccse, 1690: „Byressowy . . . na *Baczkory*” (MOL. Teleki család nagyzebláti levéltára. = TelLt. 11. cs.), Trencsén megye, 1695: „Na *Baczkory* fl . . .” (MOL. Esterházy család hercegi ágának levéltára. = EstLt. Rep. 31 Fasc. L Nr. 458), Vágbeszterce, 1714: „Valachowy Mari-kowskemu Na *Bačkorj*” (MOL. Balassa család levéltára. = BalLt. Vágbesztercei uradalom 4. cs.), Beckó, 1733: „za par *Baczkorow*” (EstLt. Rep. 39 Fasc. C Nr. 140), Trencsén megye, 1736: „Krpcze, aneb *Baczkory*” (OSzKK. Fol. Lat. 1937/4: 69), 1749: „dala sem mu na *Bočkori* zlati Nemecki geden” (MOL. Görgey család levéltára. = GörLt. Oecom. Buch 3b), 1763: „Pero, *Bačkor*, sskorne, sedlácke boti, bota . . .” (Syllabus dictionarij latino-slavonicus . . . Kézirat 1763-ból az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, jelzete: H 64. = KSlov. 629), Tótkomlós, 1801: „štirj parow *bačkorow*” (StudSl. VIII, 362), Rozsnyó, 1813: „z nejvetšiho hoveda, zustavane kraje, z *bočkorach* Rfl 5” (Slovenský národopis. Bratislava, I (1953) — . = SN. IX, 283), 1833: „Botskor (*botskor*, *batskor*, . . . sl.) pero, carbatina” (Dank. 189), „Za *bačkorom* čižma

príde [szólás]” (A. P. ZÁTURECKÝ, Slovenská přísloví, porekadla a úsloví. V Praze, 1896. = Zát. 141), *bačkora* 'sprostší bota' (KÁLAL 12), *bačkor* [dial.] 'bačkora' (SISJ. I, 63), *bačkora* [rendszt.] *bačkory* 'jednoduchá remenná obuv ľudovej výroby, krpce' (uo.) stb.; — 2. 'papucs'. — *bačkory* [tájnyelvi, expresz-szív] 'papuče' (SISJ. I, 63); — 3. 'puhány (ember)'. — *bačkora* 'mäkký človek, slaboch' (Slovník spisovného jazyka slovenského. I. Sostavili A. JÁNOŠÍK a E. JÓNA. Turč. Sv. Martin, 1946–1948. = MatSl. 65), *bočkor* 'nadávka malému, zakrpatenému človeku' (GNS. 33); — 4. 'vén szipirtyó'. — Malčice: *bočkora* 'alte Vettel' (StudSl. X, 226); — 5. 'fékező szerkezet a szekéren'. — Rudná: *bačkora* 'kocsifékező bocskor' (Gemer. Národopisné štúdie. I–IV. Rim. Sobota, 1973–1981. = Gemer II, 139); — Származékok: *bačkorka* [rendszt.] *bačkorky* dimin. (SISJ. I, 63), *bočkoriki* (BUFFA 134), Szepes megye: *bočkurki* (SMS. XV, 90) stb.; — *bačkorák* 'szegény, bocskoros ember'. — . . . divat sa na zem, jako po nej chodia mali ľudia — *bačkoráci* . . . (ELO ŠÁNDOR, Sváko Ragan z Brezovej. I–III. Myjava, 1927–1931. I, 109); — *bačkoráč* 'bocskoros ember'. — Pilisszentkereszt: *bačkoráč* 'ua.' (s. gy.); — *bačkoriská* augment. — Poniky, 1915: len tie veľkie *bačkoriská*, | po kolená oňi čiská (B. BARTÓK, Slovenské ľudové piesne. I–II. Bratislava, 1959–1970. — BARTÓK II, 290); — *bačkorový* mn. — 1848: bocskoros, v bačkorách, *bačkorovi*, krpcovi (JANCS. I, 44); — *bačkornatý* 'bocskorszerű'. — Pilisszentkereszt: *bačkornatí* 'ua.' (s. gy.); — *bačkorové* 'bocskorpénz'. — *bačkorovo* 'bačkorové, peňažná odmena, za ktorú si pastier kupuje obuv' (Banická dedina Žakarovce. Bratislava, 1956. = Žak. 647); — *bačkorné* 'ua.' — Michalany: *bočkorne* 'Schuhgeld des Hirten' (SipM.).

A magyar *bocskor* 1. 'Bundschuh, Riemenschuh'; 2. 'Vettel'; 3. 'alter Mann' (1395 k.: TESz. I, 316; egyéb jelentéseit is l. uo.). A TESz. a magyar szót ismeretlen eredetűnek tartja, egyebek közt a német etimont is tévesnek minősíti, holott HADROVICS LÁSZLÓ ilyen irányú származtatása nem mellőzhető. Olyannyira nem, hogy azt MOLLAY KÁROLY germanisztikai szempontból részletesen ki is fejtette, és arra a következtetésre jutott, hogy a *bocskor* egy kfn. kori bajor-osztrák *botschuo* stb. összetétel átvétele (l. MOLLAY KÁROLY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. — MOLLAY 199–201). Ugyanakkor SZILÁGYI FERENC a *bocskor* szóban elhomályosult összetételt tételez fel a *bocsikaór(u)* '(borjúsájú)' *saru* szókapcsolatból (l. MNy. LXXVIII, 206–13). Így vagy úgy — tekintettel a *bocskor* korai előfordulására, nagy megterheltségére, alaki és tartalmi tulajdonságaira, az előbbi magyarázat látszik meggyőzőbbnek — a környező nyelvekbe, így a szlovákba is a magyarból került át (erre l. még ŠKULTÉTY: SP. XX, 757; EtSz.; MACHEK, EtSlČSl. 21, EtSlČ. 41; TAMÁS, UngElRum. 145; HADROVICS, UngElSkr. 150). A szlovák *bačkor a*-ja nem szlovák fejlemény, hanem a magyar *bocskor* (1700: SzT. I, 950) változat átvétele. A *bačkora* szóvégi *-a* hangja pedig alaktani analógia következménye az olyan lábbeli megnevezések hatására, mint pl. a *bota*, *čizma*, *papuča*, *opánka* stb.

baganča, plur. **baganče** 'Schnürschuh, Soldatenschuh'. — 1775 k.: „Bokants, *Bokanče*, Sandalia” (StudSl. III, 81), 1793–1796: „pridal k tomu y *Bakanče*” (OSzKK. Quart. Lat. 2746: 80), 1795: „kdiž mu na místo ostrožních čížem tak rečené parčí *bakanče* potřčili” (J. I. BAJZA, Weselé Učínki, a Rečenj . . . W Trnawe, 1795. = BAJZA 300), Sáros megye, 1830: „4 pari Čizmí . . . *Boganče*” (MOL. Bánó család levéltára. = BánóLt. 11. cs. Littera K 36–37), 1848: „*Bakanča*, bakkancs, bokkancs” (JANCS. II, 10), *bokanče*,

boganče 'ua.' (CZAMBEL: Reč 487), *baganče, bakanče* [keletszlovák] 'komisní vojenské boty', (KÁLAL 13), *boganče, bokanče* [keletszlovák] 'ua.' (uo. 32, 33), Szepes megye: „Ti okrem *bogančoch* ši mal aj dres novi” (SN. XV, 468), *baganže* (J. STANISLAV, Liptovské nárečia. Turč. Sv. Martin, 1932. = StanLipt. 214), *bakandža* 'druh mužských pracovních topánok z hrubej kože; ťažšia (obnosá) topánka všeobecne' (I. RÍPKA, Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. Bratislava, 1981. = RÍPKA 189), Gömör megye: *bakanče, baganče, boganče, boganče, bokanče* (GNS. 21), *baganča, baganče* 'druh mužských topánok z hrubej kože' (SISJ. I, 64) stb.; — Származékok: *bagančíky, bagančíčky* dimin. — *bokančíki* [botan.] 'ozdobné kvety' (BUFFA 134), *bogančícki* 'detská obuv, ktorá sa za prvej ČSR kupovala na jarmokoch' (V. Nosálová, Ľudový odev v Heľpe a v Pohorelej. Bratislava, 1956. 137), *bogančícki* 'detská kúpená obuv' (GNS. 33); — *bagančový* adj. (SISJ. I, 64); — *bagančiar* 1. 'bakancsot viselő személy'; 2. 'bakancsos (katona)'. — 1847: običajní *bagančiar* (SP. II, 72), 1870: Všetci sme školskí husári, | môžete nás poznať po tvári; | to svedčia i naše sáry, | že sme my nie *bagančiar* (A. MELICHERČIK, Slovenský ľudový folklór. Chrestomatia. Bratislava, 1959. 81), *bagančiar* 1. [köznyelvi, pejor.] 'kto nosí baganče'; 2. [katonai slang] 'nadávka pešiakom' (SISJ. I, 64); — *bagančiar*sky [közny. pejor.] 'týkajúci sa bagančiara' (uo.) stb.

Az 1519 óta adatolt magyar *bakancs*, ill. régi *bokancs* 'schwerer Schnürstiefel, Soldatenschuh', amely a *boka* 'Knöchel' származéka (I. TESZ. I, 222; a szlovák szó magyar eredetére l. még ŠKULTÉTY: SP. XXII, 760; STANISLAV, DejSlJaz. I³, 565). Címszavunk a szlovákban is a katonai terminológia körébe sorolható (I. HAUPTOVÁ: Slavica XXVIII, 524), amint hogy a magyarság szélesebb néprétegeiben szintén csupán a XVIII. sz. után terjedt el. Eleinte főként a gyalogos katonaság viselte (I. TESZ.). A Bars megyében 1707-ben lejegyzett német *Bagantschen* kifejezés ugyancsak katonai felszerelés között szerepel (I. P. KRÍŽKO, Z dejín banských miest na Slovensku. Na vydanie pripravila Darina Lehotská. Bratislava. 1964. 257). A magyar *k* helyén levő *g* a szlovákban nem ritka idegen eredetű *k > g* változás eredménye (vö. E. PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963. 175). A szóvégi *-a* ugyanúgy analógiás hatásra keletkezett, mint a *bačkora* esetében. — Vö. még magyar *>* cseh *baganče* (МАШЕК, EtSlČ. 41, rom. *bocónci* (TAMÁS, UngElRum. 131), szerbhorvát *bakanča* (HADROVICS, UngElSkr. 126), kárp.-ukr. *бокончи* (LIZANEC P. M., Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok . . . Uzshorod, 1970. = LIZANEC 95), jug.-rutén *боканча* (M. M. Кочич, Лингвистични работи. Нови Сад, 1978. = Коџић 114) stb.

bagančoš, bakančoš l. 'Infanterist'. — 1825: „Čarapár, pedestris miles . . . *Bakančoš* . . .” (BERNOLÁK I, 170), 1834: „Sedliak musj slúžiť len za *Bakančoša*, | Chodj ošarpaný a nemá paloša” (J. KOLLÁR, Národné Zpiewanky . . . I—II. Buda, 1834—1835. = NZ. I, 685), 1848: „Bakancsos, *bakančoš* [!], pechúr” (JANCS. I, 26), 1895—1896/1908: Pošlite si *bakančošov* (Sobrané diela Svetozára Hurbana Vajanského. I—XII. Turč. Sv. Martin, 1907—1913. = Vaj. IV, 263), *bagančoš* 'pešák' (KÁLAL 13), Sósokút: „tam každú noc šezd *bakančošov* stálo” (Jazykovedné štúdie. Bratislava. I (1956) —. = JŠ. II, 344), Kardos: *bakančoš* 'baka' (s. gy.) stb.; — 'gyáva, félénk ember'. — *bagančoš* 'bázlivec' (KÁLAL 13).

A magyar *bakancs*-ból képzett *bakancsos* (1744: SzT. I, 555) melléknév, ti. *bakancsos katona* 'Infanterist' (I. TESZ. I, 222), amely a katonai szóhaszná-

latban azonos jelentésben főnévként állandósult (l. uo.). A második jelentés — ha valós — a szlovákban alakulhatott ki, feltehetően csúfolódó, gúnyolódó jellegű kifejezésként. — Vö. még magyar > kárp.-ukr. *баканчов* (СОРЕИ 16), rom. *boconciós* (TAMÁS, UngElRum. 131), szerbhorvát *bakančoš* (HADROVICS, UngElSKr. 126).

bajúz, plur. **bajúzy** l. 'Schnurrbart'. — XVII–XVIII. sz.: „bajusz, *bagus*” (SAV.), 1775 k.: „Bajusz, Bajutz, *Bagusy*, Mistax” (StudSl. III, 80), Kézsmárk, 1784–1790: *bagusoch* welikich (JŠ. XVII, 46), „*bagusy* za ucho zakrucuge” (uo.), „počerwenaste *bauzi* nosi” (uo. 56), Dobsina, 1784–1790: „černe *bajuze*” (uo. 47), Németlipcse, 1784–1790: „bez *bajusou*” (uo.), Nagyszombat, 1784–1790: „priczernih oczj a *bajusow*” (uo.), 1834: „Mrdalbys *búzami* ako kocúrisko” (NZ. I, 270), 1907/1958: „usmievajúc sa pod *bajúz* (GUSTÁV K. ZECHENTER—LASKOMERSKÝ, Úsmevy nad životom . . . Spisy 2. Edične pripravil Gejza Horák . . . Bratislava, 1958. 103), *búzi*, *bajúzi*, *bauzi* (StanLipt. 193), Kesztléc: „na svoje *bavúze* si robiv” (StudSl. XIII, 17), Piliszlántó: *bajuze*, *bavuze*, *bauze* 'Schnurrbart' (F. GREGOR, Der slowakische Dialekt von Piliszlántó. Bp., 1975. = GREGOR 205) stb. — 2. 'a burgonya csírája'. — Nógrád megye: *bajúz* 'klík v zemiaku' (J. MATEJČÍK, Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin, 1975. = LexNov. 102); — 3. 'növényi bajusz'. — Stará Pazova: *bajúz* 'szőlőinda, szőlőkacs' (s. gy.), Malčice: Tota pšenička šumni *bajusi* ma (StudSl. X, 224), Gömör megye: *bajusi*, *bajúzi* 'fúzy z kukurice a fazule' (GNS. 21); — Származékok: *bajúzek* dimin., *bajúžček* dimin., *bajúzik* dimin., *bajúzisko* augment. (l. BERNOLÁK; KÁLAL 14; SISJ. I, 66; GNS. 21); — *bajúz(n)atý* adj. — Kézsmárk, 1784–1790: *bagusaty* (JŠ. XVII, 46), Németlipcse, 1784–1790: *baguznaty* (uo.) stb.

A magyar *bajusz* 'Schnurrbart' (közszó 1552: TESz. I, 220). A TESz. ismeretlen eredetűnek tartja, míg ŠIMON ONDRUŠ szerint szlovák jövevényt. Az az álláspontja, hogy az ószlovákban egy **pa-qsš*, **pa-vqsš* alakból denazalizációval és hiátustöltő *j*-vel szabályos a **pa-ús* > **pajus* változás, és az így kialakult ószlovák alak került át a magyarba a X. század végén, legkésőbb a XI. sz. elején (l. Kultúra slova. Bratislava, I (1967.) — = KS. V, 234–237). Elméletileg ez a levezetés kifogástalan, csak az a nagy baja, hogy egyrészt nem számol a magyar szó korábbi, a szlovák szó későbbi jelentkezésével, másrészt — és ez a lényeg — pillanatnyilag a **pa-qsš* csupán olyan feltételezés, ami semmivel sem igazolható. S a feltételezett *p* > *b* (*pajús* > *bajús*) változást semmi sem indokolja sem a szlovákban, sem a magyarban. A szlovákban ugyanis az eredeti szókezdő *p*- a nyelvtörténet folyamán nem változott meg, a magyarban pedig a szláv eredetű jövevénytiszavak szókezdő *p*-je megőrződött, vö. *pad*, *paduc*, *pajta*, *palack*, *palást*, *pálca*, *palozsna*, *patak*, *patvar* stb., stb. Viszont a *j* valóban hiátustöltőnek érzékelődve tájanként kimaradt, ill. a szokásos módon *v*-vel cserélődött fel. A *bajusz* szót tehát továbbra is ismeretlen eredetűnek tartom, s a szlovákban magyar jövevénytiszónak tekintem (l. ugyanígy HAUPTOVÁ: Slavica XXVIII, 528; МАЧЕК, EtŠlČSl. 22 is). — Vö. még magy. > kárp.-ukr. *байусы* (СОРЕИ 9), jug.-rutén *байос(u)* (KOČIŠ 113).

Benedik, Benedek 'Benedictus' [keresztnev és vezetéknev]. 1. változat: Szentiván, 1470: „My *Benedyck* Klotnyczer burgrab zamku Lykawy” (Stredoveké české listiny. Red. Št. KNIEZSA. Bp., 1952. = SČL. 39), Trencsén, 1494: „postavil *Benedika* lamacze . . .” (Br. VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a

XVI. storóčia. Bratislava, 1956. = VARSÍK 364), Németlipcse, 1540: „*Benedyk* Kowacz ma dati vdelati gedno okno” (JŠ. VI, 137), Bocabánya, 1571: *Benedyk* chemnycsky (MOL. Szentiványi család levéltára. = SzentIvLt. Bányajegyzőkönyvek I, 43b), Nagyszombat, 1586: „panu Sabo *Benedykowy*” (JŠ. VI, 55), Jolsva, 1658: „widal Roznai *Benedik* . . .” (D. LEHOTSKÁ—J. ORLOVSKÝ, Najstaršia Jelšavská mestská kniha. 1566—1710. Martin, 1976. = Jelš. 290), *Beňadik* (SIS J.VI, 129) stb. — 2. változat: Poprocs, 1569: „*Benedek* z Bradneho z Kokawy” (ILA B., Gömör megye, I—IV. Bp., 1944—1976. = ILA III, 231), Nagyszombat, 1574: „stala se gest kupa mezi Nilosistuanku a mezy *Benedek* Masarem” (JŠ. VI, 55), Gocsalk, 1589: Paulus *Benedek* (ILA II, 310), Korpona, 1633: „vrozeneho pana Gyurky *Benedeka* pozustala wdowa” (Slavica Slovaca. Bratislava, I [1966.] — = SlavSlov. IV, 285), Jolsva, 1658: „skersze Koszar *Benedeka*” (Jelš. 292), 1688: „Sskalka *Benedek*” (uo. 360) stb. — Származék: *Benedikovič* (~ *Benedikovic* ? — erre l. GREGOR: MNy. LXXXV, 190). — Nagytapolcsányi járás, 1570: „Dionisius *Benedikowich*” (R. MARSINA—M. KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Bratislava, 1959. = Urb. I, 265).

A minden bizonnyal egyházi lat. eredetű régi magyar *Benedik* (1086/XIII. sz.: EtSz.), későbbi *Benedek* (1382: OklSz. 62). A szlovák *Benedik* ma *Beňadik*, itt az idegen eredetű $e > ä > a$ változás következett be, mint a *beteg > beľah*, *lencse > ľanča*, *teve > ľava* stb. esetében (l.: PAULINY i. m. 115; STANISLAV, DejSlovJaz. I², 396). A *Beňadik* személynevet általában a latinból származtatják (vö. STANISLAV, DejSlJaz. I¹, 360; I², 397). JÁN STANISLAV szükségtelennek és helytelennek tartja a szlovák *Benedik* ($> Beňadik > Beňadik$) magyarból való eredeztetését, mondván: a *Benedict* ($<$ lat. *Benedictus*) alakból az ejtési nehézséget okozó szóvégi két mássalhangzó a szlovák népnyelvben is leegyszerűsödhetett (l. STANISLAV, DejSlJaz. I¹, 360; I², 399). Ez éppenséggel nem volna lehetetlen, csak egyáltalán nem szükségszerű, mivel általában a szlávban, s így a szlovákban sem okoz a szóvégi *-kt* kiejtési nehézségeket, ezért az meg is őrződik, vö. *akt*, *fakt*, *kontrakt*, *prefekt*, *respekt*, *relikt*, *verdikt* stb. S ugyanígy régebben: *Benedikt* (P. TVRDÝ, Slovenský frazeologický slovník. Praha—Prešov,² 1933. = TVRDÝ 30; SISJ. VI, 129); vö. még öcseh *Benedikt*, *Benedicht* (GEBAUER, SlStč. I, 39). Ellenben a magyarban a szóvégi *-t* valóban korán elesett, ezért a szlovák *Benedik* közvetlen forrását illetően feltétlenül számításba kell venni. Ugyanígy történt ez a szerbhorvát esetében is (l. HADROVICS, UngElskr. 139—40). A *Benedek* változat forrása pedig egyértelműen csak a magyar lehet, ahol is az *-ek* szóvég kialakult, l. korábban *Benedük*, *Benedök* (OklSz.; EtSz.). E névnek számos becéző alakja ismeretes mind a magyarban (l. VARGA K., Becéző keresztneveink. Szeged, 1931. = VARGA 28—30; LADÓ 139), mind a szlovákban (l. TÓBIK, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Bratislava. I [1960.], 135). Közülük említésre érdemes a magyar *Bence*, szlovák *Benco*, erre vö. Malé-, Veľké Chlievany, 1498: [jobbágnév] *Bencho* [Péter] (FEKETE NAGY, Trencsén 122), Németlipcse, 1540: „Suchym Jakubem, *Benczem*, Rumanem Yakubem” (JŠ. VI, 136), 1556: „pany susedy nassy *Benczo* Sswecz . . .” (uo. 142) stb. A *Benco* eredetét illetően KNEZSA sem volt határozott állásponton. Egyszer ugyanis a magyar *Bence*-ből magyarázta (l. A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. = MSzCsR. 79), máskor meg a szlovák *Ben* + *co* képzést tartotta lehetségesnek (uo. 44). Tekintettel az alapul szolgáló *Ben-* tő gyakoriságára a szlovákban is (vö. pl. *Beňa*, *Beňo*, *Bencúr*, *Benčík*, *Benček*, *Beník*,

Benko stb.), az utóbbi feltevés legalább annyira valós lehet, mint az előbbi. Főként akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar *Bence* korábban a *Vince* becézése volt (l. NytudÉrt. 70. sz. 183). Amíg tehát a szlovák *-co* képző szerepe minden szempontból nem lesz kielégítően megvilágítva, addig a magyar *Bence* — szlovák *Benco* viszonya egyértelműen nem dönthető el.

bicky plur. l. 'Ribes grossularia (~ uva-crispa)'. — *bicky* 'ua.' (KÁLAL 24; FERD. BUFFA, Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry... Bratislava, 1972. 269), Gömör megye: *bicki* 'ua.' (GNS. 28), Budikovány: *bicke* 'ua.' (Atlas slovenského jazyka. I—IV. Bratislava 1968—1986. = ASJ. IV/2, 54), *bisky* 'ua.' (Vansová: KÁLAL 909), Gömör megye: *biske* 'ua.' (GNS. 28; ASJ. IV/2: 54); — 2. 'Ribes'. — Bükk hegység: *biski* 'Ribisel' (I. SIPOS, Geschichte der slowakischen Mundarten... des Bükk-Gebirges. Bp., 1958. = SipB. 235); — 3. 'bogács'. — Nagybánhegyes: *bicke* 'bogács' (s. gy.); — Származékok: *bickavý*, *bickový* adj. — Gömör megye: *bicková*, *bisková* omáčka (GNS. 25), Nagybánhegyes: *bickavi* 'bogácsos' (s. gy.).

A magyarban keletkezett *piszke* 'egres; Ribes grossularia' (1783: TESz. III, 212—13), ill. annak *bicke* (uo.) változata. A magyar szó eredet szempontjából alighanem a *piszkál* igéhe kapcsolódik, és vagy a *piszkebokor* típusú összetételekből keletkezett tapadással az 'egres', ill. a még nem szótározott 'ribizli' jelentés, vagy pedig ezek névátvitel eredményei (l. uo.). E magyarázat nehézségét a TESz. abban látja, hogy a magyarból ez idáig nincs kimutatva a szó 'tüske' jelentésben. Az alföldi Nagybánhegyesről származó szlovák *bicke* 'bogács' alapján azonban talán mégis arra következtethetünk, hogy e szóval a magyarban is jelöltek valamiféle tüskés, szúrós növényt, bokrot, netán tüskét. A szlovák *bicky*, *bisky* mind a hangalak, mind a szóföldrajz okán csak magyar eredetű lehet, nem pedig latin átvétel (erre l. ASJ. IV/2, 54).

bikavér 'Stierblut' (Art ungarischer Rotwein). — Michalany: „U Maďaroch piju *bikaver*” (SipM.), *bikavér* 'druh maďarského hrozna a vína' (M. IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ—Z. MANÍKOVÁ, Slovník cudzích slov. A/Z. Bratislava, 1979. = SCS. 135).

A magyar összetett *bikavér* (*bika* 'Stier' + *vér* 'Blut') 'ua.' (1851: TESz. I, 300), amely azért vált bornévvé, mert „a mély, telt vörös színű borféleséget az erő szimbólumának tartott bika kiömlött vérehez hasonlították” (uo.). Újabb keletű átvétel, ezt nemcsak a kései előfordulás, de az *é* megmaradása is tanúsítja. Tükörfordítás eredménye viszont a *byčia krv* 'druh červeného vína' (SISJ. I, 148; l. TESz. is). A *bikavér* főként az egri borok bizonyos fajtájára vonatkozik, ezért rendszerint az *egri bikavér* szerkezet járja (l. ÉrtSz. I, 621), s ez a szlovákban (*červené*) *jágerské víno* [= egri (vörös) bor] (MatSl. 946).

bilag l. 'bélyegzővas'. — Éleskő, 1664: „*Billeghy* na konye železne welke N. 3.” | „Male *billeghi* N. 2” (MOL. NádLt. Okir. I, 713: 28b), Mád, 1825: „3 Tabli kucharske... 1 *Bilyok*... Lopovj dwa...” (MOL. BánóLt. 11. cs. Littera K 36-36); — 2. '(ismertető) jel, jegy, billog'. — Nyíregyháza, 1775: „zo Swin, gednu y prasa | zo *billaga*” (Németh Zoltán, Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán, 1759—1792. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 2. Nyíregyháza, 1987. = TestNye. 81), Rozsnyó, 1813: „a od nich predavane betsky z *bilegom* s stoličnim slavnim...” (SN. IX, 284), 1842: *bilag*, *bilah* 'znak, np. vpálený na koních' (Jazykovedný

časopis. Bratislava, I (1950) — = JČ. IX, 111), 1848: „Bélyeg, znak, *bilag* . . .” (JANCS. I, 37), *bilag* 'vybité, vypálené znamení, cejch' (Hodža: KÁLAL 25), Liptó megye: *bilak* (STANISLAV, Liptov 110), Malčice: Na tix voloch *bilagi* (StudSl. X, 225), Michalany: pripeču mu *bilag* (SipM.), *beleg* 'Merkmal, Kennzeichen' (uo.), *bilag* 'vybitý, vypálený znak' (MatSl. 117; SISJ. I, 94; SCS. 135); — 3. 'folt; szégyenfolt'. — Gömör megye: *bilag*, *bilag* 'flek, škvrna': Šurdz má sami *bilak* (GNS. 29); — 4. 'hivatali pecsét, bélyegző'. — Malčice: „. . . daj mi na pismo *belek* ~ štempel” (StudSl. X, 225), Bükk hegység: *belak*, *belak* 'bélyegző; Stempel' (SipB. 234), Békéscsaba: *bilak* 'hivatali pecsét' (s. gy.); — 5. 'postai bélyeg'. — Malčice: *belek* 'Briefmarke' (StudSl. X, 225), Michalany: *beleg* 'ua.' (SipM.), *bileg/k* 'ua.' (J. ŠTOLC, Nárečie troch slovenských ostrovov v Madarsku. Bratislava, 1949. = ŠtolcM. 36, 61), Pilisszántó: *béjeg* 'ua.' (GREGOR 205), Aba megye: *beleg* 'ua.' (JŠ. XXI, 99), dáš sa ty, môj, radšej medzi zberateľov *béjegov* . . . (L. BALLEK, Agáty [Druhá kniha o Palánku]. Bratislava, 1981. 82); — Származékok: (*o*-, *z*-) *bilagovat* 'megjelöl, megbélyegez' (átvitt értelemben is), *bilážit* 1. 'lebélyegez'; 2. 'kipellengérez'. — Végles, 1803: „statke rožne *bilegovat*” (P. HORVÁTH, Listy poddaných z rokov 538—1848. Bratislava, 1955. = HORVÁTH 285), 1848: „Bélyegz, *bilagovat* . . .” (JANCS. I, 37), *bilagovat*, *bilakovat*, *bilážit* 1. 'znaky prítiskovati (na př. razítkem)'; 2. 'pranířovatí' (KÁLAL 25), Malčice: *belegovac* 'mit dem Brenneisen bezeichnen, brandmachen' (StudSl. X, 225), Michalany: *bilagovac* 'ua.' (SipM.), Gömör megye: (*o*)*bilagovat* 'očiernovať' (GNS. 29), (*z*)*bilagovat* 'označovať, obviniť, obviňovať, očierniť, očiernovať' (SISJ. I, 94; V, 571); — *bilagovanie* 'bélyegzés'. — Nagybánhegyes, 1919: za *Bilagovaňja* Zjebenec[!] (Ifj. Chovanyec István: Háztartási könyv, 1919—1930. Nagybánhegyes. Kézirat a család birtokában); — *bilagovaný* '(meg)bélyegzett' (átvitt értelemben is). — Turóc megye, 1795: *bilagované* (Historické štúdie. Bratislava, I [1955] — = HŠ. X, 165), 1848: „Bélyeges, *bilagovaní*, poznačení . . .” (JANCS. I, 37), Malčice: „Toti voli *bilagovaní*” (StudSl. X, 225), Michalany: Ilkovič lem *bilagovaní* kravi kupuje (SipM.), *bilagovaný* 'označený', [képletesen] 'verejne pohanený' (MatSl. 117); — *bilagovanost*, megbélyegzettség (HVOZDIK I, 38).

Az ótörök eredetű magyar *bélyeg* 1. 'Brandmarke'; 2. 'Kennzeichen'; 3. 'Narbe'; 4. 'Einbrennstempel'; 5. 'Wertzeichen'; 6. 'Briefmarke' (köznév 1436: TESz. I, 277; KNIEZSA, SzJsz. 595—6 még valószínűbbnek tartotta a szláv etimont). Általánosan elterjedt kifejezés a szlovákban. Egy kivétellel valamennyi adatban *g* (ill. zöngétlen párjaként *k*) van, tehát az átvétel a szlovák *g > h* változás, azaz XII. század utáni (erre l.: PAULINY i. m. 115; STANISLAV, DejSlJaz. I³, 400—1). Másrészt az orosz KONDRASOV által 1842-ben a *bilag*-gal párhuzamosan lejegyzett *bilah* (JČ. IX, 111) adat — ha a *-h* nem elírás a *-k* helyén! — korábbi átvétel feltevését is megengedi (l. GREGOR: NyK. LXVIII, 407). A második szótagban a XIV—XV. sz. előtti átvételekre jellemző *e > ä > a* változás következett be a szlovákban (erre l. a *Beňadik* alatt). A szótó *i*-je nem szlovák jelenség, hanem egy magyar *bi*-tövű változatra megy vissza (az ilyen adatokat l. TESz.), azaz nem egy zárt magyar *é* a forrása, amint ezt PAULINY (i. m. 115) gondolja. Ellenben a *béjeg*, *beleg/k* mind a jelentést, mind a formát illetően a magyar *bélyeg* újabb, ismételt átvétele. Úgyszintén újabb keletű behatolása a *megbélyegez* 'brandmarken' ige-nek az alföldi *pobéjegezovat* 'ua.', vö. Kardos: „*pobéjegezuje* kravu” (s. gy.). — A *bilag* magyar eredetére l. még CZAMBEL: SR. V, 113; BLANÁR: JČ. XIII, 77; MACHEK, EtSlČSl. 32. — L. még magy. *bélyeg* > kárp.-ukf. *буїез* (LIZANEC

100), rom. *bețuğă* (TAMÁS, UngElRum. 105; vö. G. SCHUBERT, Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Berlin, 1982. 269–70).

bilagoš 'bélyegzéssel megjelölt (szarvasmarha)'. — Szarvas, 1774: „Tu-ssak Ondrissowi gedniho *billagossa*, Lesstan ondrissowim detom gedniho *billagossa*, Kudelka Marciho Neweste bež *billagossa*” (Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum: Szarvas mezőváros iratai V. 201. a. 9: 22b), Tótkomlós, 1852: *bilágoše* (Studie z filologiei polskiej i slowianskiej. Warszawa, 1965: 331), Tótkomlós, 1873: „za *bilagosom*” (uo.), Tótkomlós, 1899: „[a gulyás fizetése] od edního kusa na starvo 7 litrov zita aj 7 litrov jačmenya Aj od dvoch *bilagosov* zatyeklo[!]” (StudSl. VIII, 364).

A *bélyeg* főnév *bill(y)eg* változatából képzett magyar nyelvjárási *bill(y)eges* 'ua.' (1533: TESz. I, 277; a jelentésre l. még SzT. I, 776) származék. Az -oš szóvég alaktani analógia eredménye a szlovákban, egyéb -oš végű szavak hatására (l. *bialoš*, *bunkoš*, *fokoš*, *soploš* stb.). Címzavunkat csak az alföldi szlovák települések nyelvéből tudom idézni, mégpedig azért, mert az állatok megbélyegzése a nem túl régi múltban elsősorban azokon a tájakon volt már csak szokásban. Ezt a gyakorlatot őrizte meg az ottani szlovákok *bilagoš* jövevényszava.

bujbela 'rövid női kabátka'. — Selce, 1915: „*Bujbeli*, *bujbeli* | v tom novem korbeli, | v novom korbeličku, | zlatom povojničku” (Bartók I, 200), Kendice: *bujbela* 'krátky ženský vatelinový kabátik' (J. KOMA, Vývoj a súčasný stav ľudového odevu v Kendiciach. Prešov, 1969. 154); — Származék: *bujbelka* 'blúzafajta'. — Michalany: *bujbelka* 'eine Blusenart': „Ja už ňemam *bujbelku*” (SipM.).

A magyar népnyelvi *bújbele* 1. 'Frauenjäckchen'; 2. 'eine Art Bluse' (1838/45: SzT. I, 1088; de *bujbé* változat 1813/18: uo.). A magyar *bújbele* 'schlüpfe hinein' (alakváltozatait l. ÚMTsz. I, 623) kifejezés a *bújik* 'sich verbergen', később — egyebek közt — 'schlüpfen in ein Kleidungsstück' (l. TESz. I, 383) ige imperativusza és a *bele* 'herein, hinein' humoros szemléletű összetételével keletkezett. A magyar jövevényszó az -a segítségével illeszkedett be a szlovák alaktani rendszerbe. A népnyelvi *bujbeli* valószínűleg a magyar nyelvjárási *bujbeli* (ÚMTsz.) átvétele, de talán a *bujbela* plur. nominativuszának is tekinthető. A kelet-szlovák *bujbelka* forrása SIPOS szerint egy magyar *bujbelka*, ilyen szó azonban nincs adatolva, noha persze elvileg egyáltalán nem zárható ki a létezése. S éppúgy lehetséges, hogy -ka képzővel alkotott szlovák származékról van szó. — Vö. magy. > rom. *buibeláu* '(Frauen)rock' (TAMÁS, UngElRum. 150).

cipeľa, plur. *cipele* l. 'Schuhe'. — Szarvas, 1895: *cipele* 'úribb fajtájú cipő' (NyK. XXV, 293), Petrovec, 1898: „Kúpiv som jej *cipele* z mechúra” (Slovenské spevy. Spracoval L. Galko. I–IV. Bratislava², 1972–1978. = SlSpevy. III, 105), *cipeľ* [dial.] 'topánka' (MatSl. 214), *cipeľ* [ritk.] 'střevíc' (KÁLAL 59), Pitvaros: „mňe *cipele*” (ONDRUS 243), Ambrózfalva: „na veľa rokoj vihútali *cipele*” (uo. 225), Csanádalberti: *cipele*, štrinfle (uo. 248), Tótkomlós: *cipele* 'poltopánky' (SN. V, 618), Tárnok: *cipele* 'topánky' (JŠ. II, 330), Pivnica: „*cipele* lagové, černé” (D. DUDOK, Nárečie Pivnice v Báčke. Martin, 1972. 191) stb.; — 2. 'facipő, klumpa'. — *cipeľ* 'dřevák' (KÁLAL 59);

— Származékok: *cipelka*, *cipelőčka* dimin. 'cipő, kiscipő'. — Nagybánhegyes, 1920: na „Jutkine *Cipelke*” (CHOVANYEC i. m. 41), 1921: „za 3. pari *Cipelkov*” (uo. 58), Kiskőrös: „cipele, *cipelke*” 'topánky' (JŠ. II, 330), Békéscsaba, Kardos: *cipelke* 'kiscipő' (s. gy.), Nagybánhegyes: *cipeloučka* (s. gy.) stb.

A korábbi *cipellős* 'ua.' szóból elvonással keletkezett magyar *cipellő* 'ua.' (1650 k.: TESz. I, 444; de vö. 1603: „Hat pár *czipellőt* 2 frt. 40 d.”: RadvCsal. II, 113). Leginkább a középszlovák nyelvjárás déli részein, valamint a magyarországi és jugoszláviai szlovákság körében ismeretes. A szóvégi magyar -ő vagy lekopott, vagy pedig -e hanggal helyettesült (l. ŠtolcM. 224 is), és az így kialakult *cipele* plur. nominatívusznak értékelődve a lágy tövű nőnemű főneveknek megfelelően egyes számban *cipela* lett. Címszavunk magyar eredetére l. még MELICH: NyK. XXV, 293; ÉtSz. I, 722; KÁLAL; MatSl.). — Vö. még magy. > rom. *țipéle* (TAMÁS, UngElRum. 820), vajdasági rutén *yunela* (KOČIŠ 124 124), szbhv. *cipel(j)a* (HADROVICS, UngElSkr. 168), szlovén *cipele* (PLETERŠNIK I, 84; BERNEKER, SlEtWb. 130). — Vö. *cipeluš*.

cipeluš 'Schuh'. — 1652/1981: „Apelles maloval jedenkráte strevíc, | švec mu našel chybu, že zle napsal *ciplic*” (PETER BENICKÝ, Slovenské verše. Zbierku upravil . . . Michal Eliaš. Bratislava, 1981. 111), Turócszentmárton, 1720: „try pary *czipeluss*” (MOL. Acta Mechanica Comit. Turocz. Rsz. 52: 22), 1775 k.: „Tzipellös, *Čepelusse*, Crepida — Fá tzipellös, Drewná *čepelussa*, Solea lignea” (StudSl. III, 83); — Származék: *cepeluška* dimin. — 1775 k.: „Tzipellöske, *Čepelussky*, Calceolus” (uo.).

A középkori latin *zipellus*, *cepellus* szóra visszamenő régi magyar *cipellős* 'ua.' (1380 k.: TESz. I, 444) főnévnek *cipellūs* (l. uo.) változata. A magyar *ü* helyén a szlovák *u* a régi átvételekben általános (l. GREGOR: NyDT. 169 kk.). A Beniczky Pétertől idézett *ciplic* bizonytalan adat. Ha így a helyes, forrása akkor sem a magyar *cipele* (erre gondol ELIAŠ i. m. 143), hanem a magyar *cipelis* (l. TESz.) változat, amelyből szinkópával és *c — š > c — c* asszimilációval lett a szlovák *ciplic*. Ugyanazon vers más kiadásában azonban *čiplic* található (l. J. MIŠIANIK, Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava¹, 1964. 474; Bratislava², 1981. 455), s azt Mišianik 'oldal (borda)' értelmezéssel a magyar *csipő* szóból magyarázza, teljesen hibásan. A *čepeluš* változat feltehetően a magyar *csipellūs* (l. TESz.) átvétele, de itt is jogosan elképzelhető egy szlovák *c — š > č — š* távolsági asszimiláció. Kiveszett szó. — Vö. magy. > szbhv. *cepelíš* (HADROVICS, UngElSkr. 163), szlovén *cipelíš* (PLETERŠNIK I, 84; BERNEKER, SlEtWb. 130). — Vö. *cipeľa*.

coky l. 'geh hinaus!, weg da!' — Bártfa, 1659: „*Czoki* Lilecka Babo” (SlavSlov. II, 374), 1825: „*coki*! vox canem repellens: apage! geh! weg! tzoki, kutya üzö (kergető) szó” (BERNOLÁK I, 343), 1832–1834: „*Coki* Cigány ze Solárne” (OSzKK. Oct. Hung. 497: 145), 1833: „Tzoki (*tzoki* sl.) . . . apage . . .” (Dank. 930), 1835: „*Coky*, *coky* panské štěna!” (NZ. II, 29), 1848: „*Czoki*, *coki*, von!” (JANCS. I, 76), „*Coky* psovi od oltára” (ZÁTURECKÝ 247), „*Coky* svini od kuchyni(e)” (uo.), „*Coky* tebe od toho” (uo.), Kostolné Moravec, 1913/1959: „Mám ja chleba, žita dostí, | ale tebe *coki* jestí. | — Keď mne *coki* chleba jestí, | *coki* tebe dieuča zviestí” (BARTÓK I, 471), „*coku!*, *coky!* sl., packe dich!” (v. Hunden) (J. RANK, Všeobecný slovník příručný jazyka českého i německého. Praha⁸, é. n. 51), *cuky* 'ua.' (uo. 54), *coky!* 'zpátky, apage!' (KÁLAL: 61), *cuky* 'ua.' (uo. 63), Michalány: *coki* 'Hinaus,

Marsch! (SipM.), Revúčka: „*Coki* fi do toho” ’nič fa potom, nestaraj sa do toho’ (GNS. 49), „*coky* [interj.] vyjadruje odháňanie: odíď! ber sa! prac sa! dostúp” (KUKUČÍN: MatSl. 222; SlSJ. I, 172) stb.; – 2. ’hallgass!, csend!’. – 1814 u.: „už spať, šepťat nám je *coky*” (R. BEDNÁRIK, Pastierske rezbárske umenie. Bratislava, 1956. 66), *coky!* ’ticho!’ (KÁLAL 61), Michalany: *coki* ’Ruhe!’ (SipM.); – Származékok: (*od-, vy-*)*cokat* ’(ki-, el-)kerget, úz, zavar’. – 1825: *cokat* v. *wihnat*, *wiháňat* (BERNOLÁK I, 343), *odcokat* (S. CZAMBEL, Slováci a ich reč. V Budapešti, 1903. 123), *cokati* sl., *heraustreiben* (RANK 51), *cokat* ’vyháňat slovom *coky*’ (MatSl. 222), (*vi-*)*cokač* [expr.] ’viest; vyhnat, vystrčit, vystrnadit, vypod’kat’ (GNS. 49); – *cokávat* ’ua.’. – 1825: „*cokávat* v. *wiháňávat*” (BERNOLÁK I, 343).

Az önkéntelen hangkitöréssel keletkezett, parancsolásra használt, erősen emocionális magyar *co* és a *ki* ’hinaus’ adverbium segítségével létrejött *coki* ’geh hinaus!, weg da!’ (1566: TESz. I, 453) összetétel. A magyar nyelvben a *co* ilyen funkcióban egyéb irányt jelző határozószókkal is gyakori volt, vö. *co + be* > *cobe* ’hinein!’, *co + fel* > *cofel* ’auf!, auf!’ stb. (l. uo.). A szlovák *cuky* alakban az *u* nem szlovák fejlemény, hanem a magyar *cuki* (1690: SzT. I, 1214) változat átvétele, míg a kutyauzó *coka* variáns -a végződése a *suka* ’szuka’ analógiás hatására keletkezhetett. A *cokat* ige létrejöttét elősegítette egyrészt a magyar *co* igei szerepe, másrészt a *cokigat* ’kikerget, kiúz’ (1654: SzT. I, 1214) befolyásoló hatása. MACHEK (EtSlČSl. 61 és EtSlČ. 89) mind a szlovák, mind a morva *coky*-t és változatait helytelenül a kfn. *zogen*-ből származtatja. Korábban már CZAMBEL (Slováci 123 és SR. V, 113) rámutatott e szó magyar eredetére, és MACHEKkel ellentétben KIRÁLY PÉTER is inkább a magyar kiindulást tartja valószínűbbnek (l. Slavica Pragensia 1966: 137). Bizonyos, hogy a *zogen*-ből a szlovák és morva *coky* sem a jelentés tekintetében, sem hangtanilag kielégítően nem magyarázható meg. (A magyarból l. még EtSz. I, 743; SULÁN: SFFUK. XVI, 51; TESz.) – A magyar *coki* összetételek és szókapcsolatok elemeként is ismeretes, vö. *cokikása* ’kitoló kása, tejbekása’ (MTsz. 242; ÉrtSz. I, 807; ÚMTsz. I, 716), *cokipohár* ’búcsúpohár’ (1631: SzT. I, 1215), melyek átvitt értelemben a kitessékelés eltávolítás, búcsúzás kifejezésére szolgáltak. Pl. „megfőzték (neki) a *cokikását*” ’kiadták az útját, megszakították vele a barátságot’ (O. NAGY, SzólKm. 117), régi „*cokipoharat* ad ~ megadja a *cokipoharat* vkinek” ’szépszerével elbocsát, útnak indít, kitessékel vkit vhonnan’ (uo.). Nos, a magyar *cokikása* behatolt a szlovák népnyelvbe is, vö. *coky-kaša* ’svatební jídlo’ (KÁLAL 61), *cokykaša*, *kitolókása* (HVOZDIK I, 88), miközben a magyar *kása* utótag a szlovákban használt *kaša* formára módosult. A *cokipohár* szintén idézhető, vö. 1763: „Viatica Coena, Hostinsky obed, Item poslednj večera, & *coki pohár*” (KSlov. 914), „Coena viatica, wandrowná hostina & *coki pohár*” (uo.). Kérdés azonban, hogy ez a kifejezés ténylegesen használatos volt-e a szlovákban, vagy csupán a szótár szerzőjének gépies átvétele az egyik forrásául szolgált Pápai Páriztól vö. 1708: „Coena viatica: Bútsúzó vendégség, *Tzoki pohár*” (PP. 606; a KSlov. forrásairól bővebben l. GREGOR: StudSl. IV, 325–346). A pontos válasz minden bizonnyal csak a szótörténeti anyag további feltárása után adható meg. Vö. még magyar > szbhv. *cuki* ’ua.’ (HADROVICS, UngElSkr. 168), kárp.-ukr. *yoki* ’kutyaterelgető szó’ (LIZANEC 112).

судар ’Schuft, Schurke’. – 1848: *Czudar*, ňehanblivec, *судар* (JANCS. I, 77), Báč. Petrovec, 1901–1902: „U mojej matera | chyža zametená, | [ej.] a u

tvojej, *cudar*, [ej.] smeti pokolená'' (SlSpevy III, 342). Pilisszántó: *cudar* 'Schuft, Schurke' (GREGOR 209), Gömör megye: *cudar* [szidás] 'honusnik' (GNS. 49), „Ach, ty *cudar* jeden !'' (FR. HEČKO, Červené víno. Bratislava¹¹, 1979. = HEČKO 293), „aspoň netreba ich chrániť pred inými *cudarmi*'' (uo. 225); Származékok: — *cudarskij* adj. — Kameňany: „Ti *cudar cudarski*'' (GNS. 49), „zasype sa na *cudarskú* hlavu Šimona Paněuchu'' (HEČKO 148), „kto, no kto je ten *cudar cudarskij*'' (uo. 154); *cudarstvo* 'cudarság'. — „pre do neba volajúce *cudarstvo*'' (HEČKO 149), Nagybánhegyes: *cudarstvo* 'huncutság, cudarság' (s. gy.); — *cudarisko* augment. (GNS. 49); — *cudarica* 'huncut, gazember nő'. — Nagybánhegyes: *cudarica* 'ua.' (s. gy.).

Az ismeretlen eredetű magyar *cudar*, amely 'schuftig' jelentésben melléknévként 1647 óta, 'Schuft' jelentésű főnévként pedig 1808 óta van adatolva (l. TESz. I, 459). A magyar szó forrását legutóbb HADROVICS LÁSZLÓ a német *z(u)wider* melléknévben kereste (l. NytudÉrt. 50. sz. 68), de a TESz. ezt nem tartja kielégítő magyarázatnak. Ettől függetlenül: az alaki és tartalmi azonoság, az időrendi és területi előfordulás alapján kétségtelen, hogy címszavunk magyar jövevényszó (l. ugyanígy SZABÓ: *Linguistica Slovaca* I—II, 185). Érdekes, hogy JANCSOVICSON kívül a szlovák szótárak nem tartják számon, pedig HEČKO, a jeles író magától értetődő természetességgel használja még a származékait is.

GREGOR FERENC

Magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék

I. A finn *-ise* képzős hangutánzó-hangfestő igék és magyar megfelelőik összehasonlítására vállalkozunk. Eredményeink egy részét az 1989-es Sananjalka című folyóiratban adjuk közre. Mivel a téma morfológiai, szintaktikai vonatkozásaira már kitértünk, ezúttal bizonyos hangtani, szemantikai és stilisztikai összefüggésekre szeretnénk rámutatni.

176 finn igét és ezek 250 lehetséges magyar fordítását hasonlítottuk össze. Négy igét (a *vapisee vavisee* változatát, a *nahisee, nuhisee* párt és a *mukisee* igét) vizsgálódásaink első lezárása után csatoltuk az eredeti 172-höz, ez azonban semmiféleképpen nem befolyásolja az eddig elmondottakat.

A kérdéses igék mindkét nyelvben az expresszív igék rendkívül jelentős, mondhatni alaprétegét képviselik. A 250 magyar megfelelőnek kb. 80%-a *-g* és igen kis része *-ng* képzős gyakorító ige. (Vö. KISS JENŐ: MNy. LXXIX, 284 kk.) Ezért, bár következtetéseinket nem szánhatjuk abszolút érvényűnek, néhány tanulság levonását mégis fontosnak, sőt elengedhetetlennek tartunk.

Egymással több szempontból összevethető (képzőkorrelációk stb., l. KISS JENŐ: NyK. LXXVI, 3—23), de egymást nem teljesen fedő halmazokról van szó — innen a 176 : 250 arány, amely fordítva is fönnállhatna, ha kiindulópontunk nem a finn, hanem a magyar lett volna.

Az összegyűjtött finn *-ise* képzős igék a köznyelvből valók. Forrásunk a Nykysuomen sanakirja volt. A finn nyelvjárások adatait nem vettük figyelembe: az óriási mennyiség és az, hogy a finn nyelvjárások közötti különbségek nagyobbak és mélyrehatóbbak, mint a magyarban, nemcsak megnehezítette, hanem helyenként meg is hamisította volna eredményeinket. Csak a magyar oldalon voltunk látszólag engedékenyebbek — tekintettel a nyelvjárások és a köz-, illetőleg az irodalmi nyelv közötti határ rugalmasabb voltára. S hadd

említsük meg rögtön egyik fontos érvünket, amely szinte vörös fonallá vált a munkánkban: mivel a szótárak lehangolóan egyhangúak és szokványosak, olykor pedig egyenesen rosszak, ami a hangutánzó-hangfestő igék fordítását illeti, szerettük volna bizonyítani, hogy van miből és kell is válogatni, amikor a *kohisee*—*kuhisee* vagy a *kihisee*—*sihisee* különbségét akarjuk kifejezni magyarul. Balassitól Nagy Lászlóig s még tovább is nő a névsor, ha a forrásanyagunkat kell megnevezni. Ez mégsem jelenti azt, hogy a különlegességekre vadásztunk. Ellenkezőleg! Olyan példákra támaszkodtunk, amelyek egy átlagember számára is az élő magyar nyelvet képviselik. Az *élő* jelző, ahogy az a későbbiekben kiderül, nem véletlen: a nyelvet folyton újraalkotó emberre utalunk vele.

2. Bár hangrendszerüket tekintve egymástól meglehetősen különböző nyelvekkel állunk szemben, főleg ami például a mássalhangzók számát vagy a lehetséges korrelációkat illeti, érdemes a hangmegfelelésekre figyelniünk. Ezt a két csoport belső jellegzetességeinek gondos számbavételével kell kezdenünk.

Tekintsük át először a finn *-ise* képzős igék mássalhangzó-használatát. Ezt olyan módon is megtehetjük, hogy nemcsak a mássalhangzó-kombinációkra derül fény — a szóeleji és az *-ise* képzőt megelőző mássalhangzó kapcsolatára gondolunk —, hanem a magánhangzókra a magyarénál színesebb, sokoldalúbb megjelenésére is, más szóval azokra a sorozatokra, amelyeknek a párját a magyarban hiába keresnők.

A jelenséget természetes kényszer magyarázza: az azonos vagy hasonló hangjelenségek intenzitásbeli, hangulati stb. különbségét vagy a sorozat valamely tagjának a többitől eltérő jelentését a finn nyelv magánhangzóváltással fejezi ki. Így pl. a *k—h* kombinációnál a hatos szám mögött a *kahisee*, *kihisee*, *kohisee*, *kuhisee*, *kähisee*, *köhisee* igék vannak, amelyeknek a lefordítása hasonló módon lehetetlen, arról nem is beszélve, hogy a *köhisee* 'kehel, köhécsel'¹ jelentése miatt is „kilóg” a sorból.

Szóbelseji mássalhangzók

Szóeleji	<i>r</i>	<i>l</i>	<i>h</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>v</i>	<i>k</i>
<i>k</i>	5	5	6	4	2	3	1	—	26
<i>h</i>	5	6	—	3	2	3	2	1	22
<i>r</i>	—	—	4	6	4	6	—	—	20
<i>p</i>	6	4	3	—	—	2	—	—	15
<i>s</i>	4	2	4	—	4	—	—	—	14
<i>l</i>	4	—	—	4	5	—	—	—	13
<i>m</i>	6	4	—	1	—	2	—	—	14
<i>j</i>	5	2	—	1	1	2	—	—	11
<i>t</i>	4	—	4	2	—	1	—	—	11
<i>n</i>	4	—	2	2	2	—	—	—	10
<i>v</i>	1	1	1	1	2	—	—	1	8
magánhangzó	4	3	2	—	—	—	3	—	12
	48	27	26	24	22	19	6	2	2

¹ A világos szemléltetés érdekében nem térünk ki minden alkalommal a szó összes jelentésére, amelyeket esetenként 10–15 mondat alapján gyűjtöttünk össze.

A kombinációk szerinti megoszlás:			A szóeleji mássalhangzókat tekintve:		
(C)Vrise-	27,27%	48/11 kombináció	<i>k</i>	26/7 kombináció	14,77%
(C)Vlise-	15,34%	27/8 kombináció	<i>h</i>	22/7 kombináció	12,5%
(C)Vhise-	14,77%	26/8 kombináció	<i>r</i>	20/4 kombináció	11,37%
CVtise-	13,64%	24/9 kombináció	<i>p</i>	15/4 kombináció	8,52%
CVpise-	12,5 %	22/8 kombináció	<i>s</i>	14/4 kombináció	7,95%
CVmise-	10,79%	19/7 kombináció	<i>m</i>	14/4 kombináció	7,95%
(C)Vnise-	3,41%	6/3 kombináció	<i>l</i>	13/3 kombináció	7,39%
VChise-	1,14%	2/2 kombináció	<i>j</i>	11/5 kombináció	6,25%
CVvise-	1,14%	2/2 kombináció	<i>t</i>	11/4 kombináció	6,25%
			<i>n</i>	10/4 kombináció	5,68%
			<i>v</i>	8/7 kombináció	4,55%
			magánh.	12/4 kombináció	6,82%

Vessünk egy pillantást az egyes mássalhangzók frekvencia szerinti helyére a HÄKKINEN által a finn nyelv hangtani szerkezetéről közölt (vö. Sananjalka XIX, 57 kk.), illetve azokból kikövetkeztethető adatok fényében:

A szó elején			A szó belsejében		
<i>k</i>	1. helyen a	4. helyett	<i>r</i>	1. helyen a	9. helyett
<i>h</i>	2. helyen a	11. helyett	<i>l</i>	2. helyen a	5. helyett
<i>r</i>	3. helyen a	9. helyett	<i>h</i>	3. helyen a	11. helyett
<i>p</i>	4. helyen a	7. helyett	<i>t</i>	4. helyen a	7. helyett
<i>m</i>	5. helyen a	6. helyett	<i>m</i>	5. helyen a	6. helyett
<i>s</i>	5. helyen a	3. helyett	<i>n</i>	6. helyen a	1. helyett
<i>l</i>	6. helyen a	5. helyett	<i>v</i>	7. helyen a	8. helyen
<i>j</i>	7. helyen a	10. helyett	<i>k</i>	7. helyen a	4. helyett
<i>n</i>	8. helyen a	1. helyett			
<i>v</i>	9. helyen a	8. helyett			

HÄKKINEN statisztikája, minthogy más célból készült, nem tesz különbséget a fonémák szóeleji, szóbelseji stb. helyzete között. Ezért a következtetések levonásában nem mehetünk túl messzire. Annyi azonban megállapítható, hogy legalábbis az általunk vizsgált onomatopoeikus-deszkriptív igék mássalhangzó-használata eltér a megszokottól.

Szóeleji helyzetben legfeltűnőbb az *n* meglepő háttérbe szorulása és a *h* előretörése. Figyelmet érdemel a „normális” használatban 10. helyen szereplő *j* a 7. helyen, vagyis ugyanolyan súlyal, mint a 2. helyről a hetedikre került *t*. Az *r* 3. helyét nem tartjuk újdonságnak, hiszen az *r* expresszív értéke minden nyelvben magas. (Vö. pl. MÉSZÖLY: NéprNyud. II, 31–2.) Igaz, általában az *l*-é és a nazálisoké is, ami a finnben nem mondható el, hiszen az *l* és az *m* a középmezőnyben található, az *n* pedig, ahogy láttuk, hátrább.

Szóbelseji helyzetben némileg változik a kép. Az *r* messze megelőzi a többieket. Az *l*, *h*, *t*, *p* szintén elől állnak. Közülük a *h*, ha a százalékarányt nézzük, voltaképpen még jobban megterhelt mássalhangzó; az *l* növelte helyzetét, a *t* pedig mintegy az öt megillető helyre került. A csúszás továbbra is feltűnő az *n* esetében: változatlanul az utolsó előtti helyen van, sőt a százalékarányt tekintve még hátrább szorult. Igen nagy az eltérés a *k* és bizonyos mértékig a *v* esetében is a szóeleji és a szóbelseji megjelenés között.

Az összehasonlítást a magyar megfelelőknél is el tudjuk végezni. (L. KÁLMÁN, Hungarian historical phonology. Bp., 1972.)

A szó elején			A szó belsejében		
<i>r</i>	1. helyen az	5. helyett	<i>r, rr, rC, Cr</i>	1. az	5. helyett
<i>cs</i>	1. helyen a	20. helyett	<i>b</i>	2. a	11. helyett
<i>p</i>	2. helyen a	18. helyett	<i>h</i>	3. a	14. helyett
<i>d</i>	3. helyen a	10. helyett	<i>p</i>	4. a	18. helyett
<i>k</i>	3. helyen a	4. helyett	<i>k</i>	5. a	4. helyett
<i>s</i>	3. helyen a	7. helyett	<i>cs</i>	5. a	20. helyett
<i>l</i>	4. helyen a	2. helyett	<i>sz</i>	6. a	13. helyett
<i>z</i>	5. helyen a	9. helyett	<i>m, mm</i>	6. a	6. helyett
<i>ny</i>	5. helyen a	19. helyett	<i>v</i>	7. a	12. helyett
<i>b</i>	6. helyen a	11. helyett	<i>z</i>	8. a	9. helyett
<i>h</i>	7. helyen a	14. helyett	<i>zs</i>	9. a	23. helyett
<i>m</i>	8. helyen a	6. helyett	<i>c</i>	9. a	21. helyett
<i>sz</i>	9. helyen a	13. helyett	<i>ty</i>	9. a	22. helyett
<i>zs</i>	9. helyen a	23. helyett	<i>gy</i>	10. a	16. helyett
<i>f</i>	9. helyen a	17. helyett			
<i>v</i>	9. helyen a	12. helyett			
<i>c</i>	10. helyen a	21. helyett			
<i>t</i>	10. helyen az	1. helyett			
<i>g</i>	11. helyen a	8. helyett			

Szóeleji helyzetben legszembetűnőbb a *cs* előretörése a 20. helyről az elsőre, a *p*-é a 18.-ról a másodikra, az *ny*-é a 19.-ről az 5.-re (gyakorisági mutatója ugyanannyi, mint a 9. helyről idekerült *z*-é). Ugyanigy kap a *zs, f, v* (KÁLMÁNnál a 23., 17., 12. helyen) az *sz*-szel egyenlő súlyt. A *t*, akár a finnben, jelentéktelennek minősül. Voltaképpen az *l* és az *m* is: ahogy a finn csoportban is, hátrább kerültek. (Tulajdonképp a vártnál is hátrább. L. a korábban mondottakat.)

Szóbelseji helyzetben a magyar csoportban is verhetetlen az *r*: 55 igében szerepel (*r*: 23, *rC*: 24, *Cr*: 3%). Az utána következők előfordulása kisebb, a mutató nem éri el a húszat. A leggyakoribb a *b* (15), *h* (13), *p* (12), *k* (11), *cs* (11), *sz* (10). Közülük a semleges használathoz képest a *cs* jelentősége nőtt meg, valamint (igaz, valamivel kisebb mértékben) a *b*-é, *p*-é és *h*-é is. A *k* megtartotta a helyét, amiből ismét csak arra következtethetünk, hogy a hangfestés-hangutánzás a szó egész hangalakjának — a hatásos kombinációnak — a függvénye, nem beszélve ez alkalommal a szövegkörnyezetről, amely lehetővé teszi az egyes hangokkal kapcsolatban a hangszimbolika kiteljesedését. Mindez persze elképzelhetetlen a konvenció ereje nélkül. Bizonyítékul I. az *l*-nek a vártnál kisebb kihasználását. Ahogy a szó elején is, gyakori még — főleg a KÁLMÁN által megállapított 23., 21., 22., 16. helyhez képest — a szó belseji *zs, s, ty, gy*. A két utóbbival szó elején egyébként nem találkozunk.

A finn *-ise* képzős igék és magyar megfelelőik összehasonlítása ebben a vonatkozásban a következő tanulságokkal szolgál:

Szó eleji helyzetben mind a finnben, mind a magyarban az első három között van az *r* és a *k*, a *p* az első négy, a finn *s* és a magyar *s* pedig az első öt között. Mindkét nyelv felmutat egy-egy meglepetést, vagyis az általános használatától eltérően előreugrik egy mássalhangzó, a finnben a *h*, a magyarban

a *cs* (a két hang ráadásul sok esetben egymás megfelelője is lehet, vö. *helisee* 'cseng', *hülise* 'csilingel').

Szó belseji helyzetben mindkét nyelvben az *r* áll az első helyen, de az első három között mindkettőben ott van a *h*, sőt mind a finnben, mind a magyarban nagy szerepet kap a *p* (a magyarban egyébként a *b* is).

Szó elején a három legkevésbé használt mássalhangzó között mindkét nyelvben ott a *v* és a *t* (a százalékarányok ugyan eltérőek: *t*: fi. 6,32% — m. 1,6%, *v*: fi. 4,6% — m. 2,4%, ami bizonyos fokig érthető a konzonantizmus, a benne működő korrelációk eltéréseiből).

Szó belsejében a finnben a *v* és a *k* a legkevésbé gyakoriak. A magyarban a *gy*, *ny*, aztán a *ty*, *c*, *zs* következik. Ez azonban többféleképpen is tolmácsolható. Az *ny* esetében kissé meglepő (l. a szó eleji szereplését), a *ty*, *gy*, *c*, *zs* gyakori szereplése viszont éppen ellenkezőleg értékelendő (l. a kérdéses mássalhangzók korát, eredetét stb.).

3. Táblázatainkból világosan kiolvasható, hogy a viszonylag kis számú mássalhangzóra támaszkodó finn hangutánzás-hangfestés nem használja ki az összes kombináció lehetőségét. A *j* és az *s* csak szóeleji helyzetben található, de a *k*, *v* szóbelseji előfordulása is csak két-két esetre korlátozódik, vö. *mukisee*, *vikisee*; *havisee*, *vavisee*. Az *n* sem túl gyakori, bár vele mindkét helyzetben találkozunk, vö. *narisee*, *nitisee*, *nuhisee*, *honisee*, *ünisee* stb. A *k* szó eleji előfordulása jelentős, a *v*-ét viszont mintha a magánhangzók korlátoznák: a szókezdő *v* mellett egyszer megjelenő *a* (vö. *vapisee*, illetve *varisee*) kivételével csak az *i* jelenik meg utána, vö. *virisee*, *vilisee*, *vitisee*, *vipisee*, *vihisee*, *vikisee*. A szókezdő *j* ebben a vonatkozásban tökéletes ellentéte a *v*-nek: mellőle csak az *a* és *i* (a semleges *a* és az alacsony intenzitással rokonítható *i*) hiányzik. Legjellemzőbb mellette az *u*, *y* (*jumisee*, *jytisee*, *jupisee*), de van *o*, *ä*. *ö* is, igaz, az *r* vagy az *l* előtt (*jolisee*, *jylisee*; *jorisee*, *jyrisee*, *järisee*, *jörisee*),

Adataink csekély száma természetesen óvatosságra int bennünket: éppen csak megkockáztatni szeretnénk azt a megjegyzést, hogy talán a *v* és *j* esetén bizonyos adott expresszív értékkel számol a nyelv (amit a konvenció szentesített és nem a kérdéses hangok természete), ezért nem születtek olyan világos sorozatok, mint a többi mássalhangzóval, illetve mássalhangzó-kombinációval kapcsolatban. A magánhangzóknek ezirányú affinitásáról az előforduló variációk és a mássalhangzó-kombinációk számának hányadosa tanúskodik, még hozzá úgy, hogy bár direkt következtetések levonására nem mindig alkalmas, aláhúzza a mássalhangzóknak rejlő expresszivitást, vagyis inkább annak a lehetőségét. (L. pl. a *j*—*r* kombináció megvalósulásait.)

Feltétlenül figyelmet érdemel, milyen mássalhangzó-kombinációk hiányoznak. Az egyszerűség kedvéért, ahogy eddig is, csak a szóeleji és a második szótagot kezdő mássalhangzóval számolunk, jöllehet szilárd meggyőződésünk, hogy az expresszivitás ereje, foka, különbözősége a szó egész hangalakjából érthető meg, s ebbe beletartozik a képző is. Vö. *lorisee* 'locsog' — *lörisee* 'lotyog', *kirisee* 'csikorog' — *lirisee* 'csörgedezik'. Tárgyunkat továbbra is rendkívül megfontoltan kell kezelniünk. Nemcsak a két nyelv mássalhangzórendszerének már említett eltérései miatt, hanem — részben persze ebből következően — azért is, mert más-más az egyes hangokhoz kapcsolható expresszív szerep. Pl. a *jVCisee* igék magyar megfelelői *z*, *zs*, *r*, *m*, *b*, *d* kezdetűek, így egy *j*—*h* kombináció feltételezése még teoretikusan sem tekinthető jogosnak. Az *n* : *n* helyett is jobb finn *n* : magyar *ny* megfelelést várnunk. A magyarban alig

akad *n*-nel kezdődő hangutánzó-hangfestő ige, *ny* kezdetű viszont már jóval több az általunk vizsgált csoportban is, l. pl. *nyafog, nyávog, nyihog, nyökög* stb.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a különböző nyelveket beszélők esetenként más-más elemet vagy elemeket emelnek ki ugyanabból a hangjelenségből. (L. VÉRTES EDIT: Nyr. LXXXIX, 157 kk.)

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy adott határok között mozgunk. A finn *-ise* képzős igéket s magyar megfelelőiket vizsgáljuk. Ezek zömmel két (ritkábban egy vagy három) szótagú *-g* (ritkábban *-ng* vagy *-l*) képzős alakok. Nem egymást fedő halmazokról van szó, de mivel mindkét nyelvben régi és jelentős, ráadásul morfológiai és szintaktikai tekintetben többé-kevésbé azonos csoportról van szó, néha úgy tűnik — magyar részről szemlélve most a problémát —, hogy a számon kívül maradtak is jól visszaadnák egy esetleg már nem létező, netán soha nem is létezett, de elvileg elképzelhető (*C*) *VCisee* ige jelentését, hangulatát. Ezért ezekkel is számolunk. Vö. pl. a hiányzó finn *n-m*, *n-k* kombinációkkal szemben a m. *nyammog, nyökög* igéket.

Az egyik legszembetűnőbb különbség, hogy a mássalhangzó-ismétlés csaknem teljes (97,1%-os) hiányával szemben a magyar bőven él a hangutánzásnak-hangfestésnek ezzel a módjával: *csacsog, csácsog, csicseg, csicsog, dadog, gágog, huhog, jajong, kákog, mammog, pipeg, susog, sziszeg, szuszog, tátog, zizeg, zszizeg, didereg, dudál, tutul* stb. Ez természetesen a magyarban sem terjed ki minden mássalhangzóra. Pl. az expresszív igékben megszokott *r*, *l* likvidák megismétlésétől a magyar is tartózkodik. Az *l-r* viszont a finnben igen, a magyarban nem jelenik meg. Vö. *lirisee, lorisee, lörisee*. (A *lárma* német eredetű.) Megfordítva, vagyis *r-l* kombinációként egyik nyelvben sem találkozunk velük. Mindebben a hangzóságnak, a nehéz vagy kevésbé nehéz ejtésnek, a változatosságra való törekvésnek, bizonyos hangokhoz, hangcsoportokhoz fűződő hangulatnak, esetleges asszociációknak, sőt a hangok korának is lehet szerepe. Gondoljunk pl. a magyar *j-j*, *n-n*, *ny-ny*, *m-m* viszonylag szegényes képviselőire, az *f-f*, *gy-gy*, *ty-ty*, *dz-dz*, *dzs-dzs* hiányára a magyarban.

Ezeknek a mássalhangzót ismétlő igéknek a magánhangzóiról meglehetősen biztonsággal tudunk referálni. A köznyelvben is szinte mindennap felbukkanó alakjuk az *i-e*, *u o*, *a-o*, ritkábban *á o* párosításra épül, az ugyanazt a magánhangzót ismétlők inkább nyelvjárási alakok vagy alkalmi használatúak. Visszairadni ezektől sem kell. Ahogy másutt, ebben az összefüggésben is szívesen hangsúlyozzuk, hogy a szókincsnek ez a rétege sem lezárt. Állandó mozgásához, fejlődéséhez miért ne járulhatna hozzá egy nyelvünket tanuló, azt mind mélyebben megérteni s „átélni” is kívánó külföldi, esetünkben egy finn. Miért ne mondhatná egy felé némi előítélettel közeledő, időnként akadémikusodó magyarnak, hogy *Ne hohogj!* Vagy kicsit gonoszabbul, a maga finn *-ö* hanghoz fűződő — asszociációival: *Ne hõhõg!* Ez utóbbit melleleg egyszer Zelk Zoltán egyik versében is meg fogja találni.

A hiányzó kombinációk számbavétele sok új nézőponttal, esetleg némi tanulsággal is szolgálhat. A mindkét nyelvből hiányzók mellett (*r-l*, *r-r*, *l-m*, *l-n*, *l-l*, *n-l*, *m-p*, *m-h*, *m-n*, *t-l*, *t-k*, *v-m*) a hiányzó finn *s-m*, *s-t*, *s-n*, *s-k*, *s-s* kombinációkkal szemben a magyar oldal gazdagsága, a finnből ugyancsak hiányzó *r-n*, *r-k*, *l-h*, *n-k*, *p-p*, *p-t*, *p-n*, *p-k*, *t-p*, *t-n*, *k-k*, *h-h*, *h-k*, *v-n*, *Vp*, *Vt*, *Vk* megléte a magyarban, illetőleg a finn *j-r*, *j-l*, *j-t*, *j-p*, *j-m* kombinációkkal szemben a magyar „csönd” sokat mondó, s feltétlenül további kutatásokra ösztönöz.

4. Az 57 finn mássalhangzó-kombinációból 11 (kb. 20%) megfordítható. Az egymással ilyen értelemben reciprok viszonyban álló mássalhangzók általában a képzés módja és a képzés helye szerint is különböznek egymástól. Az így kialakult kapcsolatrendszer, amelyből a *d* és *j* természetesen hiányzik, a következő: *m-k*, *p-l*, *v-h-n*, *p-h-r*, *t-h-r*, *t-m-r*, *t-h-r-m*. Megfordítható kombinációkkal a magyarban is találkozunk. Pl. (a teljesség igénye nélkül): *hápog*—*piheg*, *páhog*, *hörög*—*röhög*, *csörög*—*röcsög*, *recseg*, *picsog*—*csipog*, *ropog*—*pereg*, *pörög*, *vicso*g—*csivog*, *köhög*—*hákog*, *szipog*—*poszog*, *zörög*—*rezeg*, *szorog*—*roszog*, *visít*—*sivít* stb. Ez a rendszer például a következő kombinációkat tartalmazza: *k-m-r-h*, *p-h-r*, *p-l*, *p-r*, *p-sz*, *z-r*, *sz-r*, *v-ny* stb. Az egymással reciprok viszonyban álló mássalhangzók általában a magyarban is mind a képzés módja, mind a képzés helye szerint különböznek egymástól. — Vizsgálódásaink alapján annyi biztosnak látszik, hogy a leg-sokoldalúbb kapcsolatra képes mássalhangzók a *p*, *r*, *k*, *h*.

Az egymással reciprok viszonyba állítható igék jelentése néha meglepően közel áll egymáshoz. Az esetek nagy részében azonban többekévesbé eltérnek egymástól. Vessünk egy pillantást a legérdekesebb párokra: *Bassoviulun matala mörinä*. — *Bassoviulun röminä*. Mivel az első kifejezés a bögő sötét, biztos tudással megszólaltatott hangját idézi, a másodikhoz pedig a hamis zenélés, fölösleges hangok s némi durvaság is társul, hiba lenne mindkét alkalommal ugyanahhoz — a legkézenfekvőbbnek mondható — *brummog* igéhez, illetve a belőle képzett főnévhez folyamodnunk. Elég a magyar irodalom néhány alkotására hivatkoznunk. Aranynál is *brummog* a bögő, de nem mindig: tud *brügni*, *mormolni* is. Petőfinél *mormog*, Erdélyinél *dunnyog*, Karinthy versében *dörmög*, Nagy Lászlónál meg egyenesen *durcáskodik*. Van hát miből választanunk. Ha mind a hangalakra, mind a jelentésre és a szóhoz fűződő hangulatra figyelemmel akarunk lenni, talán a *mormol*—*mormog* *brummog* vagy a *brummog*—*brüg* pár a legígéretesebb.

A viszonylag kis különbség nagy fejfájást okozhat: *Älä löpise!*—*Älä pölise!* Noha egy *Ne kelepelj!* valamennyire még hangalakjában is megfelelne az első mondat fordításának, lehűt bennünket a figyelmeztetés: ha a másodikkal akarnak elhallgattatni, több okunk van megsértődni. Nem marad más, mint az elsőt a gyakorta hallott *Ne fecsegj!*-jel helyettesíteni, a másodikat pedig annál keményebben, megrovóbban: *Ne locsoj!* vagy éppen *Ne kelepelj!* Túlzottan azért mégsem lehetünk elégedettek: van egy *lotisee* ige is, amelyhez még jobban illenék a magyar *locso*g.

Szerencsére többségben vannak az egymástól — legalábbis jelentés tekintetében — élesen különböző párok. Pl. *Hiekka ritisee jalkojen alla*. 'Recseg a homok a lába(k) alatt.' — *Veri tirisi kynsien alla*. 'Kiserkedt a vér a körme alól.' Vagy: *Mutisi jotakin unissaan*. 'Motyogott valamit álmában.' — *Kavioiden töminä*. 'Patkódobogás.'

A magyar csoport ily módon összefüggő tagjairól hasonló megállapítást tehetünk. Akad néhány pár nálunk is, amelyre az összecsesngő jelentés jellemző. Vö. *hápog*—*piheg*, nyj. *páhog*. (Vannak szituációk, amikor *hápogva* kapkodunk levegő után. Ha nem is úgy, mint amikor a melegtől vagy valamilyen megerőltetéstől *pihegünk*, s aligha tudunk szólni valamit.) Még meggyőzőbb példát találunk Pázmánynál, aki a *röhög* igét 'auraa röhöttää', de 'hörisee' és 'röhisee' jelentésben is használta. (Vö. NYÍRI: NéprNyttud. I, 74.) Készek vagyunk hát a játékra, amikor a következő feladatokkal kell megbírkoznunk: *röhisevä hengitys* 'hörögő lélegzet', *röhisee kuin sika* 'hörög, mint

a disznó', *porsaat hörisivät melihyvästä* 'a malacok elégedetten röhögtek'. Az *Ukko hörisi humalassa* mondat esetén a *röhög* kevésnek bizonyul: célszerűbb a *hörög* használata vagy talán még inkább a *röfög*-é, amely az előző mondatnál túlságosan is szokványos lett volna.

A megfordítható mássalhangzó-kombinációk vizsgálata tovább erősíti azt a meggyőződésünket, hogy a hangszimbolika nem az egyes hangoknál kezdődik, hanem a hangok kombinációjánál, de kibontakozása, megvalósulása a mondat-hoz, a szövegkörnyezetbe kötött. (L. SZATHMÁRI: NyelvDolg. 98/1970.)

5. A hangkombinációk vizsgálatát ki kell terjesztenünk a magánhangzókra is.

Az első szótagi magánhangzók (rövid monoftongusok) a finn csoportban a következők:

<i>u</i>	(35)	<i>i</i>	(28)	<i>y</i>	(16)
<i>o</i>	(28)	<i>e</i>	(1)	<i>ö</i>	(24)
<i>a</i>	(17)	<i>ä</i>	(27)		

Velárisok: 45,45%, palat.: 54,55%, labial.: 58,52%, illab.: 41,48%, felső nyelv-állású: 44,89%, középső: 30,11%, alsó: 25%. A megoszlás egyenletes. Feltűnőnek csak az *e* majdnem 100%-os hiányát mondhatjuk, ami azért is érdekes, mert más típusú deskriptív igékben jelenléte megszokott. — Érdekes az *i* gyakori használata. Ahogy a *mumisee*, *mymisee*, *tutisee*, *vavisee* igéktől eltekintve a finn kerüli a mássalhangzók ismétlését (egy *susisee* alakot egyenesen borzasztónak minősítene), ugyanazt a magánhangzónál rendkívül kifejezőnek tartja. Csak a *j*-vel és *m*-mel kezdődő igékből hiányzik teljesen, de nincs *titisee*, *vivisee* sem az általunk gyűjtött anyagban. Szó elején az *i* mellett (*inisee*) még az *u*-val (*urisee*, *ulisee*), *y*-vel (*yrisee*, *ynisee*), *ä*-vel (*ärisee*, *älisee*, *änisee*, *ähisee*), *ö*-vel (*örisee*, *ölisee*, *öhisee*) találkozunk. — A magyar megfelelőknek kb. 38%-a palatális, 46%-a veláris és 16%-a vegyes hangrendű. A palatális hangrendűeknek kb. 66%-a két szótagú, 25%-a pedig három szótagú és 9%-a egy szótagú ige. A velárisoknál ez az arány jobban eltolódik a két szótagúak javára: 74% és 15,6%. Az egy szótagúak részesezése hasonló: 10,4%. A vegyes hangrendűek 45%-a két szótagú, 55%-a pedig három szótagú.

A leggyakrabban előforduló típusok: *o—o* (30), pl. *dohog* 'jurisee', *morog* 'murisee', *motyog* 'mutisee' | *u—o* (24), pl. *surrog* 'hyrisee', *zuhog* 'kohisee', *dunnyog* 'honisee' | *e—z* (24), pl. *pereg* 'rapisee', *perceg* 'ripisee' | *ö—ö* (15), pl. *dörcög* 'jörisee' | *a—o* (15), pl. *csacsog* 'lorisee' | *i—e* (10), pl. *sziszeg* 'kähisee', *zizeg* 'kahisee', *piheg* 'pihisee' | *á—o* (6), pl. *krárog* 'korisee' | *i—o—o* (5), pl. *csikorog* 'kirisee', *cinyorog* 'vikisee' | *i—e—e* (5), pl. *bizereg* 'pirisee' | *e—e—e* (7), pl. *csepereg* 'lirisee' | *ü—ö* (5), pl. *dünyög* 'hönisee' | *ö—ö—ö* (5), pl. *dörömböl* 'rymisee'.

Az egy szótagúak általában vagy rövid magánhangzót tartalmaznak és *-ng* képzősek, vagy hosszú magánhangzót és *-g* képzősek. Vö. *büg* 'humisee', *zúg* 'kohisee', de *zsong* 'hymisee', *döng* (*icsél*) 'hymisee, kimisee, kong 'komisee'.

A magyar megfelelők között magánhangzóval kezdődő alig akad. Csak az *acsarog*, *acsarkodik* 'örisee', *óbégat* 'ulisee' és az *üvölt* 'ulisee, ylisee, ölisee' jöhet számításba. Némi fenntartással ugyan, de ajánlataink közt szerepel az *abajog* is a *jupisee* fordításaként. Afféle tükörképként értelmezhető alakja s

jelentése szólnak a leltárba vétele mellett a némileg hatástalan ellenkezés, morgás kifejezésére a *duzzog* és *dohog* igékkel egyetemben. Ez utóbbiak kitűnően adják vissza a finn eredetűt, amelyben többi társához (*jymisee*, *jytisee*, *jolisee* stb.) hasonlóan világosan tetten érhető a *j*-nek a magyarétól eltérő deskriptív értéke.

A finn csoport 6,82%-át képviselő magánhangzós kezdetűek természetesen a szó belsejében *n*-t, *r*-t és *l*-t tartalmazó igékkel is összefüggenek. Ez az *-n*-es igékkel kapcsolatban látszik a legnyilvánvalóbbnak. (Vö. *honisee* 'dunyog', *hönisee* 'dünnyög'; *känisee* 'sanyarog, sopánkodik'.) A jelentésben (vö. még *inisee*, *ynisee*, *änisee*) a panaszkodás különböző fokozatai és árnyalatai fogalmazódnak meg. Ez a magyarban az *ny* gyakrabban szöleeji, ritkábban szóbelseji jelenlétével fogható meg. Bár magánhangzós kezdetű nem akad, az *i*—*y*—*ä* különbséget mégis érzékeltetni tudjuk a *nyivákol*—*nyüszít*—*nyöszörög* vagy *nyafog* segítségével. Az *ähisee*, *öhisee* esetében is hiába próbálkozunk az *iheg*—*piheg*, *uhog*—*huhog* alkalmazásával. A finn igék jelentéséhez nem állnak elég közeli legalább egy fokkal erőlenebbek.

Az *a* viszonylag alacsony frekvenciája s az, hogy a magánhangzóval kezdődők között nem szerepel, arról árulkodik, hogy expresszivitását illetően semleges (mint ahogy az *e* is). Feltevésünk megerősítést nyer a terjedelmesebb *CVCisee* sorozatok áttekintésével: a kifejezett hangjelenség ereje és intenzitása növekszik az *i*-től az *o*-, *u*-, *y*-n keresztül az *ä*, *ö* felé. Csoportunkban éppen a legmagasabb expresszív értékből adódóan az *ä*-, *ö*-t tartalmazókhöz gyakran, de nem feltétlenül társul bizonyos kellemetlen hangulat, negativitás. Vö. *sirisee* 'ciripel' — *särisee* 'cserreg; raccol'; *helisee* 'cseng' — *hälisee* 'csérog'; *solisee* 'csörög (patak), csörgedezik' — *sälisee* 'csörög, csörömpöl'; *kütisee* 'nyikorog, cinyorog' — *kütisee* 'sutyorog' — *kätisee* 'nyerekerg'; *lütisee* 'csicsog, locskál' — *lotisee* 'csicsog, locsog' — *lütisee* 'locsog, fecseg, lefetyel, lepcseg' — *lötisee* 'lotyog' stb.

Ugyanezzel a tanulsággal szolgálnak azok az esetleg csak egy-két tagból álló sorozatok is, amelyekben eleve erőteljes, világosan körülhatárolt hangjelenségről van szó: az *a* általában hiányzik, az *i* is ritka. Ha mégis megjelenik, akkor az *i*-t tartalmazó szó a minimális fokozatot jelenti. Vö. *jolisee* 'zsong, morajlik' — *jylisee* 'dörög, dübörög'; *pihisee* 'piheg, szuszog' — *puhisee* 'liheg, zihál' — *pöhisee* 'fújtat, páhog, pöfög' stb.

Nem annyira az érdekesség kedvéért, mint inkább az előttünk álló gyakorlati célkitűzések érdekében hadd emlékeztessünk arra is, hogy a magyarul tanuló finn diákok könnyen felfogják az egyes *ö*-t tartalmazó magyar szavak negatív hangulatát vagy a bennük kifejeződő nagyobb intenzitást, amelyet a szakirodalom szinte teljesen figyelmen kívül hagy. (Vö. *freceg*—*fröcsög*, *dobog*—*dübög*, *dong*—*döng*, *recseg*—*röcsög*, *dorombol*—*dörömböl* vagy *csörög*, *csörömpöl*, *hörög*, *hőbörög*, *szöröcsög* stb.) Azt, hogy a *döng*(*icsél*) nem feltétlenül utal nagy hangerőre, elfogadják, hiszen ettől még — ha pl. szűnyogra utalunk vele — nem lesz kellemes zaj megjelenítője, de eleinte bizonyára nevetve hitetlenkednek, amikor Weöres versében a *hőmpölygő sugárban* szerkezet jelzőjéről azt állítjuk, hogy nemcsak erőteljes hangulatú, de szép is, felemelő is.

6. A hangkombinációk, illetve a lehetséges megfelelések vizsgálatát tovább kell bővítenünk: az eddig tapasztaltak is arra buzdítanak bennünket, hogy tisztázzuk, milyen mértékben helytálló KÁLMÁN BÉLA megállapítása, hogy ti. „némelykor a finnugor nyelvek a természet zöreijeit egymástól füg-

getlenül hasonló beszédhangokkal adják vissza, tehát . . . egymáshoz hasonló módon »hallják őket« (NyK. LXIV, 348).

Ez — kiterjesztve természetesen a hangfestésre is — elképzelhetetlen az igék jelentés szerinti csoportosítása nélkül. Ehhez az igék alapjelentéséből indultunk ki, hozzátéve aztán a jelentésmódosulásokat — az árnyalatoktól a nagyobb eltérésekig. Tekintettel voltunk továbbá a hangforrás alaptermészetére (élő — élettelen, folyadék — szilárd anyag stb.), valamint a hangjelenség jellegzetességeire. Mindezt mondatok s a mondatkörnyezet számbavételével végeztük el. Mivel analízisünket magunk sem tekintjük lezártnak, ezúttal is csak a legszembevetőbb példákra szorítkozunk.

A deskriptív igék tendenciaszerű tárgyas használata (vö. MOLNÁR: NytudÉrt. 83. sz. 386 kk.) együttjár azzal, hogy az eredetileg a természet hangjait utánozó igék az emberi beszéd különböző formáit jelenítik meg. Ez, bár korántsem olyan hangsúlyozottan, a finnben is észrevehető.

22 finn ige jelentése így foglalható össze: 'badarságokat beszél'. A többség primér jelentése folyadékhoz, vízhez kötődik. Általában a csendben előrehaladó, nyugodt, nem előtörő folyadék, víz hangját, illetve mozgását festi. Megfigyelhető a *h*-s (kb. 41%) és az *l*-es (27%) kombinációk kedvelése. Szó belsejében gyakori az *r* és *l*. A magánhangzók közül az *o* és *ö* vannak előtérben ($9+10=86,4\%$).

A magyar megfelelőeknek kb. 37%-a ugyancsak a víz mozgásához kapcsolódik, 32%-a viszont állati hangutánzásból fejlődött ki. Ez utóbbira ebben a csoportban a finnben viszonylag kevés példa van, vö. *möliisee* 'bömböl', *jörisee* 'dörmög'. A magyarban a víznek, a folyadéknak ilyen jellegű hangját, illetve mozgását kifejező igékre a szó eleji *l*, valamint mind a szó elején, mind a szó belsejében megjelenő *cs* (*cs* - *cs* kombinációban is) és a *ty*, *gy*, az állati hangokat utánzóknak pedig az *r* is jellemző. Megemlítendő, hogy a *-g* mellett az *-l* képző a szokásosnál sűrűbben fordul elő. Attól függően, hogy milyen távolságból észlelt, mennyire egyenletes hang- és mozgásjelenségről van szó, változik a magánhangzó-használat. Ebben bizonyos kiegyenlítő tendencia is nyomon követhető: a *cs* - *cs*, *sz* - *sz* stb., vagyis mássalhangzó-ismétlésre épülő kombinációk nemigen tűrik a magánhangzó-ismétlést. Vö. *holisee* 'csacsog', *hällisee* 'csácsog, csérog', *hörisee* 'vartyog', de *porisee* 'perel, pöröl', *löpisee* 'kelepel', *lorisee* 'locsog'.

20 ige festi a zavaros, homályos beszédet. Ezeknek majdnem a fele az előző csoportba is besorolható. A szókezdő mássalhangzók közül a *p*, *m*, *h* van többségben ($5+6+5$), vagyis a legkönnyebben beszédelemnek minősíthető mássalhangzók. (L. JAKOBSON tanítását pl. az afáziáról.) Szó belsejében az *r* és *l* gyakori ($8+5$).

A magyar megfelelőeknek a fele tartalmaz szóbeljei *r*-t, vö. *kärisee* 'kárál', 'károg', s nálunk is megvan az *m* - *n*, *p* - *r* kombináció. Megnőtt a *ty*, *gy* jelenléte is, valamint a finn *n*-nel szemben az *ny*, de nem ritka a *cs* sem. Vö. *murisee* 'morog', *porisee* 'perel', *mutisee* 'motyog', *turisee* 'traccsol', *hönisee* 'dünnyög'. Megjegyzendő, hogy ebben a csoportban is gyakori az *-l* képző. A fentiekhez *l*. még *mumisee* 'mormol', *purisee* 'tereferél'.

A magánhangzókat illetően mind a finnben, mind a magyarban jellemzőek a labiális velárisok: a finnben 10 *u*, 5 *o*, a magyarban *o* - *o*, *a* - *o*, *u* - *o*. — A szóközépi *r* szerepe még hangsúlyozottabb azoknál az igéknél, amelyek indultatos, elégedetlen beszédet jelenítenek meg. A 19 finn igéből 11 *CVrisee*, 4 pedig *Vrisee* szerkezetű. — A magyar megfelelőeknek kb. 56%-a tartalmaz

szó belseji *rC* mássalhangzó-kapcsolatot, 25%-a pedig *r-t*, vagyis összesen 81%-ban jelentkezik *r* szó belseji helyzetben. — A magánhangzó-használat mind a finn, mind a magyar oldalon változatos, színes, amit természetesen a finnben tarthatunk jelentősebbnek, tekintettel arra, hogy a magyarban a magánhangzók megjelenése a *-g* képzős hangutánzó-hangfestő igékben voltaképpen kötöttebb. Vö. *ärisee* 'acsarog', *närisee* 'nyekereg', *marisee* 'nyarvog', *järisee* 'dörög' stb. Hasonló képet kapunk, ha a torzsalkodást, garázdálkodást kifejező igéket tanulmányozzuk. Annyit kell hozzátennünk, hogy az *r* most már szó elején is megjelenik. Vö. *rähisee* 'ricsajozik'. — A magánhangzók közül a finnben erőteljesebb az *ä* és *ö* jelenléte (50–50%). Az *ö-t* a magyarban is jól tudjuk használni. (L. a fentebb mondottakat.) Például a *rähisee* fordításakor elfogadhatónak látszik a *röcsög* is: kellemetlenebb, fenyegetőbb, mint a *recseg*.

7. Egymáshoz hasonló módon hallani, ahogy azt fenti példáink is sugallják, nem jelentheti csupán az azonosságok hangsúlyozását. Meg kell kísérelnünk magyarázatot találnunk a *lirisee* 'csörgedezik' és *lörisee* 'locsog, lotyog' látszólag nagy eltéréseire is. Legmegbízhatóbb eredményre csak az összefüggések komplex, a hangmegfeleléseknek és a jelentésnek közös, magasabb szinten való vizsgálata vezethet. Például a finn szó eleji *k* (32 igében) a *k-p*, *k-t*, *k-m*, *k-n*, *k-v*, *k-h*, *k-l*, *k-r* kombinációkban jelentkezik. A magyar megfelelők között is vannak *k*-val kezdődők: *kocog*, *kipeg-kopog*, *kattog*, *kotyog*, *kehel*, *köhécsel*, *kuckol*, *kong*, *korog*, *kurrog*, *kuruttyol*, *karattyol*, *kortyog*, *kárdál*, *károg*, *krárog*.

Ezek nagyrészt a *k-p*, *k-m*, *k-r* és részben a *k-h*, *k-t* kombinációs igék megfelelői. A *k-l*, *k-n*, *k-h* és részben a *k-r*, *k-t* kombinációk megfelelői a magyarban a szibilánsok (19 ige) és a *cs* (9 ige) jelenléte épülnek. (Ezzel kapcsolatban talán érdemes emlékezetünkbe idézni, hogy a *k > s*, *sz . . . cs*, *c* hangfejlődés a világ számtalan nyelvéből adatható. Emiatt a finn *k*: magyar *s*, *sz*, . . . *cs*, *c* megfelelést majdnem természetesnek tarthatjuk.)

Mi magyarázza a különbséget? A *k-p*, *k-l* kombinációk egyformán a kemény tárgyak okozta hangjelenségek visszaadásában játszanak szerepet, csakhogy az egyikhez az üresség momentuma társul. Hasonlóan tolmácsolhatjuk a *k-m* kombinációs igéket és magyar párjukat is. Vö.: *Koppi kopisee*. 'Kopog a bot.' — *Köyhyss kapisee*. 'A szegénység kopogtat (az ajtón)'. — *Maailma tuntui kopisevan tyhjältä*. 'A világ, úgy tűnt, kopog az ürességtől'. Összehasonlításként l. *Kopog a szeme az éhségtől*. — *Tynnyrit komisevat*. 'Kongnak a hordók.'

Fent vázolt disztinkciónk a következő esetekben persze árnyaltabban alkalmazandó: A bilincs *csörög* (kahleet kalisevat), a csont *zörög* (luut kalisevat), a csengők, csengettyúk *csilingelnek* (kulkuset kilisevät), a vonat *zaka-tolva* közeledik (juna tulee kolisten), a fogunkat *csikorgatjuk* (hampaat purevat kiristen yhteen), a gyertya *serceg* (kynttilä käresee), a pipa *szortyog* (piippu korisee), a sarokvas *csikorog* (sarana kitisee), a tóban csak úgy *hemzsegnek* a halak (jävressä on kaloja niin että kuhisee), de a részeg ostoba beszéde már *karattyolás* (juopuneen järjetön körinä), az éhes gyomor *korog* (nälkä kurisee vatsassa); a száraz köhögés a finnben a *köhisee*-vel is kifejezhető stb.

Sok és érdekes tanulsággal szolgál a *h-t* tartalmazó finn igék és magyar párjuk áttekintése is. A finnben 22 *h*-val kezdődő igét találunk *h-v*, *h-l*, *h-r*, *h-p*, *h-t*, *h-m*, *h-n* kombinációkkal. — Az 53 magyar ige között csak néhány kezdődik *h*-val. Ezek is inkább nyelvjárási adatok. Használatukat

mégis szívesen ajánljuk, különösen versek fordításánál, ahol megnó a forma, a hangalak szerepe. L. *herreg* (a *härisee*, esetleg a *hörisee* megfelelőjeként) a *hörög* mellett a *berreg*, *cserreg*, *csereg*, *csörög* analógiája alapján. Hasonló meggondolásokból például a *horisee* 'puhua pötyü' fordításánál érdemes a particípiumi eredetű *hebehurgya* segítségével — körülírással — megoldanunk a problémát.

cs-vel 8 magyar ige kezdődik, de mind a *h-l* kombinációhoz kapcsolható, s így beletartoznak a fényes, csengő hangot kifejező igék csoportjába, amelyben a *solise* kivételével mind (*h-l*, *k-l*, *s-l* kombinációk egyébként) palatális illabiális magánhangzót mutat föl az első szótagban.

5 magyar ige *s* kezdetű, 7 *d*, 9 pedig *z*, de van példa a *zs-s* kezdetre is. Vö. *hymistä laulua* 'dalt zümmög' | *metsän hyminä* 'az erdő zsongása' | *hyttysen hyminä* 'szúnyogdongás' | *jähäleet hilisevät* 'zizegnek a jégtűk' | *päässäni humisi* 'zúgott a fejem' | *hytisee kylmästä* 'didereg a hidegtől' | *koneet hyrisevät tasaisesti* 'a gépek egyenletesen duruzsolnak' | *piiat hotisevat keittiössä* 'a cseléd-lányok sutyorognak a konyhában' stb.

Szó belsejében 26 finn igében találunk *h-t* (a *k-h*, *p-h*, *t-h*, *v-h*, *s-h*, *n-h*, *r-h*, *sőt Vh* kombinációban). A magyar megfelelőknek (42 ige) több mint egyötöde szintén tartalmaz *h-t*. Csupán a *t-h*, *n-h* megfelelői között nincs ilyen. Vö. *kehel*, *köhécsel* 'köhisee', *piheg*, *páhog*, *liheg* (*p-h*, *r-h* *t-h*, *s-h*, *Vh*), *zuhog*, *zihál* (*k-h*, *s-h*), *suhog* (*k-h*, *v-h*, *s-h*). A többség azonban más réshangot mutat föl a *h* helyén. Főleg a szibilánsok képvisellete nagy. Mindössze 6 igében nincs egyáltalán spiráns. 26 ige kezdődik spiránssal, 22 szibilánssal, 23 tartalmaz szóbelseji spiránst, 9 szibilánst, valamint van 9 szibiláns — szibiláns kombinációjú ige.

A fentiek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a *h* szerepe, expresszív értéke más, mint a magyarban. A szóeleji *h-t* illetően pedig úgy tűnik, hogy a szokásosnál jobban érvényesül a szó belseji mássalhangzók egységesítő hatása. Mindez azonban igazán csak a jelentés fényében válik érthetővé.

Különösen sok — a suttogás különféle formáit kifejező — ige tartalmaz a finnben *h-t* (elsősorban szó belsejében: *s-h*, *t-h*, vö. *sihisee*, *sohisee*, *suhisee*, *sühisee*, *tuhisee*, de előfordul szó elején is: *h-m*, *h-t*, vö. *hymisee*, *hotisee*). A suttogás másik típusa az *s-p* kombinációhoz kötődik a ritkább *k-t*, *m-m* mellett. Vö. *sipisee*, *sopisee*, *supisesee*, *säpisee*, *kutisee*, *mumisee*, *mymisee*. A magánhangzóknak kb. 63%-a felső nyelvvállású (*i*, *u*, *y*), s közülük is az *u* áll az első helyen.

A magyar megfelelőkben a szibilánsok dominálnak (70%), elsősorban az *s*. Az igéknek csaknem a fele kezdődik *s*-sel, de ha a szó belsejében megjelenőkkel együtt számoljuk, a mennyiség már 56% körül van. A magánhangzóhasználatra az *u-o* kombináció a jellemző (kb. 56%), palatális hangrendű alig van (kb. 15%, *ü-ö* kombináció).

A finom, csendes hang kifejezésében is használatos a *h*, méghozzá ezúttal inkább szó elején, de nem kivétel nélkül. Vö. *himisee*, *hymisee*, *humisee*, *hyrisee*, ill. *tihisee*.

A magyar oldalon a zöngés mássalhangzókezdet látszik jellemzőnek (11 : 2 arányban), valamint a kellemes hatással gyakran összeköthető *-ng* szóvég (képző). A magánhangzók nagyrészt labiális velárisok. Vö. (*zimmeg-*)*züm-mög*, *zsong*, *zenél*, *döngicsél*, *bong*, *búg*, *dorombol*, de *kuncog*. A legtarkább a *h-r* kombináció köre. Vö. *Poika osasi läksynsä että hurisi*. 'A fiú csak úgy darálta a leckéjét.' | *Niin mennään että hurisee*. 'Menjünk, de rohanvást!' | *Rukki hyrisee*. 'Surrog a rokka.' | *Hyrrä hyrisee*. 'Búg a búgócsiga.'

A levegő vagy folyadék hol egyáltalán nem, hol többé-kevésbé akadályozott áramlásához kötött, gyakran matt hangjelenség utánzásában, illetve ábrázolásában a finnben úgyszólván elmaradhatatlan a szóbelseji *h*. A *k-h*, *s-h* kombinációnak a magyarban *s*, *sz*, *z*, *zs* kezdet felel meg, sőt igen sokszor elképzeltető a *p-h*, *t-h*, sőt az *r-h* típusnál is, de már nem kizárólagos érvénnyel. Vö. *kahisee* 'zizeg, . . .', *suhisee* 'suhog, susog', *kihisee* 'sziszeg, zsziszeg', *töhisee* 'szuszog', *tohisee* 'szuszog, zúg', *tihisee* 'szivárog; kuncog', *pihisee* 'piheg', *puhisee* 'páhog, szuszog', *röhisee* 'zihál' stb., de *köhisee* 'kehel, köhécsel'.

Ezen a csoporton belül a valahonnan előtörő víz, folyadék hangjának és részben mozgásának a megjelenítése a finnben a *k-h*, *s-h* kombinációkhoz kapcsolódik, az *i* és *o* szembenállása pedig az intenzitás kifejezésében jut szerephez.

A magyarban voltaképpen már az *s* vagy a *z* alternatíva utal az előtörő folyadék mennyiségére, a folyamat minőségére, de a magánhangzók részeseződése sem elhanyagolható, vö. *kihisee* 'sistereg' -- *kohisee* 'zúg, zuhog' stb.

A nagy tömeg hangját kifejező igék között is sok a *h*-t tartalmazó, főleg szó belsejében (*kihisee*, *kohisee*, *kuhisee*, *suhisee*, *tohisee*), de néha szó elején is (*humisee*, *hähisee*). A visszaadott hang viszonylag mély, egyenletes, nem válnak ki belőle erősebb egyedek: ezt a hatást a nagyrészt veláris és veláris labiális magánhangzók is megerősíteni látszanak. Ez azért is érdekes, mert így vegyes hangrendű szó születik, amellyel szemben a csupa *i*-t tartalmazó — itt ugyanis általában teljes sorozatokkal állunk szemben — több feszültséget rejt magában. Hasonló példákat a magyarban is találunk, vö. *sivít*, *visít*, *sikít* stb. (Aligha kell hangsúlyoznunk, hogy az *i* legtöbbször az alacsony intenzitással hozható összefüggésbe. Mostani szerepét talán a második szótagot kezdő *h* és a képző *s*-ének egymásra hatása magyarázza.)

Magyar részről ismét a szibilánsok tűnnek szembe, főleg a *z* és *zs*, mind szó elején, mind szó belsejében. A *zs* gyakorlatilag mindig megjelenik, amikor az ige nemcsak hangot, hanem mozgást is vagy mára már csak mozgást fejez ki, vö. *nyüzsög*, *hemzseg*, *zsi bog*, *zsi bong*, *bizsereg*, *zizseg* stb. *Järvesä on kaloja niin että kuhisee*. 'A tóban csak úgy hemzsegnek a halak.' | *Pää humisi tietojen painoa*. 'Zúgott a feje az adatoktól (tkp. az adatok súlyától).' | *Kihisevä pää* (esim. viinasta). 'Zsi bogó fej (pl. pálinkától).' | *Katu kuhisee ihmisiä*. 'Az utca zsi bong az emberektől.' | *Ukko suorastaan kuhisi syöpäläisiä*. 'Az öregem egyenesen nyüzsögtek az élősdiék.' — Mindezt a körülírásban is jól alkalmazhatjuk, vö. *zsi bvásár*, *si serehad*, *zürzavar* stb.

Az eltérések (*köhisee* 'kehel, köhécsel' — *kihisee* 'sziszeg') részben a világ számtalan nyelvében csaknem teljesen egyforma vagy legalábbis annak tűnő hangutánzó-hangfestő igékre hívják föl a figyelmet, részben meg arra a lehetőségre, hogy ezen a téren is érdemes, bizonyos gyakorlati célok (nyelvtanulás, fordítás) érdekében pedig egyenesen elengedhetetlen „afféle szabályos eltéréseket” keresnünk, különösen az olyan, hangrendszerüket illetően egymástól meglehetősen távol álló nyelvek esetében, mint a finn és a magyar. Bár nem tagadjuk teljesen VÉRTES EDIT nézetét sem (i. m.), amely szerint az eltérések abból adódnak, hogy az egyes nyelvek ugyanabból a hangjelenségből más-más elemet emelnek ki, hem tarthatjuk pusztán teoretikusnak azt a lehetőséget sem, hogy ugyanazt a hangjelenséget ugyanazon a hullámhosszon is hallhatjuk (merthogy az adott hangjelenséghez való viszonyulás is tükröződik az onomato-

poetikus-deszkriptív igékben, vö. a *kong, bong, zúg, búg* stb. használatát a harangzúgásra) a jelenség megnevezése mégis más hangokkal történik.

Véleményünket a fent említettek mellett talán a finn *j*-vel kezdődő igék támasztják alá a legmeggyőzőbben. Közülük 5 a *j-r* kombinációra épül (*o, u, y, ä, ö*), kettő a *j-l*-re (*o, y*), kettő a *j-m*-re (*u, y*), egy-egy a *j-p*-re (*u*) és a *j-t*-re (*y*). Az első szótagi magánhangzók közül tehát az alacsony intenzitási fokkal társítható *i* és a semlegesnek minősíthető *a* hiányzik, de tulajdonképpen az *ä* és *ö* sem látszik tipikusnak. Arra következtethetünk, hogy a *j*-vel kezdődő igék jelentése egyöntetű: nincs szükség a hangerő megkülönböztetésére, s alig-alig a kellemetlen, negatív árnyalat kiemelésére. Gyakorlatilag mind tompa, de erőteljes hangjelenséget fejez ki, valamint elsősorban a *j-r* kombinációsak a mögöttük lévő mozgást.

A magyar megfelelők közül 10 *d*-vel kezdődik, 7 zöngés szibilánssal (*z, zs*), 4 *r*-rel és egy esetben megkockáztatható, ahogy már említettük, magánhangzós kezdetű szó alkalmazása is. Ez az ige az *abajog* 'jupisee', vö. *Mitä siinä enää jupistaan, asia on jo päätetty* 'Minek abajogni, a dologról már döntöttek'. A meglepő *m* elkerülhetetlen, még hozzá szemantikai okokból, amikor a földrengést megelőző földalatti *morajlás*-sal (*jyminä*) állunk szemben. Egyébként a *döng* és a *zeng* a legmegfelelőbb a *jymisee* fordítására. Vö. *Maa jymisi askelten alla.* 'A föld döngött a léptek alatt.' | *Ukon ääni jymisi.* 'Zengett az öreg hangja.'

Az *r* kezdetűek ugyancsak szemantikai megfontolásokat takarnak, nevezetesen azt, hogy a magyarban a föld rengése és dübörgése mára már elvált egymástól. Vö. *Etäällä jyrisi ja salamoit.* 'A távolban döngött és villámlott.' | *Tanner jyrisi ja heilui.* 'Rengett és hullámozott a föld.' (József Attilára hivatkozva azért egy másik megoldás is jóváhagyható: 'Dübörgött, ingott a föld.' Ugyanígy: *Maa järisi allani.* 'Dübörgött a föld alattam.') | *Kuorsasi niin että katto jyrisi.* 'Úgy horkolt, hogy remegett a mennyezet.' | *Pää, parta, leuka järisee . . .* 'A fej, a szakáll remeg vagy reszket, az áll reszket' stb.

Magyar oldalon tehát hiába keresnénk a *j*-vel kezdődő igéket. Számuk jelentéktelen, s jelentésüket tekintve igen-igen messze állnak a finn igéktől, l. *jajong, jajgat* stb. A *d*-vel kezdődőek az esetek 60%-át teszik ki, a *z-, zs*-kezdetűek pedig a 21%-át. (Számításaink magukban foglalják a szükségesnek látszó ismételt előfordulásokat is, pl. *Mylly jytsi tasaisesti.* 'A malom egyenletesen dohogott.' | *Jupista itsekseen.* 'Magában dohog.'

A legtöbb hasonlóságot a magánhangzók használatában látjuk. A finn labiális magánhangzók (leggyakrabban az *y*) párjaként a magyarban az *ö, o* és *ü* dominálnak. (S hadd emlékeztessünk ezúttal is a veláris—palatális ellentétnek a megszokottól eltérő alkalmazására, l. *dong—döng, dorombol—dörömböl* stb.) — Bár vizsgálataink minden mássalhangzóra, illetve mássalhangzó-kombinációra kiterjedtek, s pontos kimutatásaink vannak hangalak és jelentés kapcsolatáról, példáink számát nem szaporítjuk tovább.

Úgy látjuk, hogy a legtöbb azonosság az *r*, tehát egy mindkét nyelvben meglévő *s* a hangrendszerben nagyjából azonos helyet elfoglaló mássalhangzó használatában mutatkozik. A finn csoportban 20 *r*-rel kezdődő ige van (*r-h, r-p, r-t, r-m*). A magyar megfelelők 37,2%-a kezdődik *r*-rel, 53,49%-a pedig szó belseji *r-t* tartalmaz, vö. *räpisee* 'repedés', 'receg' — *rapisee* 'perceg'. (Annyi különbség azért megállapítható, hogy a magyar ebben az esetben is szívesebben teszi a szó közepére az *r-t*. — Szó belsejében 48 finn igében találkozunk az *r*-rel. Megemlítendő, hogy mind a finnben, mind a magyarban az *r* társul a legtöbb mássalhangzóval. Az *r-r* kombináció mindkét nyelvben

lehetetlen. A magyarban a *ty*, *gy*, *l*, *dz*, *dzs* és *j* hiányzik még mellőle. Közülük a *j* és *l* hiánya érdekes. (Az *l-r* kombináció ugyan megjelenik a német eredetű *lármázik* igében, jellemzőnek mégsem mondhatjuk.) — Az *m-r*, *n-r*, *p-r*, *t-r*, *k-r*, *v-r*, *s-r*, *j-r*, *h-r*, *b-r* kombinációs finn igék magyar megfelelőinek 60,18%-a tartalmaz szóbelseji *r-t*, 15,93%-a kezdődik *r*-rel, 23,89%-ban pedig egyáltalán nem szerepel az *r*, vö. *Koira rupesi raivoisasti horisemaan*. 'A kutya dühös hörgésbe kezdett.' | *Horista tyhjää* 'karattyol, vartyog' | *Mitä ihmeen aarteesta sinä horiset?* 'Mi a csuda kincsről hebegsz?' | *Horista vanhuuttaan*. 'Az öregségéről nyökög'; stb.

Abszolút érvényű megállapításokra éppen végigvitt számításainknak, illetve a tarka eredményeknek a tudatában nem törekedhetünk. Csak tendenciákról merünk beszélni. Az *r* szinte a világ minden nyelvében érezhető és sok tekintetben hasonló hangutánzó-hangfestő használata nem okoz meglepetést. Ugyanez a helyzet a *p* esetében s részben a *k*, *t*, *n* hangokat illetően. A magyarral összevetve feltétlenül meglepő a *h*, *l* és még inkább a *j* alkalmazása. Ezek ugyanis a nyilvánvalónak — esetleg univerzálisnak — mondható hangutánzó s kisebb mértékben hangfestő funkciók, pontosabban azok lehetsége mellett (l. *hörisee* 'hörög', *pihisee* 'piheg', *lipisee* 'leffeg, libeg') magukba szívták úgymond a „hiányzó”¹ mássalhangzók funkcióit vagy az azokra való képességet. Ebből a szempontból a *j* a legpregnansabb. A megvalósulás természetesen színes, változatos, hiszen az egyes hangok eltérő környezetben, más-más mássalhangzó-, illetve magánhangzó-környezetben elevenednek meg. Azt, hogy az *l* miért játssza oly gyakran a magyar *cs* szerepét (l. *litisee* 'csicseg', *hulisee* 'csobog, csörgedezik'), vagy a *j* a *d*-ét, nem szükséges magyarázni: elég a konvenció erejére hivatkoznunk. Az, hogy ez az eltolódás mikor, hogyan, milyen hatásra stb. történt, természetesen további kutatások célja lehet.

8. Végezetül hadd térjünk ki a fordítás néhány gyakorlatilag és elméletileg is számottevő problémájára. — Ahogy arra más összefüggésben már utaltunk, az egyik legnagyobb különbséget a magánhangzóknak a magyarétól eltérő, másféle kihasználása jelenti, vagyis a *kahisee*—*kihisee*—*kohisee*—*kuhisee*—*kähisee*—*köhisee* féle sorozatok. Hiba lenne persze azt hinnünk, hogy ez az egyik nyelv szellemességével a másik ügyefogyottságát állítaná szembe.

A legcélszerűbb ezeknek a sorozatoknak az egymással felelő tagjait megkeresnünk, amelyek a jelentés bizonyos motívuma vagy a hangulat jellege alapján függenek össze. A labiális—illabiális, palatális—veláris hangrendű vagy zöngés—zöngétlen ellentétre, máskor mássalhangzócsere (l. *vernयोग*—*nyervog*) stb. épülő szópárok általában jól visszaadják a kérdéses eltérést, vö. *honisee* 'dunnyog'—*hönisee* 'dünnyög', *litisee* 'csicseg'—*lotisee* 'csicsog', *kahisee* 'zizeg'—*kähisee* 'sziszeg' vagy *kahisee* 'suhog'—*kohisee* 'zuhog' stb.

Természetesen élénk kerülhetnek olyan mondatok is, amelyekben az expresszív leírás több, ráadásul ugyanahhoz a sorozathoz (is) tartozó igére támaszkodik. Pl. a *Katto ritisi, ratisi, rutisi ja sitten romahti* mondat fordításakor nem tudjuk hasonló módon közvetíteni az *r-t* kombinációs igék magánhangzó-eltéréssel, illetve hangrendi párhuzammal hangsúlyozott három fokozatú intenzitásbeli különbségét. *A tető recsegett-ropogott, aztán összerogyott* még-

¹ A „hiányzó” jelzőben az adott nyelvhez, esetünkben a finnhez kívülről közeledő kutató nézőpontja tükröződik. Minden nyelv teljes egész, nem hiányoznak belőle hangok — leíró szempontból semmiesetre sem. Az összehasonlító analízisekben azonban kitűnő alapot jelent „hiányzó” hangokkal számolni.

sem látszik kevesebbnek, rosszabbnak az eredetinel: a *recseg-ropog* végül is a veláris – palatális ellentét mellett az affrikáta – explozívra ellentétel is hozzájárul a mondandó hatás kifejtéséhez.

A fenti példák az ikerszókban rejlő lehetőségekre hívják föl a figyelmet. A terminusnak megfelelő összetett szavakat – esetünkben ikerigéket – a finnben ugyan nem találunk, de bőséges példatárat állíthatnánk össze azokból a mondatokból, amelyekben két (ritkábban három vagy még több) ige áll egymással mellérendelt viszonyban, amelyet a szokásosnál szorosabbra fűznek bizonyos hangtani jellegzetességek. Például:

a) Az igék ugyanazon, többnyire már improduktív tő különböző, de egyformán gyakorító képzős származékainak látszanak (nem feltétlenül azok, vagyis az azonos tő legfőljebb népetimológiai szinten igazolható): *Katsomo ulvoo ja ulisee*. 'Ordít, üvölt a közönség.'

b) Az igék csak első szótagi magánhangzójuk tekintetében különböznek. Ehhez a hangrendi párhuzamhoz nagyon gyakran kapcsolódik intenzitásbeli különbség: *Puut nitisivät ja natisivat tuulessa*. 'A fák nyögtek, nyöszörögtek a szélben.' | *Tytöt sipisivät ja supisivat ja tirskahelivat*. 'A lányok súgtak-búgtak és kuncogtak.'

c) Az igék a kezdő mássalhangzó tekintetében különböznek. Az egymással szembekeverülő mássalhangzók közül az egyik lehet bilabiális vagy labiodentális: *Semmoinen mukava kutina ja mutina kävi joka puolelta*. 'Afféle kellemes kotyogás és motyogás hallatszott minden oldalról.' Ebből a csoportból külön kiemelendők azok, amelyek egymás tükörképei, vagyis fordított mássalhangzókombinációt tartalmaznak: *Hän römise ja mörisee kuin vaskihärkä*. 'Csörög-morog, mint egy rézbika.'¹

d) A finnben is találunk olyan párokat, amelyekben az egyik tag magánhangzóval, a másik mássalhangzóval kezdődik: *Ori puhalsi, öhisi sieraimistaan*. 'Fújt, zihált a csödör.'

e) Az esetek nagy részében alliteráció kapcsolja össze az igéket: *Myrsky ärjyi ja ähisi*. 'Bömbölt és zihált a vihar.' | *Nütyllä sirisi ja soi*. 'Ciripelt és zenélt a rét.'

A hangtani korreláció szorosra fűzi az igék kapcsolatát: a kérdéses, két oldalról megközelített hangjelenséget a két igénél akusztikailag, de a jelentés és a hangulat szempontjából mintegy magasabb szinten, minőségileg új egy ségként, szintézisként fogjuk föl.

A fordításban a legtöbb segítséget a magyar ikerszóktól remélhetjük. Sokszor olyankor is, amikor a szokottnál homályosabb, nehezebben megmagyarázható az akusztikai összefüggés (vö. *lasten itku ja älinä* 'gyereksírás-rívás'). Máskor meg kell elégednünk az ismétlés egyszerűbb válfajaival. Vö. *Rakennus tärisi ja tutisi räjähdysten voimasta*. 'A ház remegett, rengett a robbanás erejétől.'

Ahogy arra már korábban is kitértünk, véleményünk szerint a hangutánzás-hangfestés vizsgálatánál abból a nézőpontból kell kiindulnunk, hogy a nyelvek ugyanazokat a hangjelenségeket stb. általában eléggé eltérő módon tükrözik. Vannak természetesen fokozatok. (L. az állatok hangjának utánzá-

¹ A bögő hangját is jól utánzó *römisee*-t más mondatokban helyesebb a *brummog* vagy a *brüg* igével fordítanunk, ami viszont nem illik a bikához, s különösen nem egy rézbikához. A *csörög-morog* együtt elfogadhatóbb, s ráadásul izgalmas pluszt ad a kifejezéshez, amennyiben emlékezetünkbe idézi a Vidrócki híres nyáját. Ilyen jellegű szövegek-nél ez kifejezetten előnyös: érdeklődést kelt, segíti az azonos hullámhosszra való állást.

sát, az állathívató vagy -terelő, a gyermeknyelvi szavakat stb.) A különbségek részben abból adódnak, hogy más-más momentumot emelnek ki; részben meg abból, hogy az adott nyelv hangrendszere a variációs lehetőségeket így vagy úgy megszabja — a konvenció szerepéről ezúttal nem is beszélve. Végső soron tehát a nyelvek ugyanazt a hangjelenséget vagy akár ugyanazt a momentumot is képesek vagy kénytelenek másként megragadni.

Természetes, hogy a hangutánzásnak-hangfestésnek nagyon széles megnyilvánulási köre van, s igen eltérőek a hozzájuk fűződő funkcionális lehetőségek. Aligha csodálkozunk azon, hogy a mienkétől igencsak különböző földrajzi, éghajlati stb. környezetben élő finn ember fülében a hó, a jég másképp s talán többféleképpen *recseg, ropog, nyikorog* vagy *csikorog*, s hol vannak még a hosszú-hosszú olvadáshoz tartozó apróbb-nagyobb zöngék, a tavasz üzenetét jelző *zizge* sóhajok a már elvékonyodott jég alatt, s hol az egyre több helyen feltörő víz zenéje, fölötte a tavasz százszor száz zaja: mikor fütty, mikor harsozás. S ugyan melyik magyar ige segít megértenünk a hattyú hangját, amely olyan világos tartalmú egy finnek: *jolisee*. Mi sokszor a giccs árnyékától hőkölünk vissza, amikor hattyúról van szó, vagy az utolsónak maradt teljesítmény, vele a semmibe hulló lehetőségek szomorítanak el benne. Nem tudjuk, mit jelentett Sibéliusnak, vagy mit gondolt egy húsvétkor a tó partján sétáló barátunk, amikor télikabátban, kesztyűben hattyút látva megőrül: itt a tavasz! Az útrakelés, a visszatérés biztonságát jelenti, mint nálunk a fecske meg a gólya. Ez is jusson eszünkbe, de az is, hogy a *jolisee* igében benne van a nyugodtan futó víz hangja meg mozgása is, és persze kapcsolatban áll a *jylisee*-vel is, amelyet bizonyosan már a *dübörög, dörög, morajlik* vagy éppen *zeng* ige ad vissza a legjobban. Szégyen, nem szégyen, máig sem találtunk megnyugtató megoldást, pedig alaposan meghánytuk-vetettük, milyen úton juthatnánk el a legmegbízhatóbb eredményhez.

Radnóti egyik versére emlékezve, amelyben a *hattyú lebegő dalá*-ról olvastunk, úgy véljük, helyes lesz körülíráshoz folyamodnunk, oly módon, hogy a *dal* vagy *dalol* szó mellett lévő jelző vagy határozó bontja ki a tartalmat, az alapszó pedig megmarad a formai támasznak (l. a korábban mondottakat a finn *j*-vel kezdődő igék magyar megfelelőiről).

Ezzel a kis kitéréssel is hangsúlyozni szeretnénk, hogy a finn igék magyar párját keresve mindig a hangutánzó-hangfestő igék egyik alapfunkcióját tartjuk szem előtt. Mivel ezek a mindennapi érintkezésben is a hatáskeltést szolgálják, s még inkább a szépirodalomban, nem elégedhetünk meg a szótárak kínálta szokványos megoldásokkal. Nagy Lászlóra s a költészet, a próza többi kiemelkedő alakjára hivatkozva, akiknél a legelvontabb gondolatok is csengők vagy éppen mélyhegedűk hangján szólnak, illetve szólalhatnak meg (Nagy László egyik versében pl. *vér csörög fűre, ibolyára*), nem fogadhatjuk el, hogy az erdő csak zúgni tud, vagy hogy a szú csak perceget. Szeretnénk az adott szónak mind az akusztikáját, mind a jelentését és a hangulatát a lehető legjobban megközelíteni. Ebbe beletartozik a kérdéses ige egyéb kapcsolatainak a végiggondolása is, pl. a *humisee* esetén a *hymisee* stb., de amennyiben az lehetséges és indokolt, a *kumisee* vagy *pamisee* sorok idevonása is. Ez persze sokszor eléggé illuzórikus vállalkozás, s nincs is mindig szükség rá.

Alapelvünk az a többek között SZATHMÁRI által hangsúlyozott tény, hogy a hanghatás mindig konkrét, mindig egyszeri, s nem független az adott szövegtől. Mindegy, honnan indulunk: számtalan problémával találjuk magunkat szemben. Például a *hupisee*—*höpisee* pár esetében azonnal a *hebeg*, illetve a

hebeg-habog, esetleg a *hápig* tolakszik elénk. Sajnos, a jelentés s vele a hangulat (vö. *huulet höpisivät lakkaamatta, höpistä rukousta, ukkojen kanssa oli mukava höpistä, huulet hupisivat joutain, hupista joutavia*) nem támogatja a hangtaniilag, akusztikailag csábító ajánlatokat. A 'mumista, höpistä, hupattaa', illetve 'mumista, mutista, puhua sekavia, höperyyksiä' és a *hebeg-habog*, illetve *hápig* eléggé messze vannak egymástól, de nem találjuk jónak a szótárnak a második ige mellett megadott javaslatát sem (az első nem is szerepel az általunk használt PAPP ISTVÁN szótárban), mert a *mormol, morog, motyog, makog, fecseg* igékre nagyobb szükségünk van a *murisee, mutisee* stb. fordításánál. A *gagyog* és a *gagyarászik* jó választásnak tűnik, de használható a *vartyog* is, főleg az *älä höpise siinä* típusú mondatok esetében.

Tekintettel arra, hogy a szókinccnek rendkívül színes és — nem győzzük hangsúlyozni — állandó mozgásban lévő rétegéről van szó, érdemes fáradoznunk. A régi magyar nyelv és a nyelvjárások szinte ontják a jobbnál jobb ötleteket. Csak arra kell ügyelnünk, hogy az alkalmazni kívánt szó az általánosan ismertek analógiája alapján érthető, elfogadható legyen. Például a *hotisee—hötisee—hytisee* sorban a *hotisee—hötisee* pár 'kuiskailla, sopista, supattaa' -- 'höpsia, lörpöttää' jelentése jól tolmácsolható a magyar *sutyorog* igével, de az *arveluttavasti hotisevat = huljuvat portaat* fordítása ugyanezzel az igével már tévedésnek minősülne: nem a falépcső nyikorgó hangját, hanem a léptek alatt szünető kicsinyke lengést kell visszaadnunk, ami persze elképzelhetetlen hangtalanul. Erre hivatkozva ajánljuk a nyelvjárás *hutyorog* (esetleg *hugyorog*) igét. Akusztikája, hangulata megfelel, s nem hinnők, hogy megértése bárkinnek gondot okoz.

Néha nem is kell ilyen messzire mennünk. Például a *vene natisi ja kitisi joka luitoksestaan* mondat fordításakor kár lenne elfelejtenünk, hogy nemcsak *nyikorog, csikorog, nyöszörög* van a nyelvünkben, hanem *nyiszorog* is, s bár szótáraink nem tartják számon, ki ne fogná föl azonnal, hogy egy fából készült csónak esetén mégiscsak jobban hangzik, hogy a *csónak minden eresztékében nyikorgott és nyiszorgott*, mint ... *csikorogott*. Természetesen a *csikorog* sem marad kihasználatlanul: az ajtó, a kertajtó, a sarokvas inkább *csikorog*, mint *nyiszorog*. (Vö. fi. *ovi, veräjä, sarana kitisee.*)

Természetesen nem kell mindig a messzi múltban vagy a nyelvjárásokban kutatnunk. Sokszor egy idegen eredetű, de a magyarban már meghonosodott, a magyar hangutánzás-hangfestés sajátosságainak megfelelő szó nyújtja a legjobb megoldást. Pl. a *virisee* igét nyugodtan fordíthatjuk a *vibrál*-lal, amikor a *lammen pinta virisi vielä lentoon lähteneen sorsan jäljiltä* mondat van előttünk. Igaz, van magyar *remeg, rezeg, reszket*, sőt *rebeg, receg* is, de ezeknek megvan már a helyük: a bőség a reszketés, remegés kifejezésére a finnben is természetes, vö. *tärisee, tutisee, tytisee, vapisee* stb.

Befejezésül hadd biztassuk a *tärisee, sirisee, pirisee* igéktől már zúgó fejű fordítókat vagy a tanácstalanul szertetekintgető diákokat, hogy amikor már minden reményük elveszett, egy út még mindig van előttük: a hangutánzó-hangfestő szavak körében érvényes szabályszerűségek szem előtt tartásával, az asszociációs körök figyelembevételével (l. *nyikorog—nyekereg—nyiszorog—nyöszörög—csikorog*) maguk is alkothatnak új szavakat. Egyetlen veszély leselkedik csak rájuk: valahol valaki régen, netán mellettük már kitalálta. Néhány korábban ZOLNAI által leírt játékos találmány például ma már a legközönségesebbek közé tartozik (l. Nyelv és hangulat. Bp., 1974. 178).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Forrásnyelvi és magyar szavak aránya a fordításokban

Albert Bensousson francia nyelvpedagógus egyik tanulmányában azt az érdekes megjegyzést tette, hogy a fordítás mindig több szóból áll, mint az eredeti szöveg. (La traduction passerelle entre les cultures. Les Langues Modernes 1987/1: 33–40.) Általánosságban mondja ki, nem tesz különbséget a fordítás különféle szintjei és formái között. Nem jelöl meg nyelvpárokat sem, de az összefüggésből arra következtethetünk, hogy angol–francia és spanyol–francia irányú fordításokra gondol. Egy 56 jeltől (signe) álló spanyol szöveg francia fordításában 67 jelet számolt meg. Nyilvánvaló, hogy a nyugati nyelvek világán belül mozog, a spanyol–francia egybevetés pedig a két nyelv közeli rokonsága miatt sem lehet általános érvényű. Vizsgálat nélkül is kimondhatnánk, hogy bármely európai nyelvről magyarra fordított szövegnek az eredetivel való egybevetése más eredményre vezetne. A magyar kevésbé tördeli a beszédet, az írást, mint a nyugati nyelvek. Azzal, hogy a határozói viszonyjelölők jó részét a névszóhoz kapcsoljuk (ragok), kevesebb szóra van szükségünk, mint például az újlatin nyelveknek. De mielőtt tovább magyarázkodnánk, számoljunk, ahogyan a francia szerző tette. Az adatok eldönthetik, hogy valóban és szükségszerűen több szó van-e a fordításban, mint az eredetiben, s akár igen, akár nem, összefügg-e ez a nyelvek szerkezeti sajátosságaival.

A szavak összehasonlító számlálásának a lehetősége korlátozott. Alig szerezhetünk más szöveget, mint idegen s z é p i r o d a l m i művek magyar fordítását, azt hasonlíthatjuk össze az eredetivel. Általában is szinte egyetlen módja ez szövegek kontrasztív vizsgálatának, és vállalják a maguk céljára olyan szakemberek is, akiket tevékenységük nem az irodalomhoz, hanem a nyelvészethez vagy valamelyik rokon szaktudományhoz köt (l. pl. JOLÁN KELEMEN, De la langue au style. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.). Ha nyelvi formák, stíluslemek kontrasztív vizsgálatáról van szó, ez elfogadható. Más cél esetében azonban vitakozhatunk az alkalmasságáról. A műfordítóról azt mondják, hogy gúzsba kötve táncol, de ugyanennyi joggal állíthatjuk, hogy van sajátos szuverenitása is, olyan jellegű, amelyet a szakfordítás vagy a tanfordítás nem ismer. Mégis túlzás lenne fordítói önkényre hivatkozva irrelevánsnak minősíteni az eredeti és a magyar szépirodalmi szöveg párhuzamos statisztikai vagy bármilyen nyelvészeti vizsgálatának eredményét.

Még azt is mérlegelnünk kell, hogy mit tekinthetünk szónak. Dubois nyelvészeti lexikona szerint a szó szabatosan meg nem határozható fogalom, ezért helyette a *vocablé* terminust ajánlja (JEAN DUBOIS et al., Dictionnaire de la linguistique. Larousse, Paris, 1973.). TELEGDI ZSIGMOND elfogadja a szót mint a felszíni struktúra tartozékát, de úgy véli, hogy a mélyszerkezet nem ismeri (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1979. 126). Feltételezhetjük, hogy a szó státusa nyelvenként eléggé különböző. Meggyőződésem szerint a magyar szóra nem érvényes, amit a Dubois-lexikon a szóról mond. Szeretném a kérdés okozta nehézséget elkerülni, hiszen a döntés nem ennek az írásnak a feladata. Mivel írott szövegeket vizsgálok, szónak a helyesírási egységet veszem. Kisebb bizonytalanságok így is maradnak: még a magyarban is kétséges egyszeri-másszor, hogy az egybe nem írt két szót nem kellene-e egy szónak tekinteni. A helyesírás mégis a viszonylag legmegbízhatóbb gyakorlati támpont. Figyelembe veszem azt is, hogy a szótár mit közöl önálló szóként. Ennek a helyesírással való egyeztetése az újlatin nyelvek esetében eléggé kényes feladat.

1. Az első összehasonlítást François Mauriac „Le sagouin” c. kisregényének szövegén végeztem, a kétnyelvű kiadás segítségével. (A kis idéten. Fordította Pór Judit.

Európa Könyvkiadó, Bp., 1978.) A három különböző részből vett minta összesen 2060 szóból állt, a magyar fordítás megfelelő mondatai 1607 szóból. A magyar szavak száma a francia szószámnak 77,3%-a. Mind a három részletben, külön-külön is, a francia szavak száma nagyobb. Könnyen megértjük, ha ismerjük a két nyelv viszonyjelölő módszerét (amely független a fordító gondolkodásától és stílusától): *Húst eszik — Il mange de la viande*. Példa a szövegből: *Il faut qu'il prenne des leçons d'équitation. — Lovaglóórákra kell járnia*. A magyar tömörítés szembetűnő. A magyar *lovaglóórákra* francia megfelelője több szóból álló egység; a *leçon d'équitation* nem tekinthető összetett szónak, akkor sem, ha nem helyesírási alapon vizsgáljuk, legfeljebb *s y n a p s i e*-nek minősíthető. (Synapsis: átmeneti kategória az összetett szó és a szókapcsolat között, pl. *fil de fer*, I. DUBOIS már említett nyelvészeti lexikonát: 294—5.)

2. A következő próba terepe Dino Buzzati „Paura alla Scala” c. regénye; magyar címe: „Riadalom a Scalában”, fordította: Dávid Gábor (Európa Könyvkiadó, Bp., 1980.). A regény három különböző részből vett összesen 1353 szónyi olasz egység magyar megfelelőjében 1117 magyar szót számoltam meg. A magyar szavak száma az olasznak 82,6 százaléka. Itt is több volt az olasz szó mind a három részletben, mint a magyar.

A francia—magyar és az olasz—magyar arányban, mint látjuk, nincs nagy különbség. A két rokon nyelvnek számos közös jellegzetessége van: a viszonyjelölés többnyire külön szóval történik, sok a két szóból álló („analitikus”) igealak stb. A 77,3 ~ 82,6% magyar megfelelés mégis mutat bizonyos eltérést. Feltételezhetően ennek egyik oka a helyesírás. A francia *de la* megfelelője például *dell', della*, és az ilyenek jelentős szerephez jutnak a statisztikában. A másik, számokkal le nem írható ok az olasz szó viszonylag „szilárdabb” helyzete. GÉRARD GENŐI szerint az olasz szó nyelvi egység, a francia nem az (l. Grammaire de l'italien. Presses Universitaires de France, Paris, 1973. 125—6).

3. A harmadik próba közege egy más típusú nyelv: az orosz. Az előbbiektől eltérően egy rövid elbeszélés teljes szövegét dolgoztam fel. L. Pantyelejev Честное слово — Becsület szó c. írását. (Fordította Nikodémusz Elli; Terra Könyvkiadó, Bp., 1957.) Az orosz szöveg 1384, a magyar fordítás 1347 szóból áll. A magyar szavak az oroszoknak 97,3 százalékos arányban felelnek meg. Jelentős a különbség, ha a két újlatin nyelvvel hasonlítjuk össze az arányt. Az orosz kevesebb szintaktikai viszonyt jelöl külön (vagy helyesírási szempontból elkülönülő) szóval, mert van esetragozása. Kevesebb az összetett igealak is, mint a nyugati nyelvekben. Nincs az oroszban névelő, tehát a magyarral szemben jelentős számú helyesírási egységet „takarít meg”. A fordításban a magyar szó mégis valamivel kevesebb, mint amennyi az orosz az eredetiben. Ennek valószínűleg az a fő oka, hogy az orosz névszóragozás hat esetből áll, a magyar több mint húsból, tehát az orosz nincs ugyan annyira rászorulva a prepozíciókra, mint a nyugati nyelvek, de jobban, mint a magyar a névutókra.

4. Végül latin szöveget hasonlítottam össze magyar fordításával. A két nyelven kinyomtatott mű Petronius: Trimalchio lakomája. (Fordította Révai József. Európa Könyvkiadó, Bp., 1977.) Három, összesen 1221 szóból álló szövegrész magyar fordításában 1433 szót számoltam meg. A magyar szavak száma a latinhoz viszonyítva 85,2 százalékos. Az egyetlen a felhasznált nyelvek közül, amely statisztikailag igazolja Bensoussien feltételezését. Mi lehet az oka? Az oroszban, amely a latinhoz hasonlóan gazdag deklináló rendszerrel rendelkezik, nem ezt észleltük. A latinak, az oroszal egyezően, „előnye”, hogy névelője nincs, s ez lényegesen csökkenté a szavak számát. Kétségtelen, hogy ezek a tényezők részleges magyarázatul szolgálhatnak, de számításba kell vennünk a klasszikus irodalmi latin rendkívüli tömörítő képességét is. Gondoljunk a Móra Ferenc önéletrajzi regényében példának hozott latin mondatra: *Solus es Deus 'Egyedül te vagy az Isten'*. Nem zárhatunk ki a magyarázatból egy fordítás-technikai tényezőt sem. Úgy vélem, a fordítónak hídatt kellett építenie tizenkilenc év-

század fölé. A nagy időtávolság a gondolkodás és a kultúra távolságát is jelenti, és a fordító a magyar szöveggel itt-ott m a g y a r á z is. Ilyenekre a magyarral azonos időszinten működő kommunikációs eszközben, az oroszban, sokkal kevésbé van szükség.

Az ismertetett eltérések nyomdatechnikailag is felismerhetők. Az egész bal lapot elfoglaló francia, olasz szöveg mellett a jobb lapot számos helyen nem tölti ki teljesen a magyar fordítás. Ugyanezt az oroszból fordított magyar szövegre nem mondhatjuk. Az egy lapra jutó orosz és magyar szöveg kevésbé eltérő terjedelme látható a Becsületszóval egy kötetben megjelent Pantyelejev-novellában (В п е ч у — *Az erdőben*) is. Petronius munkáját olvasva viszont a latin szöveg alapján, a bal lapon van inkább üres hely.

Ellenpróba céljából egy különösnek minősíthető módszert választottam: két magyar írás orosz és francia fordítását vettem egybe. A Ma című antológiából vettem őket (Cörvina, Bp., 1987.). A számolást az előzőektől kissé eltérő módon végeztem: kihagytam a nem releváns szavakat, vagyis a számjeggyel írt számneveket, a toldalékolatlan magyar tulajdonneveket, a harmadik nyelvből változtatás nélkül átvett lexikai egységeket, továbbá az interjúból a *kérdés* és a *felelet* szót. Az egyik írás a könyv előszava (Tóth Évától). Az orosz szöveg 462, a francia 829 szóból áll. Az első részben van ugyan egy kis eltérés a két szöveg között, a franciából a Szakonyi Károlyra, az oroszból a Szentkuthy Miklósról való utalás hiányzik, ennek azonban alig lehet jelentősége a szószámok arányára vonatkozóan. — A másik összehasonlítás alapja Pilinszky János „Képzelt interjú” c. művének francia és orosz fordítása (Interview Imaginaire, ford. Láng István — Воображаемое интервью, ford. L. Vasziljeva.) A francia fordításban 828, az oroszban 498 szót számoltam meg.

A két fordítás szóaránya nincs messze egymástól. Nyilvánvaló, hogy a francia és orosz szavak számának nagy különbségét a szó autonómiájának a két nyelvben igen eltérő foka határozza meg.

Három é l ő idegen nyelvre, illetőleg azokból készült fordításokra alapozott vizsgálatom szerint tehát éppen a fordításban van kevesebb szó, a fordítói „szószaporításra” csak a holt latin lehet tanúként idézni. A latin—magyar és az orosz—magyar szóarány, amely az újlatin—magyartól annyira eltér, arra a következtetésre vezet, hogy a nyelv eredetének közvetlen szerepe ebben a kérdésben nincs, hiszen a latin és az orosz é p p e n ú g y i n d o e u r ó p a i eredetű, mint az újlatin nyelvek. Vizsgálódásom írásban rögzített, többé-kevésbé m a g a s s z i n t ű s z ö v e g e k e n történt (mind az eredeti, mind a fordítás ilyen); nemcsak a bevezetésben tárgyalt kényszerűségből, hanem azért is, mert a laza, botladozó fordítás nem adna megbízható adatokat, s így az esetleges — de talán nem is lehetséges — összemérést nyelven kívüli tényezők zavarnák. Számolnunk kell ugyan a fordító egyéni nyelvkezelési módszerével, de azonos szövegnek egyazon nyelvre való két fordítása a szavak száma tekintetében valószínűleg csak korlátozott mértékben különbözhet, mert ezt a számot elsősorban strukturális és helyesírási tényezők határozzák meg.

Megállapításomat nem akarom túlértékelni, de úgy vélem, van valamelyes értékelési és pedagógiai haszna. Ha a nyelvvizsgáló vagy az idegen nyelvről magyarra írásban fordító diák például túl sok szóval alkotja meg a magyar szöveget, feltételezhető, hogy nem a kommunikatív tartalmat ragadta meg, hanem a részletekkel viaskodott, vagy nem tud önállóan helyes magyar mondatokat szerkeszteni (pl. „Pierre trouva une pomme, il la mangea — '... megette azt', a magyar névmási tárgy redundáns). — Magyarról idegen — főleg nyugati — nyelvre való fordítás esetén a kevés célnyelvi szó kelt gyanút szinte első látásra; feltételezhetjük, hogy főként az ún. grammatikai szavak kihagyása, kifejejtése okozza. Erre fel lehet hívni a nyelvtanulók figyelmét mint az önellenőrzés egyik módszerére. (Nem tárgyalom azt a kérdést, hogy a fordítás módszertani szempontból hasznos-e, illetőleg milyen esetekben helyesíthető.)

Az elmondottak részleges érvénye ellenére megfogalmazhatunk két következtetést. 1. Valószínű, hogy tipológiaiilag egymáshoz nagyon közeli nyelvek esetében a fordítás rendszerint több szóból áll, mint az eredeti szöveg, de általában a fordításnak ilyen törvénye nincs. — 2. A magyar takarékosabban „gazdálkodik” a szavakkal, mint az általánosan ismert és tanított élő idegen nyelvek. Ennek elsősorban anyanyelvünk morfológiai sajátosságai és helyesírási szabályai adják az okát. Akkor lennének teljesen szabatos bizonyítékaink, ha valamely magyarra fordított szöveget pontosan azonos információkat tartalmazó és azonos stíluszinten megfogalmazott eredeti magyar szöveggel hasonlítanánk össze, ez azonban gyakorlatilag lehetetlen.

A következtetések említett részleges érvénye miatt megmarad a további vizsgálódások lehetősége, sőt kívánalma. Nagyon érdekes eredményre vezetne a rokon nyelvekből készült fordítások szavainak összehasonlító megszámlálása. Hálás területe lenne a vizsgálódásnak az antik görög, úgy is, mint kiegészítő tényező a latin—magyar egybevetéshez. Remélem, erre is tehetek majd kísérletet.

BÁN ERVIN

A személynevek névelőzése a Vizsolyi Bibliában

1. A Vizsolyi Bibliában a határozott névelő már világosan elkülöníthető az *ez, az* névmási elemtől: „... Gyümölcsozzetek és fokafodgyatoc és töltfétoc bę az földet, és haytfátoc azt birodalmatoc alá” (Mózes I. 1, 28). A korábbi két évszázadból származó szövegemlékeinkben még több esetben kétséges, hogy mutató névmással vagy pedig már névelővel állunk szemben (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 257—62).

A XVI. század végére az articululus szófaja megerősödött, s viszonylag fejlett nyelvhasználati szabályok szerint funkcionált. „Amíg az egységes irodalmi nyelvhasználatig eljutott, föltétlenül sokfelől érkező nyelvjárási hatásnak kellett működnie” (SZENDE: MNY. LIII, 383). E nyelvi fejlődés „tudatos elemét” Sylvester János munkásságában fedezi fel SZENDE ALADÁR: Sylvester megfogalmazta a határozott névelő definícióját, és először mondta ki e szófaj stilisztikai értékét. S nemcsak elméleti munkásságával tűnt ki, hanem bibliafordításában is következetesen alkalmazott névelős kapcsolatokat.

Sylvestertől Károlyi Szent Bibliájához vezetett nyelvtörténetünk útja; megszületett az a mű, mely a magyar irodalmi nyelv kialakulását is formálta (vö. MNYT. 56). Természetesen régen tudjuk, hogy a tulajdonnevek névelőzése a régiségben és a népnyelvben eltérést mutat a mai normanyelvitől. BOGNER MIHÁLY már 1912-ben ezt írta „A Bécsi, Münchener- és Apor-Kódex mondattana” című munkájában (64): „Régi nyelvünkben és ma is egyes tájszólásokban személynevek és helynevek, valamint azok állandó jelzői előtt elég gyakori a névelő kitétele. Erre kódexünkben is van példa: »Es mondnak vala a nemberiec Ez a Noemi B. 3. Es micor be ment volna az herodiadnac l’an’ M. 81 . . . Ezt az sydok az salomon orszagarol magyarazzak A. 24 . . . hogy ewteth az ew ellensegytewl az sawl kiralytewl megholtalmazza A. 113.»”

A Károlyi-biblia névelőit a személynevekkel kapcsolatban vizsgáltam. Elsősorban a mai köznyelvi normától eltérő (ma már gyakran nyelvhelyességi hibának minősülő) névelős kapcsolatok titka izgatott. Mózes I. és II. könyvéből hét személynevet választottam: *Ádám, Sára, Noé, Ábrahám (Abram), Mózes, Jákob* és *József*. Névelős és névelőtlen alakjukat — az előfordulás sorrendjében — összesen 1000 adatban rögzítettem. Ezek a leggyakoribb nevek az Ószövetség első részében, így megbízható pontossággal tükrözhetik a Vizsolyi Biblia személyneveinek névelőzési törvényeit. Gyűjtött anyagomban a határozott névelő mélyhangú alakjának értékében szerepelnek a következő írás- és alakváltozatok: *az, az, à, á, á és a*. De csak elvétve akadunk az *az (a)*-tól eltérő írásképre, ezért a sok változat ellenére is következetesnek tűnik e szófaj helyesírása.

Mit hordoz magában az *à, á, a* és *a* jelek mögött létező szócska, melynek alkalmazása eléggé rendszertelen képet mutat? Egy névre jutó megterheltsége elenyésző: összesen 20 esetben, legtöbbször a *Sára*-val alkot névelős kapcsolatot. Figyeljük meg nevenként! *Ádám*: nincs rá adat. *Sára* (13), pl.: „Meg veré pedig az WR az Pharaót . . . *à Sáriért*” (Mózes I. 12, 17). *Noé* (1): „Nemze pedig *à Noe* három fiakat” (Mózes I. 6, 10). *Ábrahám* (1): „Meg iria Mofes hiftoria fjerint *à Abramnac* Iftentől való ki hivatalát az ő lakta földéből” (Mózes I. 12, —). *Mózes* (2), pl.: „Meg ől *à Mofes* egy *Ægyptumbéli* embert” (Mózes II. 2, —). *Jákob* (2), pl.: „Es fel kelvén *à Iácob* reggel, vőué azt *à kőuet*” (Mózes I. 18, 18). *József* (1): „. . . bę viué az embereket *à Iófeph* házába” (Mózes I. 43, 17).

Az *à, á, a, a* alakváltozatokban még nem kereshetjük mai rövidebb (*a*) névelőnket, csupán írássajátságának minősíthetjük ezeket a formákat. KNEIÉZSA ISTVÁN „A magyar helyesírás története” (Bp., 1952.) c. könyvében (14) mutat rá a *z* nélküli alak „titkára”: az *à* írásjel Heltai Gáspár rövidítése. Heltai az *ez, az, emez, amaz* mutató névmásokat, ill. a névelőt mássalhangzóval kezdődő szavak előtt kihagyásos alakban jelölte. Károlyi Gáspár bibliája Heltai helyesírását követi (az egész hangrendszert illetően is). Találtam *à* névelőt magánhangzóval kezdődő személynévvél is; egyetlen adat csupán, mely erősíti az *à* alak *az* értékben való használatát: *à Abramnac*. A Vizsolyi Bibliában tehát egy határozott névelő ismeretes még (*az*), melyet elenyésző számban kihagyásos alakban is felismerhetünk. Sylvester János következetesen *az* formában írott articulusa a század végére még nem gyökeresedett meg (vö. SZENDE: MNy. LIII, 383).

2. Az alábbiakban tekintsük át a névanyagot a névelős és névelőtlen előfordulási arányok szemszögéből:

Név	Összes adata	Névelős alak	Névelőtlen alak
<i>Ádám</i>	36	16	20
<i>Sára</i>	61	42	19
<i>Noé</i>	59	28	31
<i>Ábrahám</i>	241	100	141
<i>Mózes</i>	202	16	186
<i>Jákob</i>	244	127	117
<i>József</i>	157	54	103
Összesen:	1000	383	617

Az adattár mintegy harmadában kereshetünk névelős álszintagmát. E nagy átlagtól lényeges eltérést két név kapcsán tapasztalunk: a *Sára* adatainak közel 70%-a névelős, ezzel szemben a *Mózes*-é csak 7,9%-ban kap névelőt. Összességében — a pusztán számadatok alapján — a következőket szögezhetjük le a Vizsolyi Biblia személynéveinek névelőzéséről: az egy-egy névre jutó névelős, névelőtlen megterhelés erősen eltérő; a névelőhasználatot tehát nem következetesen érvényesülő szabályok irányítják.

Miből rejlik a *Mózes* név esetében oly nagyon szembetűnő névelőzési különbség magyarázata? Szövegtani, mondattani és stilisztikai okok feltárásával adhatunk választ e kérdésre. A megvizsgált szövegrészlet Mózes próféta kinyilatkoztatásainak imitációja, ezért gyakorta utalás történik Mózes „könyvet író” tevékenységére (e név névelőtlen példáinak 39%-ban), pl.: „. . . De *Mofes* 436 eztendőt *mond*.” (Mózes I. 15,b). A maradék adatok mintegy fele a kiválasztás történetének elbeszéléséből ered, leggyakrabban a következő cselekvést jelentő szókkal: *monda, parancsol, szól* stb. — Isten Mózesnek vagy Mózes a népnek. Pl.: „. . . *mondotta* vala az WR *Mofefnc*” (Mózes II. 14,19), vagy „Es *monda Mofes* az népnc” (Mózes II. 14,13).

Az ismétlődő cselekményelemek, a próféta szerepére való hivatkozások hasonló szerkezetű mondatok sorát szülik; olykor a gondolatritmusra hasonló egységekben szólal meg a bibliafordító, ünnepélyesen, magasztosan. PUSZTAI ISTVÁN a Birk-kódex kapcsán (vö. MNy. LIII, 114) figyelt fel egy érdekes jelenségre az élőlények névelőzési rendszerét kutatván: a magasabb rangú személyek neve (nem tulajdonnevek!) általában névelő nélküli alakban épül be a szöveg egészébe. Mintha e szemlélet ereje emelné a többi név fölé Mózeset a névelőzés tekintetében is.

3. A továbbiakban a gyűjtött anyagot oly módon kell elemeznünk, hogy feltárhassuk azokat a nyelvtani viszonyulásokat, amelyekben létrejön a személynév — artículus kapcsolat. (A rendszerezés szempontjaihoz vö.: IMRE: MNy. XLIX, 348—59; SZENDE: MNy. LIII, 384—96; KOVÁCS: MNy. XVII, 87).

1. Jelzőtlen nevek (alany, állítmány, tárgy és határozó szerepében). — A Károlyi-biblia egyik jellemző mondatnani tulajdonságaként foghatjuk fel, hogy a személynevekhez csak elvéve járulnak minőségjelzők. A hét kiválasztott név egyikéhez sem kapcsolódik adattáram alapján; vizsgálódásaim folyamán — más név esetében is — mindössze egy adatra bukkantam: „Mikor látta volna pedig Sára az *Égyiptumbéli Hágárnac* fiát” (Mózes I. 21,17).

A jelzőtlen személynevek alany, állítmány, tárgy és határozó szerepében egyaránt állhatnak névelővel, ill. névelő nélkül. A számarányok a névelőtlen forma uralkodásáról tanúskodnak, de jelzik a névelős alakok elterjedését is. Az 549 névelő nélküli személynév mellett 282-szer számlálhatunk határozott névelős szerkezetet.

Az egyes nevek — az adattárban való eltérő számuk következtében is — jelzőtlenül is eltérnek a névelő alkalmazásának mértékében.

Név	Névelőtlen A, Á, T, H szerep	Névelős A, Á, T, H szerep	Összesen
<i>Jákob</i>	100	97	197
<i>Ábrahám</i>	121	71	192
<i>József</i>	91	45	136
<i>Sára</i>	17	32	49
<i>Noé</i>	28	17	45
<i>Mózes</i>	175	12	187
<i>Ádám</i>	17	8	25
Összesen:	549	282	831

Most pedig tekintsük át, egy-egy név milyen arányban léphet fel az elemzett mondatrészekként névelővel, ill. a nélkül!

A l a n y k é n t: *Jákob* (névelőtlen 65 — névelős 59). Pl.: „*Az Iácob* pedig meg hallá” (Mózes I. 34,51); „*Es monda az Iácob az Rebecanac*” (I. 22,11); „... *az Iácob* pedig fzelid ember” (I. 25,27). — *Ábrahám* (75 — 38). Pl.: „... *az Abram* el űzi valá azokat” (I. 15,11); „*Előb mozdítá azért Sátorát az Abram*” (I. 13,18); „*Az Abrahá* pedig futa” (I. 18,7). — *József* (68 — 19). Pl.: „*Az Ióseph* pedig fžép formáú... vala” (I. 39,6); „*Az Ióseph* vádollya az ő Bálttyáit” (I. 37, —); „*Láta* pedig *az Ióseph* álmot” (I. 37,5). — *Sára* (11 — 18). Pl.: „*Az Sárái* pedig meddő vala” (I. 11,30); „*Mofolyodéc* azért *à Sára*” (I. 18,12); „*Es monda az Sára*” (I. 21,6). — *Noé* (19 — 11). Pl.: „*De az Noe* kegyelmet nyere az WR előtt” (I. 6,8); „*Az Noe* igaz férfiu... *Az Ittenvel* iár vala... *az Noe*” (I. 6,9). — *Mózes* (103 — 9). Pl.: „*Az Mofes* is nagy böczülletes ember vala” (II. 11,3); „*Ackor* fel veté *az Mofes*” (II. 9,10); „*Noha az Mofes*... elől helhezteni” (I. 11,3). —

Ádám (10 — 3). Pl.: „Az *Adam* pedig elmét elmeré az ő feleféjét” (I. 4,25); „... meg emferte és meg tudta az *Adam*” (M. I. 2,g); „Ez vtán az *Ádám* emferé” (I. 4,1).

Állít m á n y k é n t: *Jákob* (3 — 0); *Ábrahám* (1 — 0); *József* (0 — 0); *Sára* (3 — 0); *Noé* (0 — 0); *Ádám* (0 — 0); *Mózes* (1 — 1): „... és az à *Mofes* és *Aaron*” (II. 6,27).

T á r g y k é n t: *Jákob* (9 — 6). Pl.: „Mikor azért el érte volna *Laban az Iácobot*” (I. 31,25); „... az *Rebeca* pedig fjereti vala az *Iácobot*” (I. 25,28); „Az *Rebeca* pedig fzolita az *Iácobot*” (I. 27,6). — *Ábrahám* (14 — 6). Pl.: „... elől helhezheti az *Abrahamot*” (I. 9,e); „En gazdagítottam meg az *Abramot*” (I. 14,23); „... hiuatá ... az *Abrahamot*” (I. 20,9). — *József* (9 — 5). Pl.: „Vdúe azért az *Iófephet*” (I. 39,20); „Az *Potiphar* felefége bünre fjorgalmaztattya az *Iófephet*” (I. 39,—); „... fjereti vala az *Iófephet*” (I. 37,3). — *Sára* (2 — 5). Pl.: „... es el viteté az *Sárát*” (I. 10,2); „... nem illette vala à *Sárát*” (I. 20,4); „Fel vdue ... és az *Sárát*” (I. 11,31). *Mózes* (16 — 0). — *Ádám* (2 — 0).

H a t á r o z ó k é n t: *Jákob* (23 — 32). Pl.: „Ki méne azért *Hamor* ... az *Iacobhoz*” (I. 34,6); „Meg ielenéc ... az *Iften az Iacobnac*” (I. 35,9); „Az *Rachel* és *Lea* engednec az *Iacobnac*” (I. 31,C). — *Ábrahám* (31 — 27). Pl.: „Ackor monda az *WR az Abrahamnac*” (I. 18,13); „... meg ielenéc az *WR az Abramnac*” (I. 12,7); „... meg emlékezéc az *Iften az Abrahamrol*” (I. 19,29). — *József* (14 — 21). Pl.: „... fzolana az afzjoni állat az *Iófephneec*” (I. 39,10); „Meg befjállé ... az ő álmát az *Iófephneec*” (I. 40,9); „*Ruben* io akarattal vagyon az *Iófephhöz*” (I. 37,g). — *Sára* (1 — 9). Pl.: „Az *Sarainac* ... előtte futoc én” (I. 16,8); „Meg veré pedig az *WR az Pharaót* ... à *Saraiért*” (I. 12,17); „Az *Saránac* pedig monda” (I. 20,16). — *Noé* (8 — 5). Pl.: „Es monda az *Iften az Noenac*” (I. 9,18); „Meg iria *Mofes* ... mind az *Noeig*” (I. 5,—); „Monda azért az *WR az Noenac*” (I. 7,1). — *Mózes* (55 — 2). Pl.: „... akaria meg emfertetni az *Mofeffel* (II. 3,a); „... c. parantzolta vala az *WR az Mofes* által” (II. 9,35). — *Ádám* (5 — 5). Pl.: „Parantzolatot ád *Iften az Adámnac*” (I. 2,i); „Az *Adámnac* pedig monda” (I. 3,17).

Ezt a gyakoriságot is figyelembe véve, a fentiekben tett megállapításra juthatunk: alany, állítmány, tárgy, határozó mondatrészek értékében, jelzőtlenül — a név saját előfordulási arányához viszonyítva — a *Sára*-hoz járul legtöbbször névelő, a legkevesebbszer a *Mózes*-hez. A pusztá számadatokat tekintve kiemelkedik a *Jákob* és az *Ábrahám* nevek névelőzése.

Eltérés mutatkozik az egyes mondatrészek mennyiségében is: legtöbbször alanyként teremtenek mondatbeli viszonyt a személynevek: 157-szer, határozóként 101-szer, tárgyként 23-szor és állítmányként 2-szer. (8 példában a név tagolatlan mondatban — megszólításként — mindig névelőtlenül szerepel.) A Biblia részletei egy-egy kiemelt hős történetét, cselekedeteit mesélik el, bennük a szereplők általában az események alanyaként jelennek meg elbeszélő közlésfajtaban. Ez a szövegtani jelleg adhat választ arra a kérdésre, miért funkcionálnak a jelzőtlen nevek leggyakrabban alanyként.

E tárgykörben a mai köznyelvi normánktól eltérő, nyelvhelyességi hibának számító névelőzési jelenségre bukkanunk a *Vizsolyi Bibliában*. A magukban álló személynevek előtt nincs névelő *Nyelvművelő* kézikönyvünk szerint, csupán a népnyelv ingadozó jelenségeként fogadható el ilyen esetben a névelős kapcsolat. *J. SOLTÉSZ KATALIN* (Nyr. XCII, 390—8) összefoglalja a tulajdonnév névelőzéséről folyó vitákat, és megerősíti *NAGY J. BÉLA* (MNy. LV, 263) véleményét, hogy a személynév előtti névelő nem magyartalan, hanem bizalmas, népies stilisztikai értékkel bír. De ez a stílusbeli szerep, mely elsősorban irodalmi nyelvünk sajátja volt, napjainkban megváltozott: túlzottan udvariaskodó vagy éppen vulgáris színezetet kapott.

A *Vizsolyi Biblia* személyneveinek névelőzése nemleges válasszal felel nyelvnművelésünk egyik feltevésére: a jelzőtlen személynevek névelőzése nem idegen nyelvi hatás,

hanem belső nyelvi fejlemény. Ez a névelőzési folyamat a XVI. században egyre szélesedik, némely nyelvjárási területen (pl. a Dunántúlon) meghonosodik, s az irodalmi nyelv normatív jelenségévé emelkedik (vö. NAGY J. BÉLA: MNy. LV, 263—70). Ha ingadozó módon is, de Sylvester János is kapcsol határozott névelőt a személynevekhez (vö. SZENDE: MNy. LIII, 385).

Így tehát a XVI. század végére a határozott névelő korábbi — XIV—XV. századi — nyelvhasználati köre módosul, szélesedik: egyre sűrűbben járul jelzőtlen tulajdonnévhez is. Hogy ebben a nyelvtani helyzetben még névelőtlen volt a XIV. századi nyelv, erről BENKŐ LORÁND átfogó tanulmánya ad képet (ÁrpSzöv. 257—62). A XV. századról két jelentős szövegemlékünk alapján szólunk: a Bécsi Kódexben (IMRE: MNy. XLIX, 348—59) — bár már igen gazdag névelőzési rendszere van — a jelzőtlen tulajdonnevek előtt következetesen nincs névelő. Ugyanezt a szabályt fedezhetjük fel a Birk-kódex soraiban (PUSZTAI: MNy. LIII, 109—17).

A XVI. századtól elburjánzó névelőzési mód a jelzőtlen tulajdonnevek körében nem tudott meghonosodni minden nyelvjárási területen. A névelőtlen személynévi alak emelkedett fel a mai köznyelvünk normatív szintjére.

2. J e l z ő s s z e r k e z e t e k. — A Vizsolyi Bibliában a jelzős szerkezetek kétféle csoportot alkotnak: a személynév birtokos jelző vagy értelmező jelző funkciójában épül be a mondatba. Nem ritka jelenség a kettős birtokos szerkezet, ill. az értelmezőként érvényesülő birtokos jelzős szintagma sem. A következő szám adatok vallanak erről a személynév névelős, ill. névelő nélküli alakjait is figyelembe véve:

Birtokos jelző		Értelmező jelző	
névelővel	névelőtlenül	névelővel	névelőtlenül
92	44	11	17
összesen: 136		összesen: 28	

A) Birtokos jelzők: Mindenekelőtt alaktani szempontból figyeljük meg a birtokosként álló személyneveket! Mind a névelős, mind a névelő nélküli alakjukra jellemző, hogy egyaránt állhatnak *-nak/-nek* ragos, ill. a nélküli (jelöletlen) formában.

De a számarányokat elemezve eltérésekre figyelhetünk fel e tekintetben. A névelő nélküli személyneves birtokos szerkezetekben jóval gyakoribb a *-nak/-nek* ragos szóalak: a 44 példából 32 személyragos van, s csak 12-ben jelöletlen a birtokviszony.

Ezzel szemben a névelős tulajdonnévi birtokos szintagmákban a nulla morféma változat dominál: a 92 lehetőség közül 58-szor. Mindezek azonban a névelős forma elterjedésére hívják fel figyelmünket!

Az adatok összehasonlítása fontos nyelvtani szabályra figyelmeztet: a Károlyi-bibliában a birtokviszony *-nak/-nek* ragjának kitétele vagy elhagyása — ha nem is minden egyes esetben, de nagy általánosságban — megszabja a névelőhasználatot. A XVI. század végi nyelv „norma” az egyszerűsödés irányában halad. A *-nak/-nek* toldaléknak már önmagában is van egyedítő, meghatározó jelentésárnyalata, ezért a nyelvtudat nem érzi, hogy szükséges lenne ezt a szerepét a határozott névelő kitételével megerősíteni. Nyelvünkben új névelőzési szabály született.

Vizsgáljuk meg a birtokos szerkezetek névelőzését a nyelvtörténet útján haladva! BENKŐ LORÁND bár a személyneveket külön nem emeli ki e vonatkozásban, az Árpád-kor szövegemlékeiben a birtokos szerkezeteket (mind a jelölt, mind a jelöletlen kapcsolatok) névelőtlen jelenségnek minősíti (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 261).

A személynevekkel kapcsolatban ez az ősi névelőtlenség tovább él a Bécsi Kódex nyelvhasználatában (vö. IMRE: MNy. XLIX, 348—59); ugyanilyen névelőzési szabályok rejlenek a Birk-kódexben is (vö. PUSZTAI: MNy. LIII, 115). A birtokos szerkezetek névelőtlenségének elmozdulását érhetjük tetten, ha figyelünk a nem személyneves birtokos szerkezetekre is. IMRE SAMU e változásokat a Bécsi Kódexben a következőképpen látja: ingadozó módon, de kaphat névelőt a birtokos szerkezet akkor, ha a birtokos nem személyes névmás, vagy ha jelzője van; a birtokos általában *-nak/-nek* ragos.

PUSZTAI ISTVÁN pedig a Birk-kódexet vizsgálván megállapítja, hogy a *-nak/-nek* rag megléte vagy hiánya nem befolyásolja a névelőhasználatot, mint ahogy nem játszik ebben szerepet az sem, hogy a birtokosnak van-e jelzője. Inkább a birtokos szó jelentésköre szabja meg, kapcsolódik-e névelő vagy pedig nem.

Sylvester János nyelvében a határozott névelő a birtokos szerkezetekben is általánossá válik, személynevek előtt is legtöbbször alkalmazza (a *-nak/-nek* ragtól függetlenül). SZENDE ALADÁR (i. h.) arra is felhívja a figyelmet, hogy Sylvester bibliájában felfedezhető a kettős birtokos szerkezetek sora, s ezek alakatanában és névelőzésében a Vizsolyi Biblia nyelvezetéhez hasonló vonásokra ismerünk.

A birtokszó viszont nagyfokú állandóságot mutatva örökíti át az idők során névelő nélküli alakját: az Árpád-kor nyelvemlékeitől kezdve Károlyi bibliafordításáig a birtokos szerkezet birtokszava még független a határozott névelőtől. E függetlenség viszonylagos, hiszen a birtokszó szerves egységet alkotván a birtokossal, részeseül az artikululus jelentésmódosító hatásából

Nyelvművelő kézikönyvünk a határozott névelő helyes használatát vizsgálva megemlíti, hogy a XVI. században már elő-előtűnik a *-nak/-nek* ragos szó- és birtokszava között a névelő. A Vizsolyi Bibliában azonban még nem terjedt el ez a nyelvi szabály; mai nyelvi normánk viszont ez esetben megköveteli a birtokszó névelőzését.

Károlyi könyvében a birtokos szerkezetek a következő típusokba sorolhatók: 1. *Jákob álma* (12 példában), 2. *Jákobnak álma* (32), 3. *a Jákob álma* (58), 4. *a Jákobnak álma* (34). A leggyakoribb tehát a névelős jelöletlen birtokos szintagma, míg közel azonos arányban használatos a névelős *-nak/-nek* ragos és névelőtlen *-nak/-nek* ragos szó szerkezet. Az egyes nevek példáit, számarányait elemezve is hasonló következtetéseket vonhatunk le:

Jákob: Névelőtlen: 7 (*-nak/-nek* ragos: 6 — ragtalan: 1). Névelős: 28 (*-nak/-nek* ragos: 10 — ragtalan: 18). Pl.: „Fel geriede az *Iacobnac haragiu*” (Mózes I. 31,36); „De mikor az *Iacobnac fiai* meg időttenec volna” (Mózes I. 34,7); „Feleléne pedig az *Iacobnac fiai*” (Mózes I. 34,13); „... igen fjereti vala az *Iacob leányát*” (Mózes I. 34,19); „El menneec elmét az *Iacob fiai*” (Mózes I. 43,—); „... az *Iacob felefégenec fiai*” (Mózes I. 46,19).

Ábrahám: Névelőtlen: 11 (6 — 5). Névelős: 27 (12 — 15). Pl.: „Es adgya néked az *Abrahannac áldáfát*” (Mózes I. 28,4); „Igy fjölly ... az *Abrahannac Iftene*” (Mózes II. 3,15); „En vagyoc az *Abrahannac* ... *Iftene*” (Mózes, I. 26,24); „Meg hal az *Abraham felefége*” (Mózes I. 23,18); „... hallotta volna az *Abraham fjalgávia*” (Mózes I. 24,52); „Meg veré ... az *Abram felefégeiért*” (Mózes I. 12,17).

Noé: Névelőtlen: 3 (2 — 1). Névelős: 11 (4 — 7). Pl.: „Oezdn víz, az *Noenac* 600. elfstendős koraban” (Mózes I. 7,b); „Az *Noenac* pedig dolga így vólt” (Mózes I. 6,9); „... ki az *Noenac* elfő fia vólt” (Mózes I. 10,a); „... noha az *Noe* fiai ... meg oztottác” (Mózes I. 10,g); „Iria Mofes az *Noe három fiának* fjaporodáfokat” (Mózes I. 10,—); „Ezec pedig az *Noe fiainac* ... nemzetfégi” (Mózes I. 10,1).

József: Névelőtlen: 9 (7 — 2). Névelős: 9 (3 — 6). Pl.: „Az *Iósephnac álma fjerint* ... le búrúnac ő eldötte” (Mózes I. 44,b); „Es menéneec az *Iósephnac házánac* gondgya vífelődié-höz” (Mózes I. 43,19); „Es czelekedéc az, az *Iósephnac paranczolattya fjerint*” (Mózes I.

44,2); „Vőúé añac okáért az *Ióseph ruháit*” (Mózes I. 37,31); „Be viué azért az az férfiu . . . az *Ióseph házába*” (Mózes I. 43,24); „. . . az Beniaminis *fira az Ióseph nyakán*” (Mózes I. 45,14).

Ádám: Névelőtlen: 4 (4 — 0). Névelős: 8 (3 — 5). Pl.: „. . . ki rekefzti Iften az Chaimot az *Adánac háza nepe között*” (Mózes I. 4,c); „Es vóltac az *Adámnac napiai* . . . nyóltz fáz eřtendőc” (Mózes I. 5,4); „Es ilyen modon az *Adámnac napiainac* tellyes eřtendei kilentz fáz és harmintz eřtendőc” (Mózes I. 5,5); „Evanac az *Adám óldala* teteméből való alkotáfa” (Mózes I. 2,m); „. . . az *Adam beřsédét* . . . ki nem mondhattyác” (Mózes I. 2,m); „. . . megatkozza Iften az *Adam búneiért*” (Mózes I. 3,h).

Sára: Névelőtlen: 1 (1 — 0). Névelős: 5 (2 — 3). Pl.: „Be viué pedig az Rebecat az Ishác az *Saránac . . . fátorába*” (Mózes I. 24,67); „Vala pedig az *Saránac élete fáz-huřjon het eřtendőc*” (Mózes I. 23,1); „. . . ez eřtendőc vóltac à *Sára életének* eztendei” (Mózes I. 23,1); „Abraham az *Sára halála után* veřjen . . . feleléget” (Mózes I. 25,—); „Hágar az *Saráh řjalgóló leánya*” (Mózes I. 26,12).

Mózes: Névelőtlen: 9 (6 — 3). Névelős: 4 (0 — 4). Pl.: „Az *Mofes könyörgése* felel” (Mózes II. 6,—); „Az Izrael fiai pedig czelekedénc az *Mofes beřsége řserint*” (Mózes II. 12,35); „Az Iften meg erđřjiti az *Mofes hiuatalát*” (Mózes II. 4,—).

A birtokos szerkezetek típusai közül hiányzik a Vizsolyi Bibliából a *Jákoknak az álma* típus, ami mai köznyelvünkben a leggyakoribb birtokviszonyos forma. Hiánya a birtokszó „ősi” névelőtlenségével magyarázható. Érdekes megfigyelni, hogy a közszói szerkezetekben feltűnik-e már (*a fának az ága*) a Károlyi-féle bibliában. Gyűjtésem során nem találtam példát közszói birtokviszonyban sem a birtokszó névelőzésére.

Szembetűnő, hogy leggyakoribb birtokos jelzős szerkezet a *Jákok álma* típus, mely mai nyelvünkben is gyakori kapcsolat. Felmerül a kérdés, hogy az efféle szerkezetekben melyik főnévhez tartozik a névelő: a birtokos jelzőhöz vagy a birtokszóhoz. NAGY J. BÉLA (NyT. LV, 263) cikkében alaposan megvizsgálja e szerkezet típus lényegét, s a mellett foglal állást, hogy a névelő ez esetben a birtokhoz tartozik. (*A Péter tyúkja* szerkezet jelentése megegyezik *Péternek a tyúkja* jelentésével.) Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a névelő — a hasonló esetekben — egyidejűleg tartozhat a birtokoshoz is (*a szomszéd tyúkja* = *az a tyúk, amelyet a szomszéd birtokol*). Ezek szerint a *Jákok álma* szerkezet típusban a névelő jelentésmódosító szerepe vonatkozhat a birtokszóra, ill. a jelzős szerkezet mindkét tagjára is.

Bár nem gyakori nyelvi jelenség, mégis szólni kell a kettős birtokos szerkezetekről. Azokat az eseteit emeltem ki, amelyekben a birtokosként álló személynévnek birtokos jelzős bővítménye van. Az adattáramba 27 ilyen példa került, 19-szer névelős tulajdonnévhez, 8-szor pedig névelő nélkülihez járult még újabb birtokos szintagma. Érdekes megfigyelni, hogy a bővítményszerkezet hogyan viselkedik a névelővel attól függően, hogy a tulajdonnévi főtag névelős-e vagy nem. Következtesen azonos módon: az alárendelt birtokos szerkezet egyszer sem kapott határozott névelőt, és a birtokost jelölő tagja csak egyszer nem vett fel *-nak/-nek* ragot. E vonatkozásokban a Vizsolyi Bibliában Sylvester János nyelvéhez hasonló névelőzési tendenciák uralkodnak (vö. SZENDE: MNy. LIII, 385).

B) É r t e l m e z ő j e l z ő k. — Az adattár elenyésző részét képezik az értelmező jelzőként mondatrészt alkotó személynevek. Többségük névelő nélkül vált alkalmassá e mondatbeli szerepre: 28-ból 17 esetben. Ezek a funkciók főleg három név között oszlanak meg, hiszen a *Mózes*, *Noé* egyszer sem, az *Ádám* név és a *József* egyszer, ill. háromszor lépnek fel értelmező jelzőként.

Ha azt a szót vagy szókapcsolatot is megvizsgáljuk a névelőhasználat terén, amelyre az értelmező vonatkozik, egységesen érvényre jutó szabályt fedezünk fel. Ez az egységesség az értelmezett szerkezet névelőzéséből fakad, hiszen döntő többségükhöz járul

határozott névelő. De a személyneves értelmezős viszonyokban már fellelhetők mindazok a névelőzési variációk is, — bár nem azonos súllyal — amelyek mai köznyelvünkre jellemzőek: mind az értelmezett, mind az értelmező előtt állhat vagy nem állhat a határozottságot sejtető névelő, pl.: „*á te feleféged Sára fűl.*” (Mózes I. 17,19); „*és imé á te felefégednec á Sáránac fia léfjen.*” (Mózes I. 18,10); illetőleg: „*O én Atyámnac Abrahamnac Iftene . . .*” (Mózes I. 32,9); „*WRam, én uramnac az Abrahamnac WR-a . . .*” (Mózes I. 24,42).

Az értelmező jelzős szerkezetek is — hasonlóan a birtokos kapcsolatokhoz — az Árpád-kor névelőtlenségét fokozatosan áttörve, képesek lettek egyre változatosabb módon társulni a határozott névelővel, s a valóságot egyre bonyolultabb összefüggésekben tükrözik. A Bécsi Kódexben, ha az értelmező birtokos szerkezettel volt kifejezve, a névelőtlen forma dominált (vö. IMRE: MNy. XLIX, 348—59), a Birk-kódexben általánosan érvényre jutott a névelőzés (bár tulajdonnévi példáról nincs szó, vö. PUSZTAI: MNy. LIII, 109—17), Sylvester János művében tovább él a névelős változat. Bár a tulajdonnevek esetében kevesebb a névelős kapcsolat, de ha birtokos szerkezet tölti be az értelmező szerepét, a névelő is fontos elemmé lép elő (vö. SZENDE: MNy. LIII, 382—92). A Károlyi-biblia nyelvezetében tovább erősödik, s mai nyelvi normánkhoz közelít az értelmező személynév névelőzése is.

3. **A z o n o s m o n d a t r é s z e k.** — Ez nem gyakori nyelvtani viszony a Vizsolyi Bibliában, a névelőzés tekintetében sem mutat más képet, mint az eddigiekben feltárt tendenciák. Mindössze 37 esetben jön létre azonos mondatrészek szerkezeti és tartalmi kapcsolata, döntő hányadban a névelőtlen tulajdonnév alkot mellérendelt szintagmát (30-szor) más tulajdonnévvel vagy köznévvvel.

Nem azonos megoszlásban, de a névelőzés minden lehetséges változatára akad példa anyagomban, pl.: „*Adám és Eva ki úzetnec, . . .*” (Mózes I. 3,g); „*Valánac . . . meztelenec, Adám és az ő felefége, . . .*” (Mózes I. 2,25); „*Az Abraham . . . és á Sára vèn emberek valánac . . .*” (Mózes I. 18,11); „*Fel vóue pedig Thäre Abramot . . . és az Lotot . . . és az Sárait . . .*” (Mózes I. 11,31).

Legtöbbször (21) a névelőtlen személynévhez névelő nélkül társul a mellérendelt mondatrész: ebben a tendenciában kivételt jelentenek a következetesen névelővel álló, birtokos névmással összefonódó köznevek. Ebben a nyelvtani szabályban mai nyelvi normánk elemét találjuk már.

Valószínű, hogy Károlyi Szent Bibliája a mondanivaló jellegének megfelelően szelektálja a névelős, ill. névelőtlen azonos mondatrészek alkalmazását, hiszen az a XV. századi nyelvemlékekben sokkal gyakoribb — a mellérendelt szintagma minden tagja között — a névelő (vö.: IMRE: MNy. XLIX, 348—59, PUSZTAI: MNy. LIII, 109—17). Károlyinál a szorosabban összetartozó szókapcsolatok megkülönböztetésével visszaszorul — bizonyos mértékig — a határozott névelő használata.

4. **Ö s s z e f o g l a l á s.** — a) A Vizsolyi Bibliában — a korábbi nyelvállapotokhoz képest — fejlett névelőzési szabályok működnek. Legszenbetűndőbb jellegzetessége a nyelvjárási hatásoknak teret engedő rugalmassága, mely szerint a jelzőtlen tulajdonnevek is vehetnek fel névelőt. E tekintetben a könyv a maitól eltérő nyelvhasználati szabály követője, s bizonyítéka annak a felfogásnak, hogy a személynevek névelőzése nem germanizmus napjaink nyelvi állapotában sem, hanem a magyar nyelv önálló képződménye, mely a véletlen folytán nem emelkedhetett a többi nyelvváltozat fölé, hogy köznyelvi normaként hassa át azokat.

b) A jelzős tulajdonnévi szerkezetekben a birtokos jelzős szintagmák döntő hányada articulussal kapcsolódva, míg az értelmezős kifejezések névelőtlenül funkcionálnak inkább.

A birtokosként szereplő személynevek közel azonos példában szerepelnek névelősen, ill. névelő nélkül *-nak/-nek* ragos alakjukban, ill. e rag hiányával. De külön-külön elemezve a névelős, ill. névelőtlen formákat, kideríthető az összefüggés a névelő és a rag használata között: a névelő hiányában a tulajdonnévhez gyakrabban járul *-nak/-nek* rag, mint a névelő meglétekor. Ez utóbbi esetben a nulla ragos név az általános. A nyelvtudat már nem tartja szükségesnek, hogy a határozottságot, egyedítést kétféle morfológiai eszközzel is kifejezze: a névelő elterjedése tehát új nyelvtani szabályt szül, egyszerűsít a meglévő tendenciákon.

c) A birtokszó minden nyelvtani helyzetben névelőtlen. A Vizsonyi Bibliában tehát még nem érvényesül a ma is általánosnak mondható szabály, hogy a *-nak/-nek* ragos szóalak után a birtokszóhoz határozott névelő járul.

d) Kettős birtokos szerkezetekben az alárendelt kapcsolat birtokost kifejező szava sem kap névelőt.

e) A Vizsolyi Biblia személyneveihez nem járul minőségjelző (elvéve csak), ezért az alkalmi és állandó jelzős nevek névelőzéséről nem beszélhetünk.

f) A mellérendelt mondatrészek névelőzésében feltehetőleg jelentésbeli megkülönböztetés játszik szerepet. Egyébként a szintagma bármelyik tagja kaphat vagy nem kaphat határozott névelőt.

SLÉDER ÉVA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Makszond. A középkori Keve vármegyében Alibunár és Deliblát táján terült el Makszond helység és kerület. Fontosabb történeti adatai a következők: 1370: „Ladislaus iobagio regalis in *Moxond* residens” (DocVal. 227; l. még GYÖRFFY III, 306); 1385: *Moxond* (CSÁNKI II, 119); 1390 – l.: „Scripta in *Makxand*” (DocVal. 400); 1444: *Magsond* (MILLEKER 32); 1454: *Maxond* (CSÁNKI II, 119); 1528: Campus *Maxons* [o: *Maxond*] (Lázár deák térképe); 1536: *Maxons* (o: *Maxond*: OLÁH MIKLÓS: GYÖRFFY III, 306. A hibás végződésű név minden bizonnyal Lázár deák térképéről való. Arra, hogy Oláh Miklós Hungáriájának egyik forrása Lázár deák térképe volt, több helynévi bizonyíték is van. L. FODOR: Urálistizikai Tanulmányok 2. sz. 133 – 7). Az 1579. évi török defterből HALASI-KUN TIBOR (Németh-Eml. 304) megállapította, hogy Makszond helység topográfiailag a mai Alibunárral azonos, illetőleg annak környékén feküdt; vö. 1572: „Kariye-i *Ali-Pinari*, nam-i diğer *Mokşandı*.” Idővel a helység elpusztásodott; vö.: 1688: *Mogsanıt* (o: *Mogsand*) Pustha (MILLEKER 33); 1808: „*Maximova* ill. *Masimova* cr. Praedium” (LIPSZKY, Rep. I, 416); 1847–9: *P. Masimova* (SCHEDIUS LAJOS és BLASCHNEK SÁMUEL térképe. Tab. VIII.). Emlékét az Alibunártól nyugatra mintegy 12 km-re található, 142 m magas *Moşanda mare* [1884: Antalfalva. 1: 75 000-es térkép] homokbucka őrizheti. E térképi nevet MILLEKER (36) *Mosanda*-nak, GYÖRFFY (III, 306) viszont *Moşanda*-nak olvasta. Nagyítóval is megvizsgálva a térképet a *Moşanda* olvasatot tartom helyesnek. Különös eset: a *mare* román szó, a *ş* írásmódja viszont horvátszerbes. Teljesen romános alak az 1904: *Mosanda mare* (Torontál vármegye közigazgatási és földmívelési térképe. 1: 144 000.) L. még *Mocşanda* ’377 m magas hegy Versectől keletre’ [1914: Temes-Kutas und Oraviczabánya. 1: 75 000-es térkép].

A középkorban többnyire *x*-szel írott helynév kétféle olvasatot is lehetővé tesz *Makszond*-ot és *Maksond*-ot. (A középkori magyar *x*kétféle, *ksz* és *ks* olvasatára l. KNIEZSA, HírTört. 60 példáit.) PESTY (Eltűnt vm. I, 390) címszava *Maxond*, CSÁNKIÉ (II, 119) *Maxond* (*Maczond*), MILLEKERÉ (31) *Maxond*, a DocVal. (1596) szerkesztőié *Makszond*, SUCIUÉ (II, 372) *Moxond*, HALASI KUN (Németh-Eml. 304) oszmán-török

olvasata *Mokszandó* (Németh-Eml. 304), GYÖRFFY olvasata hol *Makszond* (III, 63), hol meg *Maks(z)ond*-mező (III, 306) vagy *Maxond* (III, 311, 319). Megítélésem szerint az elsődleges alak *Makszond* volt. A *Makšond* alak bizonyára a török elől menekülő s e területen is megtelepedő szerbek ajkán keletkezett torzulással, más névhez való hozzáigazodással. Vö. szerbhorvát régi *Mokšandija* 'a Focşani város környéki román föld, Oláhország' (HASZ. VI, 909).

A *Makszond* helynév végződéséről már MILLEKER (56) felismerte, hogy az magyar -d képző. Az alapszóval azonban nem tudott mit kezdeni. Nagy bizonytalankodással emlékeztetett a szerb *Maksim*, *Maksa* személynévre mint esetleges előzményre. TURCHÁNYINAK azt a vélekedését, hogy *Maxond*-ban egy magyar **Macskánd* rejtőzhet, Milleker üres találgatásnak minősítette.

GYÖRFFY (III, 63, 306, 311) új irányba terelte a *Makszond*-kutatást. Az 1323-ban kiváltságolt jászok egyikének sajátos *Mokzun* (ÓMOlv. 142) névvel vélte egyeztethetőnek úgy, hogy ennek az 1323-ban említett *Mokzun*-nak az apja is a *Mokzun* nevet viselhette, s ez az idősebb *Mokzun* lehetett *Makszond* névadója. Más jelekből is arra lehet következtetni, hogy a Jászságba történt telepítés előtt Pilis tágabb környékén kívül [1414: *Jazfalu*: FNEsz.⁴ I, 653, de l. 1325: *Yazones* circa Chabam commorantes: uo. is] a Temes és az Al-Duna vidékén élhettek jászok tömegesen.

A *Mokzun* személynév etimológiájának megfejtésével ketten kísérleteztek, elégtő eredmény azonban még nem született. LAMANSZKIJ (I. NÉMETH: I. OK. XII, 250) a jász *Mokzun*-t az iráni *Muškan*, *Mökkas*, *Mökkos*, *Mökkous*, *Mākajos*, *Mākān* személynévvel vélte összevethetőnek. NÉMETH (i. h.) szerint LAMANSZKIJ „pusztán homályos sejtelmeinek adott hangot”. Konkrétabb egyeztetést javasolt GOMBOCZ (ÖM. I, 82), aki a több iráni nyelvben is járatos *mayz*-zal ráirányította a figyelmet az oszét *maǰz* 'velő, agy' (a hivatalosan használatos cirill írásban: *mazǰ*) főnévre, amely az indoeurópai **mozgho* 'velő, agy' (WALDE—POKORNY, VerglWb. II [1927.], 309; ABAJEV, EtOs. II, 66) folytatása. NÉMETH (I. OK. XI, 252) szerint GOMBOCZ egyeztetése kevésbé meggyőző. De jobbat ő sem tudott javasolni.

Zsarnószeg. A Selmec patak völgyében, Hontnémetitől (Hontianske Nemce) északra települt helység nevének főbb történeti adatai a következők: 1246/1274/1293: "t-m vocatam *Bana* . . . per riv-m *Sornazeg*" (GYÖRFFY III, 264); 1274/1293: „super t. *Sornozvg* (uo.); 1320: "t-m seu p-em . . . *Sornazeg* et *Bana* vocatam" (uo.); 1863: *Zsarnószög* (Hnt. 870); 1865: *Zsarnószögi* pusztával sz. (PESTY [Hont vm.]); 1886/1890: *Zsarnószeg* major (GÖNCZY—KOGUTOWICZ, Kézi atl. *Hont m. a.*); 1913: *Zsarnószegpuszta* (Hnt. 802 *Kormosó a.*); 1919: Mjr. *Zsarnószeg* (Selmeczbánya és Korpona. I: 75 000-es térkép).

Első látásra az a benyomásunk támadhat, hogy *Zsarnószeg* ~ *Zsarnószög* esetében is afféle *szeg* ~ *szög* 'sarok, szöglet, zug' utótagú magyar összetétellel van dolgunk, mint amilyen a *Diószeg*, *Dunaszeg*, *Égerszög*, *Fórrószeg*, *Garamszeg*, *Kőszeg*, *Nyitraszeg*, *Szamoszeg*, *Szilágyszeg*, *Tószeg*, *Vidrátzeg* stb. (Ezekre l. FNEsz.⁴). ŠMILAUER (Vod. 154, 372, 497), KRAJČOVIČ (PočSlovDejín. 247) és GYÖRFFY (TörtSz. XV, 305) kutatásaiból azonban az derült ki, hogy ez csupán látszat; valójában *Zsarnószeg* egy szláv földrajzi név átvétele. Megfelelő név számos szláv nyelvben található. Vö.: felsősorzb *Žornosyki* [többes szám] hn. > német *Sornßig* hn. (MESCHGANG 131); cseh *Žernoseky* [többes szám] hn. (PROFOUS IV, 833); szlovák *Žarnosek* '408 m magas hegy az első világháború után elpusztult Zsarnószegmajor fölött' (GeogrNazv. II, 175); lengyel *Żarnosięki* [többes szám] hn. (PROFOUS IV, 834); orosz *Жерноцеку* [többes szám] hn. (RussGeogrNb. III, 286). A többes számú szláv helynevek előzménye **Žbrnosęky* volt; ennek tkp. jelentése 'malomkővágók'. (*Zsarnószeg* szláv előzményének előtagjához l. a FNEsz.⁴-ben *Zsarnó* és *Zsar-*

nóca, utótagjához pedig *Szék* szócikkét.) Az így hívott települések onnan kapták nevüket, hogy lakosaik — szolgálonép módjára — malomkövek fejtésével foglalkoztak. Malomkőbányára emlékeztet Zsarnószeg régi magyar neve, a *Bánya* (l. fent) is.

A magyarban meghonosodott *Zsarnószeg* népetimológiás átértelmezéssel hozzáigazodott a *-szeg* ~ *-szög* végű földrajzi nevek népes csoportjához (l. fent). Olyasmi törént tehát vele, mint az ugyancsak szláv eredetű *Zsámbokrét*-tel (FNESz.⁴ II, 814), amelyet a mai magyar nyelvérzék *Zsámbok-rét*-ként tagol.

KISS LAJOS

Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. KISS LAJOS nagy helynévszótára (FNESz.¹⁻⁴) a mai Magyarországon levő öt *Töttös* ~ *-töttös* ~ *-tüttös* helynevet azonos eredetűnek tartja, és a magyarázatot a Baranya megyei *Töttös* névcikkében adja meg: „Pusztasz. -ból keletkezett magyar névadással; vö.: 1212: *Theuteus* izkaz hn. szn.-i előtaggal (Csánki 3: 235); 1325: »Stephanum dictum *Toteus*, et Georgium dictum *vezeus*« szn. (ZichyOkm. 1: 270); 1332: »*Thutos* . . . *vezseus* . . . *Thuisseus*« szn. (ZichyOkm. 1: 398); 1352: *Tuteus* szn. (BlagayOkl. 130). Az alapjául szolgáló szn. annak a m. R. *Tuet* [1211: PRT. 10: 507] szn.-nek a *-s* képzős származéka, amely a m. *tő* ~ *R.*, *N. tū* 'földben levő növényi szár' fn.-ből képződött. Nem fogadható el az a feltevés, hogy a szn. előzménye a török R. *tütüš* 'viszály, ellenségeskedés' (DTS. 602) fn. volt." (FNESz.⁴ II, 678.) Majd a legfontosabb irodalom felsorolása után utal a szótár *Baktüttös*, *Csikóstöttös*, *Gututöttös* és *Kővágótöttös* névcikkére, azokban pedig hivatkozik az előbbi magyarázatra — Mivel az egykori Magyarországon további ide tartozó helységnevek is voltak, nagy helynévgyűjteményeinkben pedig még több idevonható dülónév található, komoly megfontolást érdemel, hogy a pusztaszemélynévi eredet, azaz a neveknek végső soron birtoklástörténeti motívációja megállja-e a próbát. Úgy látom, hogy néhány (kevés) esetben igen, a többség azonban az erdőirtásra utaló műveltségi nevek csoportjába tartozhat, és rokon értelmű a *Tőkés* helység- és dülónevekkel.

Mindenekelőtt vegyük sorra az eddig előkerült *Töttös*-féle alap- és megkülönböztető elemeket!

A) 1. Baranya m.: 1289 > 1344: *Tuteus* (GYÖRFFY I, 396; KRITJEGYZ. II/2—3, 411); 1321 > 1344, 1324 > 1344: *Thuteus* (GYÖRFFY: i. h.); 1328: *Theuteus* (uo.; CSÁNKI II, 532) stb. Az újkorban lakói nemzetiségéről a *Ráctöttös* nevet is viselte (LIPSZKY: *Rác-Töttös*), majd hivatalos névadásban *herceg* Montenuovo Nándor kérésére kicserélték a népi névi jelzőt: *Hercegtöttös* (MEZŐ, HÍVHELYS. 280), végül ezt a jelzőt is elvesztette (*Töttös*: uo. 292). — 2. Baranya m.: 1289/1291: *Tuteus*, 1339: *Teuteus* (GYÖRFFY I, 396—7). 1339-ben Kápolnássári határosa volt, tehát a mai *Töttösi-tanya* lakott hely az örököse Harkány belterületétől délnyugatra (vö. BMFN. 778). — 3. Baranya m.: 1332—5: *Tuteus*, *Thetheus*, *Tutus* (GYÖRFFY I, 396—7); 1397: *Teuteus*, *Teuteus* (ZICHYOKM. V, 30, 43; vö. CSÁNKI: II, 532). 1808-ban még jelzőtlen (LIPSZKY: *Töttös*), ma *Kővágótöttös*, népi neve *Tőtös*, *Töttös*, *Tútös* (BMFN. 657). — 4. Baranya m.: +1183/326/363: *Tenies* [o: *Teutes*] (GYÖRFFY I, 384—5); 1346/1393: „*possessionem Zenthegyd vocatam . . . que tempore ipsius donationis nomen Teutes habuisset, . . . possessio Teuteus al. nom. Zenthegyd*” (AnjouOkm. IV, 583; GYÖRFFY i. h.; CSÁNKI II, 525). Az 1183-ban történt adományozásakor még a *Töttös* nevet viselte, majd az itt felépült kőtemplonról (1313: „*in qua est ecclesia lapidea ad honorem Sancti Egydii constructa*”: AnjouOkm. I, 306) kapta új nevét. Ma mint *Szentegyed* Almanellék része (BMFN. I, 391—2). — 5. Baranya m. (régén azonban és 1975-től Tolna m.): 1399: *Theuthus* (ZSIGMOKL. I, 667 [6009. reg.]); 1510: *Tutus* (CSÁNKI III, 455). Az első adat ide tartozását a vele együtt előforduló *Hab* (ma *Háb* pusztasz. Csikóstöttös határában: BMFN. I, 56) és *Gurenuus* (ma *Gerényes*

község) helynevek igazolják. Ma *Csikóstöttös*; nevének népi kiejtése *Tüttös*, *Tútös*, *Tüjtös*, *Tüttös* (uo. I, 54). — 6. Baranya m.: *Tötösi Rét*, a kataszteri térképen szereplő, ma már nem ismert név Bodolyabér (BMFn. I, 256) és Magyarhertelend határában (uo. I, 290). — 7. Baranya m.: *Tütös*, Kémes belterületétől nyugatra levő hely a kataszteri térképen (uo. I, 853). — 8. Somogy m.: +1090: *Tetes* (PRT. X, 498); +1358: *Teutes* (uo. 556); 1390: *Thythews*, *Thewthaus* (ZsigmOkl. I, 160 [1393. reg.]). Ma Somogybabod határában a népetimológiás *Tetves* nevű puszta őrzi az emlékét (vö. SMFn. 99). — 9. Somogy m.: *Tütös*, dombos és sík erdő és szántó Hedrehely, Hencse és Kadarkút határában (SMFn. 580, 579, 569; l. még Magyarország földrajzinévtára II. Somogy megye. Bp., 1978.). — 10. Somogy m.: *Tütös* vagy *Tütös-mező* sík szántó, *Tütösi-erdő* Jákó, *Tütös* vagy *Szira-erdő* Kiskoppád és *Tütüs*, *Tütüs-sarok* sík szántó Nagybjom határában (SMFn. 507, 504, 450). — 11. Zala m.: 1428: *Thythews*, 1479: *Thwthaus*, 1513: *Thythews* (CSÁNKI III, 119). Később a szomszédos faluról *Pacsa-Tüttös*-nek hívták (Hnt. 1877. 653), 1928-ban egyesült Pacsával. A név helyi kiejtése: *Tütös* (ZMFN. 199). — 12. Zala m.: 1353: *Toufeu* al. nom. *Teuteus* (ZalaOkl. I, 548); 1382: *Tofeu* al. nom. *Teutus* (CSÁNKI III, 116). A szomszédos helységről a *Baktüttös* nevet viseli; ennek helyi kiejtése: *Baktüttös* (ZMFN. 203). — 13. Zala m.: *Tütüs* [Nagy irtási], *Tütüsi-árok*, *Tütüsi-hegy*, dülőnevek Márokföld határában (ZMFN. 315). — 14. Vas m.: 1274: *Apathunkaya*, 1323: *Thewtus*, *Teutes*, 1342: *Apathunkatheteus* stb. (CSÁNKI II, 805). A hivatalos névadásban 1902-ben a *Rábatöttös* nevet kapta, majd 1942-ben egyesült Gutaházával *Gutatöttös* néven. A falu töttösi része mellett közvetlenül a *Vágás alja* határrezs felszik (Magyarország földrajzinévtára II. Vas megye. Bp., 1978.). — 15. Vas m.: *Töttös* (uo.), *Töttös* (VasMFN. 176), sík szántó Balogunyom határában. — 16. *Töttös* (uo. 69), dombos szántó Kőszegdoroszló határában. Irtványföldek veszik körül: *Erdő víge*, *Belső-vágás*, *Közép-vágás* stb. (uo.). — 17. Vas m.: *Tütös* (uo. 479), sík erdő Őri magyarosdon. Mellette van a *Haraszi-erdő*, *Aszalási-erdő* (Magyarország földrajzinévtára II. Vas m. Bp., 1978.). — 18. Veszprém m.: 1296: *Thwthaus*, 1338–46: *Thewthaus* (CSÁNKI III, 66). Ma *Töttés*, *Töttös* dombos szőlő Szentbékállá határában (VeszpmFn. 140). Átnyúlik Köveskál területére is: *Töttés*, *Töttis* (uo. 150). Nem messze van tőle a *Töttös-kál* nevű templomrom (uo. 139). — 19. Tolna m.: 1436: Pred. *Thythews* nobilium de Hene (CSÁNKI III, 454). Henye ma Tamási határában van (TMFn. 104). Töttöst CSÁNKI a szomszédos Regöly vidékén keresi, és igaza lehet, mert itt esetleg azonosítható a kettős nevű *Római-part*: *Töttés* határnévvvel (uo. 132), ha föltesszük, hogy a második népetimológiával keletkezett. — 20. Tolna m.: *Tüttösi-hosszi*, dombos szántó Váralja határában a falutól északra (uo. 376). — 21. ? Esztergom m.: 1287: t. *Thuteus* (GYÖRFFY II, 315). Egy adásvételben fordul elő; megjelöli a föld szomszédosait is, és ez teszi kétségessé az adat lokalizálását: „Az eladó és vevő család egyaránt a Gerecse erdeje körül volt birtokos, hol viszont a [határosként feltüntetett — M. A.] fehérvári káptalan birtoklásáról nem tudunk” (uo.). A helyhez kötést — mint később látni fogjuk — a névföldrajz sem támogatja. — 22. Bodrog m.: é. n. [1322] *Tutus* (GYÖRFFY I, 731); 1384: *Theutus*, 1409: *Theutes* (CSÁNKI II, 211). Bátmonostor és Szekeső határosa volt. — 23. Bács m.: 1403: *Thytes*, 1455–67: *Thethes*, 1486, 1520: *Thythews* (uo. II, 166). Állítólag Palánkába olvadt. — 24. Valkó m.: 1394: *Tyteus* (uo. II, 357). Mivel csak személynévben fordul elő, kérdéses, hogy nem egy másik megyebeli helységről utal-e a név. — 25. Temes m.: 1478: Pred. *Theethaus* (uo. II, 66). CSÁNKI Obád és Csákova vidékén keresi. — 26. Bihar m.: 1406: *Thythews* (JAKÓ 371). A hivatalos nevek megállapításakor a helyi kiejtésre való hivatkozással a *Tötös* nevet kapta. Román neve: *Groși* (vö. LIPSZKY: *Töttös* h. *Grossi* val.). — 27. Hunyad m.: 1453: *Tythews*, 1480: Poss. *Thythews* (CSÁNKI V, 142). Előbb Déva várának tartozéka, majd a Zalasdi család birtoka volt. Azonosítható vele az 1877-ben még Gyalárhoz tartozó *Teteus* nevű puszta (Hnt. 1877. 919).

B) 28. Somogy m.: 1419–1511: *Thythewsgamas* (CSÁNKI II, 607). CSÁNKI szerint

nem a mai Gamás mellett, hanem attól északabbra, Lelle és Boglár vidékén feküdt. Akkor pedig Balatonlellén az *Alsó- és Felső-Gamás* dülönév őrzi az emlékét (SMFn. 54). — 29. Zala m.: 1377: *Teuteus Wenthe* (CSÁNKI III, 123). Ma *Venti-puszta* Petrivente határában. — 30. Zala m.: 1339: *Theuteusenerech* (ZalaOkl. I, 352), 1358/1367: *Thutus Eneruh* (uo. I, 585); 1400: *Teutheusenyeruh* stb. (CSÁNKI III, 50). Még LIPSZKYNél is *Tüttös-Erenye* puszta Zalaszentgrót közelében. — 31. Vas m.: 1358, 1377: *Teuteus Byr*, 1416: *Theutheus Byr* stb. (CSÁNKI II, 737). A mai Bérbaltavár része volt. — 32. Veszprém m.: I. a 16. számot. 1380: *Teutuskal* (uo. III, 66), 1389: *Teuteuskal* (ZsigmOkl. I, 124 [1006. reg.]). — 33. Veszprém m.: 1578: *Tetew Kenges*, 1631: *Thőtös Kőngös* (VeszprHtLex. 238). A mai Küngös része lehetett. — 34. Veszprém m.: 1212: *Thethesuszkaz*, 1411: *Theuthes Izkaz*, 1488: *Thytheus Izkaz* (CSÁNKI III, 235). A XVIII. századtól Alsóiszká az neve (VeszprHtLex. 99). 1947-ben egyesült Közép- és Felsőiszkával *Izkáz* néven. — 35. Tolna m.: *Tüttös-tó*, mély fekvésű kaszáló Decs határában (TMFn. 485). — 36. Bodrog m.: 1520–22: *Thythes Zenthgwrgh* (CSÁNKI II, 209). A bátmonostori Töttösöké volt. Ma Szentgyörgy puszta Bajától északra. — 37. Bodrog m.: 1395: *Teutusassuanya* (ZsigmOkl. I, 427 [3909. reg.]). Víz neve *Zeremlyen* (ma Szeremle) határában. A forrás szerint másképp *Wayas*-nak hívják. — 38. Bodrog m.: 1391: *Thetews Zaka*, 1401: *Teteus Zakaya* (CSÁNKI II, 207). Állítólag a mai Zombor vidékén feküdt.

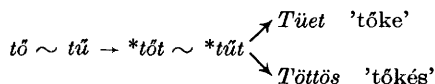
Ha föltesszük azt, hogy e helynevek etimológiailag összefüggenek, akkor valamennyi név személynévi eredetiségével kapcsolatban mindenekelőtt az kelt gyanút, hogy a *Töttös* földrajzi nevek nagy számával ellentétben a régiségből mindössze egyetlen személyről állíthatjuk biztosan, hogy a *Töttös* egyelemű nevet viselte. 1244-ben szerepel ugyan egy *Thetus* nevű ispán (KritJz. I, 235 [784. reg.]), aki azonban minden bizonnyal azonos a *Thekus*, *Tecus* stb. módon emlegetett komáromi, majd sárosi ispánnal (uo. 756., 799., 801–2., 864. stb. reg.), nevének eredetét tehát másutt kell keresnünk. 1267-ben bizonyos *Tutus* fia Elek Bács vármegyében egy birtokba iktatásnál működik közre (KritJz. II/1, 33 [1867. reg.]), de e magányos adat olvasás- és értelmezésszerű találgatásokat tesz lehetővé, s nemkülönben ezekre kényszerülünk az Albeus-féle összeírás ásványtói *Tytus* szolganevével kapcsolatban is (1237–40: PRT. I, 782).

Az egyetlen biztos *Töttös* a XIV. században élt, és Károly Róbert hívének, az önmagát a Becsegergely nemzetségből származtató becsei Imrének valószínűleg legidősebb fia volt. A róla szóló első adat 1320-ból való, amikor becsei Imre, valamint *Thutus* és *Vezzes* nevű fia megszerzi Bátmonostor birtokot (GYÖRFFY I, 709). Nevének további alakjai a következők: 1325: „Stephanum dictum *Tuteus*” (ZichyOkm. I, 270), 1326: „Stephano dicto *Tuteus*” (uo. I, 282), 1330: *Thutheus*, *Teuteus*, *Teutheus* (GYÖRFFY I, 458. Léva a.), 1332: *Thutos* (uo. I, 711. Bézsén a.), 1338: *Trutheus* (uo. I, 302. Földvár a.) stb. Az ő lezármazottai már öröklődőként viselték a *Töttös* megkülönböztető nevet (vö. FEHÉRTÓI KATALIN: NytudÉrt. 68. sz. 147, 154; KOZMÁCS ISTVÁN: Nyr. CXI, 28–31).

A személynév magyarázatában mindmáig nem született kielégítő megoldás. FEHÉRTÓI 1969-ben pl. a következőket mondja (i. m. 35) a *Forgách* család kapcsán: „közismert, hogy a családnevük már a XIV. században kialakult, öröklődött, de magának a névnek a tulajdonképpeni jelentését homály fedi. Ugyanez a helyzet a *Cudar*-oknál, *Töttös*-öknél, *Darabos*-oknál stb.” Pontositani kell a *Töttös* személynévnek a FNEsz.⁴ idézett helyén megadott magyarázatát is. Indokolatlan ugyanis a szintén egyszeri adatolású *Tuet* személynév (1211: PRT. X, 507) -s képzős alakjából való származtatás a két adat között levő nagy időbeli távolság miatt. A *Tuet* és a *Töttös* szerintem is összefügg, de más módon. Bátmonostori Töttös esetében a név és személy környezete és ebből következőleg a „névvonatkoztatás” módszerének alkalmazása vezethet el bennünket a helyes megoldáshoz. A névvonatkoztatás lényegét ki- vagy inkább megtalálja, PAIS DEZSŐ így fogalmazta meg: „Egyik név szinte glosszázza a másikat, az együtt jelentkező nevek kölcsönösen

értelmezik egymást” (NévtVizsg. 103). Bátmonostori *Töttös* nevét csak úgy érthetjük meg, ha testvérei nevével együtt vizsgáljuk.

Becsei Imrének három fia volt (l. WERTNER, MNemz. I, 97). Mind a három kapott nevet a keresztségben: *Töttös* – mint láttuk – az *István*, a szintén 1320 óta adatolható *Vesszős* a *György* (vö. 1326: Georgio dicto *Wezsceus*: ZichyOkm. I, 282), az 1332-ben feltűnő *Tövises* pedig a *Tamás* nevet viselte (Thoma dicto *Thuisses*: uo. I, 398). Vagy inkább: innepelte, mert különösen a két elsőre vonatkozó adatok bőséges sorának tanúskodása szerint a keresztségben kapott nevek használata elenyésző volt az apától, a szülőktől adott nem keresztény (de nyilván nem „pogány”) *Töttös*, *Vesszős*, *Tövises* használatával szemben. (Tövises bizonyára igen fiatalon meghalt.) A *Vesszős* és a *Tövises* egymásra vonatkozása a mai nyelvérzék szerint is nyilvánvaló. De nyugodtan föltehetjük a velük való jelentésbeli összefüggést a harmadik név, a *Töttös* esetében is. A magyar nyelvtörténeti irodalom számon tart egy uráli *-*tt*-re visszavezethető magyar denominális -*t* képzőt, s ezt látja pl. az *evet*, *fajt*, *fiatal*, *menyét*, *nyuszt*, *sziget* és az *út* szavakban (vö. D. BARTHA, Szóképz. 105–6; a kutatás történetével). Az 1211-beli *Tuet* (ejtsd: *Tüet*) személynevet ezzel a -*t* képzővel alakultnak mondja a korábbi irodalom is a *tő* ~ *R.*, *N. tū* 'truncus; a növény szárának a földben levő és közvetlenül a föld fölötti része' főnévből (TERESTYÉNI: MNyTK. 59. sz. 54), s mint láttuk, ezt elfogadja KISS LAJOS is (i. h.). A felsorolt képzős alakok azt mutatják, hogy ebben az esetben sem kell feltétlenül személynévképzőt látnunk a -*t*-ben (ezt nem is állította senki), azaz a *Tüet*-nek közvetlen előzménye egy **tūt* ~ **tōt* köznévfő lehet. Ebből a köznévből való a valamivel való ellátottságot kifejező -*s* képzős (mert a *Vesszős* és a *Tövises* képzői erre mutatnak) *Töttös* (R. *Tōtös*, *Tūtös*) személynév is. A *Tüet* és a *Töttös* etimológiai összefüggését tehát a következőképpen látom:

A Becsei családban tehát a fiúk születésekor egy fiatal fa vagy cserje képe lebeghetett a szülők szeme előtt, amikor az egyiket elnevezték tövecskéjéről, a másikat vesszejéről, a harmadikat pedig töviséről. Talán nem tévedek nagyot, ha fölteszem, hogy Becsei Imre e nevek adásával is mintegy azt akarta kifejezni, hogy családja egyenes leszármazottja a nagynevű ősnék, a XII. században élt és valóban a Becsegergely nemzetségből való *Both* bihari ispánnak. (Tudjuk, hogy Imre és fia, *Töttös* Baranya, Bodrog, Csanád és Fejér megyében tudatosan gyűjtögette, szerezte meg a *Bat.*, *Bot.*, *Bod.* névkezdetű birtokokat; vö. GYÖRFFY I, 702.)

Az előbb felsorolt helynevek névadójaként időrendi okokból nem számolhatunk Becsei Töttössel és leszármazottaival nyolc esetben (1–2., 4., 8., 18., 21., 32. és 34. sz.). Ezzel szemben nagy valószínűséggel föltehetjük a személynévi eredetet a Bodrog megyei helységnévvel kapcsolatban (22. sz.), mert ez az adatok szerint a Becsei-család birtokközpontja, Bátmonostor szomszédosa volt. Ugyanígy birtoklástörténeti megfontolások támogatják a személynévből való származtatást a *Töttösszentgyörgy* (36. sz.), a *Töttös ásványa* (37. sz.) és a *Töttösszáka* (38. sz.) esetében. A Töttös-család tulajdonviszonyainak részletes feltárása talán lehetővé tenné még más helynevek hozzájuk való kapcsolását is, erre azonban most nem vállalkozhatom.

A *Töttös*-féle helynevek nagyobb csoportjának közösői eredetét, a **tūt* ~ **tōt* 'tőke, tövecske' -*s* képzős származékából való magyarázatát egyéb körülmények is alátámasztják.

A helyneveink egy csoportja határozottan arra mutat, hogy a *tőkés* és a **tōtös* melléknév a régiségben rokon vagy inkább azonos jelentésű volt. Erről a párhuzamos helynév-

adás ide kapcsolódó példái győznek meg bennünket. Eszerint ha két együtt élő nép nyelvében ugyanarra a földrajzi objektumra egymásnak értelmileg megfelelő helyneveket találunk, ezek rendszerint nem forlításai egymásnak, hanem ugyanazon névadó vonás és szemlélet alapján nagyjából egyidejűleg, de egymástól függetlenül jöttek létre (vö. KNEIÉZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Bp., 1944. űő.: NévtVizsg. 19–20). A Dél- és Délnyugat-Dunántúlon (tehát a *Tőtös*-féle helynevek tömeges előfordulásának vidékén) a magyar lakosság évezredek hegemóniája miatt egyáltalán nem keletkeztek párhuzamos helynevek, az északi, keleti és délkeleti peremterületeken azonban KNEIÉZSA az egymásnak megfelelő helynévpárok sorát mutathatta ki (i. m.), köztük olyanokat is, amelyek segítenek megoldani kérdésünket.

Kelet- és Délkelet-Magyarországon több helyen előfordultak az 'irtványföld', illetőleg 'irtványföldre települt falu' jelentésű román *Groși* (= tőkék) helynevek. Jellemző rájuk, hogy a megfelelő magyar nevek mind vagy a román név átvételével (*Grós*, *Gross*: vö. KNEIÉZSA, PárhHn. 29), vagy pedig párhuzamos névadásban keletkeztek. A *Tőtös* ~ *Groși* megfelelésre csak az egy Bihar megyei példánk van (l. 26. sz.). Ennek magyar neve a XV. század elejétől ismeretes, és noha a románra csak LIPSZKY térképéről és szótárából van adatunk (*Grossi*), nem kételkedhetünk abban, hogy ez a névalak is jóval nagyobb történeti múltra tekinthet vissza. Több példa van a *Tőke*, *Tőkés* ~ *Gros*, *Groși* megfelelésre. Szatmár m.: 1411: *Thwkes* (vö.: MAKSAI 222; CSÁNKI I, 487); 1808: *Tőkés* h., *Grosi* val. (LIPSZKY). Később hivatalosan a *Tőkésbánya* nevet kapta (MEZŐ, HivHelys. 214). — Szolnok-Doboka m.: 1451: *Thewkes* (TelekiOkl. II, 45); 1594: *Teokeos* (SzDMon. VII, 27). Román neve *Groși* (Hnt. 1892. 1620: *Gros*). A szemléletbeli azonosságon alapuló névadásra az előbbieken kívül még egy élő és egy „eltűnt” település adatsorában találunk példát. Az ugyancsak Szolnok-Dobokában levő *Tőkepataka* (vö. 1519: SzDMon. VII, 23) román neve *Valea Groșilor* (l. Hnt. 1892. 1619; KNEIÉZSA: i. m. 22), azaz jelentése megegyezik a magyaréval. Az eltűntnek vélt település pedig ma is ott van Vajdahunyad közelében. 1447-ben (*Thwkefalwa*) és 1458-ban (*Thekefalwa*) a hátszegi kerületben mint a Csulai és a Dompsosi család birtokát említik Tőkefalvát (CSÁNKI V, 143). 1453-ban azonban ugyanolyan körülmények között tűnik fel egy „poss. *Gros* in distr. Haczag”. A két név által jelölt település — mint már CSÁNKI (i. h.) rámutatott — „késésgkívül azonos”, amely sokáig a román néven élt tovább. Azután *Bós*-sal egyesült (LIPSZKY: *Gross* junct. cum *Bós* utraque *Bósgros* h. *Grosbou* val.), majd Zalasdbba s vele együtt Vajdahunyadba olvadt, legvégül *Groși* néven ismét önálló helységgé alakult (Hnt. 1944. Füg. 37). A *Tőtös* ~ *Groși*, illetőleg a *Tőkés* ~ *Groși* helynévpárok jelentésbeli azonosságára már KNEIÉZSA rámutatott (PárhHn. 21). KISS LAJOS a FNESz.⁴ idézett helyén hivatkozik is rá, kár, hogy nem tudjuk meg, miért veti el KNEIÉZSA *Tőtös*-magyarázatát.

A párhuzamos névadás mellett a kettős stb. magyar névadás egynemely példája is tanúság a **tőtös* 'irtványföld' jelentésére. A márokföldi *Tütüs* neve a térképen *Nagy irtási* (l. 13. sz.), s ez csak akkor keletkezhetett, amikor még vagy ismerték a *Tütüs* közszei jelentését, vagy pedig még tudták a területről, hogy azt irtással tették művelhetővé. A bizonyítékok körébe tartozhat még az, hogy a *Tőtös*-féle helynevek néhányszor az irtásra vagy az erdőre utaló nevek szomszédságában fordulnak elő. Erre a körülményre az adatok felsorolásában három esetben utaltam is (14., 16–17. sz.).

Legvégül segítségül hívhatjuk a névföldrajz tanuskodását is. A térképre vetített *Tőtös*-ök és *Tőkés*-ek területe éles határvonallal válik el egymástól: a *Tőtös* és alakváltozatai a magyar nyelvterület délnyugati és déli részén helyezkednek el, s a Vas megyétől Hunyad megyéig húzódó izoglosszától északra pedig a *Tőkés*-ek területe van. A *Tőtös*-ök és a *Tőkés*-ek nem keverednek egymással, s ez arra vall, hogy a helynevek alapjául szolgáló **töt* és **töke* köznév egykor területileg ugyanilyen módon oszlott meg. Azaz a két szó nem fakultatív változata volt egymásnak, hanem mind a kettő önálló szó: az egyik az

egyik nyelvjárás szava ugyanarra a jelentésre, a másik a másiké. Nagy helynévgyűjteményeink a *Töttös*-ök területén kimutatnak ugyan néhány *Tőke* vagy *Tőkés* helynevet, ezek azonban mind újabb keletkezésűek, s mégsem a *tőke* szó általános elterjedésével kapcsolatosak, hanem a megfelelő családnév került a helynevekbe. Zala megyei adatok: 1. Pókaszeptek: *Tőke-bánya*, „Tőke nevű családról” (ZMFn. 47); 2. Zalabesenyő: *Tőkési uttya*, „Tőkési uraság idejében nem járhattak rajta”, *Tőkési-rét*, „Tőkési nevű egykori tulajdonosairól” (uo. 137); 3. Zalaszentmihály: *Tüke-kereszt*, „Tüke nevű család háza előtt van” (uo. 197); 4. Kacorlak: *Tőke háza*, *Tőke-házi-kut*, *Tőke-házi ut* (uo. 535): az alapnév világosan utal ez előtag személynévi származására. — Somogy megyében és Tolna megyében nincs olyan földrajzi név, amely a *tőke* szót tartalmazná (vö. SMNFn., TMFn.; Tolnában I. mégis Dunaszentgyörgy adatai között: „*Tőkés* hibás adat a *Tőkös* stb. helyett” i. m. 227).

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a *Töttös*-féle helynevek némelyikéről csakugyan föltehetjük a személynévi eredetet, a többségükről azonban nem. Ezeket az erdőirtásra utaló gazdaságtörténeti vonatkozású nevek csoportjában kell számon tartanunk, mégpedig dülönév esetében ’irtványföld’, helységnév esetében pedig — ahogyan ezt KISS LAJOS a Pozsony megyei *Dunatőkés* néveikkében tömören és találóan megfogalmazta (FNESz.⁴) — ’irtványföldre települt falu’ jelentésben.

MEZŐ ANDRÁS

Árpád megasz arkhón címéhez. VII. Konstantinos bizánci császár „De Administrando Imperio” című munkája 40. fejezetében ismertette Árpád „nemzetiségét”, a tőle leszármazó utódokat: „tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme (*Αρπαδής, ὁ μέγας Τουρκίας ἀρχων*) négy fiat nemzett. . .” (MORAVCSIK GYULA, *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Bp., 1950. 178–9). Vizsgálatunk tárgya az Árpádra a DAI. 40⁵³-ban alkalmazott „nagy fejedelem” (*megasz arkhón*) kifejezés; pontosabban annak elemzése, hogy vajon Konstantinosnál milyen jelentései lehettek ennek, s az adott passzusban egy körülhatárolható címre, méltóságra vonatkozott-e, vagy pedig valamilyen más értelme volt.

A görög szöveg régebbi fordításai közül először MARCZALI HENRIKÉ-t említenénk, aki „nagy fejedelem”-ként értelmezte a megasz arkhónt (A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1900. 128). A DAI. 1950-es kétnyelvű kiadásában MORAVCSIK is így fordította e kifejezést (i. m. 179), s ehhez igazodott JENKINS angol fordítása („great prince”) is (Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Greek text edited by GYULA MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. Washington, 1967. 179). Bár cím esetén a magyar nyelvben elég későn (1740-től) kimutatható „nagyfejedelem” állandósult szókapcsolatot egybe kell írni (TESz. II, 955), a különírás e fordítások esetében mégsem jelent egyértelmű állásfoglalást, inkább csak pontos tükörfordításról lehet szó. Az idézett szöveghely újabb fordítása — amely jóval a szerző halála után látott napvilágot — az egybeírt változatot tartalmazza, „nagyfejedelem”-nek nevezi Árpádot (MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984. 49). Itt, hacsak nem nyomdahiabárról van szó — ez esetben a sor végére került *nagy* szó után tévedésből tettek volna kötőjelet —, címként szerepel az értelmezői szerkesztet.

A történeti irodalom a *megasz arkhón* kifejezést, amelyet Konstantinos császár kizárólag Árpáddal kapcsolatban s csak ezen a egy helyen használt, jobbára meghatározott méltóságnévként értelmezte, s ennek megfelelően Árpádot és utódait nagyfejedelemnek tekintette. (Pl.: MARCZALI HENRIK: *A Magyar Nemzet Története*. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. I. Bp., 1895. 47; HÓMAN

BÁLINT, A magyarok megtelepedése és a honfoglalás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 7. Bp., [1912.] 22, 30; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar állam félnomád előzményei: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. TÓKEI FERENC. Bp., 1983. 375; *úó.*, Kortárs XXI [1977.], 1. sz. 103–13.; CZEGLÉDY KÁROLY, Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. 128; KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 228.; VAJAY SZABOLCS, Géza nagyfejedelem és családja: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár, 1967. 63–4; stb.) Meg kell említeni azt is, hogy Árpád és utódai méltóságával kapcsolatban felváltva használták a *fejedelem* és a *nagyfejedelem* címeket. Ez a terminológiai bizonytalanság azzal is összefüggésben áll, hogy a *megasz arkhón* kifejezést sok kutató nem vette figyelembe, illetve nem foglalt állást e kérdésben.

A továbbiakban röviden vázoljuk az *arkhón* és *megasz* szavak jelentését, illetve vizsgáljuk a *megasz arkhón* kifejezést a DAI. alapján, ezen belül is elsősorban a viszonylagos egységet jelentő 37–42. fejezetekre építve (témánkhoz közel áll P. SCHREINER, Zur Bezeichnung „Megas” und „Megas Basileus” in der byzantinischen Kaiserliteratur: Byzantina III [1971.] 173–92).

Az *arkhón* sok jelentéssel bíró szó. MORAVCSIK a DAI. 1950-es kétnyelvű kiadásában egyaránt fordította fejedelemnek, fejnek, előljárnak, főembernek, vezérnek. A 37. caputban az egyes besenyő törzsek élén álló törzsfőket nevezi a bizánci császár arkhónnak. A magyar fejezetekben (38–40. c.) is többször szerepel az *arkhón* cím (a görög és nemzeti nyelvű méltóságnevekre, köztük az *arkhón*-ra összefoglaló jelleggel I. újabban KIRÁLY PÉTER: MNy. LXX, 410–11). A 38. caputban a törzsszövetséget vezető méltóságként (fejedelemként) fordul elő, amelyre Levedi „első vajda” lemondása után Árpádot választják meg. A kabarokról szóló 39. fejezetben a három törzsből álló, a törzsek között pedig első helyen feltüntetett, kazároktól elszakadt néprész fejét nevezi arkhónnak Konstantinos. A 40. fejezetben arkhónként szerepel név szerint Liuntika, Falicsi, Bulcsu. A bizánci császár általánosságban említi az Árpád-nemzettségéből sorban következő arkhónt, továbbá szól arról is, hogy minden törzsnek van arkhónja.

A *megasz* is több jelentéssel rendelkező szó. A DAI.-ban jelöl pl. területi kiterjedést, pl. 8₃₁ χώρα μεγάλη 'nagy ország' 9₅₉ μεγάλην λίμνην 'nagy tavat'; fokozott mértéket, pl. 13₁₀₀ φόβος μέγας 'nagy félelem', 13₁₃₅ μέγα... θνείδος 'nagy gyalázat'. A *megasz* szó jelzőként szolgál az azonos nevű személyek megkülönböztetésére úgy, hogy az időben előbb élt, idősebb személy neve előtt áll, pl. 26₁₅ μεγάλην Βερταν 'nagy, idősebb Bertát', 46₁₇ Δαβίδ, ὀμμέγας 'a nagy, idősebb Dávid'. Hasonlóképpen 'idősebb' vagy 'régibbi' jelentéssel állhat e jelző városok neve, pl. 27₆₅ αρχαίον και μέγα η Κάπνα 'régí és nagy Kápua', vö. 27₆₅ Κάπνα νέαν 'új Kápua', valamint országok neve előtt: 31₈₃ μεγάλη Χρωβατία 'Nagy (= Régi) Horvátország', 44₅₀ μεγάλης Αρμενίας 'Nagy (= Régi) Arménia'. Az utóbbi típushoz tartozó Nagy Moravia (13₅, 38₅₈, 40₃₃) az egyik feltevés szerint (KRISTÓ i. m. 162–6) két egyidőben létező, a másik feltevés szerint (IMRE BOBA, Moravia's History Reconsidered. The Hague, 1971. 83) két különböző időben létező államalakulat, terület közül jelölte a régebbit, az ősi bbet. Véleményünk szerint a bizánci császár a *megalé Morabia* kifejezéssel nem két Moraviát akart egymástól megkülönböztetni, hanem mindössze Szvatopluk államának egykoriságára, régiségére utalt. Konstantinos Nagy (= Régi) Moraviával kapcsolatban mindannyiszor megemlítette azt, hogy Szvatopluk uralkodott itt, s a magyarok elpusztították ezt az országot.

Maga a *megasz arkhóni* kifejezés háromszor bukkan fel a DAI.-ban, a 37., 40., és a 41. fejezetben. A 37. fejezetben azt olvashatjuk, hogy „Besenyőországnak nyolc tartománya és ugyanannyi nagy fejedelme (μεγάλους ἄρχοντας) van”. Nyilvánvaló, hogy itt nem gondolhatunk törzsszövetségi vezetőkre; a besenyő törzseknek nem lehetett nyolc nagyfejedelem, legfeljebb nyolc törzsfője. Egy későbbi passzusból kiderül, hogy a nyolc besenyő tarto-

mány (törzs) negyven részre oszlott (azaz egy törzsben öt nemzetség lehetett), ennek megfelelően voltak kisebb fejedelmek (*ἐλάττονας ἄρχοντας*) is. A *megasz arkhón* itt tehát törzsfőt jelent, szembeállítva a kisebb fejedelemmel, a nemzetségfővel. A 41. fejezet szerint Szvatopluk, Moravia uralkodója három fiára hagyta az országot, s meghagyta, hogy „az első nagy fejedelem (*ἄρχοντα μέγαν*) legyen, a másik kettő pedig az első fiúnak legyen alárendelve”. Itt a *megasz arkhón* azt jelentheti, hogy a másik két fiúhoz képest — akik kisebb hatalmú részfejedelmek lettek — Szvatopluk legidősebb fia főhatalmat kapott.

Kérdés, hogy Árpád *megasz arkhóni* titulusa a „besenyő” vagy a „morva” típusú nagy fejedelemmel mutat-e rokonságot, vagy esetleg ezektől eltérő jelentéssel rendelkezik. Bizonyos az, hogy nem törzsfő jelentése van itt a kifejezésnek, hiszen kisebb fejedelmekről, azaz nemzetségfőkről a magyar törzsek esetében Konstantinos nem emlékezik meg. Ha a főhatalom, az első számú tisztség kiemelését fejezte volna ki a *megasz arkhón* — azaz nagyfejedelmet jelentene —, akkor a törzsfői hierarchia felsorolásánál (40₄₇₋₅₀) szerepelne (Árpád nemzetségbeli arkhón — gyula — karkhasz és a törzsek arkhónjai). A 38. fejezet szerint azonban Árpádot „csak” Turkia arkhónjává választották, s e tisztség körülírására Konstantinos „az Árpád nemzetségből sorban következő” arkhón kifejezést alkalmazta.

A *megasz arkhón* jelentésének meghatározásakor rendkívül fontosnak tartjuk, hogy a „Turkia nagy fejedelme” kitétel a genealógiai listán, az Árpádtól leszármazók felsorolását tartalmazó „jegyzék” legelején szerepel. A genealógia a 948 körül Bulcsuval együtt Konstantinápolyba látogató Termacsutól, Árpád dédunokájától származhat, aki megadta Árpád fiainak, unokáinak nevét. Árpád második fia, Jutocsa fiánál, Falicsinál megemlítette, hogy ő a mostani fejedelem (*τὸν νῦν ἄρχοντα*). A genealógiai lista Árpádtól, Turkia nagy fejedelmétől indul. A „nagy” itt valószínűleg nem Árpád kiválóságára utal, nem is a méltóság (nagyfejedelem) kifejezésére szolgál, hanem Árpád, az ő s, fejedelemségének időbeli távolságát hangsúlyozza Falicsiétől, a mostani fejedelemétől. Az Árpád, Turkia nagy fejedelme kifejezés tehát a magyarok régi, egykori, időben legelső fejedelmét jelenti. Konstantinos ezzel is azt visszhangozta, amit már a 38. fejezetben is említett, ti. hogy „Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme.”

A törzsszövetség első számú vezetőjének címét illetően feltételezett nagyfejedelmi méltóságra nézve így csak a Gézára egy nyugati forrásban alkalmazott „Ungarorum senioreum magnum” adat marad (Vita s. Adalberti episcopi Pragensis et martyris, auctore s. Brunone Querfurtensi. MGH SS IV, 607.; vö. VAJAY i. m. 63—4. lap, 1. jegyz.). Árpád utódai — így Géza is — bizonyosan azt a méltóságot viselhették, amelyre még Levedi lemondása után Árpádot pajzsrameléssel megválasztották.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

ÉLŐ NYELV

Az európai szociolingvisztika felé

I. A legújabb kori nyelvtudomány egyik igen fontos és következményeiben is jelentős ténye a szociolingvisztika néven ismertté vált határdiszciplína kialakulása. A nyelvészociológiai szempont egyre jobban bevonul a nyelvtudomány leíró és történeti ágazataiba, s a nyelvészet társadalmi hatékonyságát számottevően növeli.

Szociolingvisztikáról vagy nyelvészociológiáról (társadalmi nyelvészetről) néhány évtizede beszélünk csak. A *szociolingvisztika* elnevezés nem európai lelemény. H. C.

CURRIE egyik munkájában bukkan föl először a világot gyorsan meghódító *sociolinguistics* terminus (A Projection of Sociolinguistics: The Relationship of Speech to Social Status. In: Southern Speech Journal 1952: 28–37). Észak-amerikai kutatók nevéhez fűződnek az első elvi igényű, elméleti körvonalazást is megkísérlő vizsgálatok. FISHMAN és LABOV e kutatásokat a meglévő nyelvtudományi ágazatok bővítéseként, korszerűsítéseként fogta föl, HYMES fölöttük álló új diszciplinaként értelmezte. Európában az ilyen szellemű kutatások a hatvanas évek közepén indulnak, s gyorsan terjednek (l. SZÉPE GYÖRGY történeti áttekintését a tőle szerkesztett kötetben: Társadalom és nyelv. Bp., 1975. 7–18, s erről NAGY FERENC: MNy. LXXII, 116–8; valamint SZENDE TAMÁS: Nyr. XCIX, 205–6). Az impulzusok Észak-Amerikából és a szociológia felől jönnek elsősorban, s ezt az is mutatja, hogy a *sociology of language* és a *sociolinguistics* megjelölések (l. pl.: J. FISHMAN, The Sociology of Language. Rowley, Mass. 1972; H. C. CURRIE: fentebb) s nyomukban európai megfelelőik, például a német *Soziologie der Sprache* és a *Soziolinguistik* (l. N. DITTMAR, Soziolinguistik. Frankfurt/M., 1973. 162) és a finn *kielen sosiologia* s *sosiolinguistikka* (l. A. HAKULINEN–J. OJANEN, Kielitieteen ja fonetiikan terminologiaa. Helsinki, 1970. Tietolipas 66. 193) egy ideig rivalizálnak, a *nyelvszociológia* és a *szociolingvisztika* pedig ma is azt teszik (vö. FAZEKAS TIBORC: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Szerk. HAJDÚ M. és KISS J. Bp., 1981. 203–8).

Európában – az amerikai szociolingvisztikai kutatásokat jóval megelőzve – születtek olyan leírások, megfogalmazódottak olyan tapasztalatok, sőt elvégzendő feladatok is, amelyek egyértelműen a szociolingvisztika szerves előzményeinek tekintendők. Az kétségtelen, hogy az európai szociolingvisztikai kutatások egyik – ha nem a legerősebb – forrása az európai klasszikus dialektológiai hagyomány. Ennek két fő oka van. Egyrészt az, hogy a dialektológia az egyik legrégebbi nyelvészeti diszciplína, amely élő nyelvi variációkkal is foglalkozik (márpedig a szociolingvisztika központi feladata éppen a nyelvi változatok használata, kiválasztása, társadalmi determináltságának a vizsgálata). Másrészt pedig az, hogy a szociális tényezőknek a nyelvjárások életében való fontosságára Európa több országában már korán fölfigyeltek, így Ausztriában M. HÖFFER 1800-ban, Bajorországban A. SCHMELLER 1820 körül (l.: E. HÜNERT-HOFMANN, Soziologie und Mundartforschung. In: Wortgeographie und Gesellschaft. Szerk. W. MITZKA. Berlin, 1968. 3–9; C. J. HUTTNER: Beiträge zur bairischen und ostfränkischen Dialektologie. Göppinger Arbeiten zur Germanistik. Nr. 409. Hrg. P. WIESINGER. Göppingen, 1984. 2). A sorból Magyarország sem maradt ki, l. már PÁPAY SÁMUEL észrevételét 1808-ban (l. BALOGH LAJOS: MNy. LXXXIII, 414; a továbbiakra l. IMRE SAMU: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS J. és SZÜTS L. Bp., 1988. 53–4, illetőleg TELEGDY–SZÉPE: ÁNyT. VIII, 5, valamint VÉGH JÓZSEF tanulmányát: Társadalmi szempontok [!] a népnyelvkutatásban: MNy. III [1941.], 314–43). A nyelvjárások használatának több szempontú szociológiai determináltságáról (nemzedékek, felekezetek, nemek, foglalkozás, rétegek, iskolázottság, beszédhelyzet szerint) volt tudomása korábban is a kutatók egy részének. Ám e fölismeréseket sokáig nem követték tudatos, tervszerű vizsgálatok, a pontos és előremutató megfigyelések megrekedtek az alkalmyszerűség szintjén. Némelyik témakör kutatási témává csak a negyvenes évek felé kezd válni nálunk, kutatási módszerről pedig csak a szociolingvisztika mint határdiszciplína létrejötte óta beszélhetünk (az ezzel összefüggő kérdésekről l.: DEME: Szegedi Bölcsész-műhely '77: 11 és SZÉPE: Társadalom és nyelv 7–8). A dialektológiai vizsgálatok társadalmi aspektusú észrevételei, leírásai mellett a szociolingvisztika előzményei között kell számon tartanunk a nyelvpolitikai (jellegű) megnyilatkozásokat is (l. pl. A. MEILLET, Les langues dans l'Europe nouvelle. Paris, 1928.), a városi nyelvek vizsgálatának (l. nálunk BÁRCZI, A „pesti” nyelv. MNyTK. 29. sz. Bp., 1932.), a kétnyelvűség és a kettősnyelvűség (bilingvizmus és diglossia) kérdéskörébe vágó elemzéseknek egy részét, az iskolai anyanyelvi oktatás és a tanulók nyelvjárásiassága

problematikájának a vizsgálatát stb. (Hogy a tágabb értelemben vett előzmények közül mi és mennyiben vezethető vissza az ókorig, a tudománytörténeti kutatásoktól megválaszolható kérdés; vö. HYMES: A nyelvtudomány ma. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973. 488.). Vitathatatlan azonban, hogy az elméleti alapvetés igényével csak a hatvanas évek óta folynak módszeres vizsgálatok, ezért szociolingvisztikáról vagy nyelvészociológiáról mint a nyelvtudomány és a szociológia határmezsgyéjén létrejött diszciplínáról csak ez idő óta beszélhetünk (l. SZÉPE i. m. 7–8).

Az európai nyelvtudományi hagyomány megléte és szerves folytonossága, de különösen szóban forgó eredményei és tapasztalatai, valamint az európai nyelvi helyzetnek az észak-amerikaitól több tekintetben eltérő volta a magyarázata annak, hogy az Európában folyó szociolingvisztikai kutatások a kezdeti másolások után az amerikaitól részint eltérő súlypontozással s tematikával folynak egy ideje már.

2. 1967-ben joggal írhatta W. BRICHT: „A szociolingvisztika izmosodó csecsemő, de azért még mindig csecsemő. Így aztán a társadalmi rétegződés nyelvi megfelelőivel foglalkozó részterületén a szakirodalom még elég sovány” (Társadalom és nyelv 197). 1975-ben SZÉPE GYÖRGY már a szociolingvisztika gyors, látványos fejlődéséről beszél (i. m. 7), s a szerkesztésében megjelent kötet (Társadalom és nyelv) a magyar olvasók számára is nyilvánvalóvá tette e tudományág gyors szárbaszökkenését. S hol tartunk ma? Ami a szakirodalom nagyságát illeti, egyáltalán nem túlzás azt mondani, hogy egy ideje már a szó szoros értelmében a bőség zavarával küszködnek az e kérdésekkel foglalkozó szakemberek. Gondoljunk csak arra, hogy egy 1974-ben (!) megjelent nyelvészociológiai bibliográfia csupán észak-amerikai és nyugat-európai — tehát szinte kizárólag világnyelveken írt — tételeinek a száma közel háromezer (G. SIMON, Bibliographie zur Soziolinguistik. Tübingen, 1974.). Továbbá: ma több olyan folyóirat van, amely címében is a nyelv társadalmi vonatkozásaival foglalkozik, így például a Sociolinguistics, az International Journal of the Sociology of Language, a Language in Society és társai. De alig van olyan nyelvészeti folyóirat, amelyik ne közölné szociolingvisztikai tanulmányokat, különösen a dialektológiaiakat. Közismert például, hogy a Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, az English World-Wide és a Rivista Italiana de Dialettologia hangsúlyozottan nyelvészociológiai szemléletű. Még tovább: a nyelvészociológiai szemléletű, újabb keletű városnyelv-vizsgálatok válogatott bibliográfiáját 1982-ben tették közzé az NSZK-ban. Ez a csak angol, francia, német, olasz és spanyol nyelvű forrásokat feldolgozó, teljességre nem törekvő összeállítás 164 tételt (zömmel monográfiákat) tartalmaz (N. DITTMAR — B. SCHLIEBEN-LANGE — P. SCHLOBINSKI, Teilkommentierte Bibliographie zur Soziolinguistik von Stadtsprachen. In: Mehrsprachigkeit in der Stadtregion. Ed. K.-H. BAUSCH. Sprache der Gegenwart. Band 56. Düsseldorf, 1982. 391 — 423). A sort folytatni lehetne.

3. A fentiek ismeretében természetesnek mondhatjuk, hogy egyre többekben fölmerült az igény, hogy az Európában folyó sokrétű nyelvészociológiai kutatások gyorsabb és jobb bemutatásáért, egymás eredményeinek megismertetéséért, bibliografikus tájékoztatásáért s a kutatások bizonyos fokú összefogásáért többet kellene tenni. Ezen törekvések örvendetes eredménye az, hogy *S o c i o l i n g u i s t i c a* címmel évkönyv indult, amelynek első kötete 1987-ben jelent meg Tübingenben, a nyelvészeti kiadványairól is méltán híres Niemeyer Kiadónál. Az évkönyv német, angol és francia nyelvű alcíme (International Yearbook of European Sociolinguistics stb.) kifejezi, hogy az európai kutatások ügyét kívánja szolgálni az új sorozat, amelynek kiadói U. AMMON duisburgi, K. J. MATTHEIER heidelbergi és P. H. NELDE brüsszeli nyelvészek. Ammon nyelvészociológusként, Mattheier dialektológusként, Nelde pedig a többnyelvűség kutatójaként szerzett nevet magának.

Az ígéretes sorozatot ismernünk kell nekünk is. Nemesak azért, mert a sorozat céljaként megfogalmazott törekvésekkel maradéktalanul egyetértünk. Elsősorban azért, mert benne az Európában folyó nyelvészociológiai kutatások legfrissebb eredményeiről kapunk rendszeres és gyors tájékoztatást.

A szerkesztői triumvirátus az előszóban fogalmazza meg szándékát. Célnek az európai országokban folyó szociolingvisztikai kutatások koordinálását tartják. Megállapításuk szerint kontinensünkön mindenütt folynak idevágó vizsgálatok, vagy legalábbis van érdeklődés irántuk, jóllehet alkalmanként más-más címke alatt. A tudományos kapcsolatokat — okkal — elég gyengének, viszonylag kevés országra korlátozódónak tartják. Úgy látják, több országban is dolgoznak szociolingvisztikai témákon, anélkül, hogy tudomásuk volna a másutt folyó ugyanolyan vizsgálatokról. Az évkönyv fő feladatát abban látják éppen azért, hogy ez az izoláció megszűnjék, hogy kapcsolatok jöjjenek létre, elősegítve azt, hogy a sokrétű nyelvészociológiai kutatások egész Európában termékenyítőleg hassanak egymásra. A *Sociolinguistica* — szerkesztőinek a szándéka szerint — az összeurópai szociolingvisztika kialakulásának a fóruma kíván lenni.

A szerkesztők megemlítenek több olyan kérdéskört is, amelyeknek az európai országokban vagy azok többségében aktualitása van. Így például a többnemzetiségű szervezetek (Közös Piac, KGST), a vendégmunkások, a nyelvi hátrányos helyzetű kisebbségek, a nyelvjárási nyelvhasználattuk miatt speciális gondokkal bajlódók, valamint a fogalmakkal kapcsolatos politikai viták témakörét. Ezeknek fontos gyakorlati vonatkozásai vannak az európaiak többségének az életében. A szociolingvisztika segítséget nyújt, illetőleg nyújthat e gondok enyhítésében és megoldásában.

1989 elejéig két kötet látott napvilágot. Az elsőnek (1987. 162 lap) összefoglaló címul ezt adták: *Brennpunkte der Soziolinguistik, Main Issues in Sociolinguistics, Tendences actuelles de la sociolinguistique*, és pedig azért, mert a közölt hét tanulmány a mai európai szociolingvisztika valóban központi kérdéseivel foglalkozik. Nevezetesen nyelvi politikával, a nyelvi tudatosság szerepével egy nyelvi kisebbség életében, az etnikai reneszánszal, az alkalmazott szociolingvisztika perspektívaival, a nyelvjárási beszéd és az iskolai oktatás problémáival, a városi nyelvek vizsgálatával, valamint az idegen nyelv és a második nyelv tanulásának néhány, statisztikai adatokkal is megvilágított kérdésével. A második kötet (1988. 290 lap) az európai újlatin és germán köz- és irodalmi nyelvek kialakulásával foglalkozik, s összefoglaló címe: *Standardisation of European National Languages: Romania, Germania*. MATTHEIER bevezető, elvi tanulmányában körvonalazza a történeti szociolingvisztika feladatkörét, a nyelv, társadalom és történelem közötti viszony általános kutatásaként definiálva azt (2). A történeti szociolingvisztika központi témái e szerint a nemzeti nyelvek kialakulásának, illetőleg a nyelvi sztenderdizációnak a vizsgálata. A kötet tanulmányai ilyen kiindulással mutatják be a francia, a spanyol, az olasz, a román, illetőleg a flamand, az angol, a német, valamint a dán, a svéd és a norvég sztenderd kialakulását. A szláv nemzeti nyelvek, illetőleg Közép — Kelet-Európa más nemzeti nyelvi sztenderdjeinek a történetét külön kötet mutatja be majd (MATTHEIER: II, 5).

A *Sociolinguistica* tematikus tanulmányok mellett rendszeresen közli az európai szociolingvisztikai publikációk országokra lebontott bibliográfiáját. Az összeurópai reprezentativitást valamennyi európai országból való állandó munkatársak hiánytalan hálózata garantálja. E munkatársakat a szerkesztők egyúttal közvetítőeknek is tekintik (címüket közli az évkönyv), bárki fordulhat kérdésekkel hozzájuk. Hogy a munkatársakat hogyan választották ki, nem tudni. Magyarországot GYŐRI-NAGY SÁNDOR képviseli (I, 161). A bibliográfiai munkatársak saját felelősségükre állítják össze országuk legfontosabb monográfiáinak, gyűjteményes köteteinek és folyóirataikéinak a jegyzékét (I, 126). Az első kötet az 1985-ös, a második az 1986-os esztendő nyelvészociológiai bibliográfiáját közli, és pedig a következő országokét, illetőleg nyelvtudományokét: angol, belga, csehszlovák,

dán, finn, francia, görög, holland, jugoszláv, lengyel, luxemburgi, magyar, német (NDK és NSZK), norvég, olasz, osztrák, portugál, román, svájci, svéd, szovjet. A bibliográfia súlyát mutatja, hogy a két kötetben nyolevan oldalt tesz ki. Ami a magyarországi bibliográfiát illeti: összehasonlítva a többivel az tűnik föl, hogy olyan cikkek is helyet kaptak benne, amelyek aligha szociolingvisztikaiak a szó szűkebb értelmében (például: Gyümölcsfajok és fajták a XVI. és XVII. században Magyarországon, Földrajzi neveink a térképeken, Kecel-Szilos kutyanévei, Az 1648. évi latin – magyar – szlovák szótár, *Apostag* stb.: I, 143–4; Magyar bútornevek, Magyarországi szarvasmarhanevek: II, 264). Az első kötetben a magyar címek nincsenek lefordítva, a másodikban – megnyugvásunkra – már igen (németre).

Az évkönyv angol, német és francia nyelven közöl tanulmányokat és – a második kötettől – recenziókat is a fontosabbnak vélt kiadványokról. A szerkesztőség nem lát egyelőre okot arra, hogy a többi európai nyelven is közöljön tanulmányokat (I, VIII). Csak remélni lehet, hogy később sem lát okot rá, mert akkor az európai méretű tájékozódás és tájékoztatás illúzió marad.

A következő kötetek témakörei: III. (1989.): nyelvjárás és iskola az európai országokban; IV. (1990.): kisebbségek és nyelvi kontaktus; V. (1991.): az európai grémiumok (Közös Piac, KGST) nyelvei; VI. (1992.): a nemzeti nyelvek kialakulása Kelet-Európában; VII. (1993.): többnyelvűségi koncepciók az európai iskolákban; VIII. (1994.): csak angolul Európában?

4. A Sociolinguistica remélhetőleg betölti majd azt a szerepet, amit szerkesztői neki szánnak. (Ez persze az európai nyelvészociológusokon múlik.) Ha így lesz, akkor az induló évkönyv számottevően elősegítheti a – reményünk szerint mind politikai, mind kulturális értelemben egyre európaibb Európa – szociolingvisztikai kutatásainak az összehangolását s egymás eredményeinek a jobb megismerését.

KISS JENŐ

S Z E M L E

Winkler-kódex 1506

A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. (Codices Hungarici IX.)

A Codices Hungarici sorozat kilencedik kötete egy értékes magyar nyelvemlék tudományos igényű szövegkiadása. A Winkler-kódex méltón tarthat számot nyelv-, irodalom- és egyháztörténészek érdeklődésére, ösztönzője és tárgya lehet művelődéstörténeti és más kutatásoknak is. Különös érdekessége, hogy nemcsak fordításirodalmunk korai darabja, de egyes részletei minden bizonnyal eredeti magyar alkotások.

PUSZTAI ISTVÁN filológiai munkái régóta ismertek a nyelvemlékekkel foglalkozók körében: Birk-kódex (Bp., 1960. Cod. Hung. V.) és a Régi Magyar Kódexek kötetei (Könyvecse. . . Bp., 1985.; Bod-kódex – Sándor-kódex Bp., 1987.). Gondozásában most újabb értékes könyv jelent meg a Codices Hungarici sorozatban. E sorozat tagjai nagy időközönként, változó igények szerint és változó lehetőségek között láttak napvilágot. Az első kötet 1942-ben csak fotómásolatot közölt, a későbbiekben a szövegek nyomdai betűhív átírata állt előtérben és az egyre bővülő filológiai apparátus: magyarázó jegyzetek, forrástáblázatok, mutatók, részletes bevezetés, bibliográfiák stb. A nyomdai átírat elkészítésének módszerei is különbözőek az egyes kötetekben. Ezt részben a szövegek

nyelvi sajátosságai, részben egymástól eltérő szerkesztői megfontolások és — nem utolsósorban — a nyomdai lehetőségek befolyásolták. A Winkler-kódex olyan igényes forráskiadvány, amely fotómásolatot, átiratot, jegyzeteket, latin megfelelőket és részletes bevezető tanulmányt is tartalmaz. Összetettsége a szöveg sokirányú vizsgálatára ad lehetőséget.

A fotómásolat jó minőségű, olvasható, s elsősorban (de nemcsak) a paleográfiai jelenségek miatt elengedhetetlen. Az egyes kódexlapok fotóival szemközt található a nyomdai átirat. Ez a tulajdonképpeni szövegközlés, a kódex nyelvi és tartalmi vizsgálatának forrása, melyhez a latin megfelelők, a jegyzetek és a bevezetés segédletet adnak. Az átirat tehát a forráskiadvány gerince, s jelentőségéhez mérten igen alapos munkát tükröz.

A föladat — egy régi kézírás pontos tükröztetése mai nyomdai jelekkel — általában sem egyszerű: a helyesírás, a különböző betűformák, az archaikus nyelv és a kódex közvetlen forrásainak hiánya gyakran állítja nehéz helyzet elé a kodikológust. A kézirat sérülései, kopottsága, az elszíneződések szintén nehezíthetik az olvasást és persze a szövegközlést is. Mindezek mellett az átirat elkészítésének egyik legfontosabb befolyásolója a jövőbeni olvasó s az ő igényei. Ezek néha egymásnak ellentmondó elvek követésére készítetik a szövegközlőt. Ha az átiratot — az olvasás könnyítése érdekében — kevés szerkesztői jellel, egyszerűen készíti el, a másolat veszíthet hűségéből. Ilyenkor a főszövegben kevesebb javítás, módosítás, kodikológiai-paleográfiai jelenség tükröztetése kap helyet, s a kódex scriptorának végső megoldásai (áttételesen a szöveg tartalmi vonatkozásai) kerülnek előtérbe. Ha a kézíraton látható minden apró jelenség föltüntetése a cél, akkor a szerkesztőnek sok különböző jelet kell használnia (az olvasónak megtanulnia), a másolat azonban igen hű és kodikológiai pontos lehet. (A szerkesztői jelek helyett állhat szöveges magyarázat, lábjegyzet is.) Amikor a nyomdai átirat a fotómásolat mellé kerül, ennek jelentése (minősége!) újabb szempontok figyelembevételét teszi szükségessé. Végül pedig fölösleges részletezni, mégis meg kell itt említenünk az elméleti munkától sajnos csak elméletileg távol eső gyakorlati tényezők — anyagi fedezet, nyomdai lehetőségek stb. — aránytalanul nagy befolyásoló szerepét is.

Számtalan különböző tényezőt kell tehát összeegyeztetni már a szövegközlés elmélete terén is, az aprólékos gyakorlati munka — egy-egy különös nyelvi-paleográfiai jelenség — pedig újabb és újabb problémákat hoz felszínre, melyek megoldására nincskidolgozott elv vagy szabály. Ördögi kör ez: mindaddig, míg nem találkoztunk minden kodikológiai jelenséggel, azaz mindaddig, míg az összes kódexet kiadásra elő nem készítettük, nehezen határozhatók meg általános érvényű szövegkiadási elvek. Azonban amíg ezeket nem alakítottuk ki, a szövegkiadások nem lesznek egységesek, egyenletes minőségűek. Ehhez a munkához fölhasználható a különböző tudományágak bevált — de korántsem egységes — gyakorlata. Olyan rugalmas szabályokat kell kialakítani, melyek minél több különféle jelenség esetében alkalmazhatók, s melyek mellett nem vész el a kódexek egyedisége sem. Minderre utal PUSZTAI ISTVÁN a kiadvány előszavában, amikor a sorozat új szerkesztői szabályzatának kidolgozásáról ír — szerényen elhallgatva, hogy e munka oroszlánrészét ő végezte.

A Winkler-kódex szövegkiadása már nagy terjedelme miatt sem volt könnyű föladat. Szerencse azonban, hogy a kódexlapok kis méretűek, így az átirat sem foglal el sok helyet a (könyvsorozat adott mérete miatt) nagy lapokon. Még a lent közölt latin megfelelők alatt is elférne jónéhány lábjegyzet. A jegyzeteket persze nem elsősorban a kínálózó hely miatt érezzük szükségesnek, hanem mert helyettesíthetnék a bonyolult szerkesztési jelöléseket. A jelenségek (javítások, betoldások stb.) lapalji magyarázata tehermentesítené a főszöveget, mely ezáltal olvashatóbbá válna. A tudományos fölhasználás — az egyes adatok idézése — is egyszerűbb, ha egy-egy szóban nincs két-háromféle zárójel. (Pl.:

166/7: [(t)kpt(o) <z>].) Egy másik forrásból (pl. Példák könyve Cod. Hung. IV. Bp., 1960.) vett adatban ezek a zárójelek mást jelentenek. Az így támadt zavar elkerülhető, ha a jelek és variánsok helyett a lábjegyzetben magyarázat áll, melyet az idézéskor — ha nincs rá szükség — el lehet hagyni, a főszövegbe pedig egy végső megoldás (példánknál: *kptz*¹) kerül. (A lábjegyzet szövege itt: A *k* *t*-ből javított betű, a *z* sor alatti betoldás, s a többször javított szó át van húzva.) Ezek mellett nyelvi vagy tárgyi magyarázat is helyt kaphatna a jegyzetekben. Bár ez nem tartozik a szövegközlő szűken értelmezett „hatáskörébe”, de egy-egy apró jelenség elkerülheti a kutatók figyelmét, ha erre jegyzet nem utal. Az értelmezés — akárha szubjektív is — nem haszontalan: továbbgondolásra serkent. Ilyen jegyzeteket egyébként a könyv fűlszövege is ígér, s néhány esetben ott is állnak a lapok alján segítve az olvasót, új információkat adva a forrásokról, párhuzamos helyekről. De sejthető, hogy maradt belőlük a szövegközlő tarsolyában is.

Az átirat alatt található a magyar szöveg latin megfelelői. Ezek föl kutatása a Winkler-kódex esetében igen komoly és hosszadalmas munka volt, minthogy egy nagy terjedelmű ún. „egyházi vegyeskönyvről” van szó. A sokszor egészen különböző jellegű és tartalmú szövegek mellé — közvetlen források hiányában — több mint harminc latin forrásból vett részlet társul. Ennek a számnak nyilván többszöröse a kutatás során kézbe vett kötetek száma. A befektetett energia azonban elévülhetetlen érdemeket szerez a forráskutatónak, hiszen a meglett latin megfelelők ismerete kiindulási pontja a szöveg tartalmi vizsgálatának, de sokszor a magyar nyelvészeti problémák magyarázatának is.

A kötet elején, a bevezetésben olvasható a kódex kodikológiai leírása, történetének, tartalmának és forrásainak összefoglalása. Szerteágazó és alapos kutatómunka eredménye e tudományos dolgozat; különösen érdekes rész a rendi hovartartozás és a „kezek” (a kódex másolójának) kérdésköre. A nyitva hagyott kérdések további kutatások ösztönzői lehetnek. Itt jegyezzük meg, hogy a 22. lapon említett két — meg nem fejtett értelmű — „korrektúrajelet” (142/2, 189/15) mi betoldójelnek értelmeznénk, hiszen a sor szélén áll párjuk, csak nem kerül melléjük a betoldandó szöveg.

Fontos kutatási segédlet (a bevezetés végén) a tartalmi egységek és a forrásokkal kapcsolatos információk tételes és párhuzamos közlése. Egy táblázat még könnyebben kezelhetővé tenné, különösen mert az átirathoz rendelt latin megfelelők forrásjelzéseiben nem szerepelnek paginaszámok. A források rövidítéseinek jegyzéke nagyon hasznos, bár a *MIGNE PL* rövidítés föloldása a járatlanabb kutatónak nehezen sikerülhet. Segítené egy részletes jegyzék a bevezetésben földolgozott szakirodalomról is, ami azonban a sorozat más kötetiből szintén hiányzik.

A Winkler-kódex megjelenésével egy igen nagy munka régen várt eredményét vehetjük kézbe. Értékes forráskiadványt, melyből bizannyal sokan merítenek majd. Reméljük, hogy a *Codices Hungarici* sorozat újabb kötetének kiadására már nem kell hét évet várnunk.

VEKERDY ILLA

Jakab László—Kálnási Árpád, A nyírbátori járás földrajzi nevei

Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3. Nyírbátor, 1987. 431 lap

Örvendetes, hogy a helynévgyűjtemények publikálása — gazdasági nehézségeink ellenére — most már az ország keleti részében is folyamatosnak mondható. A „Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei” sorozatnak immár 3. kötetében a fehérgyarmati járás mai és történeti (írásbeli) földrajzi neveit tanulmányozhatják a névtan, a dialektológia, a helytörténet, a néprajz és a kartográfia kutatói.

A című írt kötet szerzői — JAKAB LÁSZLÓ és KÁLNÁSI ÁRPÁD —, a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének munkatársai a debreceni egyetem magyar szakos hallgatóinak közreműködésével az 1960-as évek első felében kezdték meg a gyűjtést a nyírbátori járásban. 1984-ben a közzétevők ismét bejárták a járás 20 községét. A csaknem negyedszázad múltán megismételt gyűjtés — többek között metodikai szempontból — azért tanulságos, mert bizonyította a történeti nevek törzsanyagának továbbélését; illetve az is kiderült (mint másutt az országban), hogy a helynevek hol lassabb, hol gyorsabb pusztulásával szinte egy időben új névtípusokat teremtett a nagyüzemi gazdálkodás térhódítása.

A kötet Bevezetőjéből (3) megismerhetjük a gyűjtés-ellenőrzés történetét, és fontos információkat kapunk a névadattár felépítésére, használatára vonatkozóan (4–6). Minthogy az adattár felépítése hasonló a sorozat eddig megjelent kötetéinek szerkezetéhez, tüzetes ismertetése itt már nem látszik célszerűnek. Egyébként ezt a munkát JUHÁSZ DEZSÓ a fehérgyarmati járás földrajzi neveiről írott recenziójában (MNY. LXXXII, 373–6) kiválóan elvégezte.

A nyírbátori járás húsz községe földrajzilag az Alföldhöz, Észak-Tiszántúlhoz tartozik. Ez a vidék a mai *Nyírség* (korábban: *Nyír*, *Nyírvidék*) nevű nagytájunknak déli része, területének nagyjából egyharmada. A nagy kiterjedésű homokvidéken sík és dombos(abb) területek váltogatják egymást. Az egykor kisebb vízfolyásokkal, tavakkal is tagolt erdős táj napjainkban már más képet mutat: „a múlt századi nagy vízrendezések alakították ki mai arculatát, valamint a 20. század első évtizedeitől kifejlődő híres gyümölcskultúrák.” (KÓSA LÁSZLÓ—FILEP ANTAL, A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp., 1983. 153). Jellegzetes talaját, a futóhomokot helyenként 100–200 méter körüli halmokká, dombokká (a nyírségiek szerint hegyekké!) hordta össze a szél. A vidék legmagasabb pontja a *Hoportyó* vagy *Koportyó* nevű domb (183 m) Nyírbogát határában (a 7/337. sz. név). Ez a *hegy*-nek nevezett domb vízválasztónak tekinthető, hiszen innen a vizek vagy észak felé (*Bódvaj*, *Máriapócsi-főfolyás*) vagy délnek veszik útjukat (*Konyári-Kálló*). Jóllehet a futóhomok a vidék tipikus talajfajtája (csak helyenként vannak réti talajok), kevés földrajzi névben szerepel a *homok* közszó. Inkább csak a homokkitermelés helyeire utaló nevekben: 9/54. *Homokhordó*, *Homokos-gödör*; 8/104. *Homokbánya*, *Homokhordó*; 8/110. *Homokbányasi-dűlő*; 5/316. *Homokhordó-hely*; 18/36. *Homok-hegy*; 18/64. *Homoki út*. Érdekes, hogy a határrésznevekben (dűlőnevekben) már ritkábban fordul elő a *homok*: 13/167. *Homok-tag*, 11/65. *Homoki B egyes* stb.

Egyik legrégebbi tájnevünk a *Nyírség*. KISS LAJOS szerint „A nyíres, nyírfaerdő jelentésű m. *nyír* fn.-ből tájnév keletkezett, amely később *-ség* képzővel toldódott meg” (FNESz. 474). Hasonló a véleménye JUHÁSZ DEZSÓÉNAK (A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp., 1988. 92); bár ő megemlíti a szófejtésnek más lehetőségeit is. — E sorok írója (a recenzió szerzője) is úgy véli, hogy a *Nyírség* tájnév a vidék jellegzetes fájával, a nyírral van kapcsolatban. A nyír már régóta tömegesen tenyészik a Nyírség homoktalaján; így nem lehet véletlen, hogy e vidék névanyagában nagy számban fordulnak elő a *Nyír*, *Nyíres* előtagú földrajzi nevek. Például: 3/160. *Nyíres*, *Nyíresdűlő*; 4/114. *Nyír-víz*, *Nyír-víz-csatorna*; 5/34. *Nyíres* (ugyanitt még 13 *Nyíres*, *Nyíresi* előtagú név!); 12/60. *Nyírfa-lapos*; 14/28. *Nyíresi-dűlő*; 18/49. *Nyíres* (ugyanitt még 5 *Nyír* előtagú név!); 19/38. *Nyíres* (ugyanitt még 7 *Nyíres* előtagú név!). A járás 11 helységének nevében szerepel a *Nyír* előtag (431. lap). A FNESz.-ben (472–3) a Szabolcs-Szatmár megyéhez tartozó községek közül 29 helység nevében fordul elő ma is a *Nyír* névelem.

A nyírbátori járás területe: 69 566 ha, lakóinak száma: 45 656 fő (az 1984. évi adatok alapján). A járásához a névgyűjtés ellenőrző szakaszában (1984-ben) 19 község és 1 város tartozott. A lakosság többségének a nyelve (1984-ben és 1989-ben is) magyar „A magyarság közvetlenül a honfoglalás után sűrűn benépesítette a Nyírséget. Magyar lakossága a 17–18. sz.-i kisebb kárpátukrán (ruszin), ill. szlovák (tírpákok) bevándorlás...

[ellenére is] egységes maradt” (KÓSA — FILEP i. m. 153). A vidék magyar nyelvű lakossága etnokulturális örökségének, műveltségének fontos részeként ismeri és használja a korábban keletkezett magyar eredetű földrajzi neveket. Elenyésző számban idegen eredetű földrajzi nevek is megőrződtek e vidék névanyagában. A névkincsnek ez a rétege egyértelműen bizonyítja a falutörténeti bevezetőkből (31, 47, 92 stb.) említett XVIII — XIX. századi betelepítéseket. Az idegen népelemek között a görög katolikus vallású rutén vagy ruszin kárpátukrán nyelvű lakosság volt a legjelentősebb. Két települést (Ömböly, Terem) kivéve a járás valamennyi helységébe érkeztek rutének a XIX. században Munkács és a Kárpátalja térségéből. Szinte minden faluban volt ezen a vidéken görög katolikus (több helyütt orosz-nak is mondott) temető. A rutének kívül tótok (szlovákok), szerbek, németek, zsidók, újabban cigányok is megtelepedtek a nyírbátori járás falvaiban. Az idegen nyelvű népességre az adattárban ilyen nevek utalnak: 8/128. *Német-hegy*, 5/172. *Sváb-kút*, 5/172. *Sváb-szőlő*, 2/43. *Zsidó-temető* (továbbá a 3/142, 5/68, 6/21, 8/25, 9/97, 10/37, 11/110, 18/5, 19/91. szám alatt !), 9/92. *Zsidó-kert*, 2/4. *Zsidótemető utca*, 12/197. *Zsidó-vágás*, 7/256. *Zsidó-lapos*, 19/25. *Zsidó-palló*, 3/26. *Görög-temető* (továbbá a 3/28, 5/6, 11/123, 12/14. szám alatt !), 3/26. *Orosz-temető*, 3/26, 3/28. *Görög-temető*, 5/4. *Görög-temető utca*, 3/9. *Cigány-telep* (továbbá a 7/34, 11/27, 15/39, 17/22, 18/8, 19/4. sz. nevek alatt !), 8/21. *Cigányvég*, 3/14. *Cigány sor* (és a 4/1., 7/34., 11/27. szám alatt !), 19/4. *Cigány-város* stb. — Az idegen eredetű helynevekhez fűzött etimológiai megjegyzésekből ugyancsak kitűnik, hogy a betelepült rutének egykor saját nyelvi neveket teremtettek; s ezeket a magyarság is átvette, és máig megőrizte. Így a 14/32. *Hliniscsa* név az ukrán *gliniscse* ’agyaghordó hely’ jelentésű szóval függ össze; a 14/101. *Jászzelka* név az ukrán *jászzelka* ’jászol, etető’ szóval azonos; a 9/87. *Jázmina* név az ukrán *jazvina*. ’szakadék, szurdok, hasadék’ szóból származik.

Az adattár szerint a nyírbátori járásban 3974 lokusznak van földrajzi tulajdonneve. A belterületi lokuszok száma: 787, a külterületieké: 3187. Egy lokusznak általában egy neve van; ám az sem ritka, hogy egy-egy helyet több néven is említenek. Például *Nyírgelse* 183. helyének a tipikusabb *Jukas-hegy* néven kívül a következő neveit is használja a lakosság: *Róuka-hegy*, *Roukajuk*, *Roukajuk-járás*, *Roukajuki-dűlő*, *Roukajuk-erdőü*. A névváltozatokkal együtt — becslésem szerint — a nyírbátori járás névanyagában mintegy 4500 névvel lehet számolnunk. Ha a járás területének nagyságára utaló számot (69 566 ha) elosztjuk a helynevek számával (4500 név), hányadosként megkapjuk a névsűrűségi indexet. Ez 15,46 ha/név; vagyis ezen a vidéken körülbelül minden 15 hektárnyi területnek (lokusznak) van 1 tulajdonnév értékű nyelvi megjelölője. Ha a térképi számokat vesszük alapul, az érték: 17,50 ha/név. — A járás belterületi nevcinek községenként átlaga: 39 név, a külterületi neveké (ugyancsak községenként): 220 név. A nyírbátori járás mai helynévanyaga a számok tükrében gazdagnak mondható; jóllehet e vidék névsűrűsége a közismert okok miatt (nagy kiterjedésű határrészek, a földfelszínnek vertikálisan kevésbé tagolt volta stb.) nem érheti el — mondjuk — a dunántúli tájak névsűrűségét. Összehasonlításként megemlíjtük, hogy Baranya megye sásdi járásának húsz községében (BMFN I, 37 — 144) 32 089 ha nagyságú területnek 2991 számozott helye (lokusza) van a térképeken. A névsűrűségi index itt: 10,72 ha/név. Veszprém megye tapolcai járásának (VEMFN I, 27 — 110) ugyancsak húsz községében 31 044 ha nagyságú területnek 3 822 számozott helye (lokusza) van. Itt a névsűrűségi index: 8,13 ha/név. (A névváltozatokat a dunántúli adatok kiszámításában nem vettük figyelembe !) A fenti adatok is alátámasztják INCZEFI GÉZA megállapítását: „... az alföldi tájon a dombos-hegyes vidékek szemben kevesebb [a] név...” (A névsűrűség a települések határában: [A] Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1968.; 99 — 108). A nyírbátori járás adattárából és térképlapjairól az is kitűnik, hogy az egyes vidékek névsűrűségbeli eltérései nemcsak a változatos tájjal vannak kapcsolatban, hanem a települések, településrészek (ta-

nyák, gazdasági központok) sűrűségével, a gazdálkodás intenzívebb (belterjesebb) formáival, a területek régi és mai birtoklási módjaival, sőt egy-egy hely sajátos fekvésével ismertségével, látogatottságával is. — Az egyenetlen névsűrűség (a sűrű és a gyér névállomány váltakozása) a nyírbátori járás névanyagára nem jellemző. Csupán négy község (2., 7., 12., 20.) térképlapján tűnik fel a névsűrűség viszonylagos egyenetlensége.

A névadattár hitelességét a gyűjtők és a közlétevők (szerzők) szakértelme, gondos munkája mellett a következő fontos tényezők biztosították: a jól kiválasztott adatközlők és a történeti, meg az újabb neveket is megörökítő térképek. Adatközlésre elsősorban a határt jól ismerő földműveseket és a gazdaságok vezetőit (agronómus, téceszelnők stb.) kérték fel a gyűjtők. Természetesen más, egyéb foglalkozásúak is közreműködtek a helynevek felidőzésében, lokalizálásában. Hasznos újítás a kötetben, hogy az adatközlők foglalkozását is feltüntetik a közlétevők.

Minthogy a községtörténeti bevezető fejezetben olvasható a helység nevének adatain, etimológiáján kívül a település kialakításának rövid története, a népesség számának változása, a magyar és idegen népelemek aránya, a lakosság felekezeti megoszlása stb. — a szerzők (akarva-akaratlanul?) megteremtették a nyírbátori járás helytörténeti lexikonának alapjait. Igaz, az általuk idézett főbb munkák (429, 430) jelzik, hogy gazdag forrásanyagra támaszkodhattak, mégis hangsúlyozni kell: a falutörténeti fejezetek nagy-szerű szintézisek; a helytörténet és a névtan sok új összefüggésére világítanak rá.

Ugyancsak újszerű ebben a névgyűjteményben az, hogy a szerzők a jelölt tájrészletből (a denotátumból) kiindulól szemlélettel két külön névnek tekintik a névhomonimia két jelentésvonatkozását (1/80. *Varga-tag* és 1/91. *Varga-tag*²). Az említett névhomonimia egyrészt tanyára vonatkozik, másrészt a hozzá tartozó határrészre. Hasonló példa: 7/211. *Rác-tag*, 7/228. *Rác-tag*².

Érdekes jelenség, hogy a határnevek között kevés az ún. „pontnév”. Ilyenek: 7/249. *Gólyafészek*, 7/302. *Hármas-fa*, 7/300. *Tizenkét ágú fa*. A nagy és különleges alakú fák fontos tájékozódási pontok voltak a határban. (Megjegyzem, nem lehet véletlen, hogy a határjárásai perek írásos dokumentumaiban — szinte országos előfordulással — oly sok fanevet találunk. Az ok egyszerű: a határvonalat még el lehetett szántani, a határköveket is elmozdíthatták, a fa azonban, amíg ki nem vágták, mégiscsak sokáig egy helyben maradt, jelezvén egy-egy dülő határvonalát.)

Az adattárban több szubordinációs viszonyú név található. Nem ritka eset, hogy egy szócikkben az alpnévhez kapcsoltn a táj kisebb részleteinek a nevét is megemlítik a szerzők, és az ott felsorolt összes név egy számon szerepel a térképen. Így például: 7/297. *Páska*. Ide tartozott: *Tyúk-Páska*, *Disznó-Páska*, *Marha-Páska*, *Liba-Páska*, *Zselér-legelő*. Bizonyára lokalizálási nehézségek miatt maradt el az említett neveknek külön számmal való megjelölése. Ez nem nagy hiba, hiszen a *Páska* száma (2/297) alapján a lokalizálás hozzávetőlegesen elvégezhető. Az lehet csupán a kérdés, hogy önálló lokusz-nak lehet-e tekinteni a *Tyúk-Páska*-féle neveket? Szerintem ezek a nevek az azonos térképi szám ellenére az alpnévtől elkülönült, önálló nevek; ezért érdemes lett volna ezeket az ábécérendű névadattárban — legalább utalással — önálló névként szerepeltetni.

A településnevek magyarázataiban a szerzők a névfejtés szakirodalmának legújabb eredményeit (MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, SzabSzatm., KISS LAJOS, FNESz. stb.) vették alapul. Vitás esetekben igyekeztek maguk is állást foglalni. Helyeselhető, hogy a falunévi etimológiák mellett néhány különleges hangzású dülőnév szófejtése ugyancsak megtalálható az adattárban. Lásd például: 11/94. *Páskom*, 7/56. *Korhány*, 7/337. *Koportyó*, 8/140. *Bodony* stb. A névadás indítékait világítják meg a névre vonatkozó közlések; effélék: 7/327. *Koplató*. Gyenge föld. | 7/79. *Kerek-hegy*. Kör alakú homokdomb. | 16/54. *Templom-domb*. Valamikor kápolna állt a dombon. — A név keletkezésére, múltjára vonatkozó közlésekben jól elkülöníthetők az írásos források (PESTY, SZENDREY, SZIR-

MAY stb. művének) adatai az adatközlők vélekedéseitől és a közzétévők magyarázataitól. Ha az adatközlők véleménye kevésbé helytálló (esetleg népetimológiás magyarázat), erre a szerzők mindig felhívják a figyelmet; mégpedig kellő tapintattal és korrektséggel. Például a 10/174. *Koporsó-hegy* és a 8/254. *Gyatra* névénél.

Recenzensként szívesen válogattam a névgyűjteményből számomra különösnek tetsző, érdekes neveket. Mivel sok különleges név található az adattárban, csak néhány névtípust említek:

a) A vízfolyások nevében a szokásos köznyelvi névelemek (*árok, folyó, patak, forrás* stb.) mellett újabban szokatlan köznévi formák (*folyás, főfolyás, kanális, szivárgó zuhogó*) is felbukkannak.

b) Nem kevés a szokatlan alakú (szerkezetű) nevek száma. Például: 7/81. *Hegyes-Keskeny*, 5/277. *Zónátus, Ónátus*, 5/145. *Pál kuta*, 5/285. *Borsos pápa*, 5/21. *Gyep-tücsök*, 5/114. *Gyermekerdő-hegy*, 5/259. *Tücsök*, 5/263. *Vaskondér*.

c) Meglepőnek látszik, hogy ezen a vidéken az *alsó-, felső-* helyzetviszonyító névelemek csak 'távolabb' és 'közelebb' relációkat fejeznek ki; nem utalnak a fő világtájak szerinti tájékozódásra, sem a hely mélyebben fekvő és magasabban fekvő voltára (vö. Nyr. XCIII, 229–31).

d) Helytörténeti kuriózumnak számít, hogy a Nyírségben a nevekhez a távoli múlt eseményeit is képes hozzákapcsolni a népi emlékezet. A *Szurdok* (8/60.), a *Tábor-hegy* (8/64.) és a *László-verés* (6/124.) neveknél Szent László, Rákóczi és Thököly csapatait említik az adatközlők; a *Logota* szócikkben (14/94.) Napóleon katonáiról van szó.

e) Hangulatosak a népi humor teremtette tréfás nevek: 5/1. *Szagos-telep*: Virágokról elnevezett utcák városrésze Nyírbátorban; 4/6. *Kutyaszorító*: Máriapócs egyik kis mellékutcája; 6/110. *Lebuj*: Régi kocsmá neve lehetett Nyírbéltelken; 8/32. *Abesszínia*: Utea neve Nyírcsászáriban: „messze van mint Abesszínia.” Nevezik még tréfásan *Komónista uccá*-nak is.

Csatlakozva JUHÁSZ DEZSŐ véleményéhez (MNY. LXXXII, 734) magam is hangsúlyozom, hogy a három járási névgyűjtemény alapján mielőbb el kell készíteni a Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei I–III. kötetének mutatóját! Enélkül ugyanis ez az érdekes és hatalmas helynévanyag (jöllehet az adattárak ábécérendűek) egészében áttekinthetetlen; így az összesített névindex hiánya megnehezíti a névtipológiai, helytörténeti stb. vizsgálatokat.

A nevek írásában a szerzők a FÖNMISz.-t vették alapul. Az összetett nevek kötőjeles írása szinte hibátlan; ám kisebb következetlenségek itt előfordulnak. Útnévként a 7/66. *Pócsi dűlő* névben valóban nem kell a kötőjel, de a *Pócsi úti-dűlő* név *dűlő* utótagját kötőjellel kellett volna a *Pécsi úti* névtesthez kapcsolni. A *Dögtemető* név analógiájára a *Dög-kert, Város-föld, Csemete-kert* stb. neveket (lévén birtokos jelzős szóösszetételek) talán helyesebb lett volna egybeírni.

Külön tanulmányban lehetne részletezni azt, hogy a magyar dialektológia számára milyen tanulságokkal szolgálhatnak a kötetben fonetikus írásmóddal közölt nevek, névváltozatok. Tanulmányozhatjuk a nevek nyelvjárási alakja segítségével a vidék nyelvének diftongusait, a fonémák kvantitását, a hangszínváltozatokat stb.

Elismeréssel kell szólnunk a könyv igényes nyelvi megformálásáról, nemes veretű stílusáról. A szerzők a névtan szaknyelvét használva takarékosan, célratorően fogalmaztak, s egyúttal az olvashatósság elveit is megvalósították.

A mű kiadását támogatta a Nyírbátori Városi Tanács, a Bátori István Múzeum Baráti Köre, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Érdeklődéssel várjuk a következő köteteket!

PESTI JÁNOS

Sándor Rot, *Outlines of Present-Day Hungarian*

(L. Kossuth University, Debrecen. Summer Courses) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1986. 200 l.

Nem egyszerűen hazafiúi buzgóság kérdése, ha az ember örömmel üdvözlí az olyan könyv megjelenését, mint amilyen ROT SÁNDORÉ, és ami nem más, mint kis mai magyar nyelvtan angolul. Az ilyen könyv, úgy tűnik, nélkülözhetetlen mind az igényeket, mind pedig tárgyalásmódját tekintve.

Ami az igényeket illeti, két főbb csoportjuk van: tudományos és társadalmi. Egyre több nyugati egyetemen követelik meg egy nem indoeurópai nyelv ismeretét nyelvészeti doktorátus megszerzéséhez. Ilyen esetekben a magyar a legkézenfekvőbb, mivel alapjában finnugor eredetű. Ugyanakkor a mai magyar már európai nyelv, hiszen az elmúlt tizenöt évszázadban magába szívta a görög-római és a zsidó-keresztény kultúrát, valamint kölcsönhatásban állt több mint egy tucat indoeurópai nyelvvel (l. Rot i. m. 109 – 41). A hatás kétségtelen, legfőljebb iránya és útvonala vita tárgya. Ezt a kölcsönhatást és problematikáját mindössze két példával szeretném itt szemléltetni. A magyarban vannak hosszú és rövid szótagok, és bár a magyar költészet ritmusa eredetileg a hangsúlyon alapult, az utóbbi ötszáz évben a magyar irodalom létrehozott egy klasszikus időmértékes verselésű költészetet, amelyre olyan nagy nyelvek sem képesek (természetükénél fogva), mint az angol vagy a német, nem is szólva a kettő (hangsúlyos és időmértékes) keverésének lehetőségeiről, amelyet az utóbbi száz év magyar költészete aknázott ki. Csak sajnálni tudom, hogy Rot Sándor – talán könyve terjedelmének szűk volta miatt – a ritmussal egyáltalán nem foglalkozik. Másik példám, bármennyire magától értetődőnek látszik is, a fokozás megléte a magyarban (i. m. 36). A fokozás valószínűleg tipikusan az európai kultúra és gondolkodásmód nyelvi lecsapódása. Más kultúrák nyelveiben és kisebb nyelvekben csak bonyolult körülírásokkal fejezhető ki.

A másik fő csoportja az igényeknek, amelyeket társadalmi igényeknek neveztem, a diaszpóra-magyarságból fakad. A Magyarországon kívül élő magyarok száma hozzávetőlegesen akkora, mint az anyaországban élőké. Csak magában az Egyesült Államokban majdnem két millió ember vallotta magát nemrégiben etnikailag magyarnak, jóllehet legnagyobb részük angol anyanyelvű. Általában érdekli őket a magyar kultúra és a nyelv, és sokan meg is szeretnék tanulni nagyszüleik, dédszüleik nyelvét. A Debrecenben számukra szervezett nyári tanfolyamok ösztönözték minden bizonnyal a könyv megírására Rot Sándort, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol Tanszékének professzorát. A könyv mindkét tárgyalt igénycsoportot kedvezően kielégítheti.

A könyv első fele (1 – 7. fejezet) vázlatos leíró magyar nyelvtan. Ebben a részben az anyag beosztása arányos, s ez nem éppen könnyű feladat akkor, amikor egy nyelv egész nyelvtanát kell bemutatni száz oldalon. Ez a rövid nyelvtan érdekes és olvasmányos. Ennek egyik oka talán az, hogy az anyag beosztása világos, és ugyanakkor tele van magyar példákkal. Másik oka pedig, hogy vagy rövid és implicit magyarázatot sző a szövegbe ott, ahol az olvasónak (tanulónak) feltehetően ismeretlen adat bukkan föl (l. pl. „Verecke és más hegyszorosok”, 11. lap), vagy rövid és explicit magyarázattal szolgál, mint amikor tömör tudománytörténeti eszme-futtatással fejti ki a nyelvtani eset fogalmát (28). Szándékosan utaltam itt az esetre mint példára, mert éppen Rot Sándor volt úttörője e fogalom bevezetésének a magyar nyelvtani szakirodalomban (vö. az ukránoknak írt magyar nyelvtanával az 1950-es években).

A könyv második fele rövid magyar nyelvtörténet és stilsztika (8. fej.), dialektológia dióhéjban (9. fej.), jegyzetek (10. fej.), a nyelvtani szakkifejezések angol – magyar szószeredete (11. fej.) és válogatott bibliográfia (12. fej.). A jelek és rövidítések jegyzéke,

valamint a tartalomjegyzék a könyv elején található, és igen hasznosak a maguk tömörségében és áttekinthetőségében.

Ha röviden is, de ki kell térnem a könyv egyik különös fejezetére (8. fej.), amely elsősorban a nyelvi kölcsönhatásokról szól. Ez az a nyelvészeti diszciplína, amely nagy érdeklődésre tarthat számot főként a nem nyelvész olvasók körében. Bizonyára akadnak magyar nyelvészek, akik viszont vitába szállnának Rot Sándorral egyik-másik részletkérdésben, egy-egy szó etimológiájának, eredetének tárgyalásában. Mégis, azt hiszem, aligha akad valaki, aki ilyen biztonsággal tájékozódna ilyen sok nyelvben és azok történetében, mint ő. Ez a fejezet bár aránytalanul hosszú (majdnem a könyv fele), ez az aránytalanság azonban talán igazolható, ha figyelembe vesszük, mennyi illuzórikus és fantazmagórikus elképzelés született szerte a nagyvilágban, Európában és Amerikában a magyar nyelv eredetéről. Emellett velünk született törekvés, Arisztotelész óta pedig szentesített tudományos elv, hogy a dolgok eredetét kutassuk, s köztük múltunk és nyelvünk gyökereit. Ugyanezt a hajlandóságot elégíti ki a 9. fejezet, hiszen a tájnyelvek egyrészt sok ősi elemet, nyelvi „kövületet” őriztek meg, másrészt szűkebb pátriánkba, születési helyünkre vezetnek el, harmadsorban pedig a nyelvi megújulás forrásai a magyar költészetben (vö. 178).

A legtöbb nyelvtanuló célja nyilvánvalóan a kommunikáció az anyanyelv mellett egy másik nyelven is. Ez viszont már kezdő fokon igényli a stílus ismeretét is azon a nyelven. A stílus kérdéseit a könyv a legkorszerűbb módon (8. fej.), szövegstilisztika keretében tárgyalja.

Ma a világon csaknem háromezer nyelvet beszélnek, de csupán 29-et többen, mint 10 millióan, és a magyar is az utóbbiak közt van. (l. 200). ROT SÁNDOR könyvének megjelenésével egy az anyaországban fogyatkozó nép kultúrájához és nyelvéhez vezető újabb út nyílik meg. Út egy olyan nyelvhez, amely eredetében valahova Ázsiába nyúlik vissza, jelenében Európához kötődik; következőképpen e nyelv beszélői és maga a nyelv is az összekötő kapocs magasztos és hálátlan szerepére vannak eleve elrendelve kelet és nyugat között.

BENCZE LÓRÁNT

Kiss Jenő, Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban

Nyelvtudományi Értekezések 127. sz. Budapest, 1989. 157 lap

Az utóbbi néhány évben egyre nagyobb az érdeklődés a szólások, közmondások iránt. A széles olvasóközönség által is ismert művek főleg a köznyelvben használt frazeológiai egységeket vizsgálják. Elenyésző azon munkák száma, amelyek egy-egy szűkebb nyelvjárási terület állandósult szókapcsolatait gyűjtik össze. Ezért számíthat kitüntetett figyelmünkre KISS JENŐ most megjelent munkája, mely a mihályi szólásokat, közmondásokat adja közre egy frazeológiai szótárban. A kötet felépítése a következő: a Bevezetést (5–7) követi a „Leírás kérdései” című elméleti fejezet (9–44), melyből az e témával foglalkozó kutató sok fontos, máshol nem vagy csak nehezen fellelhető információhoz, a gyűjtő és rendszerező munka során szerzett tapasztalatokból levonható következtetéshez juthat. Ezt a fejezetet válogatott bibliográfia (45–7), majd a kötet legfontosabb része, a 2233 szókapcsolatot tartalmazó Adattár (49–141) követi. A munkát Mutató (142–55) és rövidítésjegyzék (156) zárja.

A Bevezetésből megtudjuk, hogy a vizsgálat során a szerzőnek több célja volt: 1. az anyagot összegyűjteni, leltározni, 2. ezt vezérszavak szerint rendezni, magyarázatokkal, 3. nyelvszociológiai, stilisztikai minősítéssel ellátni, 4. a gyűjtési tapasztalatokat, meg-

figyeléseket közkinccsé tenni, 5. a szélesebb körű használhatóság végett mutatót készíteni (6). Itt indokolja meg Kiss Jenő azt, hogy miért használható a nyelvjárási frazeológiai gyűjteményben a tájszótárak készítése során általánossá vált eljárás, hogy a köznyelvi frazémák kihagyásával csak a tájnyelviak kerülnek bele a gyűjteménybe.

A leírás kérdéseivel foglalkozó tanulmány több fejezetből áll, az első egy rövid tudománytörténeti ismertetéssel kezdődik. A szerző által választott terület a nyelvjárási leírások mostohagyereke. Noha már a XVIII. sz. végén láthatjuk jelét az efféle munkának, még napjainkban sincs rendszeres nyelvjárási frazeológiai kutatás. A nyelvjárási leírások, összefoglaló művek — ha egyáltalán megemlítik — nem tárgyalják részletesen a nyelvnek ezt a rétegét (9–12). A kevés e tárgykörrel foglalkozó munkát két csoportba sorolhatjuk. Az egyik a regionális vagy tájszótárak szócikkeinek részét képező szólásközlések, ill. magyarázatok. Az így közreadott anyag — mely folyóiratok közléseiből, kéziratos munkákból vagy a szerző élő nyelvi gyűjtéséből táplálkozik — mennyiségét tekintve jelentős, de itt még a munka nagyobbik része, a feldolgozás, a rendszerezés hiányzik. A másik csoportba az önelvű leírási módot választó munkák tartoznak. Csak állandó szókapcsolatok adnak közre, de már feldolgozott, a szerző által különböző szempontok szerint csoportosított, minősített formában (12–3). Többnyire önkéntes gyűjtők munkái ezek. Kívánatos lenne, hogy nyelvészeink is nagyobb számban jelentessenek meg szólásgyűjteményeket, hiszen az ő segítségükkel finomodhatna, pontosodhatna az ilyenfajta leírások módszere (12).

A táji frazeologizmusok vizsgálatában az első lépés az anyagkörülhatárolása, a köznyelvi állandó szókapcsolatok kiszűrése; vagyis ki kell választani az összes olyan szerkezetet, „amely nincsen meg vagy más alakban és jelentésben van meg a köz- és irodalmi nyelvben, mint a nyelvjárásban” (15). Köznyelvi frazeologizmusnak azokat tekinti a szerző, amelyek O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” című munkájában, a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban, valamint „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban nem táj- vagy népnyelvi minősítést kap (14). A rostán így fennmaradt anyagot is tovább lehet csoportosítani a szólások fajtája szerint. A szerző ezt meg is teszi: öt nagy kategóriát állít fel, melyek magukba sűrítik az állandósult szókapcsolatok Mihályiban megtalált minden fajtáját: szólás (Sz.), szóláshasonlat (Szh.), szójárás (Szj.), közmondás (K.), értelmezett szókapcsolat (Szók.) (16). A részletes ismertetés mellett magyarázatot kapunk arra is, milyen alapon sorol be egy-egy szerkezetet az egyik vagy másik kategóriába. A jelek a gyűjtemény végén külön jegyzékben is megtalálhatók, a szócikkekben használt egyéb — stilisztikai, szociális — minősítések rövidítésével együtt (156).

Figyelemre méltó az anyaggyűjtésről szóló fejezet (17–21), amely bár nem túlságosan hosszú, de fontos; a tanulmány terjedelméhez mérten bőségesen tárgyalja a frazeológiai gyűjtés jellegzetességeit. A munkának nem célja, hogy a frazeologizmusok gyűjtésének módszertanával foglalkozzék, de a szerző igen nagy segítséget nyújthat a későbbi gyűjtőknek tapasztalatainak, a munka közben felmerülő nehézségeknek és azok megoldásának ismertetésével. Nemcsak egyszerű leírást olvashatunk az anyaggyűjtésről, hanem a szerző sorra veszi a lehetséges eljárásokat, közreadva tapasztalatát arról, hogy melyik módszer hogyan alkalmazható. Egyik, talán a legmeglepőbb ezek közül a direkt kérdezés, amikor magával a frazémával érdeklődik a gyűjtő annak ismertsége felől. Megteheti ezt egyrészt azért, mert nem a szavak hangalakja a legfontosabb ebben az esetben, hanem a szólások morfológiai, szintaktikai szerkezete. Másrészt egy-egy szólás másokat hívhat elő, rokon értelműeket vagy éppen ellentétes jelentésűeket (20).

Az állandó szókapcsolatoknak a nyelvjárásban elfoglalt helyéről szóló fejezetben (21–4) fontos szerephez jutnak a szociológiai, szociolingvisztikai szempontok is. A különböző frazeológiai egységek Mihályiban állományi és használati szinten a köznyelvinél gyakoribbak lehetnek, de csak a beszélők 30–40 éves korában kezdenek szervesen be-

épülni az élő szövegbe. Érthető is, hisz a nyelvi fordulatok elsajátításához hosszabb időre van szükség. A fiatalok kevéssé élnek ezzel a lehetőséggel, az általuk használt proverbiumok gyakran argotikus vagy szleng eredetűek (22–3).

Az anyagközlés többféle lehetősége közül Kiss Jenő az O. NAGY GÁBOR által kialakított eljárást választotta: az egyes frazémák vezérszavai szerint állítja betűrendbe az anyagot. A vezérszót egy sorszám követi, majd maga a szókapcsolat a szükséges minősítésekkel és jelekkel. Ezután a frazéma jelentése és — ha a megértéshez ez feltétlenül szükséges — esetenként rövid szöveggörnyezet segíti az értelmezést. A sorszámok a szótárt követő Mutató összeállítását és használatát könnyítik meg. Ennek segítségével egy későbbi feldolgozás során a különböző szempontú anyaggyűjtés gyorsan és pontosan elvégezhető. A frazémák lejegyzésekor a hangjelölés a fonetikus közlési módot követi.

Külön fejezet foglalkozik a falucsúfolókkal (34–44). A felsorolás mellett a megértéshez szükséges történeti, földrajzi ismereteket olvashatjuk, majd térkép is ábrázolja a szóba került települések elhelyezkedését. Ez után különböző — tematikus, szerkezeti — szempontú vizsgálatok eredményei következnek. Érdekességként megemlíthető még az a közel hatvan soros falusoroló, mely azt bizonyítandó került e munkába, hogy az Észak-Dunántúl, a Rábaköz még sok ehhez hasonló értéket őriz. Felgyűjtésükre napjainkban talán még megvan a lehetőség.

A kötet szervesen illeszkedik bele Kiss Jenő eddigi, a mihályi nyelvjárást feltáró és bemutatató munkái sorába, melyek immáron több mint egy évtizede a magyar dialektológia meghatározó művei.

OSZKÓ BEATRIX

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1988. február 9. Finnugor szakosztály. MAKKAY JÁNOS, Az indoeurópai őshazával kapcsolatos régészeti kutatások. — Az előadás egyrészt az időszámításunk előtti anyanyelvi állapotokkal kapcsolatba hozható elterjedési területtel (azaz a régészeti művelődéscsoportok elterjedésével) és az evvel kapcsolatos időméllységgel foglalkozott. Az előadó valószínűnek tartja, hogy az őshaza nem egy kicsi területen volt, hanem a jéghatártól délre eső nagy térségen, egészen a Káspi-depresszióig, nyugaton a löszháza végéig, délen pedig a ma még meg nem határozható balkáni vagy esetleg égei — kis-ázsiai területekig terjedt.

1988. február 16. Nyelvoktatási szakosztály. HONFFY PÁL, Szövegvizsgálat olvasókönyvekben és tankönyvekben. — A felolvasás a tankönyveink nyelvről szóló s eddig még csak elszórtan megjelent hazai és külföldi kutatási eredményeket foglalta össze.

1988. február 23. Szlavisztikai szakosztály. — NYOMÁRKAY ISTVÁN, A horvát nyelvújítás magyar mintái a korabeli terminológiai szótárak tükrében. (L. MNy. LXXXV, 171–9.)

1988. március 1. Szemiotikai szakosztály. DARÁNYI SÁNDOR, Áldozati szokások szemiotikai osztályozása. — Az előadó a következőkről beszélt: B. Janicievic összehasonlította az ókori magaskultúrák áldozati szokásait, és mátrixban ábrázolta. Ezzel egy számítógépes tipológia előmunkálatait végezte el. A tipológia első megközelítésben a szövegek elemzés nevével statisztikai alapú eljárással vázolható fel. — Végezetül megállapította, hogy az alkalmazás tapasztalatai további kutatásokat tesznek szükségessé.

1988. március 8. Magyar szakosztály. BENCZE LÓRÁNT, Határozatlansági elv és szimmetria a metaforában. — Természettudósok gyakran élnek a művészetekből, humán tudományokból vett analógiákkal, amikor természeti jelenségeket magyaráznak, oktatnak. Az előadás többé-kevésbé fordítva járt el, amikor formális és funkcionális analógiaként használta a természettudományokból vett határozatlansági elv és szimmetria fogalmát a nyelvi metafora jelenségeinek a megvilágítására.

1988. április 12. Nyelvoktatási szakosztály. ÉDER ZOLTÁN, Verseggy Ferenc nyelvtanai, különös tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. — A felolvasás Verseggyt mint a magyar nyelvészet előfutárát mutatta be. Megállapította továbbá, hogy mivel Verseggy az élő magyar nyelv szigorúan szinkrón leírását nyújtotta, s a nyelvi jelenségek használatát foglalta explicit szabályokba, nyelvtanait a magyar mint idegen nyelv oktatásának és leírásának ma is sok tanulságot kínáló, eredményesen felhasználható forrásaként tartjuk számon. — A társaság nevében Szabó Dénes köszöntötte Bánhidi Zoltánt 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXV, 127–8.)

1988. április 19. Szaknyelvi szakosztály. BARTHA MAGDOLNA, A szakszöveg beszélt variánsai. — Az előadó a jellemző beszélt nyelvi formák szakmai tevékenység alapján történeti feltérképezése után kísérletet tett beszélt szövegvariánsok komplex, dinamikus leírásának egy lehetséges — szövegnyelvészeti alapon nyugvó — módszerére.

1988. május 3. Általános nyelvészeti szakosztály. MORAVCSIK EDIT, A nyelvtipológia néhány aktuális kérdése. — Az előadó rövid áttekintést adott a modern nyelvtipológia céljairól és problémáiról. Részletesen a következő problémaköröket tárgyalta: a) a nyelvtipológiai általánosítások ellenőrzésének alapjául szolgáló nyelvközi minta („language sample”) meghatározása, b) a statisztikai univerzálék státusa, c) a másodlagos nyelvi formák (pl. gyereknyelv, a nyelvtanuló nyelve, patológikus nyelv) univerzáléi.

1988. május 17. Szlavisztikai szakosztály. BAŃCZEROWSKI JANUS, A „tartium comparisonis” kérdése a lengyel–magyar kontrasztív fonológiában. (Vö. MNy. LXXXV, 327–41.)

1988. május 24. Szaknyelvi szakosztály. KOLTÓI ÁDÁM, A televízió szaknyelve. — Az előadó körülhatárolta a „televíziós nyelvet”, bemutatta a műsor, illetve a műsorvezető „híd-nyelv” szerepét. Foglalkozott a kapcsolatteremtés és -fenntartás jellemző nyelvi eszközeivel. Megvizsgálta a kép és a szöveg kapcsolatát. Elemezte a különböző televíziós szerepeket, a „képernyős” nyelvi magatartást.

1988. szeptember 27. Finnugor szakosztály. BERECZKI GÁBOR, A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül. (L. MNy. LXXXV, 439–42.) Az ülésen Vértes Edit köszöntötte Lakó György akadémikust 80. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXXV, 380–2.)

1988. november 8. Fonetikai és beszédművelői szakosztály. KASSAI ILONA, Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? — 1940-től kezdve a kutatókat már nem csupán a beszédhangok időtartamának számszerű megállapítása izgatja, hanem az időtartam „kóros” ingadozása is. Különböző kutatók különböző szempontból elemezték a kérdéses jelenséget. Az előzmények indokoltá teszik a címben jelzett kérdést, melyre a választ az élő nyelvi kutatásokhoz készített szociolingvisztikai interjúkból kiválasztott beszédminta elemzése adja meg. Ennek eredményeiről számolt be a szerző.

1988. november 15. Szemiotikai szakosztály. HENRI BROMS (Helsinki), Semiotic Data Bank projects in Finland.

1988. november 15. Nyelvoktatási szakosztály. BÁN ERVIN, A magyar és idegen szavak jelentésének egyeztetése. — Az előadó kifejtette, hogy vannak olyan nézetek, amelyek szerint két nyelv szavait a jelentés szempontjából nem lehet egybevetni. A szavakat azonban értelmezni kell, és az anyanyelvi ekvivalens megadása nem pontatlanabb, mint az értelmezés más módjai. Az egyezés mértéke: a) teljes egyezés; b) az egyezés teljes

hiánya; c) részleges egyezés (poliszémia, a jelentés differenciálatlansága); konvergencia-tartomány, divergenciatartomány. Az egyeztetés szintjei: alkalmi egybevetés, direkt ekvivalens, szótári megfelelés, fordítási ekvivalencia.

1988. november 22. Szaknyelvi szakosztály. KIS ÁDÁM, Honnan ered a magyar számítástechnika szókincse? — A számítástechnika — főleg eredete szempontjából — sok vita tárgya. Az előadás két szempontból vizsgálta a kérdést: egyrészt a nemzeti nyelvek, másrészt a magyar nyelv belső struktúrája szempontjából. Az eredetkérdés természetesen lehetőséget adott a szaknyelvek általános kérdéseinek vitatására is.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNI ADATOK

Soproni glosszák a XVI—XVII. századból

In memoriam Eugenii Pröhle

1. Muzeális értékű könyvtáraink még ma is jó néhány meglepetést tartogatnak a kutatók számára. A soproni Berzsényi Dániel Gimnázium (volt evangélikus líceum) könyvtára is ezek közé sorolható. Ősnyomtatványairól, könyvészeti ritkaságairól már 1945 előtt hírt adott a kutatás (NÉMETH SÁMUEL: SSz. II, 1—11; RADÓ POLIKÁRP: MKsz. 1940: 362—72). Legutóbb KISS JENŐ tett közzé néhány innen származó — főleg a dialektológusok számára érdekes — ritka nyelvészeti anyagot (Nyr. CII, 347—9, vö. SSz. XXVIII, 186—9, MNy. LXXVIII, 253—6).

A legrégebbi Sopronban előkerült magyar nyelvemlék a HÁZI JENŐ által 1924-ben publikált „Soproni magyar—latin szójegyzék” (SoprSzj.), amely 1435 körül keletkezett, és a Soproni Városi Levéltár anyagában maradt fenn (RMG1. 45). Emiatt választottuk az alább közlendő anyag számára a „Soproni glosszák” (SoprGl.) elnevezést.

2. A könyvtárban őrzött 16 ősnyomtatvány egyike a tudós-kabbalista REUCHLIN 1488-ban Strassburgban kiadott „Vocabularius breuiloquus”-a (SAJÓ—SOLTÉSZ 2940 — maga a könyv nem tartalmazza Reuchlin nevét; jelezte: Ba 1, lelt. sz. 21001). A szótár, amely Magyarországon meglehetősen elterjedt kézikönyv volt, számos magyar nyelvű bejegyzést őrzött meg számunkra.

A könyv a XVI. sz. első évtizedében kerülhetett hazánkba. Ezt követő fordulatot történetét végigkísérve néhány vonással a győri egyházmegye korabeli viszonyairól alkotott képet is kiegészíthetjük. Annál is érdekesebb ez, mivel kötetünk éppen abban a bő száz évben (1517—1630) cserélt legtöbbször gazdát, amikor a reformáció megvetette a lábát Magyarországon — hogy végül a győri püspöktől az egyik legrégebbi protestáns iskola, a Soproni Evangélikus Líceum könyvtárába kerüljön.

3. A Vocabularius első magyar tulajdonosa egy bizonyos „Gregorius presbyter” volt (A-kéz), aki szó- és kifejezésmagyarázatain kívül két latin bejegyzésben magáról is hagyott ránk néhány gondolatot. Az egyikben álmát örökíti meg, látomásra valló szagga-tottsággal: *In sompino vidi ego Gregorius. Quis est. Nobis rursus est. Plange. Salvaberis.* (fol. X 3v) (Álmomban láttam én, Gergely: Ki az? Ismét itt van nekünk. Tarts bűnbánatot! Üdvözülni fogsz.) A másik bejegyzés a fol. [3]r tetején végrendeletnek is beillik: *Ego Gregorius presbyter hunc librum nolui emendare (. . .) amicicia sew pecunia mediante*

preponere semper quia magna paupertate utebar dum hunc emere curavi. Ergo ubi cumque Corpus meum sepulture datur ab eadem ecclesia numquam separetur. In vinculo disperdii anime sit illi a quo separetur. hec manu propria in Zenth Miklos Anno 26. Utantur ex hoc presbiteri post me. Amen. (Én, Gergely pap, ezt a könyvet sohasem akartam kezemből kiadni (. . .), sem barátságot, sem pénzt nem részesítve előnyben, mivel mindig nagy szükségem szenvedtem, míg ezt megvásárolhattam. Tehát bárhol is temetik el testemet, ettől az egyháztól sohasem idegenítsék el. Lelke elkárhozásával bűnhődjék az, aki ezt megtenné. Ezt (írtam) saját kezűleg Szent Miklóson, 1526-ban. Vegyék hasznát az utánam következő papok. Ámen.)

Ezenkívül még egy évszám, az 1517-es származik tőle (fol. g 2r). Említést érdemel még a földrészekről szóló, két helyen is kimásolt magyarázat (fol. [2]r és fol. c 8r), mely szerint a világ három részből, Európából, Libyából (Africa néven is) és Ásiából áll. Gregorius tehát jellegzetesen korának embere volt: felfokozott lelkiállapotú, a metafizika (fol. t 7v) és a varázslás iránt egyaránt érdeklődő, a földi életben pedig nemegyszer pénzzavarral küzdő pap. Életének jó részét a történeti Sopron megyében élhette le, erre utal a fertőszentmiklósi keltezésű bejegyzés mellett a *lacus ulgo Ferthe* azonosítás is. Amerika felfedezésének híre mindenesetre még nem jutott el hozzá.

A jelen bejegyzéseken kívül sajnos más adatokkal nem színesíthetjük a Gergely papról alkotott képet, mert a fertőszentmiklósi plébánia középkori iratanyaga sorozatos tűzvészek következtében megsemmisült (BELLA ALAJOS és NÉMETH ÁRTILA plébános urak szíves levélbeli közlése alapján). Felmerülhet, hogy egy ilyen értékes könyv birtokosa több volt egyszerű falusi plébánosnál, esetleg tagja lehetett a győri székeskáptalannak. A legújabb archontológiai összeállítás (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája 1458–1526. Összeállította KÖBLÖS JÓZSEF. A MOL kiadása. Bp., 1987.) négy Gergely nevű kanonokot sorol fel az A-kéz bejegyzéseivel megegyező időszakból: Kistőrei Gergely 1519 és 1527, Martonfalvi Gergely 1521 és 1527, (Gelsei) Pető Gergely 1519 és 1525, Sziléziai Gerliczy Gergely 1504 és 1526 között volt a káptalan tagja. Az utóbbi kettő biztosan külföldi egyetemen is tanult (BEDY V., A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 337–57), de egyikük működése sem bizonyítható Fertőszentmiklóson.

Az A-kéz írása nemcsak a dátumok alapján, hanem a betűk ductusát tekintve is a legkorábbi a kötetben. Rendezett, jól olvasható, gyakorlott írás, az oklevelekben megszokott rövidítéseket alkalmazza. Glosszáira jellemző a *ulgo* forma, utódjának *w^o* rövidítésével szemben.

A második glosszator (B-kéz) – írásából és az alább vázolható történeti összefüggésekből ítélve – Gregorius után közvetlenül vagy egy-két évtized különbséggel birtokolta a könyvet. Legtágabb időhatárként az 1526 és 1566 közti négy évtized jön számításba. Nevét nem hagyta ránk, és ez annál is sajnálatosabb, mert a legtöbb magyar glossza éppen tőle származik. Egyetlen személyes bejegyzése az előzékenlapon (fol. [1]r) található számadás-töredék. Ezeket a kis összegeket ő kölcsönözte paptársainak és másoknak:

Item domino Blasio fl II (et dr 29)
 (Item domino Michaeli capellano dedi dr 2. . .)
 Item Thome sartori fl I
 Item Philipo gywrk fl I $\frac{1}{2}$
 Item Luce literato dedi fl I

A papok, Balázs és Mihály, továbbá Lukács diák neve olyan gyakori, hogy egyértelmű azonosítást nem tesznek lehetővé, mindenesetre valószínűsíthetjük, hogy a könyv a győri káptalan egyik tagjának kezében lehetett, aki egyidőben több egyházi személy is kapcsolatban állt. A győri kanonokok között a legcsábítóbb időbeli egybeesés Péchy Mihály, a Szentháromság kápolna igazgatója (1545–1552) és Várday Balázs nagyprépost (1527–

1549) működési ideje között az 1540-es évek végére tenné a második glosszátor működését. (BEDY VINCE i. m. 348, 367–8.)

A győri helyszín mellett szól a *Gyürk* családnév is: az 1524-ben Sopronban végren-
delkező Ilona, Hans Kolbat özvegye, aki elengedi fivérének, Simon Gürkwnnek és gyer-
mekeinek tartozását, házzal rendelkezett Győrben, és első férjétől származó fia is itt
élt. (HÁZI JENŐ, Sopron szabad királyi város története. II/1. Sopron, 1930. 418–9.)

Ő jegyezte be a következő rigmust is, melyet a hitújítás egyre növekvő számú hívei-
től hallhatott: *Lutherani adversus illos qui gliscunt inopiniate largitionis salut(e) hos versus
composuere: „Cornus semper hyat, semper cadavera adoptat / Semper mortem amat: Mors
quod pascit id ipsum”* (A lutheránusok azok ellen, akik a váratlan bőség rájuk köszön-
tével gyarapszanak vagyonukban, ezt a verset ötölték ki: „A bőségszaru mindig tátong,
mindig hullákat fogad magába, mindig a halált szereti, hiszen éppen a halál táplálja.”)

A B-kéz betűinek formája az A-kéz írásához áll közel, de általában szellősebb el-
rendeződésű, szintén jól olvasható. Megkülönböztető jegye a *w*^o (*vulgo*) rövidítési forma.

A könyv következő tulajdonosváltozása akár illusztrációja is lehetne a fenti,
örökségajhászokról és földi javakban dúskáló papokról szóló verssoroknak. A címlap
előző glosszátoroktól üresen hagyott középső részére írt Titulus ugyanis „. . . domino
Za[chariae] . . . cardinali Delphino. . .” ajánlja a kötetet. Az olasz vagy francia származását,
az 1560-as években bécsi nunciusként működő főpap győri püspökké való kinevezése
(1566-ban) a kor egyik nagy botrányköve volt: Istvánffy Miklós *Historiája* (lib. XXIV.,
p. 314) szerint Forgách Ferenc is emiatt fordult szembe Miksa császárral. Szentgyörgyi
Gábor, Nádasdy Ferenc titkára így jellemzi őt: „Istent ünmagát is megvehetnök pénzen
tőle. Megismerni rajta az velencés természetet.” (TAKÁTS S., Régi magyar kapitányok és
generálisok. Bp., 1922. 88–9.)

A legtöbb egyháztörténet-író szerint (BEDY i. m. 230) a győri püspökség csak be-
vételi forrás volt Zakariás számára, személyesen nem tartózkodott itt. 1572-ig tartó műkö-
dése alatt azonban valamikor mégiscsak találkoznia kellett magyar egyháziakkal, akik
közül valamelyik éppen kötetünk segítségével akarta elnyerni jóindulatát. A könyv
szempontjából azonban a lényeg az, hogy 1566 és 1572 között már biztosan Győrben,
vagy Fertőrákoson volt a kötet, ahová a győri püspökök menekültek a török veszély
elől. A fenti Titulus írójától (C-kéz) magyar nyelvű bejegyzésünk nincs.

A következő, évszámhoz köthető magyar bejegyzés (D-kéz) 1591-ből vagy 1592-ből
származik. *Az könw Zaz negj eztendős* írta fel – talán némi büszkeséggel – a címlap
tetejére. A számítást a fatáblára ragasztott hátsó előzéklapon végezte. A fenti mondaton
kívül csak három, az összehasonlítható szövegek kis száma és terjedelme miatt igen
bizonytalanul azonosítható magyar glossza származik tőle.

Utána ismét egy névvel összekapcsolható possesszorról, Lukács Péterről kell
szólnunk a (fol. [1]r tetején: *Petry Lukach*; E-kéz). Évszámhoz köthető adat nem maradt
fenn róla, írástípusa alapján a XVI. sz. második felére tehető, vagyis lehet, hogy időben
megelőzi az előbb említett D-kezet. Magyar glosszáinak jó része a címlapon található
szóösszetétel vagy kifejezés, a többi pedig az *a* betűvel kezdődő latin szavak mellé van
írva. Lehet, hogy csak eddig jutott el a szótár átnézésében?

Hogy a könyv továbbra is a győri püspökség vagy hozzá közel álló személy(ek)
kezében lehetett, mutatja a fenti Titulus kb. 50 évvel későbbi másolata. Ebben *Domino
Nicolao*, azaz Dallos Miklós győri püspöknek (1633–1630) ajánlják az addigra már több
mint 135 éves ősnymtatványt. Az ajánló (F-kéz) félreértve a mintául szolgáló címezést
Dallos Miklóst is *Delphinus*-nak nevezte. Magyar glosszáit apró betűkkel a latin szöveg
mellé, illetve a sorok közé jegyezte be.

Az ezt követő évszázadokban a *Vocabularius*ba már alig kerültek bejegyzések.
Az egyetlen további név, *Andreas Huzar*-é már későbbi írással íródott, más szöveg nem

maradt tőle. Nem tudni, honnan került a könyv a soproni líceum könyvtárába (talán a közeli Fertőrákosról?), a pecsételt *AEB* monogram (*Augustanae Ecclesiae Bibliotheca*) hiánya mindenesetre arra mutat, hogy a konventi könyvtár 1666 körül kialakított törzsanyagában még nem szerepelt (NÉMETH SÁMUEL: SSz. II, 289).

Összefoglalva: a glosszátorok, illetve tulajdonosok időrendje a következő: A-kéz Gregorius presbyter (Fertőszentmiklós), 1517., 1526. B-kéz: n. (Győr), 1526 és 1566 között. (C-kéz: n. (Győr/Fertőrákos), 1566 és 1572 között.) D-kéz: n. (Győr/Fertőrákos), 1591–2. E-kéz: Petrus Lukach (Győr/Fertőrákos), XVI. sz. 2. fele. F-kéz: n. (Győr/Fertőrákos), 1623–1630. (G-kéz: Andreas Huzar, XVIII. sz. ?) — (Köszönjük KUBINYI ANDRÁS egyetemi tanárnak a kezek sorrendjének megállapításához fűzött megjegyzéseit.)

4. A történeti összefoglalás után áttérhetünk a glosszák közlésére a kezek sorrendjében, folyamatos számozással, az egyes egységeken belül a mai köznyelvi alak szerinti betűrendben.

A-k é z

1. *b i r s a l m a* „coctanus wlgo *birs alma*” (fol. g 2r).

2. *b i z o n y s á g* l. 11.

3. *c s í k* „lamperta wlgo *chik*” (fol. g 2r). — Régebbi szójegyzékeinkben a latin *anguilla*-val azonosítják (vö. SSzj. 145). A *lamperta*-val először 1533-ban, MURMELLIUS lexikonában fordul elő (RMGl. 145.).

4. *e n y v* l. 12.

5. *f e r t ő* „lacus wlgo *Ferthe*” (fol. r1 lv). — A 'lacus' jelentést indikálhatta a Fertő-tó közelsége is.

6. *f ö l d v á l t s á g* „terragium id(em) humagium *fewldh waltzagh*” (fol. I lv). — Szókapcsolatként sem a TESz.-ben, sem a RMGl.-ban nem szerepel. Figyelemre méltó, hogy a glosszátor szerint a *humagium*-ot erőszakos halál, ill. gyilkosság esetén kell fizetni. Mindkét szó őrizi az ómagyar kor végi írásképet.

7. *g y ű r ű* „*gyrw* in quo capiuntur (sc. aves) vel hamus quique eandem” (fol. F 6v).

8. *h a d n a g y* l. 20.

9. *h a l h é j* „squama mere fechwer (?) lamina aliqu[. . .] invenitur wlgo *hal hee*” (fol. G 4v).

10. *h o r o g* „sedeat hamus proprie *horogh*” (fol. F 6v).

11. *j e g y = b i z o n y s á g* „arra ae p(rima) = *jegy* vel *bizonsaag* hoc est firma certificatio” (fol. c 8r). — A *jegy* itt mint 'bizonyításra szolgáló okirat' szerepel.

12. *l é p - e n y v* „viscus a visca dicitur vel capimus aliquid / viscus proprie *leph enye*” (fol. F 6v). — A glosszárúmokban a lat. *viscus* hol 'enyv' (Kol—Gl.²), hol pedig 'lép' (SchlGl.). E két jelentés együtt nem szerepelt eddig.

13. *m a j o m* „symia wlgo *Majjom*, simula vero wlgo *temle*” (fol. g 2r).

14. *m e g c s í p n i* „rodere *Megchipnyj*” (fol. D 3r). — Szójegyzékeinkben a legkülönbélebb latin igék mellett találjuk e kifejezést: *pungere*, *vellitare*, *decerpere*, *carpere vellicare*. A *rodere* (tkp. 'megrágni') mellett eddig még nem szerepelt. A *megcsíp* ige infinitívusi alakjára sem talállok korábbi adatot.

15. *m e n y h a l* „Murena wlgo *Menjhal* item” (fol. g 2r); „Murena *menj hal*” (fol. v 3r). Szójegyzékeink egyik legismertebb szava. A *murena* ('angolna') mellett egyedül itt szerepel.

16. *o l t á r* „ara *oltaar*” (fol. c 8r).

17. *ő s z v é r* „Burdo ex equo mulus ex asina nascuntur w^o *esweer*” (fol. e 4r).

18. *publikánus madár* „psitacus est aviculus quadam (sic) wlgó *publicanus madar*” (fol. g 2r). — Újabb adat, amely MURMELLIUS lexikonával köti össze szövegünkünket. A *psittacus* ('papagáj') mellett ugyanis ott szerepel a szó először.

19. *prűcsök* „cicadis = wlgó *prwchek*” (fol. g 2r). — Vö. GyöngySzt. 4614. (1560 k.): „cicada dicta est quasi cito cadens uiuit enim rore et cito decidit *prwchieok*” — adatunk írásképevel leginkább ez állítható párhuzamba.

20. *tizedes hadnagy* „decuriones = de curia existentes vel wlgó *tizedes hadnagyok*” (fol. i 5v). — A *tizedes* 'decurio' jelentésben szerepel SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Nomenclaturájában (129. sz.), 1590-ből. A *hadnagy* előfordul a SchSzj.-ben (*hadnag*, 630.), e két kifejezés azonban együtt és egymásra vonatkoztatva eddig még sehol másutt nem került elő.

21. *tömlő* „uter wlgó *temle*” (fol. g 2r). — A 13. sz. alatt szereplő *temle* (a *simula* 'zsemle' mellett) talán tájnyelvi szó lehet. Ettől világosan meg kell különböztetnünk az itt szereplő 'uter' jelentésű *temle*-t (vö. *themlew*, NyírkGl.).

Kifejezések, mondatok:

22. „moraliter *peldakepen parancholatkepen jo tanosság zeren*” (fol. v 1r). — Vö. „Tropologicus vel moralis: *Thanusag zeren*th walo” (JászGl. — a kódex fedőlapján található XVI. sz.-i bejegyzések közül).

23. „Materia informis = *valo dolognak meeg meg nem rendeleese*” (fol. t 7v). — Egy meglehetősen korai kísérlet a latin filozófiai műnyelv magyarra történő átültetésére! A *materia informis* ('alaktalan anyag') a peripatetikus filozófia terminus technicus. A „Thesaurus Linguae Latinae” adatai alapján legkorábban CHALCIDIUS IV. sz. utánra tehető Timaios-kommentárjában fordul elő (*materiam informem et adhuc silvam mente consideramus*, comm. 222., p. 258, 6 Wrobel; vö. SWITALSKI, Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. III, 6 1902. 19 kk.). Nem hisszük persze, hogy Gregorius presbiter innen vette a kifejezést, mindenesetre annak külső forrásból kellett származnia, hiszen a szótár *materia* címszava nem tartalmazza ezt az összetételt.

24. *S mondum serpendum sarkandum henho gomba virgo Zep Ilona ucz vala Eczzer benne* (fol. r 8v). — Talán a legérdekesebb, de egyben a legtöbb problémát is felvető gloszánk. A szöveg jól olvasható, értelme azonban nem világos. A latin szöveg halandzsa (*serpendum*, *sarkandum*), bár a *serpens* 'sárkánykígyó'-t is jelenhet, s így az utóbbi szó az előző latin kifejezés magyarra „fordítása” is lehetne. A *virgo* egyértelműen a következő sor Szép Ilonájára vonatkozik. Az *az vala egyszer benne* kifejezésben rejlő utalás nem világos, mint ahogy a *henho* és a *gomba* szerepeltetése sem.

Mindezen bizonytalanságok ellenére talán nem túlzás megkockáztatni azt a feltevést, hogy szövegünk esetleg mágikus inkantáció vagy bájoló imádság lehet. Eddig mindenesetre sem ilyen típusú bilingvis szöveget nem találtunk, sem pedig olyan ráolvasást, amelyben Szép Ilona neve szerepelt volna. Figyelemre méltó azonban, hogy Bornemisza Péter idéz egy helyütt egy történetet a férgeseket gyógyító Szent Ilonáról (Ördögi kísértetek, fol. 808 v°), vagyis Helenáról, akit ebben a latinisított névváltozatban már könnyű volt összekeverni a „szebbik” Helénával. Nevét egyébként varázslásoknál is használták (I. IOHANNES WIERUS, De praestigiis daemonorum. Basileae, 1577. lib. V. cap. 5.: *magici modi furis investigandi* [a tolvaj felkutatásának mágikus módszerei]). Ennek a varázslatnak egyik legfontosabb mozzanata az volt, hogy kelet felé fordulva, olívaolajjal keresztet kellett rajzolni egy kristályra, s alája írni Szent Helena nevét („conversus ad Orientem in crystallo crucem facito cum oleo olivae: et sub cruce scribatur, Sancta Helena”).

B-k é z

25. *alabárd* „*alabard* w° *aspa*” (fol. d 5r). — A TESz. első adata 1560 k.-ról: *cassiodolabrum: alabard* (GyöngySzt. 4045.). Az *aspa* eredeti jelentése számunkra nem ismert.

26. *ártány* l. 46.

27. *áruktató* l. 68.

28. *ba j* „duellum = pugna vel certamen inter dous w° *Bajj*” (fol. k 4v).

29. *barázda* l. 61.

30. *bogánckóró* „*carduus* w° *Bogachkor(o)*” (fol. [1]r). — StrassbGl. (1500 k.) a *virga pastoris* mellett. Murm.-nál, SzikszF.-nál és a későbbi herbáriumokban a *carduus*-szal.

31. *bolt (ozat)* „*Testudo* w° *bolth* / *testudo* w° *tekenqs Beka* / *testudo* eciam et *Lacunar* w° *Bolth*” (fol. I 2r). — A *bolt* ('boltív') legkorábbi adata: SchIGl. 2261., vö. SzikszF. 184.: „*Camera, Testudo, fornix: Bolt*”.

32. *bükkfa* „*alnus* w° *Bjkkfa*” (fol. b 5r). — A glosszátor több helyen is téved a latin növénynevek fordításában. Az *alnus* jelentése ui. 'égerfa'.

33. *cövek* „*sudes* w° *czewek* vel *mereglye*” (fol. y 3r). — A *sudis* eredeti jelentése 'karó'. A *cövek* glosszárúmainkban szerepel a *pigrus, caligaris, clavus* és a *cuneus* mellett. A *mereglye* nem szerepel a RMGl.-ban, a TESz. első adata is későbbi, 1585: „*mergae: Villa giaka, mereglye*” (Cal. 655).

34. *csoroszlya* „*occa* w° *chorosla*” (fol. X 4r). — A RMGl.-ban csak két adat van rá a *culler* mellett.

35. *dajka* „*papas* w° *dajka* gnario idem, nutritor idem” (fol. y 4r). — Az első két latin kifejezés mellett eddig még nem fordult elő.

36. *faragóvas* „*scabes dicitur ferrus acutus quo pedes vel unguis equorum fabricantur ut babatizentur w° farago vas*” (fol. E 3v). — A szóösszetétel eddigi legkorábbi előfordulása a GyöngySzt.-ben (1560 k.): „*Celum: ferramenti genus et est instrumentum ad sculpendum: Farago wass*”. Adatunkban a glosszátor kifejezetten a lovak patájának faragására szolgáló eszközről beszél.

37. *farmotring* „*postela* w° *far mentrenj*” (fol. b 8v; k 5v).

38. *forács* „*astula* w° *furgaach*” (fol. d 3r).

39. *jöldibodza* „*ebulus* w° *feldibozza*” (fol. k 5r).

40. *gabonaszem köpűje* „*folliculus* w° *gabona zem kepűje*” (fol. m. 8v). — A szóösszetétel másutt eddig még nem fordult elő. Ugyancsak újdonság a *köpű* 'ocsú, pelyva' értelemben való használata (vö. TESz. II, 617). — Ez érdekes tájnyelvi jelenség. Vö.: Murm. 1541: „*folliculus: (. . .) Gabonának vagy borsonak heia; Siliqua idem*”.

41. *gereben* „*ungula* w° *ghereben*” (fol. L 3v). — Az *ungula* itt nyilván nem 'pata', hanem 'szaru' (fésű), vö. SzikszF. 187: „*Pecten: Gereben*”.

42. *gereblye* „*rastrum = ghereblyja*” (fol. C 5r).

43. *haris* „*larus* w° *haris*” (fol. r 2v). — A *larus* mellett még nem szerepelt a szó.

44. *hasadék* „*fissura* w° *hassadeek* / *rima* similiter *hassadeek* vel *zorosljyk*” (fol. m 7v). — A *fissura* mellett még nem fordult elő a szó, a *szoroslik* összetétel pedig abszolút novumnak tekinthető.

45. *hegedű* „*lutina* w° *kezzerw heghede*” (fol. s 3v). — A latin kifejezéshez vö. PestIN. S I (1538): „*lutina: laut: die laut*”; SzikszF. 141: „*lyra, lutina, chelys: Laut*”. A *hegedű* eddig nem szerepelt még a szó mellett (vö. *fiella, cithera, psaltes, lyra, celes/chelis*) az összetétel is újdonság.

46. *hízóártány* „*maialis* w° *hýzo artany*” (fol. s 4v; A 6r). — A *hízó* nem szerepel a RMGl.-ban. A TESz.-ben (II, 125) egyetlen — kétséges — okleveles adat van róla

a XIII. sz.-ból, a többi mind XVIII. sz.-i előfordulás. Az összetétel szintén nem fordult elő még eddig.

47. *hód* „Castor w° *hod* qui persecutorem seipsum castrat” (fol. e 1r; f 4r; r 2v).

48. *horog* „uncus w° *horogh*” (fol. L 3v). — Az *uncus* mellett csak a KolG1₁-ban.

49. *hurka* l. 56.

50. *izgatódolgos* „angarius w° *Izgatodolgos* (fol. b 8v). — *Angarius* = *monstrator viarum* (BARTAL 32), az *angaria* ’kényszerített szolgálat’, az *angarius* pedig lehet ’lovasfutár’, vagy PÁPAI PÁRIZ szerint ’postás’. A *dolgos* mindenképpen hivatalos emberre utal (’intéző, ispán’, l. TESZ. I, 657), így szerepel egy 1563-ban kelt soproni levélben is: HÁZI JENŐ, XVI. sz.-i magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 32. sz., 58. lap). Az *izgató* mint előtag jelentése nem világos előttünk.

51. *józán* „sobrius” w° *jozan* (fol. G 1v). — A RMGL. első adata 1550 körülről a KolG1₁-ből való.

52. *kan* „verres w° *kan*” (fol. K 5r).

53. *káposztatorzsa* „maguderis w° *kapozta torsa*” (fol. s 4v).

54. *keserű* l. 45. (hangszer nevében).

55. *kocsi szekér* „liburnus *kochij zeker*” (fol. r 6v). — Vö. Murm. 1991.: „Carruca: *Koczy sekar*” (1533-ból). — 55/a. „liburnus w° *kochij zeker* vel navis velocissimus (fol. r7r).

56. *kolbász* „tutetum *kolbaz* vel *churka*” (fol. [1]r). — Vö. SzikszF. 146: „Tuceta: *Kolbasz*”; 204: „Lucanica: *Appro hurka, vagy kolbas*”.

57. *köpű* l. 40.

58. *körömfaragóvas* „scabes w° *keremfarago was*” (fol. C 2r). — Vö. 36. sz. adatunkkal. Az összetétel egyébként nem szerepel szótárainkban.

59. *kürt* „sistrum w° *kurth* vel *tuba*” (fol. G 1r). — A szó a *sistrum* mellett eddig nem fordult elő. — 59/a. „buccina similiter *kurth* ac *sistrum* w° *kurth* sed proprie *buccina Trombyta*” (fol. K 1r). — Vö. GyöngySzt. 3336: „Buccina *kürth, trombita*” (1560 k.).

60. *lakat* „sera *lakath* sera vel *seritas* = *tarditas*” (fol. F 4r).

61. *lant* „lyra w° *lanth* / *lyra* w° *Barazda*” (fol. r 8v). — Az utóbbi kifejezéshez l. KolG1₁; „lira, sulcus *borozda*; sulcus *barazda*”.

62. *laposvas* „vomer w° *lapos vas*” (fol. x 4r). — Vö Pestill. O 1: „Vomer: *Lapos was*”; SzikszF. 56: „Vomis, vomer: *Szanto, lapos was*”.

63. *lóüstöke* „Iuba est *crinis equorum* w° *lo üstéke*” (fol. q 4r). — Összevetésül egyetlen adatot találtunk: GörG1₂: „Pecten: *Ló Istók féjó*”.

64. *álh* „mantica w° *Malha*” (fol. b 8v; k 5v). — A *mantica* (tkp. ’nyakba vethető iszák’) mellett eddig még nem szerepelt.

65. *menyemasszony* „nurus w° *menijem azzon*” (fol. x 3v).

66. *mereglye* l. 33.

67. *mony* „priapus dicitur *monjyh*” (fol. B 3v). — Vö. SoprSzj. 39: „testiculus: *mon*”.

68. *mordály* „sicarius *mordaal* vel *arultato*” (fol. F 5v). — Az utolsó magyar kifejezés jelentése nem világos előttünk.

69. *mostoha fiú/leány* „privignus *mostoha fíjw* / *privigna mostoha lean*” (fol. 8 3v). — Vö. Murm. 2212: „privigna: *Mostha lian*”.

70. *mustár* „sinapis: pis: pi w° *mustaar*” (a túloldalon: „Sinapis cerebrum sed purgat pectus *Isopus*”) (fol. F 7v).

71. *nyárfa* „Tremulus w° *nijarffa*” (fol. I 6v).

72. *nyél* „Manubrium dicitur quorumlibet instrumentorum videlicet lignorum, falcium vel aliorum etc. (?) w° *nýjele*” (fol. s 8v). — Vö. KönSzj. 128.

73. *nyírfa* „picea w° *Njyrpha*” (fol. z 8v). — Ismét téves a fordítás, ti. a *picea*

jelentése 'szurokfenyő'. A RMGL. tanúsága szerint a *picea* először Murm.-nál (1336.) jelenik meg (*Cedrus modo fa*), vö. Szikszf. 38: „Picea: *cedrus modu fa*”. A *nyírfa* a lat. *reola*, *vibex*, *betula* mellett szerepel.

74. *nyomorék madár* (poszáta) „Curuca w° *nyomerek madar* qui sepe nidos faciunt in ortu” (fol. i 4r). — Vö. SzikszF. 76: „Curruca: *Niomorek, vaq, poszata*”.

75. *pokróc* „Anphibulus w° *pokroc*” (fol. b 8v).

76. *puskás* „sclamphetarius = pixidarius w° *puskaas*” (fol. E 4v). — A RMGL.-ban nem szerepel címszóként, a TESz. első adata 1509-ből való (III, 316).

77. *ravaszkodni* „prurire wlgariter *Rawazkodny* vel molliter docere et []-diri vel []” (fol. S 4v). — A TESz. első adata 1585-ből: *ravazkodom* (Cal 93.).

78. *rez* „lima w° *rezz* Instrumentum ferreum quo metalla roduntur vel ferrum purgatur” (fol. r 7v). — A latin szövegből kiderül, hogy jelentése lehet 'reszelő' is.

79. *sódar* „Armus w° *sodar*” (fol. c 8r). — A RMGL.-ban közölt adatok közül ez áll legközelebb a mai hangalakhoz.

80. *sűrűtuskó* / *-tüske* (?) „densitas veprium w° *swrotwzko*” (fol. K 4r). — A szóösszetétel második feléhez helyesírás szempontjából közelebb áll a Herb. c) 1540 körüli adata: *thusk*. Kétségtelen azonban, hogy a szót *tuskó*-nak is olvashatjuk, ez azonban nem egyezik meg a latin szöveg értelmével.

81. *svem* (*süvem*) „levir est cognatus mariti seu frater w° *swem*” (fol. r 5r; E 4v). — Vö. 1539: *sü, süem*: CorpGr. 41.

82. *szán* „pilentum w° *saan*” (fol. A 1v). — A kifejezés eddig csak a *vehiculum*, *carpentum* és *trahea* mellett szerepelt glosszáriumainkban.

83. *szaporafű* „verbena est quedam herba vires Veneris habens w° *zaporafj*”. (fol. K 5r). — Szójegyzékeink egyik ismert kifejezése, vö. „verbena: *sapora fju*” (BesztSzj, 401); „Berbena: *sapora fu*” (CasGl. a) 14.); „Hierobotane vel verbena est *Szaporafju*” (SzikszF. 18); stb.

84. *szekér* l. 55, 95.

85–86. *szívókés* „leviga w° *zjwokees*” (fol. r 5r). Ismert dunántúli tájszó (még: *szijókés* 'vonókés'); vö. „Ungula: *zjto was*” (PestiN. X 1); régebbi előfordulását nem találtuk. L. még 86., 86/a. — 86. poliare = explodire w° *zjwo kessel meg Ekessetenij* vel quodlibet instrumento pulchre ornare” (fol. S 1r). Az *ékesít* ('fába metsz') még őrzi eredeti, archaikus jelentését, vö. KolGl₂: „figure: *ekesiti* aut *meczi*”. — 86/a „exlodere vel explodo *zjwokessel meg vonij*” (fol. O 7r).

87. *szoroslik* l. 20.

88. *szőlőkaró* „palus placilla paxillus w° *zelewkaro*” (fol. y 3r). — A *palus* mellett csak a 'karó' jelentés szerepelt eddig (vö. SoprSzj. 175.), a 'szőlőkaró' vagy *Ridica* (Murm. 1294.), vagy *statume* (SzikszF. 50.).

89. *szurok* „Resina w° *zurk*” (fol. D 1v).

90. *szügyelő* „[an]tela w° [zj]ggy elo” (fol. b 8v). — „antela w° *zjggy elo*” (fol. h 5v). — A RMGL. első adata a közel egykorú Murm. 1997: „Helcium: *Sügelő*”.

91. *talp* „Talus w° *talp*” (fol. g 7v — a columnák között). — A *talus* valódi jelentése 'boka'.

92. *tárház* „penus penoris vel penu w° dicitur *taarhaaz* vel cellarium scilicet domus in quo ponuntur victualia quibus familiares nutriuntur” (fol. z 4r). — Vö. NagyGl. 48: *taar haz* (1490 k.). — 92/a. „receptaculum w° *Taarhaz*” (fol. C 5v).

93. *tarisznya* „sistarcia regum VIII w° *tarizna* cistarcia idem *tarizna*” (fol. G 1r). — A RMGL. első adata: SzikszF. 150., 198. (1590-ből), a TESz.-ben legkorábbi előfordulását egy 1510-ben keltezett oklevélből idézik.

94. *teknősbéka* l. 31.

95. *tengely* „axis eciam dicitur w° *Tenghel* alias *zeker Tenghel*” (fol. d 5r).

96. *torzsa* l. 53.
 97. *trombíta* l. 59.
 98. *tulok* „iuuencus w° *tulok*” (fol. d er).
 99. *uzsorás* „danista *osoraas* fenerator idem” (fol. i 4r). — A RMGL. adatai közel egykorúak: PestiN. e 2.: Vsuriarius: *vsoras*; KolGI₂: „fenerator: *vsoras*”.
 100. *üröm* „Arthemesia maior w° *jekete ýrem* / Arthemesia minor w° *feyer ýrem*” (fol. c 8v). — Ismert növénynevek, legkorábbi szójegyzékeinkben is szerepelnek.
 101. *üst* „Caldarius vel caldaria sartago frixorium unum et idem w° *ewsth* seu vas quo aque decoquuntur sed sartago minor” (fol. e 5v).
 102. *vas* l. 36., 58., 62.
 103. *vöröskáposzta* „Betha w° *vereskapozta* dicitur eciam Brassica idem” (fol. d 8r); „Brassica w° *wereskapozta* Betha idem” (fol. e 3v). — A *betha* mellett csak a Gyöngysz. 3009.-ben szerepel, a *brassica* mellett általános.
 104. *zavár* „pessulum = repabulum ligneum w° *zaawaar*” (fol. z 6r). — Vö. Murm. 1709.: „Repagulum (. . .) *zavar*, obex repages, et pessulus in eodem significatu”

D-k é z

105. *bükkös* (*faginetum* mellett *bükkös* (fol. m 2v). — Vö. KolGI₁: „faginetum: *bykes*”.
 106. *lovász* (*abas* mellett) *lowaß* (fol. a 1v).
 107. *kaszás* (*falcarius* mellett) *kazás* (fol. m 2v). — A RMGL. első adata 1590-ből: SzikszF. 58.
 108. *Az könnv zuz negjy eztendős* (fol. [1]r). — 1592-ből, vö. a hátsó borítólappal.

E-k é z

109. *alkalmaztatni* (*accommodo* mellett) „et accommodor, aris, ri *alkalmaztatni*” (fol. M 2r). — Az ige passzív alakja hiányzik a RMGL.-ből, első adata a TESz.-ben 1817-ből való.
 110. *csigér* (*acinium* mellett) *chigér* (fol. a 3v).
 111. *jülemüle* (*acredula* mellett) *philemile* (fol. a 4r).
 112. *gyertya* l. 125.
 113. *hegy, meredek* „Hec mons est acivis *Ez hegy meredek*” (fol. [2]r).
 114. *hímvarró* (?) „Phrygia *hým warra*” (?) (fol. [2]r). — Talán növénynév?
 115. *kányorra* „Acilus *kanýja orra*” (fol. [2]r). — Talán *Achillea* 'cickafark'?
 116. *könyv, magyarázó* „Commentarius *magiarazo keonó*” (fol. [2]r). — Vö. KolGI₂ „commentarius: *magjarazo*”.
 117. *kössörús* (*acutor* mellett) *kózerüs* (fol. a 8r). — Az RMGL.-ban szereplő egyetlen adat: SzikszF. 138. (1590 körül).
 118. *középen* „Mediante *közepben*” (fol. [2]r).
 119. *magyarázó* l. 116.
 120. *meredek* l. 113.
 121. *muzsika szerszámai* „Musicae instrumen(ta) *Musika szerszami*” (fol. [2]r). — vö. Brasszt: „barbitus: *Musica zerszam*”. (1600 k.).
 122. *sonkoly* (*acinarium* mellett) *sónkóly* (fol. a 3v). — A RMGL. adatai SzikszF.-től és PestiN.-ből közel egykorúak.
 123. *sóska* (*acetosa* mellett) *Soska* (fol. a 3v).
 124. *szerszám* l. 121.
 125. *viaszgyertya-hordozó* „Ceroferarius *vijaz gyertyja hordozo*” (fol [2]r) — Vö. Murm. 1627.: Ceroferarium: *Gergia hordozo*.

F-k é z

126. *angyal* (*cherubin* felett) *angyalok* (fol. c 1r).
 127. (?) *asztal* (*abacus* mellett) [?]ő *Astal* (fol. a 1v). — Az összetétel első tagjára nem sikerült rájöttünk.
 128. (?) *barom* (*abactorius* mellett) *rue barom* (fol. a 1v)).
 129. *beteg, erőtlen* (*debilis* mellett) *beteg erőtlen* (fol. v 2r).
 130. *fekély* (*ulcus* mellett) *fekél* (fol. L 3r).
 131. *halovány szín* (*luridus* mellett) *halavanzin* (fol. s 3r). — Ver. 72.: „Pallidus: Bleich: *Halvan-βineü*” (1595-ből).
 132. *handzár* (*sica* mellett) *hansar* (fol. F 5v). — Vö. Ver. 84. Ver. 84.: *hansar*.
 133. *hegyesfejű* (*cillones* mellett) *hegyesfeio* (fol. g 3v). — A szóösszetétel glosszáriumainkban még nem szerepelt.
 134. *kapor* (*ortulana* mellett) *kapor* (fol. c 1r).
 135. *meredek hegy* „mons prerruptus *meredekhegy*” (fol. z 6v). — Vö. 113.
 136. *mocsár* (*uligo* mellett) *mochar* (fol. L 3r). — A RMGL.-ban ilyen korú adatok nem szerepelnek.
 137. *szalonna* „Lardus *Szalonna* Tarmosus lardus *nyüves Szalonna*” (fol. H 5v). — A *nyüves szalonna* szó szerkezet nem található szótárainkban.
 138. *torokgyík* (*inflatio* mellett) *torokgyík* (fol. c 1r).
 139. *tülkölni* „cornupeto, tis, tere *tüirkölni*” (fol. F 7v). — A szó nem szerepel a RMGL.-ban, a TESz. első adata 1574-ből való (III, 1011).
 140. *zapora fű* (*verbena* fölött) *zapora fű* (fol. K 4v). — L. 83.
 141. *szügyelő* „antela *zügielo*” (fol. c 2r). — L. 90.
 142. *zug, szurdok* (*angulus*, ill. *latidio* felet) „*züg* vel *zürdok*” (fol. c 1r). — A *zug* nincs a RMGL.-ban. A TESz. első adata egy 1526-os (?) oklevélből való, a következő pedig 1789-ből. A *szurdok*-hoz vö. GyöngySzt. 1435: „*Angulus* (. . .) *szurdok*”.

Ismeretlen kéz

143. *bodog Istén* *Bodogh Isthén* (fol. c 7v — a lap tetején).

SZENDE KATALIN — GRÜLL TIBOR

Régi Magyar Levéltár*

Tahy Anna zálogoslevele
 Somlóvásárhely, 1546. szeptember 27.

Az irat az OL NRA Fasc. 22. no. 67. alatt található, 22,5×25,5 cm-es papíron, felzetes gyűrűspeccéttel. Kiadta TAHY ISTVÁN (Tahyak és azokkal rokon családok. Bp., 1904. 101) pontatlan lelőhelymegadással és számos olvasati tévedéssel. Az aláírás eltér a levél írásképétől, feltehetően Tahy Anna saját kezű aláírása.

A levélben Tahy Anna a Veszprém megyei Somlyó várat elzálogosítja Devecseri Choron Andrásnak. A várat 1495-ben szerezte meg Bakócz Tamás (CsÁNKI III, 211), tőle halála után unokaöccse, Erdődy Péter örökölte a bíboros többi veszprémi birtokaival együtt (PÁKAY ZSOLT, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában . . . Veszprém, 1942. 13). 1545. április 22-én Várday Pál és Újlaky Ferenc panaszt tesznek Erdődy Péter ellen, hogy Doba és Berzsény tizedeit elfoglalta (PÁKAY i. m. 47). Erdődy

* L. MNy. LXXXV, 507.

e per folyamán 1548-ban azzal mentegeti magát, hogy 1545-ben Somlyó vára Zrínyi János özvegyénél volt zálogban, a hatalmaskodást tehát ő követte el (ETE. V, 35). Valóban, Zrínyiné 1545 júliusának elején is hatalmaskodik a somlóvásárhelyi apácák jobbágyaival (ETE. IV, 428–9), a vár tehát ekkor kimutathatóan az ő birtokában van. A levelünkben leírt zálogügylet 1547. május 21-én teljesedett be: Erdődy Péter Somlyó várát ekkor adja 2000 forintért Choron Andrásnak zálogba (ETE. IV, 542), majd rövidesen végleg eladja neki (ПАКАУ i. m. 13).

En thahy Anna¹, az Nýhaÿ Nagfagos zřynnÿ Jannofne | wallom es adom ýfme-
retre, ez en lewelem althal, hogh | ez Maÿ Napon: az wýteglew horwath Marko² wramthwl:
| kÿral ew felfege hadnagyathwl: es zolgaÿathwl: wgh | Mÿnth kez kezthewl wetthem
fel Apacza wafarhel³ New [e]⁴ | falwban, kylencz zaa3 Magyar forinthoth Jo penzewl | kÿth
adoth: az wýteglew Deweazerÿ Choron andras wram | ew Nekÿ, adni en Nekem, az fomlÿo
waranak, az | Nagfagos ýffÿw erdedÿ pether wramthwl⁶: Choron andras | wramnak
zalagofethafara: fogadwan en hÿthemre | az fomlÿo warath az thelyeffegre walo, zalagra
ado | penz es Morha megh lewen, ez ýewendew zenth ferencz | Napÿan az fomlÿo warath
horwath Marko wramnak | wgh Mÿnth kez keznek adom ez lewel althal. | ezen kezem
ÿrafawal es peczethemmel megh ereffethwen | ez lewel keth wafarhelth, zenth Mÿhálnap
elewth walo | hethffen, e3er ewth zaa3 Negwen hath e3thendeben, | Tahÿ⁷ Anna az
nehai | Nagÿfagos zřynnÿ | Janos wramne keze | Jarafa

[Kívül, későbbi kézírással:] Arx Somlyo

[Jegyzetek:] ¹Tahy Jánosnak, a vránai perjelség gubernátorának lánya (TAHY i. m. 97). Férje Zrínyi János, a szigeti hős, Zrínyi Miklós testvére 1541-ben halt meg (MHHD. XXIX, 25). 1548-ban már mint Sitkey Jakab feleségét említik (ETE. V, 35). || ²Stancsics Horváth Márk horvát nemesi család tagja, a család a XVI. században a Szte-
nicsnyák várához tartozó Stančič jószág birtokosa (Der Adel von Kroatien und Slavonien. Szerk. IVAN BOJNIČIČ. J. SIEBMACHERS grosses und allgemeines Wappenbuch . . . IV/13. Nürnberg, 1899. 66). Győri királyi hadnagyból (mások szerint századosból) lett 1556-ban Szigetvár kapitánya (BUDAI, PolgLex. II, 145, NÉMET BÉLA, Szigetvár története. Pécs, 1903. 135). || Somlóvásárhely, Veszprém megye, Ajkától nyugatra. || ⁴A szó-
végi e elmosódott. || ⁵Deveseri Choron András Veszprém megyei család (CSÁNKI III, 268) tagja. 1526-ban veszprémi alispán (PRT. III, 764), 1530-ban Szalaházy Tamás veszprémi püspök familiárisa (ETE. II, 15), 1534-ben veszprémi főispán (PRT. III, 779). 1536–7-ben mint zalai főispán szerepel (PRT. IV, 689 és ETE. III, 137). Elsősorban mint családja kiterjedt vagyonának megalapozója ismert, de szerepet játszott korának politikai közéletében is (MOE. III, 74). || ⁶Erdődy (II.) Péter a Somlyót Bakócz Tamástól öröklő (I.) Péter fia, ki később mint horvátországi bán és zalai főispán ismert (NAGY IVÁN, Mo. családai . . . IV, 63). Felesége, Tahy Margit a levélíró unokatestvére (TAHY i. m. 69). || ⁷E szótól a *Jarafa*-ig más kéz írása.

HEGEDŰS ATTILA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám 18 980
Felelős szerkesztő: Benkő Loránd
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0228

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Igazodva az Akadémiai Kiadó és Nyomda jelenleg érvényben levő szerkesztési gyakorlatához a kéziratok nyomdai előkészítésével kapcsolatos néhány — hosszú évtizedek óta megszokott — tipográfiai jelölésünket megváltoztattuk. Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
===== =====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
===== =====	ritkított kurzív

(A kurzíváltatás jele továbbra is az egyszeres aláhúzás.)
Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közlések (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, cölátogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Szabó Ágnes* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,—Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,—Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.
123. Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás. 1987. 32,— Ft.
124. Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstilisztikába. 1987. 22,— Ft.
125. T. Somogyi Magda: A passzív ige tövek leíró vizsgálata a magyarban. 1987. 26,— Ft.
126. Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. 1988. 29,— Ft.
127. Kiss Jenő: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. 1989. 47,— Ft.
128. Dezső László: A XVI—XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevény-szavai. 1989. 37,—Ft.
129. Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890—1969). 1990. 40,— Ft.
130. Bárczi Géza: A magyar igeragozás története. 1990. 58,— Ft.
131. Somogyi Béla: A magyar kártyanyelv szókinése. 1990. 69,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 78 Ft

Előfizetés egy évre: 156 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30, — Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 1985. 10, — Ft.
176. Tóth Imre: Ipoly menti palóc tájszótár. 1987. 120,— Ft.
177. Puzstay János: Analóg vonások az uráli és paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében 1987. 50,— Ft.
178. Zala megye földrajzi nevei. II. A keszthelyi járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1986. 60, — Ft.
179. Vértés O. András: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. 1987. 20,— Ft.
180. Gálffy Mózes: Székelyföldi tájszók. 1987. 50,— Ft.
181. Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. 1988. 180,— Ft.
182. Guttman Miklós—Köbölkuti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. 1987. 70,— Ft.
183. Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. 1989. 160, — Ft.
184. Népnyelvkutatás és iskola. A népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozása (Nagykanizsa, 1987. május 30—31.). Szerk. Ördög Ferenc. 1988. 30,— Ft.
185. Sylvester János latin—magyar nyelvtana. Ford. C. Vladár Zsuzsa. 1989. 40,—Ft.
186. Király Lajos: Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon. 1990. 120,— Ft.
187. Máta Mária: Igekötőrendszerünk történetéből. 1989. 30,— Ft.
188. Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. 1990. 50,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24—72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában. — A Társaság kiadványai megvásárolhatók, illetve postai szállítással beszerezhetők a Magiszter akadémiai könyvesboltban (1052 Budapest V., Városház u. 1.) is.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1987. 138,— Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 114,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 360,— Ft.

Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1988. 170,— Ft.

Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 188,— Ft.

Szent Margit élete. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. 336,— Ft.

P 20060

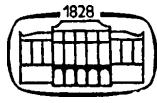
MAGYAR NYELV

1991-12-22

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

LXXXVI. KÖTET

NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1990

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: Korai kis szövegméleink újabb olvasata	124
ANTAL LÁSZLÓ: Egy axiomatikus magyar nyelvtan ügyében	132
BALÁZS GÉZA: Magyar néprajz V. Folklór I.	98
†BALÁZS JÁNOS: Laziczius Gyula és a korabeli általános nyelvészet	1
BÁN ERVIN: Forrásnyelvi és magyar szavak aránya a fordításokban	210
BENCZE LÓRÁNT: Sándor Rot, Outlines of Present-Day Hungarian 106. — Sándor Rot, Outlines of Present-Day Hungarian	241
BENKŐ LORÁND: Búcsú Balázs Jánostól	122
BOKOR JÓZSEF: Guttmann Miklós—Köbölkuti Katalin, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza	104
BORZSÁK ISTVÁN: Veriloquium	153
DEME LÁSZLÓ írja	127
DUKKON ÁGNES: Az „irodalomtörténezh” Laziczius	16
FEDKOSZOV OLEG: Nyelvtudomány és ideológia	138
FOGARASI MIKLÓS: Néhány olasz történeti forrás a finnugorságról	119
GREGOR FERENC: Magyar eredetű szavak a szlovák szókincsben	180
GRÜLL TIBOR (társszerzővel): Soproni glosszák a XVI—XVII. századból	246
GUNDA BÉLA: A vad és természetett növényeink elnevezésének néhány problémája .	172
HAJDÚ MIHÁLY: Adalék a XVI. századi magyar nyelvjárások hangrendszeréhez ...	77
HEGEDŰS ATTILA: Régi Magyar Levéltár	255
HORVÁTH IVÁN: Egy orosz tiszt a magyar nyelvről 1808-ban	116
KÁROLY RITA írja	128
KASSAI ILONA: Laziczius Gyula hangtani munkássága	13
KÁVÁSSY SÁNDOR: Tilalmasrontó. — Sütő	94
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	245
KISS JENŐ: A soproni Magyar Társaság 200 éves jubileumára 115. — Az európai szociolingvisztika felé	230
KISS LAJOS: Középkori földrajzi nevek magyarázata 161. — Makszond. — Zsarnószeg	221
KOVÁCS FERENC: Hegel hatása Laziczius Gyula nyelvelméletének kialakulására ...	8
LABÁDI GIZELLA (társszerzővel): Magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék	192
MÉSZÁROS ISTVÁN: Elemi tanoda, elemi iskola	96
MEZŐ ANDRÁS: Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke	223
SZ. NAGY IRMA: Az ikerszavak akusztikai hatása	85
OSZKÓ BEATRIX: Kiss Jenő, Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban	241.
PAPP FERENC: A prágai iskola egy gondolata és a mai számítógépes nyelvészeti gyakorlat	129
PÁSZTOR EMIL: A finn személynevek szótára	111
PESTI JÁNOS: Jakab László—Kálnási Árpád, A nyírbátori járás földrajzi nevei	236
RÉDEI KÁROLY: Adalék a finnugor *-j (-i) múltidő-jel megfelelőihez	75
SAARINEN, SIRKKA (társszerzővel): Magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék	192
SEBESTYÉN ÁRPÁD: A prepozíció meghatározása Sylvesternél	73
SLÉDER ÉYA: A személynevek névelőzése a Vizolyi Bibliában	213
SZABÓ T. ADÁM: Ernst Wagner újabb kiadványa az erdélyi Beszterce Város Levéltárának okleveleiről	107
SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar szórend legfőbb sajátosságairól	68
SZENCI SZABÓ JÁNOS: A Halotti Beszéd keletkezési ideje	89
SZENDE KATALIN (társszerzővel): Soproni glosszák a XVI—XVIII. századból	246
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Gyula Décsy, Hamburger for America and the World	113

†TOMPA JÓZSEF: Igenis nem ! = Nemde igen ? 24. — AIDS- tő + tárgyrag = ?	80
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Árpád <i>megasz arkhón</i> címéhez	221
H. TÓTH TIBOR: Várkonyi Imre, Büssüi tájszótár	102
TÖRÖK GÁBOR: Nyelvi szempontok ideológiai szövegek értelmezéséhez	147
VEKERDY LILLA: Winkler-kódex 1506	234
WACHA BALÁZS: Milyen szinten kezdjük ?	31
ZILÁHI LAJOS: A szünethasználat és a kapcsolat néhány mutatója a püspökladányi nyelvjárási szövegekben	54
Élő nyelv	230
Kisebb közlemények	68, 210
Különfélék	115
Levélszekrény	127
Nyelvtörténeti adatok	124, 246
Szemle	98, 234
Szó- és szólásmagyarázatok	94, 221
Társasági ügyek	122, 245

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- a/e* végű egyalakú névszótó 24—31
AIDS- tő + tárgyrag 80—5
 alapmondatok egy axiomatikus nyelvtanban 132—8
 állandó szókapcsolatok Mihályiban 242—4
 Árpád *megasz arkhón* címe 228—30
 aktualitás 31—54
 axiomatikus nyelvten 132—8
- Balázs János 122—4
 Beszterce Város Levéltárának oklevelei 107—11
 Büssüi tájszótár 102—4
- elemi tanoda, elemi iskola 96—7
 etimológiák középkori latin nyelvű irodalmunkban 153—61
 európai szociolingvisztika 230—4
- finn személynévszótár 111—2
 finnugor *-j (-j) múltidő-jel megfelelői egy obi-ugor nyelvjárásban 75—7
 forrásnyelvi és magyar szavak aránya a fordításokban 210—3
- Halotti Beszéd keletkezési ideje 89—94
 hamburger 113—4
 hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza 104—5
 helynévgyűjtemény 236—40
- igeszemlélet 31—54
 ikerszók hanghatása 85—9
- kapcsolás nyelvjárasi formái 59—68
 korai kis szöveg emlékeink olvasata 124—7
 középkori földrajzi neveink 161—72
- Laziczius Gyula 1—23
 legalsó nyelvállású illabiális palatális (ä vagy å) 77—80
- magyar eredetű szavak a szlovákban 180—92
 magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék 192—209
 Magyar néprajz V. 98—101
- magyar nyelvten angolul 105—7, 241—2
 Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 244—6
 magyar szórend 68—72
 Makszond 221—2
 marrizmus 138—44
 marxista szövegek nyelvi szempontú értelmezése 147—53
- népiskola 96—7
 növénynevek 172—80
 nyelvjárasi frazeológiai szótár 242—4
 nyelvjárasi szünethasználat 54—68
 nyelvszociológia 230—4
 nyírbátori járás földrajzi nevei 236—40
- olasz történeti források a finnugorságról 119—21
 orosz igeragozás számítógépes rendszerezése 129—32
 orosz tiszt a magyar nyelvről 1808-ban 116—9
- Somogy megyei nyelvjárasi 102—3
 soproni glosszák 246—55
 soproni Magyar Társaság 115—6
 sütő 95—6
 személynevek névelőzése a Vizsolyi Bibliában 213—21
 Sylvester prepozíció-felfogása 73—5
 szovjet nyelvtudomány 1950 utáni története 138—47
- tájszókutatás 102—5
 tárgyias igék 132—7
 tilalmasrontó 94—5
 XVI. századi levél 255—6
 XV—XVII. századi soproni glosszák 246—55
 Tóttös-féle helyneveink 223—8
- vad és termesztett növényeink elnevezése 172—80
 Winkler-kódex 234—6
 Zsarnószeg 222—3

KISS GABRIELLA